

Odrednice akumulacije socijalnog kapitala stanovništva Zadra

Dević, Mislav

Doctoral thesis / Disertacija

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:384580>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-17**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU
i
SVEUČILIŠTE U TERAMU

ZDRUŽENI POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
SOCIOLOGIJA REGIONALNOG I LOKALNOG RAZVOJA

Mislav Dević

Odrednice akumulacije socijalnog kapitala stanovništva Zadra:
višerazinsko objašnjenje

Doktorski rad

Zadar, 2022.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

i

SVEUČILIŠTE U TERAMU

ZDRUŽENI POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
SOCIOLOGIJA REGIONALNOG I LOKALNOG RAZVOJA

Mislav Dević

Odrednice akumulacije socijalnog kapitala stanovništva Zadra:
višerazinsko objašnjenje

Doktorski rad

Mentor

Prof.dr.sc. Saša Božić

Zadar, 2022.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Mislav Dević

Naziv studijskog programa: Združeni poslijediplomski sveučilišni studij Sociologija regionalnog i lokalnog razvoja

Mentor: prof. dr. sc. Saša Božić

Datum obrane: 12. rujna 2022.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: Društvene znanosti, sociologija

II. Doktorski rad

Naslov: Odrednice akumulacije socijalnog kapitala stanovništva Zadra: višerazinsko objašnjenje

UDK oznaka: 316.334(497.5Zadar)

Broj stranica: 359

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 2/16/25

Broj bilježaka: 77

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 724

Broj priloga: 2

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Željka Tonković, predsjednica
2. doc. dr. sc. Ivan Puzek, član
3. dr. sc. Anja Gvozdanović, viša znanstvena suradnica, članica

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Željka Tonković, predsjednica
2. doc. dr. sc. Ivan Puzek, član
3. dr. sc. Anja Gvozdanović, viša znanstvena suradnica, članica

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Mislav Dević

Name of the study programme: International joint postgraduate doctoral study Sociology of Regional and Local Development

Mentor: Full professor Saša Božić, PhD

Date of the defence: 12 September 2022.

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Social sciences, sociology

II. Doctoral dissertation

Title: Determinants of Social Capital Accumulation of the Population of the City of Zadar: a multilevel analysis

UDC mark: 316.334(497.5Zadar)

Number of pages: 359

Number of pictures/graphical representations/tables: 2/16/25

Number of notes: 77

Number of used bibliographic units and sources: 724

Number of appendices: 2

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Željka Tonković, PhD, chair
2. Assistant Professor Ivan Puzek, PhD, member
3. Anja Gvozdanović, PhD, Senior research associate, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Željka Tonković, PhD, chair
2. Assistant Professor Ivan Puzek, PhD, member
3. Anja Gvozdanović, PhD, Senior research associate, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Mislav Dević**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Odrednice akumulacije socijalnog kapitala stanovništva Zadra: višerazinsko objašnjenje** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 12. listopada 2022.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Teorija socijalnog kapitala u perspektivi Roberta Putnama	2
2.1. Uvod	2
2.2. Definicije SK u radovima Roberta Putnama	2
2.3. Dinamika i sastavnice SK	5
2.3.1. Društvene veze	6
2.3.2. Norme uzajamnosti	6
2.3.3. Povjerenje	7
2.3.4. Građanski angažman	9
2.4. Tipovi SK.....	14
2.4.1. Formalni i neformalni SK.....	14
2.4.2. Gusti i razrijeđeni SK	15
2.4.3. SK usmjeren prema unutra i SK usmjeren prema van	15
2.4.4. Povezujući i premošćujući SK	15
2.4.5. Funkcijski zasnovan naspram mjesno zasnovanog SK i SK susjedstva	16
2.5. SK kao svojstvo individue i SK kao svojstvo kolektiva	17
3. Javni značaj proučavanja SK.....	20
3.1. Uvod	20
3.2. Instrumentalna vrijednost SK	20
3.3. Intrinzična vrijednost SK.....	21
3.4. Dosadašnja istraživanja SK zadarskog stanovništva.....	25
4. Istraživačka pitanja i ciljevi istraživanja.....	28
5. Metodologija istraživanja	34
5.1. Povezivanje deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije u okviru metaparadigme dijalektičkog pluralizma	34
5.2. Paradigmatski prijevori u istraživanju s mješovitim metodama.....	35
5.3. Metaparadigma dijalektičkog pluralizma	39
5.4. Odnos ontološke i epistemološke pozadine adaptivne teorije i deskriptivne fenomenologije	41
5.4.1. Deskriptivna fenomenologija	41
5.4.2. Adaptivna teorija	42
5.4.3. Temeljne razlike između deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije	45

5.5. Poimanje ontologije u (deskriptivnoj) fenomenologiji i adaptivnoj teoriji.....	46
5.6. Epistemološke postavke deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije.....	52
5.7. Zaključak	60
6. Aksiološka pozicija istraživanja.....	62
7. Metodologija u užem poimanju	65
7.1. Opis empirijskog dijela istraživanja.....	65
7.2. Problemi predočavanja nacrtu istraživanja u studijama s mješovitim metodama	68
7.3. Pojmovno određenje	68
7.4. Karakteristike nacrtu istraživanja.....	70
7.4.1. Svrha miješanja metoda.....	70
7.4.2. Teorijsko nagnuće (eng. <i>theoretical drive</i>)	74
7.4.3. Izbor momenta	76
7.5. Praktični problemi u konstrukciji kvalitativnih (interferirajućih) istraživačkih linija ...	81
7.6. Konstrukcija uzorka za djelomično interferirajuće kvalitativne linije	82
7.7. Konstrukcija protokola intervjua	85
7.8. Pitanja legitimacije	86
8. Opis sudionika kvalitativnih dijelova disertacije.....	92
9. Rezultati istraživanja.....	95
9.1. Rezultati deskriptivno-fenomenološkog istraživanja.....	95
9.1.1. Iskustvo fenomena društvenih veza	95
9.1.2. Zaključak	109
9.1.3. Iskustvo fenomena povjerenja	118
9.1.4. Zaključak	128
9.1.5. Iskustvo fenomena građanskog angažmana	135
9.1.6. Zaključak	155
9.2. Rezultati adaptivno-teorijskog istraživanja	159
9.2.1. Ne-lokalni model SK.....	160
9.2.1.1. Kvalitativni adaptivno-teorijski dio	160
9.2.1.2. Kvantitativni adaptivno-teorijski dio	193
9.2.1.2.1. Opis uzorka istraživanja.....	193
9.2.1.2.2. Operacionalizacija varijabli.....	195
9.2.1.2.3. Analitičke strategije	203
9.2.1.2.4. Rezultati	205

9.2.1.2.5. Testiranje Putnamove teorije SK za ne-lokalni model.....	228
9.2.1.2.6. Zaključak.....	230
9.3.1. Model susjedskog SK	253
9.3.1.1. Kvalitativni adaptivno-teorijski dio	254
9.3.1.2. Kvantitativni adaptivno-teorijski dio	268
9.3.1.2.1. Opis zona.....	268
9.3.1.2.2. Operacionalizacija varijabli.....	271
9.3.1.2.3. Rezultati	273
9.3.1.2.4. Testiranje Putnamove teorije SK za model susjedstva.....	288
9.3.1.2.5. Zaključak.....	290
10. Zaključak cjelokupnog istraživanja	297
11. Literatura	317
12. Sažetak.....	353
13. Summary.....	354
14. Dodaci	356
15. Životopis	359

1. Uvod

Temeljni cilj ovog istraživanja bio je istražiti socijalni kapital (SK) stanovništva grada Zadra. Prvo poglavlje prikazuje temeljne teorijske postavke Putnamove teorije SK, koja je odabrana kao temeljni teorijski okvir u ovoj studiji. Potom je ukazano na znanstvenu i društvenu relevantnost proučavanja SK, isticanjem instrumentalnih i intrinzičnih aspekata važnosti SK po društvenu dinamiku i dobrobit individua te zajednice u cijelosti. Budući da je istraživanje provedeno na način koji počiva na induktivnom, a potom na deduktivnom obliku zaključivanja, u prvom dijelu disertacije nije prikazan opsežniji pregled literature. Navedena su tek neka istraživanja koja su provedena u zadarskom kontekstu, prvenstveno kako bi se naglasila potreba za proučavanjem SK na razini gradske populacije. Nakon uvodnih poglavlja slijedi i opsežnije metodološko poglavlje. Opseg metodološkog poglavlja određen je činjenicom da se dva istraživačka pristupa koja se koriste u disertaciji – deskriptivna fenomenologija i adaptivna teorija, prema pregledu nekoliko relevantnih međunarodnih znanstvenih baza, do sada nisu povezivala u okviru istog istraživanja s mješovitim metodama. Uslijed takve okolnosti bilo je potrebno ukazati na metodološke posebnosti tih dvaju istraživačkih okvira te predstaviti neka ključna mjesta koja omogućuju njihovo logično povezivanje u okviru iste studije.

Prvi dio empirijskog istraživanja prikazuje rezultate studije triju fenomena koje studija razmatra, a riječ je o fenomenima društvenih veza, povjerenja i građanskog angažmana. Nakon elaboracije nalaza istraživanja za svaki od fenomena u zaključcima se osvrće na temeljne sastavnice svakog od tih fenomena u refleksiji spram postojećih znanja iz sociološke i druge, prvenstveno psihološke, literature. Potom slijedi adaptivno-teorijski dio istraživanja. U tom dijelu istraživanja, središnji koncept kojega studija razmatra, koncepti SK, razložen je u dva teorijska modela. Prvi od njih uključuje ne-lokalni oblik SK, dok je u drugom modelu SK razmatran kao proces vezan za društvenost u susjedstvu. Rezultati kod oba modela predstavljeni su na način da se prvo predstavljaju nalazi kvalitativnog dijela adaptivno-teorijskog istraživanja, a potom i rezultati kvantitativnog dijela. U kvalitativnom dijelu istraživanja prikazan je i opsežniji pregled literature, koji tematizira konceptualne odnose relevantne za kvantitativno testiranje, a koji su prepoznati kao bitni temeljem kvalitativnog adaptivno-teorijskog dijela. Potom su u svakom poglavlju izloženi zaključci u kojima se osvrće na

najvažnije rezultate studije, te se naposljetku predočavaju i generalni zaključci cjelokupne studije.

2. Teorija socijalnog kapitala u perspektivi Roberta Putnama

2.1. Uvod

Teorija SK Roberta Putnama odabrana je za teorijski okvir ove disertacije, a ovo poglavlje posvećeno je izlaganju temeljnih postavki te teorije. Poglavlje započinje upoznavanjem s važnijim knjigama u kojima Putnam iznosi svoju teoriju te predočavanjem formalnih definicija SK iz tih djela. Nakon toga se detaljnije elaboriraju temeljni konceptualni odnosi koji tvore tu teoriju. U završnom dijelu poglavlja podastiru se i argumenti za odabir Putnamovog pristupa kao najpogodnijeg teorijskog okvira za ovdje provedeno istraživanje.

2.2. Definicije SK u radovima Roberta Putnama

Pojam SK doživio je 1990-tih iznimnu popularizaciju u društveno-znanstvenom i širem javnom diskursu. Osvrćući se na njegovu snažnu afirmaciju u tom razdoblju, autori navode kako je pojam smatran „središnjom temom društvenih znanosti“ (Sabatini 2008: 469), „jednim od najaktivnijih područja analize i prijepora“ u društveno-znanstvenom području uopće (Durlauf 2002: 259), pa i pojmom koji „konkurira čak i globalizaciji“, s obzirom na popularnost među teoretičarima društva, kreatorima javnih politika kao i nevladinim udrugama „pozicioniranima na rubu teorije i prakse“ (Schuurman 2003: 991). To desetljeće kao i naredno obilježio je velik porast broja radova koji se bave tom istraživačkom temom (Engbers, Thompson i Slaper 2017), a među utjecajnim autorima u tom istraživačkom području postoji relevantan konsenzus kako je uzletu teorije SK u najvećoj mjeri doprinio rad Roberta Putnama (Field 2008; Hooghe i Stolle 2003; Castiglione, van Deth i Wolleb 2008; Portes 1998; Schuurman 2003).¹ Putnamov model SK odabran je i kao teorijski okvir ove disertacije. Razlog tog odabira je što, za razliku od drugih autora, koji SK smatraju resursom pojedinca, Putnam vidi SK kao resurs pojedinca, ali i zajednice u cjelini, te je time njegov pristup najpogodniji za istraživanje vrijednosti i komparacije SK kolektiva poput susjedstava ili gradova (Portes 1998; Andriani i Christoforou 2016; Donati i Prandini 2007: 211; Recker i Moore 2015; Castiglione i sur., 2008: 4-5; Sabatino 2019). Detaljnijem objašnjenju razlike između poimanja SK kao

¹Putnamova teorija SK, pored iznimne afirmativne recepcije, postala je i predmetom brojnih kritičkih rasprava. Za sažet pregled generalnih kritika vidi: Schuurman (2003) i Ferragina i Arrigoni (2017). Za opsežnu kritičku raspravu vidi: Fine (2002). Za primarno metodološke kritike Putnamova rada vidi: Barceló (2014).

svojstva pojedinca i poimanja SK kao svojstva kojega imaju pojedinci i zajednice u cjelini će se više pažnje posvetiti na kraju ovog dijela poglavlja. No, prije toga potrebno je izložiti temeljne postavke Putnamove teorije SK.

Njegova teorija ovdje se predstavlja na temelju knjiga *Kako demokraciju učiniti djelotvornom: civilne tradicije u modernoj Italiji* (Putnam, Leonardi i Nanetti 2003 [1993]) i *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (2000) uz spominjanje još nekih djela u kontekstu specifičnih pojmovnih razrada. Može se tvrditi kako u cjelokupnom Putnamovom radu nema bitnijeg teorijskog diskontinuiteta s obzirom na poimanje naravi SK te je njegove radove potrebno shvaćati kao razvojnu cjelinu koju karakteriziraju stanovite razrade i nadopune. Spomenute dvije knjige odabrane su iz razloga što je u njima Putnamova teorija najdetaljnije elaborirana, pa su time i najzahvalnije za izlaganje.

Knjiga *Kako demokraciju učiniti djelotvornom* (Putnam i sur., 2003) prikazuje rezultate studije s mješovitim metodama, u kojoj je Putnam, zajedno s Robertom Leonardijem i Raffaellom Nanetti, istraživao kvalitetu upravljanja talijanskim regijama. Studija je razrađena početkom 1970-tih kada su u Italiji započele reforme usmjerene ka decentralizaciji javne uprave. Reorganizacija talijanskih političkih institucija provedena je na način da se uspostavljaju nove regionalne vlade standardizirane prema istom modelu. Takav ustroj upravnih jedinica omogućio je razmatranje učinkovitosti uvelike sličnih institucija u talijanskim regijama koje karakteriziraju različite socio-kulturne pretpostavke. Središnje pitanje studije bilo je utvrditi postoje li među novoformiranim regionalnim vladama razlike u uspješnosti u upravljanju te koji procesi stoje u pozadini mogućih razlika. Studija utvrđuje da sjevernije regije imaju značajno bolju institucionalnu efikasnost u odnosu na talijanski Jug. Te razlike Putnam pripisuje postojanju vitalnije „građanske zajednice“ na talijanskom Sjeveru, koju karakteriziraju „aktivno, javno orijentirano građanstvo, egalitarni politički odnosi, društveno tkivo povjerenja i suradnje“, dok su naspram toga južne regije „proklete vertikalno strukturiranom politikom, fragmentiranim i izoliranim društvenim životom i kulturom nepovjerenja“ (Putnam i sur., 2003: 19). Pozadinu razvoja građanske zajednice talijanskog sjevera vidi u specifičnim sociohistorijskim procesima zbog kojih je sjeverna Italija „naslijedila znatan socijalni kapital“, kojega određuje kao „odlike društvene organizacije poput povjerenja, normi, i mreža, koje mogu poboljšati učinkovitost društva pospješujući usklađena djelovanja“ (Putnam i sur., 2003: 179).

Druga važna studija, *Bowling Alone* (Putnam 2000), zasnovana je kao iscrpna kvantitativna analiza dinamike SK u Sjedinjenim Američkim državama. U njoj Putnam na temelju iscrpnog fonda sekundarnih i tercijarnih podataka rekonstruira dinamiku SK te bilježi kako tijekom posljednja četiri desetljeća prošloga stoljeća dolazi do njegova opadanja. SK Putnam (2000:19) u toj knjizi definira nešto opsežnije, određujući pojam negativno spram drugih oblika kapitala:

Naspram fizičkog kapitala koji se odnosi na fizičke objekte i ljudskog kapitala koji se odnosi na svojstva individua, socijalni kapital se odnosi na veze među individuama - društvene mreže te norme uzajamnosti i povjerenja koje iz njih proizlaze. U tom pogledu socijalni kapital je tijesno povezan s onim što se ponekad nazivalo 'građanska vrlina'. Razlika je u tomu što 'socijalni kapital' naglašava činjenicu da je građanska vrlina najснаžnija ukoliko je utjelovljena u gustim mrežama uzajamnih socijalnih odnosa. Društvo u kojemu je mnoštvo kreposnih, ali izoliranih individua nije nužno i bogato socijalnim kapitalom.

Četiri su temeljna procesa koji stoje u pozadini slabljenja SK u SAD. Prvi proces je rastuća financijska nesigurnost i s time povezana potreba za većim uključivanjem populacije u tržište rada, koja s druge strane dovodi do smanjenja vremena raspoloživog za uključenost u život zajednice. Smanjenju raspoloživog vremena za građansku uključenost doprinosi i drugi proces, povećanje udaljenosti između stambene i radne lokacije, s obzirom na to da takva transformacija zahtjeva veće vrijeme provedeno u dnevnim migracijama. Te procese Putnam ne vidi kao glavne razloge opadanju SK, već im ilustrativno pripisuje po deset posto udjela u objašnjenju ukupne promjene u razinama SK. Znatno veći učinak Putnam pridaje procesu masovnije konzumacije zabavnih televizijskih sadržaja, kojemu pridaje četvrtinu ukupnog učinka, i „generacijskoj promijeni“ ili zamjeni „građanske generacije njihovom manje uključenom djecom i unucima“, kojoj pridaje važnost otprilike kao svim trima prethodnim čimbenicima zajedno (Putnam 2000: 283).

U razdoblju u kojem Putnam proučava dinamiku SK u SAD dolazi do masovnije dostupnosti televizijskih prijamnika putem kojih sve veći broj građana počinje pratiti zabavne televizijske sadržaje. Većom konzumacijom zabavnih sadržaja putem televizije građani su u većoj mjeri postajali „usidreni u domu“, a takvo vezivanje uz dom se nepovoljno odrazilo na niz vibrantnih društvenih odnosa izvan njega (Putnam 2000: 237). Pored alokacije vremena

masovna izloženost zabavnim TV sadržajima imala je i psihološke posljedice po građane u vidu „pospješivanja letargije i pasivnosti“. Time pored manje vremena koje posvećuju izvanobiteljskim odnosima građani postaju i manje zainteresirani za zbivanja i probleme u zajednici (Putnam 2000: 238-242).

Najvažniju ulogu u slabljenju SK Putnam pripisuje generacijskim učincima. Kod triju generacija formiranih u različitim socio-historijskim kontekstima primjećuje i različitu distribuciju dominantnih vrijednosnih orijentacija popraćenu progresivnim opadanjem SK. Generacija rođena u prvoj trećini prošloga stoljeća formirana je u razdoblju Drugog svjetskog rata i prema mnoštvu parametara upravo ta generacija pokazuje najviše razine civilnosti. Za nju su karakteristični kolektivistički duh i ratni patriotizam, koji su preneseni u poslijeratno razdoblje i očituje se u mnoštvu razvijenih razina SK. Naspram toga, narednu generaciju *baby boomera*, rođenu u razdoblju između 1946. i 1964. godine, karakteriziraju „libertarijanski stavovi“, „manjak poštovanja prema autoritetima, religiji i patriotizmu“, uz rastući individualizam, materijalizam te moralni cinizam. Toj generaciji svojstveno je i „manje povjerenja, manje zajedničke odgovornosti za život zajednice“, kao i manje uključenosti u njene aktivnosti. Procesi transformacije vrijednosnih okvira popraćeni povlačenjem iz zajednice još snažnije se očituju i kod naredne „generacije X“, u koju Putnam ubraja osobe rođene između 1965. i 1980. godine. Kod pripadnika generacije X tako dalje jačaju cinizam i materijalističke vrijednosti te stavljanje „naglasaka na osobno i privatno nad javnim i kolektivnim“, dok s druge strane ova generacija pokazuje i najslabije razvijen SK u usporedbi s prethodnim dvjema (Putnam 2000: 258-259).

Definicije iz dviju kratko predočenih studija ukazuju na to da Putnam SK teorijski zasniva kao kompozitni koncept. Složena narav koncepta ne odnosi se samo na sastavnice na generalnoj razini, već su i same sastavnice unutarne diferencirane na mnoštvo elemenata. Stoga je potrebno detaljnije predočiti koje sve kognitivne kategorije i oblike djelovanja sadrži SK, te na koji se način ti dijelovi međusobno odnose.

2.3. Dinamika i sastavnice SK

Prije detaljnijeg izlaganja sadržaja pojma i specifičnih odnosa među njegovim sastavnicama potrebno je nešto reći i o načinu na koji Putnam zasniva generalnu dinamiku SK. U tom kontekstu ključno je razumjeti da se odnosi ne zasnivaju kao linearno-kauzalni, u smislu da veća akumulacija jedne komponente nužno prethodi drugoj, nego se radi o tijesno

povezanom sklopu fenomena koji tvore mnogostruke veze i među kojima postoje povratni učinci. U talijanskoj studiji Putnam ističe da SK „sam sebe jača i uvećava“ (2003: 189), odnosno: „Društveno povjerenje, norme uzajamnosti, mreže građanskog angažmana i uspješna suradnja uzajamno se potiču.“ Tomu dodaje i kako za razumijevanje procesualne naravi SK analitički kauzalna „objašnjenja ne smiju izgurati analizu ekvilibrija“ (Putnam 2003: 192). U studiji SK u SAD će također ustvrditi kako je riječ o „koherentnom sindromu“, pri čemu su „kauzalni odnosi“ između njegovih sastavnica „zamršeni poput dobro zamiješanih špageta“ (Putnam 2000: 137; *vidi i:* Putnam 2000: 291-292). Zamršeni sklop teorijskih odnosa u nastavku se predočava kroz neke od temeljnih funkcija koje elementi SK imaju jedni prema drugima.

2.3.1. Društvene veze

Osnovne teorijske distinkcije kod sastavnice društvenih veza proizlaze iz stupnja njihove formalnosti i načina na koji je moć distribuirana među akterima unutar mrežne strukture. Formalni vid društvenih veza predstavljaju organizacije „poput udruženja susjeda, pjevačkih društava, zadruga, sportskih klubova, masovnih stranaka i sličnog“ (Putnam 2003: 185). Za takav vid društvenosti karakteristični su „inkorporacijski dokumenti, uobičajeni sastanci, pisani ustav“ (Putnam 2000: 22). Naspram toga, neformalni vid mreža, koji uključuje primjerice ispijanja kave ili pića nakon posla, ili „tračanje s neposrednim susjedima“, ne zasniva se na temelju striktnih pravila i formalnih pristupnih obrazaca (Putnam 2000: 93). Pored formalnosti mreže je moguće razlikovati prema distribuciji moći te prava i obveza pri čemu mreže mogu imati više vertikalnu ili više horizontalnu narav. Mreže koje imaju izraženiju vertikalnu narav povezuju „nejednake aktere u asimetrične odnose hijerarhije i zavisnosti“, dok primarno horizontalne mreže „povezuju aktere jednakog statusa i moći“ (Putnam 2003: 185). Razlike u oblicima društvenih mreža bitne su i po formiranje SK u cjelovitosti. U nastavku se prvo predočava na koji se način društvene mreže odnose prema normama uzajamnosti.

2.3.2. Norme uzajamnosti

Norma uzajamnosti pojavljuje se u dva oblika, „uravnoteženom“ ili „specifičnom“ i „uopćenom“ ili „difuznom“. Uravnotežena uzajamnost podrazumijeva „istodobnu razmjenu jednakovrijednih stvari“, dok uopćena uzajamnost podrazumijeva „kontinuiran odnos razmjene koji je u bilo kojem danom trenutku bez uzvrata ili neuravnotežen, ali uključuje uzajamna očekivanja da će se korist koja je sada dana u budućnosti vratiti“ (Putnam 2003: 184). Uopćeni

vid uzajamnosti, koji je u pozadini djelovanja poput „grabljanja lišća u vlastitom vrtu prije nego li ga vjetar otpuhne u susjedovo dvorište, davanja kovanice strancu koji plaća parking, plaćanja ture pića“ ili „čuvanja prijateljeve kuće“, posebno je bitan po izgradnju SK zajednice i stvaranje ozračja suradnje zato što pomaže u suzbijanju oportunitizma slobodnih igrača (Putnam 2000: 135). No kako bi ta norma bila efektivna, nužno je da zajednicu karakteriziraju „guste mreže društvene razmjene“ zato što će u takvim zajednicama djelovanje u skladu s normom biti nagrađeno dok će se kršenje takve norme lakše sankcionirati. U dobro umreženim zajednicama akteri će se „vjerojatnije sresti u budućnosti – li čuti jedno za drugo kroz trač“. Time se kod oportunističkih nastojanja povećavaju potencijalni troškovi, budući da akteri fokusirani na osobni probitak „riskiraju vlastiti ugled koji je gotovo sigurno vrijedniji od dobitaka zadobivenih trenutnom prijevarom“ (Putnam 2000: 136; *vidi i*: Putnam 2003: 183-184).

Vertikalne mreže sadrže određena ograničenja za razvoj norme uzajamnosti, pa je stoga veća vjerojatnost da će se takva norma širiti u horizontalnim odnosima. U vertikalnim mrežama kakve primjerice predstavljaju klijentističko-pokroviteljski odnosi ne postoji izravna povezanost između dvaju klijenata istog pokrovitelja, a time među njima ne postoji ni rizik „u slučaju iznevjeravanja i nemaju se čega bojati zbog uzajamnog otuđenja“. Pored toga, s obzirom na to da vertikalne mreže „obilježava prije ovisnost nego uzajamnost“, vjerojatnija je pojava oportunitizma, bilo da se oportunitizam pojavljuje kao pokroviteljevo „izrabljivanje“ ili kao klijentovo „zabušavanje“ (Putnam 2003: 187).

2.3.3. Povjerenje

Povjerenje predstavlja esencijalnu komponentu SK zato što svaki oblik suradnje zahtijeva stanovitu količinu povjerenja, dok s druge strane i sama suradnja generira povjerenje (Putnam 2003: 182-183). Ova sastavnica teorijski je diferencirana s obzirom na različite objekte povjerenja. Središnje razlikovanje u tom kontekstu je ono između „gustog povjerenja“ (eng. *thick trust*), koje podrazumijeva povjerenje „ugrađeno u osobne odnose koji su snažni, učestali i ugniježđeni u opsežnije mreže“ i „razrijeđenog“ (eng. *thin*) ili „uopćenog povjerenja“, koje „nadilazi grupu ljudi koje osobno poznajemo“, odnosno uključuje i „povjerenje u anonimne druge“. Uopćeno povjerenje posebno je bitno za izgradnju SK s obzirom na to da „širi radijus povjerenja izvan kruga ljudi koje možemo poznavati osobno“ i time može biti platforma za suradnju u široj zajednici (Putnam 2000: 136 -137). Povjerenje pored toga može biti i usmjereno specifičnim društvenim skupinama poput susjeda ili primjerice različitih rasnih skupina (Saguaro Seminar 2001). Naposljetku, povjerenje je teorijski diferencirano i s obzirom na to je

li usmjereno ka drugim ljudima ili je usmjereno društvenim institucijama. Netko može imati „povjerenje u institucije i političke autoritete“, ali ne vjerovati susjedima, ili obratno, te stoga takve oblike povjerenja „teorijski treba držati odvojenima“ (Putnam 2000: 137).

Generalno govoreći društvene mreže bitne su po izgradnju povjerenja iz razloga što omogućuju protok informacija o vjerodostojnosti članova zajednice (Putnam i sur., 2003: 178). Predodžba o vjerodostojnosti aktera u dobro umreženim zajednicama može cirkulirati među ljudima te time povjerenje može postati „prijelazno i rašireno“. Zajednice s intenzivnijom društvenom razmjenom tako mogu graditi povjerenje po načelu: „vjerujem ti jer vjerujem njoj, a ona me uvjerava da vjeruje tebi“ (Putnam i sur., 2003: 181). U širenju povjerenja posebno je poticajan horizontalni vid mreža. U vertikalnim odnosima su „tokovi informacija često nepouzdaniji od horizontalnih tokova“ jer se podređeni pri pružanju informacija u određenoj mjeri nastoje i zaštititi od iskorištavanja (Putnam 2003: 186-187).

Povjerenje se izgrađuje na različite načine u manjim i čvršće integriranim zajednicama u odnosu na opsežnija i složenija društvena uređenja. Kod prvog tipa zajednica „predviđanje ponašanja neovisnog aktera“ počiva na gustom povjerenju, to jest, ključan je oblik povjerenja između blisko povezanih konkretnih individua. Kompleksnije sredine naspram toga zahtijevaju „neosobniji ili neizravniji oblik povjerenja“. U takvim sredinama ključnu ulogu u izgradnji povjerenja imaju mreže građanskog angažmana i norme uzajamnosti (Putnam i sur., 2003: 183).

Mreže građanskog angažmana u kompleksnijim sredinama doprinose akumulaciji povjerenja na nekoliko načina. Prvo, „povjerenje i suradnja ovise o pouzdanim informacijama o prošlom ponašanju i sadašnjim interesima“ aktera. Mreže građanskog angažmana u tom kontekstu „olakšavaju komunikaciju i poboljšavaju protok informacija“. Pri tom za razliku od segregiranih horizontalnih mreža, koje se zasnivaju primjerice na osnovi krvnog srodstva ili zajedničke etničke pripadnosti, mreže građanskog angažmana omogućuju difuziju informacija koja nadilazi društvene procjepe. Na taj način, za razliku od segregiranih mreža koje potiču unutargrupnu suradnju, „mreže građanskog angažmana koje prekoračuju društvene podjele potiču širu suradnju“. Drugo, mreže građanskog angažmana ne umanjuju neizvjesnost pri potencijalnoj suradnji samo iz razloga što omogućuju protok informacija između različitih pojedinaca ili društvenih grupa, već i zato što „utjelovljuju prošli uspjeh suradnje“. Kao takve mogu biti „kulturno definirani uzorak za buduću suradnju“, umanjujući „zapreke sumnje i zabušavanja“ time što se buduća suradnja može referirati na prošla uspješna iskustva

kolektivnog djelovanja u susretu s nadolazećim problemima (Putnam 2003: 186-187). Zaključno, građanska udruženja „ulijevaju građanske vrline“ i potiču na suradnju, što s druge strane doprinosi izgradnji povjerenja. U njima se nove članove, koji možda nisu nikada „dizajnirali projekt, održali prezentaciju, lobirali kod javnog službenika, ili govorili javno“, potiče na takva djelovanja, čime se posljedično razvijaju građanske kompetencije i priprema članove zajednice za aktivno sudjelovanje vezano uz javne probleme (Putnam 2000: 290).

Norme uopćene uzajamnosti drugi su generator povjerenja u kompleksnim društvenim uređenjima. U dobro umreženim zajednicama s razvijenom normom uopćene uzajamnosti slobodni igrači se, kako je spomenuto, pri oportunističkom ponašanju izlažu sankcijama članova zajednice. U takvim zajednicama stoga akteri „mogu biti sigurni u to da će povjerenje biti nagrađeno, a ne iskorišteno“ (Putnam 2003: 184). Efikasnost takve norme čini zajednice vjerodostojnijima u cjelini pa akteri „mogu imati povjerenje“, a „ne tek biti lakovjerni“ budući da je vjerodostojnost pojedinca poželjna karakteristika dok se njen izostanak strogo sankcionira (Putnam 2003: 198; *vidi i*: Putnam 2000: 135-136).

Izložene tri komponente SK, mreže, norme uzajamnosti i povjerenje tvore zamršen sklop dinamičkih odnosa. No priroda SK još je složenija ima li se u vidu način na koji se SK odnosi spram pojma građanskog angažmana. Ovaj pojam ne samo da predstavlja dio složenog sklopa konceptualnih odnosa, već se i na ponešto različit način odnosi spram samog pojma SK u cjelini.

2.3.4. Građanski angažman

Valja odmah naglasiti kako se kod odnosa pojma SK i građanskog angažmana na najširoj razini radi o odnosu koji se može tumačiti na više načina te pri tom različite interpretacije tog odnosa imaju utemeljenje u izvornim Putnamovim radovima. Kod autora koji se bave teorijom SK, zasnovanom u Putnamovim teorijskim postavkama, moguće je raščlaniti barem tri načina na koji se poima taj odnos. Prva skupina autora građanski angažman ili pojedine oblike građanskog angažmana smatra fenomenima izvanjskim sadržaju samog koncepta SK, pa u istraživanjima razmatra odnos SK i građanskog angažmana (*vidi npr.* Dekker 2007; Collins, Neal i Neal 2014: 331). Kod drugih autora građanski angažman se poima kao dio ili sastavnica SK, pa se indikatori te kategorije uz druge indikatore, derivirane na temelju drugih teorijskih komponenti, zajedno koriste za procjenu vrijednosti SK ili analizu njegove unutarnje dinamike (*za pregled vidi*: Engbers i sur., 2016). Treća skupina autora drži pojmove

SK i građanskog angažmana istoznačnicama, odnosno, terminima koji označavaju sadržajno isti pojam (Schneider 2008).

Različita shvaćanja tog odnosa mogu se pripisati tomu što Putnam u svojim djelima nije precizno i eksplicitno raščlanio odnos SK i građanskog angažmana na generalnoj razini, dok s druge strane u njegovim radovima postoje iskazi koji omogućuju različite interpretacije. Prvo postoje razlozi zbog kojih se odnos može tumačiti kao odnos dviju distinktivnih teorijskih kategorija. U formalnim definicijama SK u spomenutim knjigama *Kako demokraciju učiniti djelotvornom* i *Bowling Alone* Putnam eksplicitno ne navodi pojam građanskog angažmana kao što je to slučaj s kategorijama mreža, normi uzajamnosti i povjerenja. Također u studiji *Bowling Alone* često izričito govori o građanskom angažmanu i SK kao o odvojenim kategorijama pa tako primjerice i dio knjige naslovljava *Trendovi u građanskom angažmanu i socijalnom kapitalu* te se stoga pojmove može rastumačiti kao teorijski odvojene. Takva interpretacija odnosa između pojmova SK i građanskog angažmana naravno nije bez implikacija po pitanja operacionalizacije koncepta. Sukladno teorijskom razdvajanju tih kategorija može se zaključiti da je pojam SK moguće operacionalizirati i bez različitih oblika građanskog angažmana. No prije iznošenja takvog suda potrebno je dodati da je odnos SK i građanskog angažmana ponešto složeniji, sagleda li se Putnamov rad u cijelosti, ali i neke teorijske raščlambe u knjizi *Bowling Alone*. Stoga je prije odgovora na pitanje je li građanski angažman dio SK, te može li se SK operacionalizirati putem indikatora građanskog angažmana, potrebno podastrijeti i još neka mjesta u Putnamovu radu na temelju kojih se mogu zasnivati i drukčije interpretacije odnosa tih dvaju pojmova.

Sam pojam građanskog angažmana, kojega Putnam u jednom ranijem članku određuje kao „povezanost ljudi sa životom svoje zajednice“ (Putnam 1995: 665), može se smatrati suviše uopćenim i nepreciznim te se kao takav može odnositi i na niz kategorija koje tvore SK. U knjizi *Bowling Alone*, iako ne navodi preciznu i iscrpnu definiciju pojma građanskog angažmana, postoje mjesta na kojima deskriptivno obrazlaže njegovo značenje. Prema „naj detaljnijoj deskripciji pojma“ u toj knjizi, tvrde Adler i Goggin (2005: 239), Putnam u građanski angažman uključuje „neformalne društvene aktivnosti (posjećivanje prijatelja, igranje karata) kao i formalne aktivnosti (članstvo u odboru), zajedničarsku i političku participaciju“. U drugom iskazu iz knjige *Bowling Alone* Putnam ističe: „Pomno razmotreno [...] sve forme građanskog angažmana – od članstva u sindikatu do odlaženja u crkvu preko potpisivanja peticije do posjećivanja javnih sastanaka dalje su opadale među mladim ljudima [...]“ (Putnam

2000: 259). Navedeno, kao i neki drugih Putnamovi iskazi (*vidi npr.* Putnam 2000: 27), ukazuju na to kako se sadržaji pojmova građanskog angažmana i SK dijelom podudaraju s obzirom na to da umreženi vidovi građanskog angažmana predstavljaju sastavni dio SK.

Na teorijsko preklapanje između pojmova SK i građanskog angažmana ukazuje i pojam volontiranja. U talijanskoj studiji i studiji SK u SAD, Putnam pojam građanskog angažmana eksplicitno ne navodi u formalnim definicijama SK. No za razliku od toga pojam volontiranja, kojega smatra „oblikom građanskog angažmana“ (Putnam 2000: 407), eksplicitno uključuje u definiciju SK u svojoj posljednjoj knjizi *Our Kids – The American Dream in Crisis* (Putnam 2015).² U toj knjizi Putnam ne daje definiciju SK koja ukazuje na način na koji se SK akumulira, kao ni procesualno viđenje odnosa između njegovih sastavnica, već koncept određuje deskriptivno, navodeći njegov sadržaj. Pri tom pojam SK određuje kao „društvena povezanost – znači, neformalne mreže s obitelji, prijateljima, susjedima i poznicima; uključenost u građanska udruženja, religijske institucije, sportske klubove, volonterske aktivnosti; i tako dalje“ (Putnam 2015: 207).

Sadržajno podudaranje ne znači da se kod pojmova SK i građanskog angažmana radi o istoznačnicama. Iako nije eksplicitan oko njihova razdvajanja te postoje mjesta u njegovu radu koja ukazuju na sadržajno podudaranje, Putnam poprilično jasno navodi koje oblike građanskog angažmana ne smatra dijelom SK. Sukladno tomu građanski angažman se može shvatiti kao pojam koji uključuje kategorije koje tvore SK, kao i određene kategorije koje su izvanjske samom sadržaju koncepta. No prije ukazivanja na teorijsku diferencijaciju relevantnu u kontekstu rasprave o tome koje se forme participacije u pitanjima zajednice smatraju dijelom SK te na koji se način drugi oblici aktivnosti vezanih uz život zajednice odnose prema SK potrebno je ukazati na jedan problem koji generalno karakterizira teoriju SK. Riječ je o tome da u Putnamovoj tradiciji nije usuglašeno kojim se kategorijama SK mjeri izravno, odnosno, koje kategorije predstavljaju dio SK, a u kojim se kategorijama radi o mjerama na temelju kojih se neizravno procjenjuje SK. Ta rasprava je suviše složena i opsežna da bi ju se ovdje problematiziralo ili pokušalo riješiti i ne odnosi se samo na kategoriju građanskog angažmana nego i na ostale komponente SK (*vidi npr.* Engbers i sur., 2016). No u ovom kontekstu je

²*Our Kids* je mješovitim metodama zasnovano istraživanje klasnih nejednakosti i rastućeg vertikalnog raslojavanja kojega Putnam primjećuje u SAD-u tijekom posljednjih nekoliko desetljeća, te mehanizmima perpetuiranja klasnih razlika i barijera u vertikalnoj mobilnosti djece. Studija ukazuje na to da razlike u razinama SK predstavljaju bitne pretpostavke u vertikalnoj mobilnosti djece, te u relevantnoj mjeri određuju njihove klasne pozicije u daljnjem životu.

posebno bitna zato što nije samo metodološke naravi, već u izvornoj Putnamovoj misli ima i konceptualnu težinu.

Ključna diferencija građanskog angažmana koju se može smatrati bitnom u kontekstu raščlambe konceptualnog odnosa između SK i građanskog angažmana je podjela na njegove „kolektivne“ i „individualne“ vidove (Putnam 2000: 132; 191) ili kako ih još Putnam naziva „kooperativne“ i „ekspresivne“ oblike građanskog angažmana (*vidi npr.* Putnam 2000: 45). Kolektivni ili kooperativni vidovi pri tom predstavljaju sastavnicu SK, dok individualni ili ekspresivni oblici predstavljaju kategorije na temelju kojih se neizravno procjenjuje vrijednost SK zajednice.³

Kolektivni oblici, poput aktivnosti građanskih udruženja, imaju iznimno bitnu ulogu u izgradnji povjerenja, „jačaju čvrste norme uzajamnosti“ te i sami predstavljaju mrežnu strukturu što ih čini sastavnicom SK (Putnam 2003: 185-186). Individualni oblici s druge strane imaju određene karakteristike koje ih čine bitno različitim o odnosu na kooperativne. Za politički vid građanskog angažmana Putnam ističe da predstavlja „način na koji se povezujemo sa zajednicom“ (Putnam 2000: 31), pa se stoga čin biračke apstinencije može shvatiti i kao „povlačenje iz političke zajednice“ (Putnam 2000: 35). Ipak, izlazak na izbore u kontekstu teorije SK bitno je drukčiji od kolektivnih oblika građanskog angažmana, poput aktivnosti u političkim strankama, zato što se radi o individualnom tipu djelovanja (Putnam 2000: 35-37). U knjizi *Bowling Alone* Putnam to razjašnjava ističući kako: „Strogo govoreći, glasovanje može biti visoko individualan čin, i u tom smislu ne utjelovljuje socijalni kapital. No s druge strane mnoštvo dokaza [...] ukazuje na to kako je glasovanje gotovo uvijek socijalno utjelovljen čin i kako su izlazak na biralište i društveni angažman visoko povezani [...] što čini [glasovanje] vrlo korisnom zamjenskom mjerom društvene uključenosti“ (Putnam 2000: 32, *bilješka 2 na stranici 447*).

Kolektivni i individualni oblici političkog angažmana razlikuju se i u pogledu interesa u pozadini takvih djelovanja te se pri tom kolektivne oblike građanskog angažmana smatra relevantnijima budući da su orijentirani prema široj javnoj sferi. Kolektivni ili „kooperativni“

³ Ovakva raščlamba odnosa građanskog angažmana i SK, koja kolektivne vidove podrazumijeva kao dio SK, nema namjeru razriješiti jedno od izraženijih mjesta teorijskih prijepora u Putnamovo tradiciji, niti predstavlja novinu u teoretiziranju tog odnosa (*vidi npr.* Wang i Graddy 2008), te ju nije nužno smatrati i jednom ispravnom. Ovdje se navodi iz razloga što ju se može smatrati dovoljno jasnom i elaboriranom. Pri tom valja naglasiti da postoje i drugi iskazi koji ukazuju na nejasnoće i predstavljaju temelje za mogućnost drukčijih tumačenja (*vidi i usporedi npr.* Putnam 2003: 189; Putnam 2000: 27; 32; 44-45; 447).

oblik političkog angažmana podrazumijeva „djelovanje u suradnji s drugima“. Takav oblik djelovanja moguć je „samo ukoliko su drugi članovi zajednice također aktivni“, no pored toga, uslijed kolektivne naravi, češće ima tendenciju „uključivanja širih javnih interesa“. Naspram toga individualni ili „ekspresivni“ oblik političkog angažmana, poput kontaktiranja javnih službenika ili osobne kandidature za političku funkciju, ne zahtijeva kolektivnost već samo izražavanje političke volje te je kao takav „više individualan i odgovara uže definiranim interesima“ (Putnam 2000: 44-45).

Slično je i s drugim oblicima građanskog angažmana koji nisu primarno vezani uz političku arenu. U tom kontekstu Putnam ističe kako je „naša spremnost za pomaganje drugima – prema nekim interpretacijama središnja mjera socijalnog kapitala“. No tomu pridodaje kako SK nužno podrazumijeva mrežne temelje, odnosno „djelovanje s drugima“ dok „[č]injenje dobra za druge ljude, koliko god je pohvalno, nije dio *definicije* socijalnog kapitala“. No s druge strane, doniranje „vremena i novca u svrhu pomaganja drugima“ predstavlja korisnu zamjensku mjeru pa stoga „bilo koje procjenjivanje trendova u socijalnom kapitalu mora uključiti razmatranje trendova u volontiranju, filantropiji i altruizmu“ (Putnam 2000: 116 - 117, *kurziv u izvoru*). Dakle, ekspresivni ili individualni vidovi građanskog angažmana ukazuju na zauzetost pojedinca na zajedničarski život, no nemaju kolektivnu ili mrežnu narav, te ih Putnam ne uvrštava u sadržajne sastavnice SK. Indikatori takvih oblika građanskog angažmana stoga ne predstavljaju izravne mjere SK, već indikatore na temelju kojih se SK neizravno procjenjuje. Kooperativni ili kolektivni vidovi građanskog angažmana predstavljaju sastavnice SK, a time i indikatori takvih oblika građanskog angažmana predstavljaju izravne pokazatelje razina SK (Putnam 2000).

Naposlijetku potrebno je osvrnuti se i na još neke teorijski bitne distinkcije vezane uz pojam građanskog angažmana, koje nisu relevantne u kontekstu spomenute rasprave o odnosu tog pojma spram SK, no svakako su nezaobilazne za razumijevanje sadržaja pojma građanskog angažmana. Oblike građanskog angažmana moguće je razlikovati i s obzirom na ciljeve i pozadinu djelovanja. Temeljno razlikovanje pri tom predstavlja podjela na građansku, religijsku i političku participaciju (Putnam 2000). Građanska participacija uključuje formalne i neformalne oblike djelovanja usmjerene ka širokom spektru društveno poželjnih ciljeva. Religijska participacija također uključuje djelovanja usmjerena boljitku zajednice, no naspram građanske participacije odvija se u okviru „crkava i drugih religijskih organizacija“ (Putnam 2000: 65). Politički angažman uključuje različita djelovanja primarno fokusirana na politički

život zajednice i procese vezane uz djelovanje političkog sustava. Takva djelovanja moguće je daljnje raščlaniti na konvencionalne i protestne oblike. Konvencionalni oblici uključuju djelovanja poput glasovanja na izborima i kao takvi nemaju protestnu narav već su usmjereni ka uobičajenom funkcioniranju političkog sustava. Naspram tomu drugi oblici političke akcije, primjerice „protesti i demonstracije“ imaju narav djelovanja koje „izaziva elite“ (eng. *elite-challenging*) te koje kao takvo nije nužno vezano za formalne izborne procedure (Putnam 2000: 162-166; Saguaro Seminar 2001).

2.4. Tipovi SK

SK se može u svojoj cjelovitosti razlikovati, pa se u takvim slučajevima govori o različitim oblicima ili tipovima SK. Razlikovanje tipova SK je možda najznačajniji vid teorijskog razvoja prisutan u Putnamovu radu. Takvo razlikovanje je u talijanskoj studiji još uvijek uvelike implicitno (*vidi npr.* Putnam 2003: 185), studija *Bowling Alone* prikazuje rafiniranije teorijske razrade (Putnam 2000: 22-23), a koncizan prikaz formalnih razrada tipova SK Putnam izlaže u predgovoru uredničkoj knjizi *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, kojega piše zajedno s Kristin Goss (Putnam i Goss 2002), i na koji se u najvećoj mjeri oslanja naredno izlaganje.

2.4.1. Formalni i neformalni SK

SK se može razlikovati s obzirom na formalnost mreže u okviru koje se odvija njegova dinamika. Formalni tip SK svojstven je primjerice građanskim udruženjima koja uključuju „priznate službenike, uvjete članstva, članarine, regularne sastanke“, dok neformalne mreže uključuju druženja u kafiću i neformalne sportske susrete (Putnam i Goss 2002: 9-10). U kontekstu razlikovanja formalnog i neformalnog SK bitno je naglasiti kako se ne radi samo o razlikovanju tipa mreže već i cjelokupne dinamike što podrazumijeva i primjerice akcijsku komponentu SK. Građanski angažman na primjer može uključivati volontiranje u građanskim udruženjima ili „organiziranim uvjetima poput crkvi i bolnica“, no s druge strane može uključivati i „neformalno ponašanje, poput pružanja emocionalne podrške nakon prirodnih katastrofa ili brigu o susjedovoj kući“ te slične oblike neformalnog volontiranja koji se ne odvijaju u okviru formalno zasnovanih organizacija (Putnam 2000: 118; 121).

2.4.2. Gusti i razrijeđeni SK

Gusti SK podrazumijeva tijesne i slojevite odnose poput veza radnika koji zajedno provode vrijeme u tvornici, druže se subotom na piću i odlaze zajedno na nedjeljne mise, dok razrijeđeni SK podrazumijeva „površna poznanstva“ s osobama koje možete susretati u supermarketu ili dizalu. Za pružanje društvene podrške ključni su intenzivniji odnosi između individua, dok su površnija poznanstva ključna za „izgradnju raširene norme uopćene uzajamnosti“ (Putnam i Goss 2002: 10). Kod ove dimenzije SK varira i s obzirom na distribuciju u vremenu. Zbijeni SK uključuje kontinuirani ili „opetovani“ vid, kod kojeg se interakcije između aktera odvijaju učestalije i u različitim društvenim kontekstima, naspram razrijeđenog SK koji uključuje više periodični ili „epizodni“ vid mrežne dinamike (Putnam 2000: 22).

2.4.3. SK usmjeren prema unutra i SK usmjeren prema van

SK usmjeren prema unutra (eng. *inward-looking social capital*) je svojstven grupama čiji su članovi „izborom ili nužnošću“ fokusirani na „materijalne, socijalne ili političke interese vlastitih članova“, dok je SK usmjeren prema van (eng. *outward-looking social capital*) svojstven grupama koje imaju altruistične ciljeve u odnosu na zajednicu u okolini. Prvi vid SK „obično se zasniva na klasnim, rodnim ili etničkim temeljima“ i uključuje na primjer „suvremene radničke pokrete“ ili „kreditne zadruge novih imigranata“, dok drugi vid uključuje SK udruženja poput pokreta za promicanje ljudskih prava, Crvenog križa ili ekoloških pokreta. U kontekstu ovog razlikovanja je nezahvalno grupe okrenute podršci vlastitih članova promatrati kao moralno inferiorne naspram grupa okrenutih široj zajednici. Razlog zbog kojeg je problematično iznositi takve sudove je to što je SK „tvrdoglavo otporan na kvantifikaciju“ pa je i teško na temelju objektivnih pokazatelja vrednovati i uspoređivati reperkusije tih dvaju tipova SK. Primjerice, teško je tvrditi kako je „prema van usmjerena“ mladenačka inicijativa čišćenja gradskog igrališta „poboljšala našu zalihu socijalnog kapitala, više od, recimo, prema unutra usmjerene kreditne zadruge koja je omogućila boljitak nove imigrantske zajednice“ (Putnam i Goss 2002: 11).

2.4.4. Povezujući i premošćujući SK

Sljedeća bitna dimenzija razlikovanja tipova SK zasnovana je oko pitanja okuplja li određena grupa osobe istih identitetskih obilježja ili se formira na način da uključuje osobe s različitim obilježjima. Ovo razlikovanje teorijski je srodno prethodno izloženom no ipak je

„konceptualno distinktivno“ zato što grupe koje okupljaju osobe sličnih identiteta ne moraju nužno razviti dinamiku SK okrenutog na unutra i obratno grupe s identitetski raznolikim akterima ne moraju nužno razviti dinamiku SK koja djelovanje zasniva kao altruistično u odnosu na zajednicu (Putnam i Goss 2002: 11). „Povezujući“ ili „ekskluzivni“ SK „ima tendenciju jačanja ekskluzivnih identiteta i homogenih grupa“, dok „premošćujući“ ili „inkluzivni“ tip „obuhvaća ljude s druge strane društvenih procijepa“ te kao takav omogućuje „difuziju informacija“ u opsegu širem od okvira specifičnih društvenih grupa pored toga tvoreći i platformu za izgradnju „širih identiteta i uzajamnosti“. Kod povezujućeg SK moguće su tendencije kod kojih takav oblik SK „stvarajući snažnu unutar-grupnu lojalnost, može ujedno i stvarati snažan izvan-grupni antagonizam“ te su stoga „negativni eksterni efekti češći kod tog oblika“. No kod oba vida načelno se radi o funkcionalnim društvenim pojavama, odnosno „u mnogim okolnostima oba, premošćujući i povezujući socijalni kapital mogu imati snažne pozitivne socijalne učinke“ (Putnam 2000: 22- 23). Na razini zajednice u cjelini bitno je da ne postoji izrazita dominacija povezujućeg SK. Problem međutim može nastati ukoliko postoji izrazita dominacija povezujućeg SK, uz istodobno odsustvo premošćujućeg SK na razini zajednice u cijelosti. Naime, „tijesno povezane i homogene grupe“ mogu se lako organizirati s ciljem djelovanja koje rezultira razornim ishodom po općedruštvenu dinamiku. Primjer takve dinamike Putnam i Goss (2002: 12) vide u ratnim zbivanjima iz prve polovice 1990-tih u dijelu Jugoistočne Europe, za koja tvrde – „povezivanje bez premošćivanja rezultira Bosnom“.

Valja pri tom imati u vidu da se kod razlikovanja povezujućeg i premošćujućeg SK ne radi o strogim podjelama u smislu „ili-ili“ već prije o „više ili manje“ podjelama budući da se većinom „grupe istovremeno povezuju oko nekih socijalnih dimenzija dok premošćuju neke druge“. Određena udruženja mogu povezivati ljude „iste rase i religije nadilazeći klasne podjele“ ili „premošćivati rascijepa između različitih etničkih zajednica istovremeno povezujući duž religijskih i rodni linija“ ili primjerice internetske grupe mogu „premošćivati geografske [barijere], rod, dob i religiju“ dok se istodobno mogu zasnivati kao „homogene u pogledu obrazovanja i ideologije“ (Putnam 2000: 22-23; Putnam i Goss 2002: 12).

2.4.5. Funkcijski zasnovan naspram mjesno zasnovanog SK i SK susjedstva

Podjelu na funkcijski i mjesno zasnovani SK Putnam i Goss ne navode u formalnoj tipologiji. Ipak takva podjela je eksplicitna u Putnamovoj knjizi *Bowling Alone* te ju je stoga potrebno detaljnije elaborirati, te dodatno i zbog osobite važnosti koju u svojim radovima

posvećuje susjedskom socijalnom kapitalu (SSK), koji predstavlja specifičan vid mjesno-zasnovanog SK.

SK može poprimiti distinktivna obilježja u zavisnosti od tipa mreže i uvjeta u kojima se njegova dinamika razvija pa tako može imati formalni i neformalni vid. Također, kako ukazuje podjela na gusti i razrijeđeni tip, SK može varirati i s obzirom na distribuciju u vremenu. Pored toga moguće je tipove SK razdijeliti i prema kriteriju prostorne distribucije. U tom kontekstu prvo je bitno naglasiti kako je zajednice moguće raščlaniti na interesno-zasnovane i mjesno-zasnovane (Putnam 2000: 85; Engbers i sur., 2016). Shodno tomu moguće je razlikovati i „funkcijski-zasnovan“ SK formiran oko određenih interesa koji nisu vezani uz specifičnu lokaciju i „mjesno-zasnovani“ SK-a čija je dinamika vezana uz određeni lokalitet (Putnam 2000: 184). Poseban vid mjesno-zasnovanog SK predstavlja SSK i moguće ga je razlikovati od SK formiranog oko interesa širih od susjedstva, čije mreže aktera nadilaze susjedske granice i koji se u literaturi ponekad naziva i „ne-susjedski“ SK (*vidi npr.* Hanka i Engbers 2017: 272; Moore i sur., 2011; Oidjarv 2018: 2).

SSK u studiji *Bowling Alone* Putnam (2000: 312) kratko određuje kao „nadziranje zajednice, druženje, mentoriranje i organiziranje“. Njegovo odsustvo očituje se kao „unutar-gradska kriza“ s obzirom na niz nepovoljnih društvenih posljedica koje se pojavljuju uslijed njegova deficita. Opadanje SSK očituje se prije svega kao porast „socijalne dezorganizacije“ koju odražavaju porast kriminala i vandalizma u urbanim sredinama. Susjedstva s deficitom SSK karakterizira izostanak neformalnog mentorstva koje podrazumijeva nadzor nad ponašanjem djece i adolescenata u susjedstvu pa mlađe generacije mogu biti sklone uključivanju u kriminalne skupine što postaje problem, ne samo zbog njihovog rizičnog ponašanja, već i problem sigurnosti u susjedstvu u cjelini (Putnam 2000: 313-318). No učinci SSK nisu bitni samo po problem socijalne dezorganizacije. Kako Putnam ukazuje u studiji *Our Kids* veća razvijenost SSK može biti poticajna i za bolja obrazovna postignuća mlađih naraštaja što u bitnom određuje i njihovu kasniju klasnu poziciju (Putnam 2015).

2.5. SK kao svojstvo individue i SK kao svojstvo kolektiva

Na početku ovog poglavlja istaknuto je da Putnam SK pristupa kao svojstvu pojedinca, ali i zajednice u cjelini, te je stoga Putnamov teorijski model zahvalniji za studije susjedstava i gradova. Na ovom mjestu potrebno je detaljnije izložiti u čemu je bit takvog teorijskog zasnivanja koncepta. Od prvih razrada pojma SK koje izlaže Lyda Judson Hanifan 1916. godine

u kraćem eseju *The Rural School Community Center* pa do danas, razvoji koncepta, oblikovani shvaćanjima većeg broja autora s različitim disciplinarnim pozadinama, često nisu išli u pravcu teorijske konsolidacije. Više od stoljeća duga povijest koncepta rezultirala je tako brojnim definicijama i razradama među kojima postoje i bitne razlike sadržajne naravi (*vidi npr.* Adler i Kwon 2002; Claridge 2018; Mignone 2009). Izlaganje sličnosti i razlika među tim koncepcijama bilo bi suviše opsežno za ovu disertaciju. Stoga će se u elaboraciji razloga za odabir Putnamovog pristupa kratko osvrnuti na teorijske postavke dvojice njegovih utjecajnih prethodnika koji su iznimno doprinijeli razvoju teorije SK te čije su konceptualizacije i danas snažnije zastupljene u istraživanjima SK.

Prvi od njih je Pierre Bourdieu, autor kojeg se smatra zaslužnim za „prvu sistematičnu suvremenu analizu socijalnog kapitala“ i koji je „nedvojbeno teorijski najrafiniraniji među autorima koji su uveli pojam u suvremeni sociološki diskurs“ (Portes 1998: 3-4). Bourdieu koncept definira kao „skup aktualnih ili potencijalnih resursa koji su povezani s posjedovanjem trajnije mreže manje ili više institucionaliziranih odnosa poznanstva i uzajamnog uvažavanja“. Kao takav, resurs postoji unutar mreže individua i dostupan je „svakom od članova grupe“ (Bourdieu 1986: 248). Drugi utjecajni autor, koji je dijelom oblikovao i Putnamova shvaćanja te definiciju SK (*vidi npr.*, Putnam 2003: 172; Putnam 1995), je James Coleman. Coleman (1988: 98) SK određuje kao resurs koji je „produktivan, omogućuje postizanje ciljeva koji u njegovoj odsutnosti ne bi bili mogući“ te koji je kao takav prisutan „u strukturi odnosa između aktera i među akterima“. Temeljna sličnost u koncepcijama Bourdieua i Colmana jest u tome što obojica SK vide kao resurs koji pojedinci koriste unutar određene mrežne strukture zbog čega ih se uvrštava u školu metodoloških individualista. Za razliku od toga Putnam je smatran najznačajnijim predstavnikom škole metodoloških kolektivista, koji zagovaraju stav da SK nije samo resurs pojedinaca koji sudjeluju u određenoj mrežnoj strukturi već i zajednice u cjelini, neovisno o tome jesu li svi pojedinci uključeni u mrežnu strukturu (Gannon i Roberts 2020; Hyyppä 2010; Portes 1998; Andriani i Christoforou 2016).⁴ Putnam (2003: 189) tako tvrdi kako je povjerenje, koje smatra temeljnom sastavnicom SK, „svojstvo društvenog sustava kao i osobno obilježje“, a za SK u cjelini ističe da „ima individualni i kolektivni aspekt“, čime postoji kao „privatno dobro“, ali i kao „javno dobro“ (Putnam 2000: 20, *vidi i:* Putnam 2003: 182).

⁴ U individualiste se Pored Bourdieua i Colemana uvrštavaju primjerice i Nan Lin, Ronald Burt ili Alejandro Portes, dok se u kolektiviste uvrštavaju i Francis Fukuyama, Ronald Inglehart ili istraživači Svjetske Banke, Christiaan Grootaert i Thierry van Bastelaer (*opsežnije o njihovim koncepcija vidi u:* Membiela-Pollán i Pena-López 2017).

Dvojaku narav SK, prema kojoj je SK resurs svojstven individui i kolektivu, Putnam predočava na primjerima inicijativa za prikupljanje novca i određenim pogodnostima koje proizlaze iz mobilizacije SK susjedstva.

Kod inicijativa kojima se prikupljaju sredstva za stipendiranje učenika ili liječenja neke bolesti sami inicijatori mogu ostvariti „poslovne veze koje se isplate osobno“ dok s druge strane sredstva prikupljena takvim akcijama stoje na raspolaganju članovima zajednice izvan same mreže inicijatora (Putnam 2000: 20). Slično je i s prikupljanjem sredstava za izgradnju igrališta ili bolnica kod koje inicijatori mogu ostvariti poslovno korisna poznanstva, no s druge strane javna infrastruktura koju takva sredstva omogućuju poboljšavaju kvalitetu života članovima zajednice u cjelini (Putnam i Goss 2002: 7). U susjedstvima s razvijenijim SK su „javne površine čišće, ljudi su dobrohotniji i ulice su sigurnije“ te takve četvrti „postaju bolja mjesta za odgoj djece“ neovisno o tome sudjeluju li svi pojedinci u aktivnostima u susjedstvu i da li se uopće međusobno poznaju (Putnam 2000: 307). Odnosno, kako to lucidno formuliraju Mohnen i suradnici (2011: 661), u susjedstvima s razvijenim SK „osoba dobiva pomoć i bez da je traži, ponekad i bez da je svjesna da joj susjedi pomažu“.

O pogodnosti Putnamovog pristupa za proučavanje SK općih populacija dobro svjedoči i fond istraživanja provedenih u hrvatskom kontekstu. Kvantitativne studije provedene na nacionalnoj razini analize (Franc, Maglić i Sučić 2020; Štulhofer 2004; Šalaj 2006; 2007; 2011), komparacija SK stanovništva u područjima s različitim stupnjem urbaniziranosti (Majetić, Rajter i Dević 2017), kao i regionalne komparacije (Radman 2010; Borozan i Radman Funaric 2016) u proučavanju SK oslanjaju se na Putnamov teorijski okvir.⁵ Takav razvoj istraživačkog polja omogućuje da se procesi vezani uz SK zadarskog stanovništva usporede s generalnim procesima na drugim razinama analize, koji se odvijaju u okviru društva sa sličnim socio-historijskim razvojem i institucionalnim okvirom.

U ovom poglavlju disertacije predstavljene su definicije i temeljne postavke teorije SK Roberta Putnama uz tek naznačene aspekte njegove društvene relevantnosti. No kako je

⁵ Ovdje spomenutim studijama valja dodati i komparativnu studiju Čakovca i Donjeg Miholjca (Cooper, Knight i Blackmore 2005), koja je prema autorovu znanju jedina iscrpnija studija koja problematizira SK opće populacije gradova u Hrvatskoj. Studija se konceptualno oslanja na pristup Svjetske banke. U takvom pristupu, za čiju je razradu zaslužan Woolcock (1998), SK je zasnovan u sinergijskom vidu, povezujući razrade Bourdieua i Putnama, dok u operacionalnom pogledu studija također koristi indikatore karakteristične za Putnamovu tradiciju.

relevantnost SK za društveno funkcioniranje nešto složenija i znatno opsežnija od spomenutih primjera potrebno je detaljnije elaborirati problematiku javnog značaja proučavanja procesa vezanih uz SK što je i cilj narednog poglavlja ove disertacije.

3. Javni značaj proučavanja SK

3.1. Uvod

Za pojam socijalnog SK se s pravom može tvrditi kako je jedan od rijetkih pojmova razvijenih u okviru sociološke tradicije koji je uvelike premašio znanstveno istraživačke i akademske krugove te ostvario izniman odjek među kreatorima javnih politika. SK ne samo da pronalazi svoje mjesto u agendama razvojnih dionika na najvišim upravljačkim razinama (*vidi npr.* Bouget i sur., 2015; Zimmermann 2017; OECD, 1999; Grootaert i Bastlaer 2002; Chauffour 2017; Halpern 2005), već je smatran, uz druge oblike, poput „fizičkog (infrastrukturnog), prirodnog, financijskog i ljudskog kapitala“, i „ključnim faktorom u razvojnom procesu“ (Cristoforou 2017: 25).

Intervencije razvojnih dionika usmjerene jačanju SK opravdane su zbog njegove „instrumentalne“ i „intrinzične“ vrijednosti. Instrumentalni pristup poima SK kao sredstvo za postizanje društveno poželjnih ciljeva. U drugom slučaju se SK shvaća kao „sam cilj javnih politika“, odnosno, poima ga se kao proces koji je poželjno unaprjeđivati zbog „intrinzične vrijednosti“ (Castiglione, van Deth i Wolleb 2008: 6-8).⁶ Oba oblika relevantnosti po individualnu i društvenu dobrobit, zbog kojih kreatori javnih politika teže jačanju SK, dobro su dokumentirani u opsežnom fondu istraživanja.

3.2. Instrumentalna vrijednost SK

Instrumentalna vrijednost SK zabilježena je u Putnamovim studijama kao i u nizu istraživanja koja su razmatrala odnos SK s brojnim društvenim fenomenima. Putnamova talijanska studija pokazuje kako SK pospješuje demokratsko upravljanje. No pored veće

⁶ Kako ističu Castiglione i suradnici (2008: 7-8) podjelu na instrumentalnu i intrinzičnu vrijednost potrebno je shvaćati kao generalnu raščlambu koja ukazuje na to žele li javne politike posredstvom SK postizati određene ciljeve ili teže upravljanju SK radi svojstvene vrijednosti. U realnom društvenom kontekstu teško je govoriti o čistoj instrumentalnoj vrijednosti. S obzirom na to da SK ima vrijednost po sebi, intervencije koje smjeraju upravljanju drugih fenomena posredstvom SK imaju „dvojno opravdanje, u oboma proceduri i supstanciji“, odnosno, čak i kad se SK koristi za postizanje drugih aspekata dobrobiti bolje je govoriti o „kombinaciji instrumentalne i intrinzične vrijednosti“.

institucionalne efikasnosti sjevernijih regija, također pronalazi i kako je u njima veće ekonomsko blagostanje, što se također pripisuje razvijenijem SK (Putnam i sur., 2003: 182; 189). U studiji *Bowling Alone* Putnam SK pristupa kao zavisnoj varijabli i bilježi opadanje SK. No navodi i kako taj proces nije bez posljedica, predočavajući niz postojećih istraživanja provedenih u SAD-u, kao i neke vlastite analize koje ukazuju na pozitivne učinke SK u sferama „dječje dobrobiti i obrazovanja, zdravih i produktivnih susjedstava, ekonomskog prosperiteta, zdravlja i sreće; te demokratskog građanstva i upravljačkih performansi“ (Putnam 2000: 290).

Pozitivni učinci koje Putnam navodi u svojim studijama predstavljaju tek mali isječak u znatno opsežnijem spektru koji ukazuje na instrumentalnu vrijednost SK. Studije primjerice pronalaze kako SK pospješuje i skupno financiranje poduzetničkih ideja (eng. *crowdfunding*) (Aprilia i Wibowo 2017), razvoj socijalnog poduzetništva (Heinze, Banaszak-Holl i Babiak 2016), inovacijske performanse (Suseno i sur., 2018), stvaranje radnih mjesta (Engbers i sur., 2017), kvalitetu stanovanja (Liu, Wang i Tao 2013) te jača ekonomsku otpornost (Hanka i Engbers 2017), kao i održivost zajednice (Yoo i Lee 2016). Pored toga SK može predstavljati i nemonetarni ekvivalent odgovora na funkcionalne zahtjeve zajednice koji inače zahtijevaju skuplje institucionalne odgovore (Portes 1998). SK tako ima bitnu ulogu u redukciji trajno prisutnih nepovoljnih fenomena poput siromaštva (Guagnano, Santarelli i Santini 2016), ali i kapacitet za amortizaciju učinaka gospodarske krize (ESPON 2014; Di Caro 2015) ili za oporavak zajednice nakon prirodnih katastrofa poput potresa i drugih društvenih kriza izazvanih procesima u prirodi (Nagakawa i Shaw 2004; Aldrich i Meyer 2015; Dutta 2017; Klinenberg 2015).

Instrumentalnu vrijednost SK lako je predočiti ističući brojna istraživanja koja su SK pristupala kao nezavisnoj varijabli, te pronašla kako je SK relevantan u kontekstu niza fenomena koji predstavljaju aspekte individualne i društvene dobrobiti. S druge strane razumijevanje intrinzične vrijednosti SK nešto je složenije te je stoga potrebno detaljnije elaborirati u čemu se sastoji relevantnost u intervenciji u sam SK, a potom i odgovoriti na pitanje u čemu se očituje javni značaj proučavanja SK kao zavisne varijable.

3.3. Intrinzična vrijednost SK

Sve intervencije donositelja javnih politika nisu usmjerene jačanju SK kako bi se njime posredno povoljno djelovalo na neke druge društveno relevantne fenomene. Kreatori javnih politika nerijetko provode i određene mjere sa svrhom razvijanja SK, kojega se u takvim

intervencijama shvaća ciljem samim po sebi. Prvo, same sastavnice SK se u perspektivi kreatora javnih politika ponekad smatraju entitetima koji imaju intrinzičnu vrijednost. O tome najbolje svjedoči činjenica da se indikatori na temelju kojih se valorizira SK nerijetko koriste i kao indikatori osobne dobrobiti (*vidi npr.*, OECD 2013: 149; Diener i Tov 2012). Pitanje hoće li se indikatore na temelju kojih se procjenjuje SK sagledati kroz instrumentalnu perspektivu, ispitujući njihove veze s drugim fenomenima, ili će ih se same shvaćati kao relevantne aspekte dobrobiti ovisi o perspektivi i nakani kreatora javnih politika. Pri tom je racionalno zauzeti bilo koji od tih pristupa. Dvojaku narav sastavnica SK u tom kontekstu dobro ilustrira Comin (2008) ističući da je uobičajeno razmatrati učinke sastavnica SK po ekonomske procese, no s druge strane može ih se sagledavati i iz perspektive sloboda i mogućnosti. U takvom slučaju horizontalno udruživanje i suradnja ili iskazivanje političkih stavova i mogućnost političke akcije, predstavljaju intrinzični aspekt osobne dobrobiti koji je vrijedan neovisno o ekonomskim učincima takvih djelovanja.

Dakle, same sastavnice SK se mogu smatrati društveno relevantnima te je time moguće opravdati i javni značaj proučavanja SK kao zavisne varijable. Pri tom valja naglasiti da se kod proučavanja SK ne radi samo o analizi združenih fenomena, već je ključ upravo u njihovu suodnošenju, čime važnost razmatranja unutarnje dinamike SK postaje još većom. Analitički u tom kontekstu treba uvažiti da ključ pristupa SK nije u agregiranju njegovih komponenti ili reduciranju na jednu od njih, već upravo u „dekompoziciji koncepta na svoje sastavne elemente“, s obzirom na to da se na taj način razmatra međusobne odnose fenomena koji su i sami društveno relevantni (Dekker 2007: 360). Analitička dekompozicija s druge strane ima i pragmatičku nadopunu s obzirom na to da kreatorima javnih politika ostavlja mogućnost „rašćlambe za svrhe javnih politika“ (Forrest i Kearns 2001: 2139; Roche 2004: 101). Time razvojni dionici imaju mogućnost stavljanja fokusa na specifične aspekte SK u zavisnosti o vlastitim preferencijama vezanima uz konkretne ciljeve razvojnih programa (Halpern 2005).

Drugi razlog zbog kojeg je SK društveno relevantan jest što njegova prisutnost oblikuje, ili u drugim slučajevima omogućuje, provedbu javnih politika te je stoga u okolnostima njegova deficita potrebno intervenirati u sam SK. U tom kontekstu prvo je potrebno naglasiti kako je zajednicama potrebna stanovita zaliha SK kako bi se interesi širih društvenih slojeva artikulirali, a potom i iskazali donositeljima odluka. Bez umreženosti šire javnosti i donositelja odluka poimanje potreba i interesa građana bilo bi „zaključano u diskretne arene javnih politika“, dok prisustvo SK omogućuje donositeljima odluka „da adresiraju probleme koji bi

inače mogli biti zanemarivani“ (Lowndes i Pratchett 2008: 678; *usp., i:* Putnam 2000: 338). Dakle, mrežna dinamika bitna je kako bi se zahtjevi “odozdo,, artikulirali i komunicirali kreatorima javnih politika i kako bi posljedično javne politike bile prilagodljive zahtjevima izvan krugova samih kreatora javnih politika.

SK u drugim slučajevima može biti strukturni preduvjet nužan za usklađivanje javnih politika ili za njihovu percepciju u šire društvene sfere, pa se može kazati i kako su javne politike u određenoj mjeri „zavisne o prisutnosti“ SK (Lowndes i Pratchett 2008; Wolfe 2018; Dincer i Fredriksson 2018; *usp., i:* Putnam 2000: 344-346). Društveni problemi na koje javne politike nastoje odgovoriti često imaju složenu narav koja zahtijeva koordinirano djelovanje više različitih institucionalnih aktera. U društvima koja karakterizira deficit SK, poglavito na horizontalnoj razini, u vidu suradnje između institucija, teže je uskladiti koordiniranu implementaciju zajedničkih mjera nužnih za odgovor na takve slojevite probleme. Stoga kreatori javnih politika moraju investirati u SK s ciljem osiguranja dovoljne razine suradnje na međusektorskoj razini, kako bi ostvarili strukturne preduvjete nužne za odgovor na takve složene i opsežne društvene probleme (Ogden, Morrison i Hardee 2013 :1078; Pisani i sur., 2017: 6-7; Coll-Planas i sur., 2017: 147). Drugi vid strukturnog ograničenja pri implementaciji javnih politika može se pojaviti uslijed manjka vertikalnog povjerenja u institucionalne aktere. Ukoliko su krajnji korisnici javnih politika nepovjerljivi spram kreatora, ili čak imaju animozitet prema njima, implementacija određenog programa biti će nužno osuđena na neuspjeh neovisno o kvaliteti samih mjera (Putnam 2000; Ogden i sur., 2013). Sličan neuspjeh u uvjetima deficita SK mogu doživjeti i javne politike koje zahtijevaju masovnijiu difuziju informacija u šire društvene sfere. Sami institucionalni akteri često ne mogu izravno operacionalno posegnuti u sve pore društva kako bi ukazali na važnost određenog programa i upoznali krajnje korisnike s načinima na koji se može ostvariti osobni i društveni boljitak. Iz tog razloga potrebno je zadaću difuzije informacija delegirati na druge aktere u zajednici primjerice građanska udruženja. U uvjetima manjka SK na horizontalnoj razini zajednica se može suočiti s ograničenjima u difuziji informacija, a time i posljedično provizija dobrobiti postaje neučinkovita (Lowndes i Pratchett 2008: 687; Coll-Planas i sur., 2017).

Na posljetku, potrebno je spomenuti još jedan nezaobilazan razlog zbog kojeg je potrebno proučavati samu prirodu SK i razvijati znanja zasnovana takvim pristupom. Takve spoznaje mogu pospješiti javne politike usmjerene prema „destrukciji socijalnog kapitala“, nužne u okolnostima u kojima se njegova dinamika pokazuje razornom po ekonomski ili

društveni razvoj uopće (Castiglione i sur., 2008: 7; Lowndes i Pratchett 2008). Imajući u vidu dosad navedene funkcije SK, moglo bi se zaključiti kako je riječ o normativno poželjnom fenomenu. No kao i drugi oblici kapitala, i „socijalni kapital može imati negativne eksternalije“ (Putnam i Goss 2002: 8-9; *vidi i*: Putnam 2000: 21-22; 350-363). Navedeno je kako SK doprinosi izgradnji sigurnijih i zdravijih zajednica. No istraživanja pored takve uloge ukazuju i na suprotne tendencije. Veća razvijenost socijalnih mreža kod određenih grupa korespondira i s većom sklonošću nošenja oružja ili sudjelovanja u tučnjavama (Calafat i sur., 2011: 49), ili primjerice, češćom uporabom sredstava ovisnosti (Strohschein i Matthew 2015). Suprotno pozitivnim učincima po zdravlje, istraživanja ukazuju i na niz nepovoljnih učinaka po taj segment osobne dobrobiti.⁷

Također i građanska udruženja, kao bitna sastavnica SK, ne moraju uvijek nužno pospješivati razvoj demokratske kulture (Putnam i Goss 2002: 9; Putnam 2000: 22). Povijesni primjer uspona nacizma u međuratnoj njemačkoj odvijao se brže u područjima s većom gustoćom raznorodnih građanskih udruženja (Satyanath, Voigtländer i Voth 2017), a udruženja civilnog društva, kako to pokazuju suvremeniji primjeri vijetnamskog (Wischermann i sur., 2016) i kineskog (Spire 2011) društva, dijelom mogu služiti i za jačanje autoritarnosti političkog sustava.

Pored toga SK neke grupe može „isključivati autsajdere“, te se pri tom unutargrupna dobrobit može ostvarivati na štetu drugih članova zajednice (Portes 1998: 15; Putnam 2000: 20-21). Nepovoljne učinke SK u tom kontekstu dobro zrcali fenomen koruptivnih mreža. Jedna od pozitivnih funkcija koju SK ima po ekonomsko funkcioniranje društva je to što pospješuje alokaciju ekonomskih resursa. Uslaner (2002) tako pronalazi da SK pomaže u suzbijanju razmjera korupcije, čime se pospješuje kvalitetnija distribucija javnih sredstava. No druga pak istraživanja pokazuju da pored takve uloge određeni tipovi društvenih mreža mogu imati i suprotnu ulogu, te biti poticajni za formiranje koruptivnih mreža (Griesshaber i Geys 2012; Pena López i Sánchez Santos 2014). Korupcijske veze i same počivaju na mobilizaciji SK te nerijetko uključuju aktere iz različitih sektora. Suprotno pozitivnim funkcijama građanskih udruženja za kreiranje i provedbu javnih politika, akteri nevladinih udruga u određenim slučajevima mogu zajedno s političkim elitama tvoriti koruptivne mreže (Chikladze i Aliyev

⁷ Za pregled *vidi*: Villalonga-Olives i Kawachi 2017.

2019; Kaznatsev 2015). Time ne samo da nepovoljno djeluju na kvalitetu upravljanja, već i na distribuciju javnih resursa ostvarujući protupravnu dobit na štetu ostatka zajednice.

Na zaključku ovog poglavlja može se tvrditi kako je SK važno proučavati zbog niza povoljnih i nepovoljnih učinaka koje ima za društveno funkcioniranje. Također, njegovu prirodu potrebno je poznavati i neovisno o učincima za druge društveno relevantne fenomene iz razloga što ga se i samog može smatrati društveno relevantnim procesom. Dakle, istraživačke prakse su SK pristupale kao nezavisnoj i kao zavisnoj varijabli. U nastavku disertacije se predočava na koji je način problematika SK zahvaćena u ovom istraživanju. No prije toga potrebno je kratko se osvrnuti i na dosadašnje spoznaje o SK zadarskog stanovništva, kako bi se dodatno obrazložilo zbog čega se problematici SK pristupilo upravo na taj način.

3.4. Dosadašnja istraživanja SK zadarskog stanovništva

Dosada nisu provedena istraživanja na temelju kojih bi se moglo donositi kvalitetne zaključke o razinama SK stanovništva grada Zadra, kao ni o odnosima između temeljnih teorijskih komponenti koje izgrađuju SK ili o odrednicama koje oblikuju akumulaciju SK na razini gradske populacije. Studije koje su posezale u sferu procesa koje se sadržajno-teorijski uključuje u dinamiku SK tematizirale su određene segmente SK kod određenih pod-populacija, kao istraživanje društvenih mreža zaposlenika u kulturnim i kreativnim industrijama (Tonković 2016) ili su razmatrale primjerice neformalnu društvenost u odnosu spram specifičnog javnog prostora, primjerice zadarske rive (Tomić-Koludrović, Tonković i Zdravković 2014). Možda najzahvalniji parametar na temelju kojeg se moglo zaključivati o SK gradske populacije je parametar gustoće građanskih udruženja, izražen brojem udruga na 1000 stanovnika. Gustoća udruga pokazatelj je formalne dimenzije SK korišten u Putnamovom (2000) radu, kao i u drugim istraživanjima SK (*vidi npr.*, Callois i Aubert 2007; Christenson i Deller 2019).

Prema tom pokazatelju, kako je to ukazala studija Zrinščaka i Bežovana objavljena 2007. godine, grad Zadar se gustoćom udruga nalazio na dnu ljestvice svih hrvatskih županijskih središta. Sukladno tomu se moglo zaključiti kako Zadar ima slabije razvijenu kulturu građanskog udruživanja u usporedbi s ostalim županijskim središtima. Kako ukazuje Putnamova teorija SK, nerazvijenost jedne dimenzije SK odražava i nerazvijenost drugih dimenzija, pa se prema tome moglo zaključiti i kako Zadar ima slabo razvijen SK uopće, u usporedbi s gradovima koji pripadaju sličnom institucionalnom okviru i čija je društvenost formirana sličnim socio-historijskim nasljeđem.

No prije takvog zaključka valja naglasiti kako je taj pokazatelj metodološki problematičan budući da gustoća građanskih udruženja ne odražava nužno i stvarnu vibrantnost građanskog udruživanja neke populacije. Na takvo ograničenje parametra gustoće udruga ukazuje i sam Putnam (2000: 52), ističući kako je primjerice utrostručenje neovisnih veteranskih udruženja u SAD-u u razdoblju od 1980. do 1997. godine ujedno pratio i pad članova veteranskih organizacija od deset posto. No kako se radi o etabliranom parametru u empirijskim istraživanjima SK vrijedno je nešto detaljnije razmotriti i taj pokazatelj. U svrhu ilustracije problematičnosti tog indikatora, ali i u svrhu ilustracije razina SK na nešto široj razini od samog grada, županijskoj razini, potrebno je razmotriti pokazatelj gustoće udruga u odnosu spram nekih istraživanja SK provedenih na toj istoj razini u istom ili relativno bliskom vremenskom razdoblju.

Prema uvidu u registar udruga iz svibnja 2006. godine, Zadarska županija je sa Splitsko-dalmatinskom, s brojem udruga od 5,0 na 1000 stanovnika, dijelila pretposljednje mjesto svih hrvatskih županija (Bežovan i Vugec 2006: 223) prema čemu bi se dalo zaključiti kako je i na županijskoj razini formalni aspekt SK, a potom i SK Zadarske županije uopće, slabije razvijen u odnosu na druge županije. No nasuprot tomu, anketno istraživanje provedeno u ožujku, travnju i svibnju iste godine u sklopu *Programa ujedinjenih naroda za razvoj* (UNDP) ukazuje na to da se Zadarska županija razinama povjerenja u ljude pozicionira na treće mjestu svih županija iza Ličko-senjske i Virovitičko-podravske županije (Dobrotić i sur., 2007: 100). Kasnija analiza gustoće udruga na županijskoj razini provedena u srpnju 2016. godine (Tablica 3.1) također pokazuje kako je Zadarska županija s obzirom na gustoću udruga nisko pozicionirana te se nalazi na posljednjem mjestu svih županija s 9,4 udruga na 1000 stanovnika. No s druge strane istraživanje SK hrvatskih županija kojega su Borozan i Radman Funarić (2016) provele na prigodnom uzorku drugom polovicom 2012. godine ukazuje na bitno drugačiju distribuciju razina SK zadarskog stanovništva u komparativnoj perspektivi. Prema tom istraživanju Zadarska županija se razinom uopćenog povjerenja nalazi na samom vrhu svih županija, dok se prema kompozitnoj mjeri SK koja uključuje i druge indikatore Zadarska županija nalazi na četvrtom mjestu svih županija. S obzirom na indikator participacije u građanskim udruženjima Zadarska županija se nalazi na jedanaestom mjestu na ljestvici županija (Borozan i Radman Funarić 2016: 494), što ukazuje na to da se formalni aspekt SK rangiran ovim načinom ne podudara s rangovima prema pokazatelju gustoće udruženja.

Tablica 3.1. Gustoća udruga po županijama Republike Hrvatske

Županija	Broj stanovnika	Broj udruga	Broj udruga na 1000 stanovnika
Bjelovarsko-bilogorska	119.764	1376	11,5
Brodsko-posavska	158.575	1562	9,9
Dubrovačko-neretvanska	122.568	1923	15,7
Grad Zagreb	790.017	12165	15,4
Istarska	208.055	2868	13,8
Karlovačka	128.899	1383	10,7
Koprivničko-križevačka	115.584	1249	10,8
Krapinsko-zagorska	132.892	1263	9,5
Ličko-senjska	50.927	619	12,2
Međimurska	113.804	1217	10,7
Osječko-baranjska	305.032	3994	13,1
Požeško-slavonska	78.034	859	11,0
Primorsko-goranska	296.195	3985	13,5
Sisačko-moslavačka	172.439	1865	10,8
Splitsko-dalmatinska	454.798	4648	10,2
Šibensko-kninska	109.375	1312	12,0
Varaždinska	175.951	1800	10,2
Virovitičko-podravska	84.836	925	10,9
Vukovarsko-srijemska	179.521	1969	11,0
Zadarska	170.017	1597	9,4
Zagrebačka	317.606	3084	9,7
RH	4.284.889	51.663	12,1

Izvor: Registar udruga pri Vladi RH i Državni zavod za statistiku (pristup srpanj 2016.)

Potrebno je naglasiti kako je ovo istraživanje provedeno nekoliko godina ranije od analize registra udruga iz 2016. godine, te na prigodnom uzorku, zbog čega se različite distribucije mogu pripisati i vremenskim kontekstualnim učincima kao i pristranosti uzorka. No ipak, imajući u vidu to istraživanje te posebno raniju analizu registra udruga provedenu iste,

2006. godine, kada je provedeno i mjerenje razina uopćenog povjerenja, indikator gustoće građanskih udruženja se može smatrati barem problematičnim u pogledu reprezentacije razina SK.

Sumarno se osvrćući na dosadašnja istraživanja SK te parametre na temelju kojih se moglo zaključivati o SK zadarskog stanovništva može se tvrditi kako još uvijek nema obuhvatnijeg istraživanja koje je razmatralo individualne, prostorne i kompozicijske odrednice akumulacije SK zadarskog stanovništva, kao ni istraživanja koje je razmatralo odnose između teorijskih sastavnica SK. No pored toga bitno je osvrnuti se i na još jedan aspekt teorije SK kojemu je važno posvetiti istraživačku pažnju.

Naime SK predstavlja tehničko-znanstveni koncept za kojega se može smatrati da kao takav ne predstavlja dio lokalne svakodnevice zadarskog stanovništva te je stoga pored sistematičnih analiza njegove unutarnje dinamike i pozadine njegove akumulacije potrebno razumjeti i značenja koja se vezuju uz njegove sadržajne sastavnice.

Također, bitno je naglasiti i da je kod pojma SK riječ o konceptu koji je dovoljno uopćen da se može razmatrati u različitim vremenskim i prostornim okvirima, no da s druge strane ipak nerijetko zahtijeva i kontekstualizaciju lokalnoj zbilji. Bitno je to zato što operacionalizacije na kojima se zasniva empirijska eksploatacija koncepta često nisu adekvatne različitim lokalnim sredinama (*vidi npr.* Murayama i sur., 2013), ali i iz razloga što je kontekstualizacija SK često bitna pretpostavka adekvatnije implementacije javnih politika koje su povezane s intervencijama u sferu SK (Moreno 2017; Christoforou i Pisani 2016).

Cilj ove disertacije je koristeći mješovite metode razviti znanja koja pridonose rasvjetljavanju tih, istraživački zanemarenih aspekata društvene zbilje zadarskog stanovništva, a istraživačka studija provedena u okviru disertacije zasniva se na nekoliko istraživačkih pitanja koja su usmjerena ka nekoliko tematski povezanih ciljeva istraživanja.

4. Istraživačka pitanja i ciljevi istraživanja

U kontekstu zasnivanja studija s mješovitim metodama s obzirom na korištenje istraživačkih pitanja, bitno je imati u vidu dvije distinkcije, podjelu na različite oblike istraživačkih pitanja i podjelu tipova istraživačkih studija u pogledu kombinacija istraživačkih pitanja koja studija koristi. Istraživačka pitanja se generalno mogu raščlaniti na kvantitativna,

koja prema retoričkoj strukturi i ciljevima istraživanja primarno zahtijevaju odgovore zasnovane na kvantitativnim tehnikama, kvalitativna pitanja, koja prema retoričkoj strukturi i ciljevima istraživanja primarno iziskuju odgovore zasnovane na kvalitativnim tehnikama te mješovita pitanja.⁸ Posljednji tip pitanja, mješovito pitanje, kako to u prvoj značajnoj sistematičnoj razradi toga tipa pitanja navode Onwuegbuzie i Leech (2006: 483), „je pitanje koje uključuje oba, kvalitativno istraživačko pitanje i kvalitativno istraživačko pitanje u okviru istog pitanja“. To znači da je takvo pitanje ustrojeno na generalniji način te se stoga daljnje može razložiti na više pitanja koja imaju oblike svojstvene kvalitativnim studijama kao i kvantitativnim, a organizirana su na način da adresiraju zajednički istraživački problem izražen na uopćeniji način (Creswell 2015: 66).

Studije s mješovitim metodama s druge strane mogu se zasnivati na različite načine u pogledu oblika na koji se ustrojava kombinacija istraživačkih pitanja, a pri tom postoji nekoliko tipologija koje sistematiziraju takve ustroje studija (Onwuegbuzie i Leech 2006; Plano Clark i Badiie 2010; Creamer 2018; Creswell i Plano Clark 2018; Teddlie i Tashakkori 2009; Plano Clark 2019).

S obzirom na ciljeve, istraživanja se provode vodeći se različitim nakanama pri čemu istraživačka pitanja imaju bitnu ulogu u razvijanju znanja koja služe specifičnim spoznajnim i društvenim ciljevima. Ciljeve istraživanja se generalno može podijeliti na *eksploraciju* ili nastojanje ka „generiranju ideja o fenomenu“, *deskripciju* ili nastojanje usmjereno ka „opisu karakteristika fenomena“, *razumijevanje* ili nastojanje ka razumijevanju „subjektivnih gledišta određenih ljudi i određenih grupa“, *objašnjenje* ili nastojanje ka ukazivanju „kako i zašto fenomen operira na specifičan način“, *predikciju* ili nastojanje ka „predviđanju ili prognoziranju fenomena“ i *utjecaj* ili nastojanje ka „primjeni istraživanja kako bi se dogodili određeni ishodi“ (Johnson i Christensen 2016: 87-91).

Jedna od dimenzija koja u bitnome opisuje strukturu studije s mješovitim metodama s obzirom na istraživačka pitanja je i odnos zavisnosti ili nezavisnosti između istraživačkih pitanja. U toj dimenziji ključ je u tome nalaze li se pitanja koja su tematski povezana u zavisnom

⁸ U literaturi se za takva pitanja koriste oblici „mješovita pitanja“ (eng. *mixed questions*) (vidi npr: Onwuegbuzie i Leech 2006: 483), „mješovita istraživačka pitanja“ (eng. *mixed research questions*) (vidi npr: Onwuegbuzie, Gerber i Abrams 2017: 24), „mješovitometodsko pitanje“ (eng. *mixed methods question*) (vidi npr: Creswell 2015: 58) ili „mješovitometodsko istraživačko pitanje“ (eng. *mixed methods research question*) (vidi npr: Johnson 2008: 205).

odnosu na način da „jedno pitanje zavisi o rezultatima drugog pitanja“ pa je time i logički slijed odnosa ustrojen na sekvencijalni način ili se pitanja zasnivaju kao nezavisna u smislu da ne zahtijevaju posebni slijed budući da naredno pitanje ne zavisi o rezultatima prethodnog pitanja (Plano Clark i Badiee 2010: 296).

Ova studija je zasnovana na dvama istraživačkim pitanjima koja iziskuju različite metodološke pristupe, nalaze se u nezavisnom odnosu i upravljena su ka različitim istraživačkim ciljevima. U pogledu tipa studije s obzirom na narav korištenih istraživačkih pitanja studija je zasnovana kao „kombinacija“, što znači tip studije koji koristi „barem jedno mješovito pitanje“ s još jednim „kvalitativnim“ i/ili „kvantitativnim“ pitanjem (Plano Clark i Badiee 2010: 291).⁹

Prvo istraživačko pitanje kojim se vodio istraživački proces u ovoj disertaciji ima formu kvalitativnog pitanja i glasi:

1. Što društvene veze, povjerenje i građanski angažman znače stanovništvu grada Zadra?

Odgovor na to pitanje zasniva se na deskriptivno-fenomenološkom istraživačkom pristupu, a u pogledu istraživačkih ciljeva primarno je usmjereno ka *deskripciji* iskustava triju temeljnih teorijskih sastavnica SK, koje se tematizira kao zasebne fenomene.

Drugo istraživačko pitanje ima formu „generalnog, sveobuhvatnog mješovitog pitanja“ (eng. *general overarching mixed methods question*), odnosno formu „širokog pitanja koje je adresirano obama, kvantitativnim i kvalitativnim pristupima“ (Plano Clark i Badiee 2010: 90) i glasi:

2. Koje su odrednice akumulacije SK stanovništva grada Zadra?

Istraživački pristup koji se koristi za odgovor na mješovito pitanje je adaptivno teorijski istraživački pristup ili adaptivna teorija i zasniva se na uporabi kvalitativnih i kvantitativnih

⁹ Drugi oblici zasnivana studije s mješovitim metodama s obzirom na istraživačka pitanja mogu biti „korištenje samo odvojenih pitanja“, na način da su kvalitativno i kvantitativno pitanje usmjereni različitim aspektima fenomena, ili na korištenju „hibridnog mješovitog problemskog pitanja“ (eng. *hybrid mixed methods issue question*) u kojem „distinktivni dijelovi“ pitanja pokrivaju aspekte fenomena koji zahtijevaju kvalitativne i kvantitativne procedure, kao i drugim oblicima mješovitih pitanja i drugim mogućim kombinacijama različitih mješovitih i kvalitativnih i/ili kvantitativnih pitanja (Plano Clark i Badiee 2010: 289-293).

metoda (Layder 1998). To pitanje se daljnje može razložiti na nekoliko pod-pitanja različitih oblika i koja iziskuju različite istraživačke ciljeve.

Prvo potpitanje ugniježđeno u generalno, sveobuhvatno mješovito pitanje na kojem se zasniva adaptivno-teorijski dio studije ima formu kvalitativnog pitanja i glasi:

2.1. *Koji stavovi i oblici djelovanja prema lokalnim znanjima sačinjavaju SK zadarskog stanovništva?*

Njegova svrha je kvalitativno zasnovana konceptualna analiza kojom se središnji teorijski koncept, sukladno praksama adaptivne-teorije (Layder 1998), zasniva kroz dijalog između teorijskih postavki Putnamove teorije SK, dok se s druge strane konceptualna analiza oslanja i na lokalna znanja s ciljem teorijske adaptacije i lokalne kontekstualizacije koncepta. Pri tom je svrha ovog pitanja i selekcija varijabli koje su prisutne u fondu postojećih empirijskih istraživanja SK, dok s druge strane modeliraju i stavove i prakse koje se na temelju kvalitativne analize mogu smatrati relevantnijima u unutarnjoj dinamici odnosa među teorijskim komponentama SK. S obzirom na formalno zasnovane ciljeve istraživanja pitanje je upravljeno ka *eksploraciji*, koja podrazumijeva „korištenje primarno induktivnih metoda kako bi se istražio koncept, konstrukt ili fenomen“ (Onwuegbuzie i Leech 2006: 479, Johnson i Christensen 2016).

Drugo istraživačko pitanje kojim se vodilo istraživanje u adaptivno-teorijskom dijelu također ima kvalitativni oblik i glasi:

2.2. *Što prema lokalnim znanjima određuje akumulaciju SK?*

Ovo istraživačko pitanje bilo je usmjereno ka detekciji koncepata i varijabli, u dijalogu s postojećim istraživanjima odrednica SK, koje mogu pomoći u objašnjenju eventualnih razlika u razinama SK. Na temelju tog pitanja su razrađeni teorijski modeli i generirane hipoteze na kojima se zasniva naredni kvantitativni dio adaptivno-teorijske studije. Prema ciljevima istraživanja pitanje je, kao i prethodno, usmjereno *eksploraciji*, s obzirom na to da eksploracija podrazumijeva „razvoj tentativnih hipoteza i generalizacija“ (Onwuegbuzie i Leech 2006: 479).

Treće istraživačko pitanje ima kvantitativni oblik i glasi:

2.3. *Razlikuje li se zadarsko stanovništvo u razinama SK i ukoliko se razlikuje zašto se razlike pojavljuju?*

Tim pitanjem nastoji se kvantitativnim tehnikama razmotriti razine SK zadarskog stanovništva te ispitati odnose između varijabli detektiranih i razrađenih temeljem prethodnih dvaju kvalitativnih pitanja u adaptivno-teorijskom dijelu studije. S obzirom na ciljeve ovo pitanje je fokusirano na *deskripciju* i *objašnjenje*.

Posljednje istraživačko pitanje također je kvantitativnog oblika i glasi:

2.4. *Kakvi su odnosi među sastavnicama SK zadarskog stanovništva?*

Ovim pitanjem se nastoji testirati Putnamova teorija SK čiji je sadržaj adaptiran sukladno nalazima kvalitativnog dijela adaptivno-teorijske studije. Prema teoriji SK temeljne komponente SK se nalaze u međusobnoj korelaciji, odnosno SK se akumulira kao mehanizam uzajamno pospješujućih komponenti koje se kreću koherentno na način da porastu jedne od teorijskih komponenti odgovara i porast drugih komponenti. S obzirom na to da se pri tom radi o statističkom testiranju odnosa uzajamno objašnjavajućih teorijskih komponenti ovo pitanje je usmjereno *objašnjenu* ili *eksplanatornim* ciljevima.

Prvo kvalitativno pitanje te drugo generalno sveobuhvatno pitanje, kao i potpitanja ugniježđena u njega, u pogledu „odnosa pitanja spram istraživačkog procesa“ imaju formu „unaprijed određenog (eng. *predetermined*)“ pitanja“, što znači da su zasnovana na samom početku studije u refleksiji spram „literature, prakse, osobnih tendencija, i/ili disciplinarnih razmatranja“, no pored toga studija uključuje i nekoliko „nastajućih“ (eng. *emergent*) pitanja, koja se kreiraju „tijekom dizajna, prikupljanja podataka, analize podataka ili interpretacije (Plano Clark i Badiée 2020: 292; Creswel i Plano Clark 2018). Takva pitanja se izlažu u kontekstu svojega nastanka u kasnijim dijelovima disertacije, s obzirom na to da su vezana uz specifične teorijske razrade pa njihovo izlaganje u završnoj formi na ovom mjestu ne bi izgledalo suviše smisljeno ili bi zahtijevalo opsežne teorijske elaboracije te podastiranje nalaza kvalitativnog dijela adaptivno-teorijske studije. Prikaz 4.1. sumarno predočava istraživačka pitanja i potpitanja, tip pitanja, ciljeve i istraživački pristup u okviru kojega se odgovara na njih. U nastavku disertacije se raščlanjuje druge bitne metodološke sastavnice koje tvore istraživački proces s naglaskom na paradigmatSKU problematiku te mogućnost povezivanja adaptivne teorije i deskriptivne fenomenologije u kontekstu njihove ontološke i epistemološke pozadine.

Istraživačko pitanje i tip pitanja	Pod-pitanja i tip pitanja	Istraživačka svrha	Istraživački pristup
Kvalitativno pitanje		Deskripcija	Deskriptivna fenomenologija
Što društvene veze, povjerenje i građanski angažman znače stanovništvu grada Zadra?			
Generalno, sveobuhvatno mješovito pitanje	Kvalitativno pitanje	Eksploracija	Adaptivna teorija
Koje su odrednice akumulacije SK stanovništva grada Zadra?	Koji stavovi i oblici djelovanja prema lokalnim znanjima sačinjavaju SK zadarskog stanovništva?		
	Kvalitativno pitanje	Eksploracija	
	Koje su prema lokalnim znanjima odrednice akumulacije SK?		
	Kvantitativno pitanje	Deskripcija i objašnjenje	
	Razlikuje li se zadarsko stanovništvo u razinama SK i ukoliko se razlikuje zašto se razlike pojavljuju?		
	Kvantitativno pitanje	Objašnjenje	
Kakvi su odnosi među sastavnicama SK zadarskog stanovništva?			

Prikaz 4.1. Struktura studije s obzirom na istraživačka pitanja i ciljeve istraživanja

5. Metodologija istraživanja

5.1. Povezivanje deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije u okviru metaparadigme dijalektičkog pluralizma

Kako je izloženo u prethodnom poglavlju ova studija povezuje adaptivno-teorijski i deskriptivno-fenomenološki istraživački pravac u okviru istraživanja s mješovitim metodama. Valja na početku naglasiti kako se kod takve sinteze radi o novom vidu zasnivanja istraživanja s mješovitim metodama. Istraživanja koja povezuju fenomenološke pravce s kvantitativnim pristupima predstavljaju noviji razvoj u istraživanjima s mješovitim metodama i takva istraživanja sistematičnije formalne razrade dobivaju tek unazad nekoliko godina (Mayoh i Onwuegbuzie 2013; 2014). S druge strane pretraga elektroničkih baza podataka PubMed, ScienceDirect, Google Scholar, EBSCOhost i PsycINFO nije pronašla niti jedno istraživanje ili opsežniju metodološku raspravu koja povezuje adaptivnu teoriju i deskriptivnu fenomenologiju u okviru istraživanja s mješovitim metodama. Budući da se radi o, koliko je poznato, novom obliku istraživačkog nacrtu, mogućnosti kombinacije tih dvaju istraživačkih pristupa će se obrazložiti detaljnije. Detaljna rasprava vezana uz ontološku i epistemološku pozadinu dvaju istraživačkih pristupa koje se na sintetički način povezuje u okviru ovog istraživanja nužna je iz dva razloga. Prvo, zanemarivanje filozofskih komponenti istraživačkog okvira problematično je iz razloga što su ontološke i epistemološke postavke, ukoliko ne eksplicitno, onda zasigurno implicitno prisutne u svakom istraživanju (Mertens i Hesse-Biber 2013: 9; Greene i Hall 2010). Pri tom je bitno imati u vidu da „filozofska transparentnost“ predstavlja bitnu komponentu „metodološke transparentnosti“, te kao takva nije bitna samo spoznajno samim istraživačima nego i „evaluatorima, profesionalnim procjenjivačima (eng. *professionals in assesment*), kreatorima javnih politika“, odnosno bitna je i za druge društveno relevantne ciljeve i prakse (Creamer 2018: 41-42; vidi i: Alise i Teddlie 2010; Johnson 2011: 31; Onwuegbuzie i Frels 2013; R. F. Hall 2013 :5). Drugo, zanemarivanje filozofske pozadine istraživačkih pristupa kod izgradnje novih istraživačkih okvira može prikriti logičke paradokse koji se mogu projicirati u sferu valjanosti samog istraživanja, a time posljedično i u mogućnost pripreme javnih politika koje počivaju na znanjima koje takva istraživanja razvijaju. Jedan logički paradoks ili „filozofski oksimoron“ pri tome može biti da se povezuju pristupi s dijametralno suprotnim postavkama u sferi ontologije (Maxwell i Mittapali 2010: 146). Logički paradoks svojstven istraživanjima koja povezuju pravce s bitno različitim ontološkim postavkama očituje se u tome

što se „rezultati mogu odnositi na različite stvarnosti“ te je stoga nemoguće „konvergirajuće rezultate koristiti kao bilo kakav test valjanosti ili za uzajamno potvrđivanje“ dobivenih nalaza (Blaikie 2010: 225-226). Drugi problem koji se može pojaviti kod kombiniranja pristupa s različitom ontologijskom pozadinom, a posebno je bitan u sferi pripreme javnih politika, je onaj na koji je upozoravao Bryman (2007). Naime, povezivanje pristupa koji počiva na „objektivističkoj“ teoriji istine s pristupom koji počiva na „konstruktivistički“ zasnovanoj teoriji istine sadržan je u tome što „[p]otonji može nijekati realnost upravo onog fenomena kojega objektivistički [pristup] nastoji istražiti“. U sferi javnih politika to predstavlja problem kod potrebe za odgovorom na konkretni društveni problem iz razloga što nalazi zasnovani u realističkoj tradiciji „pružaju manje ili više neprijeporne dokaze o problemu“, dok drugi pristup „pruža konstrukcionističko viđenje koje problematizira“ ili dvoji oko postojanja tog istog problema (Bryman 2007: 16). U nastavku ovog poglavlja se pokazuje da sinteza deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije ne sadrži problem takve naravi, iako bi se temeljem nekih rasudbi, uvriježenih i u metodološkoj literaturi moglo pretpostaviti njegovo postojanje. No, prije detaljnije rasprave o tim aspektima istraživačkog okvira, potrebno je kratko elaborirati na koji se način u ovom istraživanju pozicionira spram pojma paradigme, pojma koji zasigurno predstavlja jedan od temeljnih pojmova te mjesta prijepora u domeni istraživanja s mješovitim metodama.

5.2. Paradigmatski prijepori u istraživanju s mješovitim metodama

Pojam paradigme nedvojbeno je jedan od središnjih pojmova u metodološkim raspravama vezanima uz istraživanja s mješovitim metodama. Prijepori oko značenja tog pojma i njegovoj važnosti u takvim istraživanjima suviše su složeni i opsežni te dobro dokumentirani (*vidi*: Johnson 2011; Ghiara 2019; Morgan 2007; Alise i Teddlie 2010; Greene i Hall 2010; Denzin 2010) te ih nema potrebe ponovno izlagati. No problematika vezana uz odnos spram pojma paradigme je u ovom kao i u većini istraživanja s mješovitim metodama nezaobilazna te je stoga za potrebe predstojeće rasprave potrebno ukratko izložiti osnovno značenje i sadržaj tog pojma.

Snažnoj afirmaciji pojma paradigme u suvremenijoj filozofiji znanosti u najvećoj mjeri je doprinio rad Thomasa Kuhna koji početkom 1960-tih godina u svom dijelu *Struktura znanstvenih revolucija* razrađuje koncepciju paradigme na koju se nadovezuju brojne kasnije metodološke rasprave. Jedno od mnoštva određenja pojma paradigme u toj knjizi glasi: „cjelokupna konstelacija uvjerenja, vrijednosti, tehnika i tako dalje“ zajednička članovima

istraživačke zajednice (Kuhn [1962] 1996: 175). Kuhnove definicije pojma u tom programskom dijelu smatraju se ponešto nepreciznima i višeznačnima (vidi npr. Aligica i Evans 2009: 100), a naredne razrade u oblasti filozofije znanosti vezane uz taj pojam također nisu doprinijele njegovoj konsolidaciji (vidi npr: Johnson 2011). Međutim, neovisno o nekonsolidiranosti pojma u metodološkim radovima karakterističnima za istraživanja s mješovitim metodama, postoji relevantan konsenzus o tome kako paradigmatički okvir sadržajno sačinjavaju četiri međusobno povezane razine diskursa: ontologija, epistemologija, aksiologija i metodologija, shvaćena u užem poimanju, koje se odnosi na konkretne tehničko-izvedbene postupke vezane uz kvalitetu znanja (Denzin i Lincoln 2018: 195; Johnson 2011: 33; Creswell 2013: 19; Christ 2013: 112; Alise i Teddlie 2010: 111; Hall 2013: 3; Greene i Caracelli 1997: 5-6; Greene i Hall 2010, Howes 2017: 2).

U polju mješovitometodskih istraživanja prisutan je već broj prijepora vezanih uz pojam paradigme, poput pitanja kompatibilnosti različitih paradigmatičkih okvira ili izbora najprimjerenije paradigme za takvo istraživanje. Jedno od takvih pitanja, koje se može smatrati i primarnim u tom kontekstu, s obzirom na to da sva naredna pitanja proizlaze iz njega, je pitanje kako se uopće odrediti spram pojma paradigme. Postoji više mogućih odnosa spram tog pojma (Teddlie i Tashakkori 2009: 88; Greene 2008; Cronenberg 2020; Shannon-Bakker 2016; Greene i Hall 2010), kao i različite tipologije koje sistematiziraju takve odnose (vidi npr. Teddlie i Tashakkori 2009; Ogwuenbuzie i Frels 2013; Mertens 2009: 296), no kako svi modaliteti tog odnosa nisu bitni za razumijevanje načina na koji se u ovom istraživanju pristupa toj koncepciji neće ih se sve detaljno izlagati. U svrhu ilustracije te problematike korisno je ipak spomenuti Ralph Fridrick Hallova (2013) formalnu raščlambu na a-paradigmatičku, jednoparadigmatičku i višeparadigmatičku poziciju. *A-paradigmatička pozicija* podrazumijeva stav kako se u istraživanju s mješovitim metodama nije nužno oslanjati na tradicionalne paradigmatičke postavke, odnosno stav da takva istraživanja nije nužno zasnivati u okviru neke od postojećih ili na temelju više postojećih paradigmi (R. F. Hall 2013; Teddlie i Tashakkori 2009: 97; Maxwell 2011; Greene 2007; Greene i Hall 2010; Patton 2002). Pri tom zagovornici a-paradigmatičkih pozicija nerijetko zagovaraju i napuštanje rasprava vezanih uz filozofsku pozadinu istraživanja (Biesta 2010; Morgan 2007; 2014). *Jednoparadigmatička pozicija* se zasniva na stavu da je istraživanje s mješovitim metodama moguće provesti u okviru jedne paradigme (R. F. Hall 2013; Tashakkori i Teddlie 2009: 98). U *više-paradigmatičkoj poziciji* se polazi od stava da „alternativne paradigme nisu nekompatibilne i mogu se koristiti u jednom

istraživačkom projektu“ (R. F. Hall 2013: 2; Anyan 2018: 59-60; Creswell i Plano Clark 2018; Creswell i sur., 2003). Postoji više načina na koji se obrazlaže korištenje više paradigmatičkih okvira u jednom istraživanju, a istaknutije argumentacije za takve procedure predstavljaju teza komplementarnih snaga (eng. *the complementary strengths thesis*) te dijalektička pozicija (Teddlie i Tashakkori 2009: 98-99; Greene i Hall 2010). Teza komplementarnih snaga zasniva se na uvjerenju da paradigmatičke komponente „moraju biti odvojene kako bi se ostvarila prednost svake od paradigmatičkih pozicija“. S obzirom na to da različite paradigme sadrže određene prednosti u pristupu različitim aspektima fenomena, a njihovim zajedničkim pristupom se doprinosi njegovom cjelovitijem zahvaćanju (Teddlie i Tashakkori 2009: 98). Dijalektička pozicija ili dijalektikalizam također polazi od stava da je pri miješanju metoda poželjno koristiti više paradigmatičkih pozicija kako bi se zadržavajući njihove posebnosti kvalitetnije zahvatio tematizirani fenomen. No pri tom spoznajni cilj nije samo u triangulaciji ili „konvergenciji“ uvida, već se polazi od načela da je „razlika konstitutivna i u temelju generativna“, te da se kvalitetnije razumijevanje fenomena može zasnivati na „suprotstavljanju različitih motrišta, perspektiva i stavova“ (Greene 2005: 208; vidi i: Greene 2007; Greene i Hall 2010; Greene 2013). Dakle, cilj dijalektičke pozicije je sinteza koja proizlazi iz dijalektičkog su-odnošenja praksi zasnovanih u različitim paradigmatičkim tradicijama (Greene 2007; 2013; Greene i Hall 2010; Creswell i Plano Clark 2018).

Uz tri spomenute pozicije koje Hall (2013) navodi u svojoj formalnoj raščlambi potrebno je elaborirati i poziciju *metaparadigme* zato što je zauzimanje metaparadigmatičke pozicije ključno za ovdje provedeno istraživanje, te potom i obrazložiti zašto je upravo ta pozicija najadekvatnija kao logička pozadina istraživačkog okvira unutar kojeg je zasnovano ovdje provedeno istraživanje. Metaparadigmatička pozicija u srži nastoji „empatično i pomno razmatrati više od jedne paradigme (ili perspektive ili teorije) kako bi se stvorila nova, složenija „cjelina“ (Johnson 2015: 4; vidi i: Onwuegbuzie i Frels 2013; Howes 2017; Stefurak, Johnson i Shatto 2016). Za razumjeti bit koncepcije metaparadigme potrebno je prvo ukazati na argument kojega Burke Johnson (2012: 752) ističe u kontekstu poimanja naravi mješovitih metoda uopće, a to je da se u takvim istraživanjima kombinira „mnogo više od samo metoda“, odnosno istraživanje s mješovitim metodama nerijetko podrazumijeva „višestruke oblike miješanja“, poput miješanja „metoda, podataka, metodologija, disciplina, vrijednosti ili etičkih principa, teorija, oblika istraživanja (eng. *modes of inquiry*), paradigmi, perspektiva, filozofija

i razina analize (npr. mikro, mezo, makro i meta)¹⁰. Dakle u srži metaparadigmatskog pristupa je izgradnja novog logičkog okvira istraživanja koji ne podrazumijeva nužno samo odnose između paradigmi, već istraživačkoj logici pristupa na nešto općenitiji način, uzimajući u obzir odnose između paradigmi, ali i drugih istraživačkih okvira i komponenti istraživanja.

Razlog zbog kojeg je ovdje primijenjeni istraživački okvir, zasnovan kao sinteza deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije, najzahvalnije razraditi u okviru metaparadigmatske pozicije jest to što se tvorci dvaju pristupa koji se povezuju u okviru ovog istraživanja sami na različit način pozicioniraju spram paradigmatike. Pri tom, imajući u vidu njihov odnos spram paradigme, ni jedna od pozicija iz ranije spomenute Hallove raščlambe nije adekvatna za povezivanje deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije. Deskriptivna fenomenologija, za čiju je izgradnju nedvojbeno najzaslužniji Amedeo Giorgi, zasniva se na postavkama fenomenološke filozofije znanosti (Giorgi 2009; 2018), te je taj vid fenomenološkog istraživačkog pravca zasnovan u okviru „fenomenološke paradigme“ čime se razlikuje od drugih kvalitativnih pristupa koji su zasnivani kroz druge paradigmatike okvire (Giorgi 1994; vidi i: Giorgi 2018; Finlay 2009). S druge strane Layderov adaptivno-teorijski pristup je u osnovi zasnovan kao pristup koji koristi mješovite metode te se sam na zamršen način odnosi spram pojma paradigme. U pogledu filozofske pozadine istraživanja s mješovitim metodama Layderov metodološki rad se u literaturi uvriježeno vezuje uz antikonflacionističku filozofsku poziciju (McEvoy i Richards 2006; Onwuegbuzie i Frels 2013; Onwuegbuzie i Mallette 2011: 319; Johnson i sur., 2017).

Antikonflacionisti polaze od stava da „metodologija ne bi trebala biti sjedinjena (eng. *conflated*) s tehničkim aspektima metode, s obzirom na to da istu metodu mogu koristiti istraživači koji dolaze iz različitih ontoloških i epistemoloških polazišta“. No to ne znači da se miješanje metoda, s obzirom na odnose između komponenti koje tradicionalno sačinjavaju paradigmatički okvir, smije provoditi na posve arbitraran način, već antikonflacionisti „zauzimaju principijelniji pristup kod kombiniranja metoda“. Jedna od bitnih antikonflacionističkih postavki je da se primjerice mogu „kombinirati metode jedino u slučajevima u kojima je moguće opravdati zajedničku ontologijsku i epistemološku poziciju“ (McEvoy i Richards 2006: 69; Blaikie 1991; 2010; Roberts 2002; Layder 1998). U tom pogledu

¹⁰ Na temelju navedenog argumenta Johnson ističe kritiku kako bi ispravniji naziv za takav tip istraživanja bio „mješovito istraživanje“ (Johnson 2012: 752), kojega često i koristi u svojim radovima.

antikonflacionisti zadržavaju jednu od temeljnih teza metodoloških purista i inkompatibilista, koji su zagovarali stav da se metode ne mogu miješati zbog razlika u shvaćanjima prirode stvarnosti i prirode znanja o stvarnosti (*usp. npr.*, Greene i sur., 1989; Hall 2013: 6), no ne odbacuju i mogućnost miješanja metoda uopće. Layderov antikonflacionizam sam po sebi ne predstavlja paradigmatiku poziciju. Pojam paradigme niti je često korišten u Layderovom radu, niti Layder ima za nakanu izgradnju nove paradigme. U osnovi njegov pristup je sintetički i usmjeren ka dokidanju paradigmatičkih razlika na način da naglašava sličnosti kod različitih etabliranih paradigmi. Tako će primjerice ustvrditi kako je „središnji cilj njegovog rada“ u osnovi „pomoć sociolozima u izgradnji mostova između različitih paradigmi i pristupa“ (Layder 2006: 259, vidi i: Layder 1998: 146). Za adaptivnu teoriju, koju u svojim radovima nigdje eksplicitno ne karakterizira kao paradigmatiku, ističe kako se ona „oslanja na širok spektar različitih pristupa, paradigmi, i epistemoloških pozicija [...] no da pri tom nije svodiva na nijednu od njih“ (Layder 1998: 146).

Razlog zbog kojega se istraživački okvir korišten u ovom istraživanju ne može zasnovati kao a-paradigmatički jest to što se zbog naglašavanja filozofske transparentnosti, kao bitnog aspekta metodološke transparentnosti i valjanosti istraživanja, ne zanemaruje filozofska pozadina istraživačkih okvira koje se povezuje. S druge strane u ovom istraživačkom okviru se ne povezuju paradigmatike, iz razloga što Layderov antikonflacionizam ne predstavlja paradigmatiku u stogom smislu te je stoga logičku perspektivu koju se zauzima najbolje okarakterizirati kao metaparadigmatiku. Specifična metaparadigmatička pozicija koju se pri tom zauzima je metaparadigmatika dijalektičkog pluralizma. U nastavku se kratko predočavaju temeljne karakteristike te metaparadigmatičke pozicije.

5.3. Metaparadigmatika dijalektičkog pluralizma

U novijim metodološkim raspravama vezanima uz mješovitometodska istraživanja koncepciju metaparadigmatike dijalektičkog pluralizma primarno se može vezati uz rad Burkea Johnsona (Johnson 2011; 2012; 2015; Johnson i Stefurak 2013; Stefurak, Johnson i Shatto 2016; Johnson i sur., 2014). U pogledu intelektualnog naslijeđa dijalektički pluralizam predstavlja formalniju i sistematičniju razradu metaparadigmatičkog okvira ranije nazivanog dijalektički pragmatizam (Johnson i Christensen 2016: 973; Onwuegbuzie, Gerber i Abrams 2017) te se oslanja na dijalektiku kao filozofski princip i posebno dijalektičku poziciju u polju mješovitih metoda (Johnson 2015).

Ta „metaparadigma“ i „procesna filozofija“ (Johnson 2015: 2) razinom uopćenosti nadilazi paradigmatšku razinu diskursa te nastoji ponuditi logički okvir istraživanja koji omogućuje kombiniranje paradigmatških, ali i drugih istraživački relevantnih svjetonazora i perspektiva (Stefurak, Johnson i Shatto 2016; Onwuegbuzie i Frels 2013; Howes 2017). U srži takvog filozofskog stava je teza da bi se kod istraživanja s mješovitim metodama „trebalo dijalektički slušati, pažljivo i obazrivo, različite paradigme/svjetonazore, discipline, teorije, te dioničke i građanske perspektive“ (Johnson i Stefurak 2013: 38).

Bitno je naglasiti da dijalektički pluralizam ne predstavlja samo formalno-logičku strukturu već uključuje i određene sadržajne značajke vezane uz sferu ontologije, epistemologije, aksiologije i metodologije. Pojam pluralizma u oblasti ontologije odražava stav prema kojemu „bi uobičajeno trebalo artikulirati i prihvaćati mnogostruke načine konceptualiziranja stvarnosti“. Pri tom je „korisno raščlanjivanje stvarnosti na subjektivnu stvarnost (npr. individualne osobne stvarnosti), intersubjektivnu stvarnost (npr. zajednički jezik i kultura), i objektivnu stvarnost (npr. struktura, ili razine poput makro, mezo, mikro, ili nehumane materijalne/fizičke stvari koje postoje poput planina i zgrada, i realne kauzalne učinke jednog tipa stvarnosti na neki drugi)“ kao i različite „disciplinarne stvarnosti“ pa i „paradigmatške stvarnosti“ (Johnson 2015: 8-9, kurziv u izvoru). Pored „ontološkog pluralizma“ i dijalektičkog raspravljanja različitih „teorija ontologije“ dijalektički pluralizam zagovara i „dijalog između dviju ili više epistemologija“ na način da se potiče „aktivno sučeljavanje s epistemološkim napetostima i izbjegava oslanjanje na jedno gledište u konstruiranju znanja i ocjenjivanju njegove kvalitete“ (Johnson 2015: 9-10). Na aksiološkoj razini se potiče „zauzimanje pluralističkog i višedimenzionalnog gledanja na etike i vrijednost“ te se, s obzirom na to da se negira mogućnost vrijednosno neutralnog istraživanja, inzistira na eksplicaciji vrijednosnih pozicija, kako onih „epistemoloških“ tako i „društvenih“ (Johnson 2015: 11). Metodološki se dijalektički pluralizam zasniva na načelu kojega Johnson (2015: 12) sažima na slijedeći način: „Istraživači i dionici bi trebali dijalektički oslušivati i razmatrati mnogostruke metodološke koncepte, prijepore, logike istraživanja, i posebno istraživačke metode i konstruirati prikladnu kombinaciju za svaku istraživačku studiju“. Pri tome se pri iznalaženju „upotrebljivog paketa“ metodskih postupaka i praksi jednako cijeni „konvergencija“ kao i „divergencija“ koja proizlazi iz korištenja različitih procedura.

5.4. Odnos ontološke i epistemološke pozadine adaptivne teorije i deskriptivne fenomenologije

U ovom dijelu poglavlja se predočavaju temeljne karakteristike adaptivne teorije i deskriptivne fenomenologije nakon čega se ističu i neke generalne razlike između tih dvaju pravaca. Potom slijedi izlaganje postavki teorija znanja i stvarnosti elaboriranih u programskim radovima u kojima Layder i Giorgi predstavljaju svoje istraživačke pristupe, kao i u nekim radovima koji se izravnije vezuju uz te pristupe. Nakon izlaganja epistemološke i ontološke pozadine adaptivne teorije i deskriptivne fenomenologije se dijalektički i dijaloški razmatraju odnosi adaptivno-teorijskog i deskriptivno fenomenološkog pristupa u kontekstu tih metodoloških razina kao i sinteza koja ukazuje na mogućnost njihova povezivanja u okviru istraživanja s mješovitim metodama.

5.4.1. Deskriptivna fenomenologija

Deskriptivna fenomenologija predstavlja jedan od fenomenoloških pravaca razvijenih kao razrada filozofske fenomenološke misli i njene transformacije u sistematični znanstveno-istraživački pristup. Kao najznačajnijeg rodonačelnika ovog istraživačkog okvira može se nedvojbeno smatrati Amadea Giorgija koji kroz nekoliko desetljeća kontinuirano razvija taj pristup primarno se oslanjajući na fenomenološke temelje iznesene u radovima Edmunda Husserla i Mauricea Merleau-Pontiya.

U pogledu cilja istraživanja, kojem smjera ovaj primarno kvalitativni istraživački pristup, „[k]rajnji ishod analize je zadobivanje strukture (ili esencije) iskustva“ fenomena kojega se tematizira u istraživanju (Giorgi 2017: 105; Giorgi 2009: 129). Taj cilj ostvaruje se kroz nekoliko sekvencijalno ustrojjenih postupaka ili koraka metode. Prvi korak u metodi je „čitanje transkribiranog opisa specifičnog fenomena“ s ciljem „zadobivanja osjećaja za cjelokupni opis“. Pri iščitavanju intervjua ključno je zauzimanje stava „fenomenološke znanstvene redukcije“, kojega se može raščlaniti u dvije osnovne komponente (Giorgi 2009: 128). Prva komponenta je „stavljanje u zagrade svih znanja koja nisu dio danog fenomena“, odnosno stavljanje po strani „svih teorija i prošlih znanja zadobivenih kroz druge knjige i druge izvore kao i dobro utemeljenih uvjerenja“ nastalih temeljem „vlastitih prošlih iskustava“. Drugo, „istraživačica poima dati fenomen kao nešto što joj se prezentira, ali ne smatra da fenomen postoji na onaj način na koji joj se prezentira“, odnosno „[d]ajući se smatra fenomenom, predodžbom svijesti istraživačice, no pri tom valja biti oprezan kako se ne bi tvrdilo da fenomen uistinu postoji na način na koji ga istraživačica zahvaća“ (Giorgi 2008: 41; 2009).

Sljedeći postupak, nakon iščitavanja transkripta sa zauzetim stavom fenomenološke redukcije, je razdvajanje teksta u „jedinice značenja“ na način da se „u podacima stavljaju prikladne oznake svaki put kada se primijeti značajan pomak u značenju“ (Giorgi 2009: 129). Nakon toga slijedi treći korak koji predstavlja „srce metode“ i obuhvaća dva ključna postupka. Prvi postupak, slobodna imaginativna varijacija, ključan je za „otkrivanje biti fenomena“. U tom postupku se „mentalno uklanja aspekt fenomena“ s ciljem utvrđivanja je li se uklanjanje tog specifičnog elementa fenomena „transformira prezentirano na bitan način“. Ukoliko se uslijed eliminacije elementa fenomena „dato predočava kao radikalno drukčije“ taj element se može smatrati „esencijalnim dijelom“, no ukoliko je „dato i dalje raspoznatljivo kao isto nakon uklanjanja dijela, vjerojatnije je da se radi o kontingentnom dijelu“ (Giorgi 2009: 69-70).¹¹ Pored toga u ovom koraku metode istraživač iskaze izražene u „prirodnom stavu“, koji podrazumijeva „stav svakodnevnog života [...] u kojemu se većinu stvari shvaća zdravo za gotovo“ (Giorgi 2009: 87), transformira u „fenomenološki senzibilne“ disciplinarne termine (Giorgi 2009: 130). To znači da se pri opisu esencije fenomena istraživač ne služi samo iskazima sudionika intervjua već i izrazima svojstvenima znanstvenoj disciplini, naglašavajući disciplinarno relevantne „dimenzije iskustva“ koje tvore strukturu fenomena (Giorgi 2009: 131).

5.4.2. Adaptivna teorija

Pojam adaptivne teorije u sociološkoj tradiciji se primarno vezuje uz rad Dereka Laydera, koji nakon razrada u oblastima sociološke meta-teorije i filozofije znanosti (Layder 1990; 1997) u djelu *Sociological practice: Linking Theory and Social Research* (Layder 1998) prezentira sistematičan istraživački pristup povezan s tim razradama. Za Laydera se prednosti adaptivno-teorijskog pristupa u odnosu na druge sociološke istraživačke okvire očituju prije svega u većoj koherenciji između sociološke teorije i empirijskog istraživanja te u boljoj mogućnosti proučavanja odnosa između mikro, mezo i makro društvenih procesa. Odnose teorije i istraživanja te mogućnost zahvaćanja među-ovisnosti između različitih društvenih razina vidi problematičnima prije svega kod utemeljene teorije i teorije srednjeg dometa, dvaju pristupa koji su tim problemima pristupali na međusobno bitno različit način. Prvi pristup, kojemu Layder upućuje i temeljnu kritiku u knjizi *Sociological Practice*, je Glasserova i

¹¹ Polkinghorne (1989: 42) srž postupka slobodne imaginativne varijacije ilustrira na primjeru esencijalne strukture trokuta, kojega u bitnom određuju „tri presijecajuće ravne linije“, dok ostali elementi poput „određene boje ili veličine, ili veličina kuta“ mogu varirati bez da se mijenja esencijalna narav trokuta.

Straussova varijanta utemeljene teorije. U tom pristupu cilj je metodološki kvalitativnim putem, oslanjajući se na induktivni modus inferencije, izgraditi nov konceptualni aparat, a potom i novu teoriju pomoću kojih se rasvjetljava određeni aspekt društvene stvarnosti. Layder kod tog pristupa vid manjkavost u tome što se suviše usredotočuje na „proživljena iskustva i subjektivna značenja kod ljudi“ i kao takav nema mogućnost adekvatnog zahvaćanja širih sistemskih struktura, kao ni odnosima između tih iskustava i opsežnijih makro-sistemskih sklopova (Layder 1998: 19-20). Pored toga Layder kritizira i fokus utemeljene teorije ka konceptualnoj i teorijskoj inovativnosti iz razloga što njeno nastojanje da se društvene pojave i procesi sagledavaju nanovo te nanovo i konceptualno-teorijski modeliraju ima „tendencija ka proizvođenju beskonačne zalihe nanovo skovanih koncepata“. Takve prakse, drži Layder, ne doprinose izgradnji sociološke teorije „sistematične kumulativne naravi“ iz razloga što je novotvorene koncepte nezahvalno uključivati u postojeće teorijske mreže, koje imaju pohranjen fond postojećih znanja, te ih je pored toga i teško povezivati s teorijskim mrežama koje izgrađuju generalne teorije društva (Layder 1998: 45).

U teoriji srednjeg dometa, čijim najznačajnijim predstavnikom Layder smatra Mertona, cilj je deduktivnom inferencijom objasniti društvene pojave i procese na način da se kvantitativno testiraju teorijski derivirani odnosi, koristeći “ograničeni broj manipulativnih varijabli”. Pri tom je “sistematično teoretiziranje moguće jedino u formi u kojoj predstavlja srednji put između manjih radnih hipoteza svakodnevnog života i ‘velikih’ generalnih teorija (pisaca poput Talcotta Parsonsa ili Karla Marxa).” (Layder 1998: 16). Ograničenje kod takvog poimanja odnosa teorije i istraživanja je u tomu što teorija srednjeg dometa “isključuje generalne teorije”, na taj način umanjujući vlastiti „eksplanatorni opseg i potencijal”, čime posljedično ni ovaj vid istraživačkog pristupa ne doprinosi “izgradnji kumulativnog korpusa teorijskog znanja”. Pored toga, teorija srednjeg dometa manjkava je i iz razloga što pre naglašava kvantitativno izražene strukturne aspekata društvenog života pa time ishodi njenih analiza rezultiraju i “relativnim zanemarivanjem subjektivnih značenja i iskustava” aktera društvene zbilje, koji također predstavljaju bitnu sastavnicu društvenog života (Layder 1998: 19).

Adaptivna teorija se zasniva kao sinteza koja počiva na kritičkim razradama tih dvaju pristupa, razvijena s nastojanjem da se njihovi vlastiti problemi značajno umanje. Pojam adaptivnog podrazumijeva to da se “teorija ujedno adaptira prema, ili je oblikovana, sukladno dolazećim dokazima, dok se sami podaci istodobno filtriraju kroz, te su stoga i adaptirani,

prema postojećim teorijskim materijalima (okvirima, konceptima, idejama)” (Layder 1998: 5; 147). Pojam adaptivnog se u tom procesu koristi u dvojakom značenju. Prvo značenje odnosi se na to da je „teorija [...] osjetljiva spram, i registrira inpute svijeta empirijskih fenomena kakvi se pokazuju u primarnim podacima istraživanja (intervjuima, promatranjima, tekstualnim ili dokumentarnim interpretacijama), odnosno teorija se adaptira prema “analizama i interpretacijama podataka koji se prikupljanju u tekućem procesu”. U tom pogledu adaptivna teorija se oslanja na „jezgru utemeljene teorije“, no pri tom se analiza ne usmjerava ka novim teorijskim modelima i konceptima već prema postojećoj sociološkoj teoriji. Drugo značenje pojma adaptivnog označava to „da neki elementi relevantne teorije [...] postoje prije, i u tandemu s prikupljanjem i analizom istraživačkih podataka“, odnosno postojeći fond teorijskih znanja ujedno i oblikuje „'adaptivne' odgovore (preinake, modifikacije), novonastale podatke i njihove interpretacije“. U takvom dvosmjernom procesu adaptacije između postojećeg fonda teorijskih znanja i ulaznih podataka dolazi do određenih rekonfiguracija postojećih teorijskih postavki u vidu “manjih modifikacija” ili “fundamentalnih reorganizacija, poput napuštanja postojećeg pojma, modela ili objašnjenja, ili kreiranja novih, u zavisnosti o okolnostima” specifičnog istraživanja (Layder 1998: 150-151). Na taj način dolazi do povećanja koherencije između empirijskih podataka i teorijskih elaboracija čime se pored toga osigurava i adekvatnije zahvaćanje odnosa između subjektivnih iskustava i makrosistemskih odnosa. Ta koherencija osigurava se i kombiniranjem kvalitativnih i kvantitativnih tehnika (Layder 1998: 51; 99) kao i kombiniranjem induktivnog i deduktivnog oblika zaključivanja (Layder 1998: 132-133).

Način na koji se to u adaptivno-teorijskom pristupu ostvaruje u nastavku se izlaže kroz konkretne preporuke koje Layder navodi u svom programskom djelu. No valja napomenuti kako te smjernice Layder ne smatra jedinim mogućim načinom na koji je moguće ustrojiti adaptivno-teorijsko istraživanja u kontekstu odnosa između induktivnog i deduktivnog momenta u istraživanju (Layder 1998: 134-136) ili način na koji će se istraživačke tehnike ustrojiti (Layder 1998: 51, 159).

U primjeru koji Layder navodi analiza kvalitativnih podataka dobivenih individualnim intervjuima započinje procesom “pred-kodiranja”, što znači da se u podacima označavaju dijelovi teksta koji se analitički “doimaju značajnima”, bez davanja “specifične etikete (ili formalnog koda)”. Pored toga se primjenjuje “provizorno kodiranje” u svrhu označavanja segmenata teksta “koji izazivaju nekakvu asocijaciju sa specifičnim konceptom, kategorijom ili idejom”. Pri ovim praksama je bitno da se “pronalaženje novih kodova i koncepata odvija u

tandemu s uporabom postojećih teorijskih pretpostavki“, odnosno u tim procedurama se zadržava otvorenost za dijalog s postojećim fondom teorijskih znanja (Layder 1998: 53-55). Nakon toga, sukladno teorijskim promišljanjima, podaci se rekodiraju, no novonastali kodovi još uvijek nisu povezani s formalnim kategorijama nego su “poprilično osobni u smislu da služe specifičnim istraživačevim neposrednim potrebama” i kao takvi ne moraju biti raspoznatljivi drugim promatračima. No s druge strane novi kodovi moraju imati mogućnost za transformiranje u “preciznu i generalnu konceptualnu formu”, odnosno moraju biti pretvorivi u “oblik koji je dobro povezan s etabliranim konceptualnim idejama i praksama” (Layder 1998: 55-56). Pored tih vidova kodiranja za analizu je bitno pisanje bilješki s ciljem “generiranja diskusije i samo-dijaloga” kroz koji se zasniva odnošenje između “teorijskih refleksija” i “praktičnih problema” vezanih uz obradu podataka (Layder 1998: 59). Nakon toga se kodirani dijelovi teksta transformiraju u formalne i etablirane koncepte što omogućuje daljnje teorijske elaboracije u svjetlu postojećih teorijskih mreža te se u analizu uključuju i druge methodske tehnike, poput konzultiranja kvantitativnih podataka (Layder 1998: 63). Uključivanje različitih “izvora podataka/ili metodoloških i analitičkih strategija” doprinosi s jedne strane poboljšanju kvalitete istraživanja, tehnikama poput triangulacije, dok s druge strane doprinosi i boljem zahvaćanju odnosa između “makro i mikro sastavnica društvenog svijeta” (Layder 1998: 69; 71). Na taj način se omogućuje da se odgovori na istraživačka pitanja koristeći ulazne podatke dobivene analizom transkripata koji sadrže osobna iskustva sudionika društvene zbilje kao i postojeće konceptualno-teorijske odnose zasnovane između ostaloga i kvantitativnim istraživanjima.

5.4.3. Temeljne razlike između deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije

Kako je izloženo u elaboraciji temeljnih postavki dijalektičkog pluralizma ta metaparadigma teži ka uvažavanju razlika između različitih istraživačkih pristupa na način da se zadrže posebnosti svakog od njih, ali da se s druge strane ukaže i na njihove sličnosti. Takav princip omogućuje da se na komplementaran način zahvati isti aspekt društvene stvarnosti te da se znanja razvijena različitim pristupima razmotre sa stajališta njihove konvergencije i divergencije, te da se uz to dijalektički suprotstave s ciljem iznalaženja nove sinteze. Stoga je pored temeljnih postavki deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije potrebno ukazati i na temeljnu razliku između tih pristupa, kako bi se obrazložio i temeljni aspekt pomoću kojeg se ostvaruje komplementarnost korištenjem obaju pristupa u okviru istog istraživanja. Odnosno, potrebno je ukazati na ono u čemu je sadržana temeljna razlika između tih dvaju pristupa u

zahvaćanju istraživačkog predmeta koji problematizira ovo istraživanje. Ta temeljna razlika sadržana je u načinu na koji se poima uloga sociološke teorije u istraživanju. U adaptivno-teorijskom pristupu teorija je svakako jedna od središnjih kategorija te predstavlja bitan čimbenik kojim se vodi istraživački proces, što znači da je analiza neraskidivo vezana uz sociološku teoriju. S druge strane deskriptivna fenomenologije je u naravi a-teorijska te nastoji u pristupu i analizi, kao i opisu fenomena držati po strani teorijski vid rasuđivanja, odnosno stavlja u zagrade postojeća teorijska znanja o fenomenima. Dakle, ova dva pristupa, s obzirom na ulogu teorije u istraživanju, na dijametralno suprotan način pristupaju istom predmetu i na taj način se ostvaruje komplementaran pristup u zahvaćanju istog aspekta društvene stvarnosti. No, među pristupima postoje i druge razlike, prije svega u filozofskim pozadinama unutar kojih se izgrađuju. Sljedeća razmatranja nastoje ukazati na to da te razlike ipak nisu toliko drastične. Detaljnije rečeno, povezivanje deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije ne karakterizira logičko-filozofski paradoks o kakvom se govorilo na početku ovoga poglavlja, te kakav bi se, ukoliko postoji, projicirao u sferu valjanosti istraživanja. Tomu valja dodati da pristupi nisu ni inherentno zatvoreni za kombiniranje s drugim istraživačkim okvirima. Layder čak štoviše zagovara „eklektičnost u pozitivnom ili konstruktivnom smislu“ (Layder 1998: 147) te uz to tvrdi da se adaptivno-teorijski pristup „može [...] koristiti zajedno s konvencionalnijim [pristupima]“ (Layder (1998: 173), dok s druge strane noviji razvoji ukazuju na mogućnost kombiniranja deskriptivne fenomenologije s drugim istraživačkim pristupima, uključujući i istraživačke pristupe koji koriste kvantitativne metode (*vidi npr.* Mayoh i Onwuegbuzie 2013; 2014; Fisher i Stenner 2011).

5.5. Poimanje ontologije u (deskriptivnoj) fenomenologiji i adaptivnoj teoriji

U nastavku ovog poglavlja problematizira se odnos adaptivne teorije i deskriptivne fenomenologije s obzirom na njihovu ontološku pozadinu. Svrha rasprave je ukazati na to da ontološke postavke tih dvaju pristupa nisu dijametralno suprotne te da povezivanje deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije u okviru istog istraživanja ne znači kombiniranje pristupa kod kojih jedan pristup počiva na koncepciji stvarnosti, kakvu drugi pristup inherentno negira. Adaptivna teorija se u ontološkom kontekstu izgrađuje kao realistična u svojoj naravi, polazeći od stava da „društvena stvarnost postoji neovisno o načinima kroz koje je izražena kao znanje“ (Layder 1990: 30; 117), odnosno od stava da stvarnost postoji „neovisno o, i neodređeno od, bilo kojeg individualnog pokušaja spoznavanja“ (Layder 1998: 151). Realističku poziciju na koju se oslanja adaptivna teorija Layder naziva i „umjerenim objektivizmom“, a u noj se

društveni svijet poima kao entitet sastavljen od četiriju analitički raščlanjivih, ali suštinski povezanih razina koje naziva domenama (Layder 1998: 141-144; 2006). Prva, domena psihobiografije, odnosi se na individuina „osobna jedinstvena iskustva u toku od rođenja do sadašnjosti“. Druga domena je domena situirane aktivnosti, odnosno „intersubjektivna dimenzija društvenog života“, koja podrazumijeva susrete koji uključuju socijalnu razmjenu između aktera u „realnom vremenu“ i unutar koje se „stvora značenje“. Treća domena je domena „društvenih uvjeta“ (eng. *social settings*) i podrazumijeva kontekst situiranih aktivnosti, koje se razlikuju primjerice u tome odvijaju li interakcije individua u formalno-organizacijskim ili neformalnim uvjetima. Ta domena pored individualne agencije odražava i „reproducirane uvjete prošlih društvenih aktivnosti koje oblikuje sadašnje ponašanje“. Posljednja, domena „kontekstualnih resursa“ predstavlja „najobuhvatniju“ razinu društvene stvarnosti. Ta domena uključuje distribuciju materijalnih resursa ili druge elemente kulturne sfere poput „znanja, običajnih normi, rukotvorina, medijskih reprezentacija, sub-kulturnih stilova, mode i popularne kulture“ (Layder 2006: 273-292).

U poziciji „umjerenog objektivizma“ ključno je, dakle, da društvenu stvarnost sačinjavaju „intersubjektivna značenja i interaktivni procesi“, no s druge strane i s njima povezani „društveni fenomeni“ koji djelom imaju i „objektivnu ili 'transpersonalnu' i trans-situacijsku narav“, odnosno „umjereni verzija objektivizma“ počiva na stavu „da je društvena stvarnost sačinjena od obaju, subjektivnih i objektivnih aspekata, koji se uz to međusobno uvjetuju i uzajamno utječu s obzirom na to da su duboko međusobno prožeti“ (Layder 1998: 140-141; 2006).

Temeljna značajka koju Layder pripisuje fenomenološkoj ontološkoj misli je da se radi o pravcu koji se „vehementno suprotstavlja“ objektivizmu u svim pojavnim oblicima (Layder 1998: 141; vidi i: Layder 1998: 144; Layder 1997: 7; 14-19; 180). Fenomenologija je, drži Layder, na ontološkoj razini „radikalna u odbacivanju društvenih struktura kao izvanjskih i ograničavajućih“ te one za fenomenologe predstavljaju „umjetne konstrukcije sociologa“ (Layder 2006: 92). Također, u takvom shvaćanju koje predstavlja odbacivanje „svih vidova objektivizma“ i „povlačenje u subjektivizam“ te „neuvažavanje objektivnog momenta društvene stvarnosti“, stvarnost se svodi na fragmentirani vid „ekskluzivno personalističkih ontologija“ (Layder 1990: 116-119). Za „fenomenološki realizam“ (Layder 1990: 114-119), kako dalje ističe Layder, „društvena stvarnost je ništa više od ljudskog interpretiranja značenja kulturalnih pravila koja konstituiraju 'forme življenja'“ (Layder 1990: 136-138). Takav pristup

nudi „sliku društva kao nediferencirani proces“ (Layder 1997: 17), proces koji se „odvija u potpunosti na licem-u-lice razini“ (Layder 1997: 19; 2006: 107-108).

U tim aspektima očituju se nekompatibilnost njegovih s fenomenološkim ontološkim koncepcijama. Naime Layder ne odbacuje činjenicu da su ljudska interakcija i djelovanje pojedinca bitan dio društvene stvarnosti pa je time i „perspektiva ljudskog aktera od ključnog značaja“ za razumijevanje društvene stvarnosti. No pri tom se ne može smatrati kako je „društveni život čisto intersubjektivni fenomen“, s obzirom na to da društvena stvarnost sadrži i „kolektivne značajke društvenog života koje historijski nastaju i tvore objektivne sastavnice koje formiraju opsežniji pozadinski kontekst i neposredne uvijete aktivnosti“ te unutar kojih se akteri nalaze (Layder 2006: 14). Dakle, iako Layder u pojedinim kontekstima uvažava diferenciranost fenomenološke misli (vidi npr. Layder 1990: 108; 111; Layder 2006: 93; 107), može se tvrditi kako je njegova generalna ocjena fenomenološke ontologije da ona nudi redukcionistički pristup stvarnosti, reducirajući je na mikro procese te na taj način zanemaruje postojanje makro struktura kao i međuovisnosti između različitih slojeva društvenog života.

U nastavku se izlažu argumenti koji ukazuju na to da Layder, iako uvažava diferenciranost fenomenološke misli, taj pojam u ontološkom kontekstu shvaća suviše generalno te zanemaruje da se stvarna diferenciranost fenomenološke misli očituje i u različitim teorijama stvarnosti. Pored toga, shvaćanja koja pripisuje fenomenološkoj ontologiji, shvaćajući ju suviše monolitno, promašuju bit načina na koji je teorija realnosti ustrojena u deskriptivno fenomenološkom istraživačkom pristupu.

Kada se uopćeno govori o fenomenologiji potrebno je istaknuti da se radi o više od stoljeća dugom idejnom razvoju okarakteriziranom diferencijacijom unutar i između različitih disciplina i misaonih škola koje nose određene posebnosti. U kontekstu ovog dijela metodološkog poglavlja posebno je bitno spomenuti da takve razlike karakteriziraju i sfere ontologije i epistemologije (Tyminienicka 1976; 2002; Spiegelberg 1960; Adams i van Manen 2008: 615; Giorgi 2000:10; 2017; Laverly 2003:11; Caelli 2000). Razlike i diferenciranost fenomenološke filozofije možda ponajbolje zrcali Heideggerov stav, često citiran kod suvremenijih autora (vidi npr. Moran 2000: 3; Fisher i Stenner 2011: 90), koji glasi „ne postoji nešto kao jedna fenomenologija“ (Heidegger 1988: 328, kurziv u izvoru). Sužavanje širokog fenomenološkog krajolika na Husserlovu misao koja predstavlja središnju okosnicu filozofske pozadine deskriptivno fenomenološkog pravca ne umanjuje složenost i prijetnju oko pitanja

ontologije i epistemologije. Naime Husserlov rad iznimno je opsežan (Spiegelberg 1960; Giorgi 2008: 34), no još bitnije od samog opsega njegova rada je to što je njegov misaoni razvoj obilježen nelinearnim konceptualizacijama u kojima dolazi do transformacija vezanih uz pitanja o prirodi stvarnosti i znanja. Obzirom na takav misaoni razvoj, moguće je parafrazirajući Heidegera postaviti pitanje može li se u ontologijskom i epistemološkom kontekstu govoriti o jednom Husserlu (Woodroff Smith 2007; Spiegelberg 1960).

Jedan od razloga kojim se može pripisati takav razvoj Husserlove misli jest što njegova transcendentalan fenomenologija pojmu transcendentalnog pristupa kao pojmu „nadilaženja“, što se odnosi i na nadilaženje etabliranih dihotomija u kontekstu ontoloških i epistemoloških prijepora (Deutscher 1980: 23). U kontekstu ontologije Husserlove ontologije tako su primjetni zaokreti između, kao i pokušaji usmjereni sintezi pozicija realizma i idealizma (Moran 2000: 122- 123; Mohatny 1976: 2), a u literaturi nije neuobičajeno da ga se karakterizira i kao realista i kao idealista, dok je uopće strogo vezivanje Husserla uz bilo koju ontološku poziciju prijeporno i opstaje predmetom rasprava (Spiegelberg 1981; Roy 2010:10; Woodroff Smith 2007; Zahavi 2003: 8).¹² U svrhu predočavanja složenosti Husserlovih koncepcija ontologije valja dodati kako je on u dijelu svojega rada zaobilazio pitanje ontologije, pa čak i sam pojam ontologije. U svojim *Idejama*, osvrćući se na dotadašnji rad, navodi kako je pojam zaobilazio zbog značenja koje mu je pripisivala dotadašnja filozofska tradicija, te tek u tom dijelu uvodi koncizniju i elaboriranu ontologijsku teoriju govoreći o mnoštvu različitih oblika ontologije (Husserl 2007).

U kontekstu rasprave o poimanju stvarnosti i prirode znanja u adaptivnoj teoriji i deskriptivnoj fenomenologiji bitno je prije svega razlikovati „fenomenologiju uopćeno shvaćenu kao filozofiju i razvoj te inkorporaciju fenomenologije u znanstveni istraživački model“ (Padilla Diaz 2015: 101). Transformacija fenomenologijske filozofije u istraživačke pristupe odvijala se putem nekoliko pravaca, a pri tom su se razlike iz filozofske pozadine projicirale i u znanstveno istraživačke modele. Zbog takvog razvoja često je nezahvalno govoriti o fenomenologiji generalno pa onda i o fenomenološkoj ontologiji i epistemologiji kao uniformiranim i nediferenciranim pojmovima s obzirom na to da razlike između znanstvenih fenomenoloških pravaca mogu biti supstantivne i značajne . Različiti fenomenološki pravci pri

¹² Valja napomenuti kako se u ontološkom kontekstu realizam ovdje suprotstavlja idealizmu, koji predstavlja ontološki nauk značenjski srodan pojmovima konstruktivizma i paradigmatičke pozicije interpretativizma u suvremenijim metodološkim raspravama o mješovitim metodama (*vidi npr.* Johnson i Onwuegbuzie 2004: 14).

tom mogu pokazivati veću konzistenciju s drugim istraživačkim pristupima, zasnovanima u okviru drugih istraživačkih tradicija, nego li s drugim fenomenološkim pravcima (vidi i usporedi npr., Giorgi 2006b; Matua i van der Wal 2015; Finlay 2009: 8; Lopez i Willis 2004: 726; Denscombe 2010: 93).

Kada je riječ o Giorgijevoj ontologijskoj poziciji potrebno je prije svega reći da on, za razliku od Husserla, ne ulazi u rasprave o ontološkim pitanjima niti izlaže sistematične konceptualizacije stvarnosti. Razlog tomu je što Giorgi fenomenologiju smatra primarno epistemološkom školom koja kao takva „ne daje iskaze o stvarnosti“ (Giorgi 1994: 202). U raspravi o pojmovima subjektivnosti i objektivnosti tvrdi kako je „njegov okvir epistemološki, a ne ontološki“ te kako se iz njegove rasprave ne bi smjelo na temelju određenih mogućih implikacija donositi sistematične ontološke razrade (Giorgi 2004: 17). Također i disciplinarno se distancira od takvih rasprava pa će ustvrditi: „kao psiholog, ne mogu razrješavati ontološke probleme“ Giorgi (2006a: 7).

Ipak, Giorgi se u svojim radovima u potpunosti dosljedno ne uzdržava od sudova vezanih uz prirodu stvarnosti. Naredni argumenti koji se oslanjaju na takve Giorgijeve rasudbe nemaju nakanu elaborirati na sistematičan način deskriptivno fenomenološku ontologiju, budući da Giorgijevi radovi ne pružaju dovoljno razrada takve vrste, kao ni izgraditi na temelju Husserlove misli takvu koncepciju budući da bi to bilo suviše složeno i zahtijevalo bi previše prostora. Cilj izlaganja je mnogo skromniji i smjera ka podastiranju argumenata na kojima se može temeljiti stav kako Layderova generalna prosudba fenomenološke ontologije, iako možda točna u kontekstu drugih fenomenoloških pravaca, u kontekstu deskriptivne fenomenologije promašuje bit Giorgijevih ontoloških rasudbi. Pored toga cilj je ukazati i na to da se, temeljem Giorgijevih oskudnih sudova vezanih uz prirodu stvarnosti, ontološke koncepcije adaptivne teorije i deskriptivne fenomenologije ne moraju nužno smatrati međusobno isključujućima te da čak štoviše postoje i određene dodirne točke koje ukazuju na njihovu kompatibilnost.

Prvo mjesto kod kojeg se može tvrditi kako se Giorgi u potpunosti ne uzdržava od ontologijskih sudova te pokazuje sličnost s Layderovom ontologijskom koncepcijom je distanciranje od temeljnih postavki socijalnog konstruktivizma i prihvaćanje realističkog pristupa stvarnosti. Giorgi tako, kao i Layder, ističe kako fenomenologija „prihvaća postojanje realnosti neovisne o svijesti“ (Giorgi 1994: 203). Posebno je takav stav izražen i u tezi kojom se suprotstavlja temeljnim postavkama socijalnog konstruktivizma tvrdeći da „intencionalni

odnos sa stvarnim objektom ne modificira objekt“ (Giorgi 2004: 16) . No kako Layder ne negira činjenicu da je fenomenologija u osnovi realistički pravac već da radikalno negira postojanje strukturalnih aspekata društvenog svijeta potrebno je iz pozicije deskriptivne fenomenologije odgovoriti i na tu kritiku. Naime, iz te perspektive može se smatrati problematičnim teza da fenomenologija predstavlja povlačenje u subjektivizam te da stvarnost svodi isključivo na mikro-interakcijske procese. Dok je takvo shvaćanje moguće smatrati opravdanim u kontekstu pravaca utemeljenih u fenomenološkoj sociologiji, iz pozicije deskriptivne fenomenologije teza je sporna iz razloga što se pojam intersubjektivnoga u toj tradiciji vidi na bitno drukčiji način. Kako ističu Mayoh i Onwuegbuzie (2013: 6) u deskriptivnoj fenomenologiji se pod intersubjektivnim ne misli samo na simboličku razmjenu u interakcijskom procesu već taj pojam govori i o „iskustvenim istovjetnosima“, odnosno „univerzalnim temama sadržanim u življenim iskustvima“, koje postoje u iskustvima različitih individua. Sukladno tome, nastavlja Mayoh i Onwuegbuzie:

Uvažavanje toga da struktura življenog iskustva može sadržavati nepromjenjive konkretne pojedinosti kao i različite elemente, odražava ulogu objekta u deskriptivno fenomenološkim metodama te ujedno i odražava ontološku postavku post-pozitivizma koji podrazumijeva postojanje objektivne stvarnosti.

Zaključno je potrebno ukazati i na to da deskriptivna fenomenologija nije apriorno suprotstavljena koncepciji o slojevitosti stvarnosti kao ni uvažavanju međusobnih utjecaja između njezinih različitih razina, kao što bi se to moglo zaključiti na osnovu Layderovog generalnog tumačenja fenomenološke koncepcije stvarnosti. Giorgi primjerice ističe kako je u fenomenološkoj tradiciji moguće govoriti o slojevitosti nekih od temeljnih pojmova vezanih uz psihološke i psiho-socijalne entitete poput „svijesti“ ili „subjektivnosti“ (Giorgi 2009: 68) ili „identiteta“ (Giorgi 2004: 16). No što je još bitnije u kontekstu kompatibilnosti ontologijskih postavki ovih dvaju pravaca Giorgi nije apriorno isključujući ni u pogledu učinaka između objektivnih i subjektivnih komponenti stvarnosti. To da Giorgi radikalno ne odbacuje mogućnost koncepcije dubinskog realizma i slojevitosti stvarnosti vidi se u stavu u kojem eksplicitno ističe da da smo kao subjekti „pod utjecajem društva, povijesti, kulture“ Giorgi (2004: 7). Dakle takav stav uvažava da je spoznajući subjekt i dijelom oblikovan aspektima stvarnosti koje Layder karakterizira kao objektivne. Pri tom je bitno naglasiti kako Giorgi ne misli samo da su spoznajući subjekti pod utjecajem interakcijske zbilje, kao ni to da ne postoje i višestruki oblici utjecaja, što znači i utjecaji djelujućih subjekata na objektivne komponente

stvarnosti. Najeksplicitnije je to izraženo u argumentu u kojem Giorgi ističe da „svoja viđenja ne reflektiramo samo spram drugih već i u odnosu na 'datosti svijeta'“, odnosno „ljudski subjekti“ su „aktivno uključeni s i pod utjecajem“ ne samo „drugih ljudi“ već i „datosti svijeta“ (Giorgi 2004: 12, vidi i: Giorgi 2009: 190).

5.6. Epistemološke postavke deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije

Središnja točka u kojoj se adaptivna teorija i deskriptivna fenomenologija pokazuju bliskima u kontekstu njihovog poimanja prirode stvarnosti jest to što se kod obaju pristupa radi o realistički zasnovanim istraživačkim pravcima. Na epistemološkoj razini temeljna točka kongruencije jest to što se u obama pristupima polazi od stava da stvarnost nije moguće zahvatiti izravno u smislu da znanje koje razvijaju doslovno preslikava i u potpunosti odražava procese i karakteristike stvarnosti. Giorgi (1983: 153; 2009: 110) primjerice, govoreći općenito o metodi, ističe kako cilj „metode nije zahvatiti sveukupnost, već zahvatiti aspekt stvarnosti na sistematičan i relativno pouzdan način“. Slično tomu će i Layder (1998: 9; 151) ustvrditi kako nemogućnost izravnog zahvaćanja „kompleksnosti društvenog svijeta“ ne znači da nije vrijedno težiti razvoju „s sofisticiranih metoda, strategija i eksplanatornih alata“ s ciljem povećanja „adekvatnosti i valjanosti“ znanja o realnosti. Značajku ovih pravaca da su utemeljeni u ontološkom realizmu te s druge strane u epistemološkom konstruktivizmu može se smatrati ključnom pretpostavkom kongruencije u pogledu načina na koji je ustrojeno njihovo poimanje odnosa između ontologije i epistemologije. S obzirom na konvergenciju u tom aspektu metodologije, oba pravca se generalno mogu smatrati bliskima filozofiji kritičkog realizma, koja upravo na takav način zasniva odnos tih dviju razina metodološkog diskursa (Maxwell i Mittapali 2010; Bhaskar 1989), a u literaturi je moguće pronaći kako se adaptivna teorija (*vidi npr.* Easton 2010; Carlsson 2003; Hewge i Perera 2013) kao i deskriptivna fenomenologija (*vidi npr.* Gearing 2004: 1437-1438; Finlay 2009: 19) povezuju s filozofskom ili paradigmatičkom pozicijom kritičkog realizma.¹³

¹³ Valja napomenuti kako se karakteriziranje obaju pravaca kao kritičko-realističkih ovdje navodi kao argument koji ukazuje na njihovu metodološku kongruenciju u kontekstu odnosa ontologije i epistemologije, no pri tom se bolje uzdržati od karakterizacije obaju pristupa kao paradigmatički kritičko-realističkih. Prvo, Giorgi ni Layder ne karakteriziraju eksplicitno svoje pozicije kao paradigmatički takve, dok Layder (1990) u svojoj važnoj metateorijskoj raspravi čak i kritizira neke Bhaskarove koncepcije kritičkog realizma. Još bitnije je istaknuti i da ovakav odnos ontologije i epistemologije ne označava nužno paradigmatičku poziciju budući da a-paradigmatička pozicija ne mora nužno počivati na temeljima filozofije pragmatizma već se može zasnivati i kao kritičko-realistička (*vidi npr.* Maxwell 2011). Dakle, zasnivanje ovakvog odnosa ontologije i epistemologije, jest svojstveno kritičko-realističkoj filozofiji, no to ne znači da se u svim slučajevima u kojima je takav odnos prisutan nužno mora raditi o paradigmatičkoj varijanti kritičkog realizma.

Kada se za potrebe daljnjih raščlambi detaljnije usporede epistemološke orijentacije adaptivne teorije i deskriptivne fenomenologije može se tvrditi kako ti okviri nemaju istovjetne koncepcije vezane uz prirodu znanja. No kao i u slučaju ontološke pozadine, Layderova suviše generalna ocjena fenomenološke epistemologije ne pogađa bit načina na koji je epistemološka osnova deskriptivne fenomenologije koncipirana. Suprotno Layderovim tezama, prema kojima bi se dalo zaključiti kako između adaptivne teorije i deskriptivne fenomenologije postoje ozbiljne epistemološke razlike, može se tvrditi kako se ipak ne radi o dijametralno suprotnim pravcima te kako među njima i nekoliko bitnih temeljnih sličnosti.

Adaptivna teorija se u spoznajnom kontekstu zasniva na stavu kako je za pristup slojevitoj društvenoj stvarnosti adekvatna i „epistemološka osnova koja odražava isprepletenost objektivnih i subjektivnih elemenata društvenog života“ (Layder 1998: 4;7: 1997; 2006: 293). Shodno tomu, s obzirom na paradigmatiku problematiku, adaptivna teorija „počiva na epistemološkoj poziciji koja nije ni pozitivistička ni interpretativistička“, ili bolje rečeno na poziciji koja nastoji zadržati neke od elemenata tih paradigmatičkih osnova no pri tom se ne priklanjajući ni jednoj od njih. Manjkavost pozitivizma Layder vidi u zanemarivanju činjenice da je „društveni svijet konstituiran djelovanjima ljudskih bića koja pridaju značenja, čije je ponašanje različito od bezdušnih fenomena prirodnog svijeta“. S druge strane slabost interpretaivizma vidi u njegovu prenamaglašavanju važnosti subjektivnosti aktera i „zasnivanju društvenog svijeta kao u potpunosti sačinjenog od intersubjektivnih značenja i komunikacija“, što vodi ka zanemarivanju objektivnih sastavnica društvenog života „poput društvenih strukture i sistema, oblika dominacije, kulturnih simbola, ideologije“. Također pored prenamaglašavanja određenih razina društvene stvarnosti i zanemarivanja drugih, kod obaju tih pozicija problematično je i zanemarivanje interdependencija između različitih slojeva društvenog svijeta.

Nasuprot tomu, adaptivna teorija nastoji uključiti „'interna' subjektivna gledišta socijalne interakcije, istodobno uvažavajući da se takve aktivnosti uvijek odvijaju u kontekstu širih društvenih uvjeta i kontekstualnih resursa“, kojima se pristupa kao „relativno 'impersonalnima' i kao da posjeduju objektivan ili 'transpersonalan' i transsituacijski karakter“. Pozicija istraživača u tom pogledu ne izostavlja subjektivnost aktera, no s druge strane uvažava

i potrebu za gledištem koje nadilazi njihova neposredna subjektivna iskustva te iskustvo aktera razmatra i u su-odnošenju spram sistemskih aspekata stvarnosti (Layder 1998: 139-140; 1997).

U pogledu teorija istine Layder inzistira na balansu između empirizma i racionalizma. Empirizam polazi od teze da se „ispravno znanje mora zasnivati na osjetilnim iskustvima – ukratko, na opaženim značajkama društvenog svijeta onako kako se nadaju našim osjetilima“. Racionalizam s druge strane zagovara „oslanjanje na apriorno znanje – znanje neovisno o iskustvu te koje je ishod različitih oblika argumentacija i promišljanja“ (Layder 1998: 137). Adaptivna teorija nastoji uravnotežiti te dvije epistemološke osnove na način da se ne priklanja ni ekstremno empirističkom shvaćanju prema kojem „društvena stvarnost sama nudi objašnjenje sebe“, no s druge strane izbjegava i ekstremno racionalističko polazište u uvjerenju da osobna promišljanja istraživača imaju kapacitet za spoznavanje stvarnosti nadilaženjem iskustvenih datosti (Layder 1998: 151).

Ključnu ulogu u sintezi, s jedne strane odnosa između subjektivnih i objektivnih komponenti društvene stvarnosti, te empirizma i racionalizma u kontekstu teorija ispravnog znanja s druge strane, ima proces „epistemološke transmutacije“. Taj proces predstavlja specifičan postupak u konceptualizaciji kojim se pri modeliranju društvene stvarnosti „*in vivo* koncepti“, odnosno „zdravorazumska“, „svakodnevna“ i „subjektivna“ shvaćanja sadržana u „življenom iskustvu“, transformiraju u „formalne“ znanstvene kategorije. Transformiranje svakodnevnih shvaćanja u formalne konceptualne oblike ima „sintetičku“ narav, što znači da „povezuje subjektivno iskušeni svijet subjekata istraživanja“ s „analitičkim, racionalnim i formalnim kategorijama koje ujedno transcendiraju i uključuju življena iskustva onih na koje se odnose“ (Layder 1998: 82-83). To nadalje omogućuje da se koncepti koji sadrže subjektivne iskaze i shvaćanja na „logičan ili racionalan način“ međusobno povezuju nadilazeći samu empirijsku razinu te se integriraju u šire konceptualno-teorijske mreže, pri čemu istraživač ima ulogu „lociranja empirijskog fenomena u širi i uopćeniji i apstraktniji kontekst ideja“ (Layder 1998: 91).

Layder pri ocijeni fenomenološke epistemologije polazi od teze da se fenomenološko negiranje dubinske naravi stvarnosti projicira u sferu njene epistemologije, donosno fenomenološka restrikcija „ontološke dubine ujedno je i restrikcija u empirijskoj dubini“ (Layder 1990: 172). Takav vid redukcionizma u sferi epistemologije odražava se u četirima aspektima. Prvo, Layder fenomenologiju karakterizira kao pravac utemeljen u

„interpretativnoj“ tradiciji (Layder 1997: 5-7) te ju čak karakterizira i kao „isključivo interpretativistički“ pristup (Layder 1998: 86). Takav pristup u osnovi je empiricistički i svodi se na „lingvistička izvođenja u tumačenju značenja, te stoga shvaćanja društvenih aktera o njihovom vlastitom ponašanju dopijevaju u središte istraživačke pažnje“ (Layder 1990: 115-116).

Drugo, za fenomenologiju će Layder ustvrditi kako se na konceptualnoj razini koristi pojmovima koji su „nužno razumljivi ili smisleni 'subjektima' istraživanja“. Kako se fenomenologija „dogmatično ograničava na intersubjektivna značenja“, u njoj se inzistira i na odbacivanju formalnih koncepata, a time i takav vid empirizma ostaje uskraćen za mogućnost racionalnog pristupa „objektivističkim, društveno-strukturnim (ili sistemskim) sastavnicama društvenog svijeta“ (Layder 1998: 81-82). Drugim riječima budući da „radikalno negira postojanje“ strukturnih i sistemskih slojeva društva na konceptualnoj razini fenomenologija „odbacuje korisnost koncepata koji nastoje zahvatiti te sastavnice društvenog života“ kao i potrebu za racionalno-logičkim (re)kombinacijama takvih pojmova (Layder 1998: 89). Treće, fenomenološko neuvažavanje slojevitosti stvarnosti posljedično se očituje i u njenom zanemarivanju niza makro-strukturnih fenomena. Budući da fenomenologija sadrži uvjerenje da je „intersubjektivnost adekvatan način za konceptualno zahvaćanje makro ili strukturnih fenomena“, što prema Layderu nije opravdano s obzirom na to da „intersubjektivnost ostaje zaključana u interpersonalnom fokusu“, fenomenologija „reducira makro-fenomene na razinu međuljudske interakcije“ (Layder 2006: 98). Spoznajna narav, koju kao takvu Layder pripisuje fenomenologiji, rezultira i specifičnim fokusom na subjektivnu ili intersubjektivnu, odnosno interakcijsku razinu. Posljedica toga očituje se time da je u „fenomenološkoj sociologiji jako malo analiza, ukoliko uopće i postoje, društvenih formi poput organizacija, političkih i ekonomskih institucija, i njihovih struktura moći i tako dalje, koje su dijelom (iako ne u potpunosti) neovisne o aktivnostima određenih individua i grupa“ (Layder 2006: 97). Zaključno, budući da fenomenologija predstavlja „povlačenje u subjektivizam“ (Layder 1990: 116), te se „vehementno suprotstavlja objektivizmu u svim oblicima“, njen pristup nije adekvatan za zahvaćanje „međupovezanosti između subjektivnih i objektivnih sastavnica društvenog života“ što, kako je spomenuto, drži generalnom manjkavošću interpretativističkih (Layder 1998: 141-144).

Kada se razmatra Husserlova misao, kao dominantna filozofska osnova deskriptivne fenomenologije, bitno je naglasiti da njegova misao nije samo složena u pogledu koncepcija

stvarnosti već i u pogledu koncepcija vezanih uz prirodu znanja. Husserlova filozofija s pravom se smatra jednim od središnjih misaonih izvora ne samo za simbolički interakcionizam i interpretativnu sociologiju i autore poput Schutz, Bergera, Luckmanna, Meada i drugih (Ritzer i Stepnisky 2018), nego i za interpretativističku paradigmu uopće (Bryman 2012; Costantino 2008: 116). No Husserlovu izvornu misao nije nužno shvaćati kao sustav ideja koje su same po sebi isključivo pretpostavka interpretativističkog paradigmatškog okvira. Čak štoviše Husserl ne samo da uvažava određene aspekte pozitivističkog mišljenja, već se njegov rani radi može smatrati i pokušajem da približi filozofiju pozitivističkom mišljenju (Tyminienicka 1976: 243, *vidi i* Sinha 1963). U *Idejama* se može pronaći i shvaćanje prema kojem se Husserl ne nastoji distancirati od pozitivizma kao dominantnog suvremenog filozofskog pravca već fenomenologe smatra „čistim pozitivistima“ (Husserl 2007: 46). Sintetička narav Husserlova rada u kontekstu teorija istine također se tumači i kao pokušaj nadilaženja dihotomne podijele između „empiricizma“ i „racionalizma“ (*vidi npr.* Mohanty 1976: 2; Rosenthal i Bourgeois 1980: 163). U tom svjetlu, sintetičke naravi fenomenološke filozofske osnove, potrebno je u svrhu odgovora na Layderova poimanja fenomenologije sagledavati i epistemološku osnovu deskriptivnu fenomenologije.

Kako je izloženo Layder adaptivnu teoriju vidi kao pristup koji u osnovi nije ni interpretativistički kao ni pozitivistički, dok fenomenologiji pripisuje isključivo interpretativističku narav. Za Giorgijevu poziciju također se može tvrditi da se ne radi o pozitivističkom pristupu, s obzirom na to da se u pristupu stvarnosti zasigurno ne nastoji preslikavati prirodnozastveni model (Giorgi 1983; 2009; 1994: 193; Appelbaum 2010). No deskriptivna fenomenologija ne može se jednostavno okarakterizirati ni kao interpretativistički pristup. Naime Giorgi u svojim radovima dosljedno i eksplicitno inzistira na razdvajaju istraživačkih pristupa zasnovanih u interpretativističkoj tradiciji od vlastitog pristupa koji epistemološki počiva na deskripciji (Giorgi 1992; 1994: 201; 2009; 2018; Appelbaum 2010; Matua i Van der Wal 2015). Temeljna razlika između njegovog i interpretativističkih pristupa počiva na tome što esencija fenomena kojoj smjera deskriptivno fenomenološka analiza nije „interpretirana već precizno opisana“ (Giorgi 2009: 77; 2018). Za Giorgija deskripcija podrazumijeva „upotrebu jezika kako bi se artikulirali intencionalni objekti iskustva“ i u tom pogledu je suštinski „suprotstavljena interpretaciji“ koja se može shvatiti kao „upotreba jezika za artikulaciju intencionalnih objekata svijesti uz pomoć nekog čimbenika koji nije dan“ u samom iskustvu. Drukčije rečeno, deskripcija je suštinski različita od interpretacije iz razloga

što je usmjerena opisu esencijalne strukture fenomena pri tom koristeći samo elemente iskazanog iskustva fenomena, dok u interpretaciji istraživač tumači fenomen uvodeći izvanjske elemente poput „pretpostavke, hipoteze, teorije i sličnog“ (Giorgi 2009: 89).¹⁴ Dakle fenomenologiju se također, kao i adaptivnu teoriju, može smatrati pristupom koji u suštini nije ni pozitivistički ni interpretativistički.

Layder adaptivnu teoriju vidi kao pristup koji u pristupu stvarnosti nastoji uravnotežiti empiricizam i racionalizam, dok fenomenologiju karakterizira kao u osnovi empiricistički pristup koji odbacuje potrebu za formalnim kategorijama. No sam Giorgi (2017; 2009; 2006b) često eksplicitno odbacuje shvaćanje svoje metode kao empiricističke te korištenje formalnih koncepata smatra vrlo bitnom komponentom istraživačkog procesa u kojemu, pored toga, racionalizam također ima nezaobilaznu ulogu. Za razumjeti na koji način se u deskriptivnoj fenomenološkoj metodi povezuje empiricizam i racionalizam uz uporabu formalnih koncepata ključno je izložiti detaljnije postupak slobodne imaginativne varijacije.

U deskriptivno-fenomenološkom istraživanju „osobe prije nego li istraživač-analitičar uvijek pružaju podatke“ (Giorgi, Giorgi i Morley 2017: 180-181) i pri tom pružaju opise fenomena koji počivaju na njegovoj percepciji iz pozicije „prirodnog stava“ (Giorgi 2009: 87). U kontekstu teorija istine to znači da analiza „počinje s empirijskim datostima“ i oslanja se na jezik svakodnevice koji koriste opisivači, te se stoga može tvrditi kako deskriptivno-fenomenološka metoda uključuje empiricističku komponentu (Giorgi 1983: 143; 159; 2009). No pri tom je bitno razumjeti kako to ne znači da metoda u cijelosti predstavlja zastranjenje u radikalni empirizam. Naime, pozicija prirodnog stava je pozicija opisivača, ali ne i osobe koja istražuje esenciju fenomena, te se otkrivanje esencije fenomena ne temelji samo na aspektima fenomena koje opisivači individualno i neposredno zahvaćaju (Giorgi 2000: 6). Proces otkrivanja esencije počiva na imaginaciji istraživača-analitičara i nadilazi samu razinu empirijskih datosti te uključuje i racionalističku komponentu budući da „istraživač, na temelju vlastitog uvida u sve podatke i vlastite fenomenološke analize“ određuje koji elementi iskustva postaju relevantni za esencijalnu strukturu fenomena. Dakle u slobodnoj imaginativnoj

¹⁴ To ne znači da istraživačke studije koje počivaju na deskriptivno-fenomenološkom pristupu ne uključuju interpretaciju nalaza. No postupak interpretacije nalaza valja razumjeti kao generalnu znanstvenu praksu koja je karakteristična za većinu istraživanja zasnovanih na različitim modusima inferencije. Ključ razlikovanja deskripcije i interpretacije u ovom kontekstu je to što analiza i postupak slobodne imaginativne varijacije ne počivaju na interpretiranju subjektivnih značenja iskustva fenomena već počivaju na, i u sebi sadrže samo opis iskustava, a potom i opis esencijalne strukture fenomena (*vidi*: Giorgi 1983: 154-155; Giorgi 2009).

varijaciji „dok čisto, objektivno značenje ne iznikne, istraživač koristi kritički evaluirane intersubjektivne kriterije kako bi razmotrio individualne slučajeve“ (Giorgi 1983: 159; 2009). Na taj način „značenja koja istraživač može otkriti u opisima imaju za referentnu točku sveukupnost subjektivnih življenih iskustava pri čemu ta sveukupnost nadilazi subjektivnu eksplicitnu svjesnost“ (Giorgi 1983: 162). U kontekstu teorija istine ključno je to što „esencija“ predstavlja „opis drugog-reda, esencijalno različit od inicijalne percepcije“ (Giorgi 2017: 79). Time proces otkrivanja strukture fenomena počinje od, i uključuje empirijski pristup, no otkriće esencije ne ostaje samo na empirijskim opisima već se zasniva i na logičko-racionalnoj rekombinaciji istraživača.

Deskriptivna fenomenologija nema empiricističku narav ni u pogledu konceptualizacije, s obzirom na to da ne odbacuje formalne kategorije svojstvene disciplinarnom jeziku. Ekvivalent Layderovoj epistemološkoj transmutaciji kod Giorgija predstavlja proces „lingvističke transformacije“, koja se zasniva na stavu kako značenje fenomena „mora biti sadržano“ u inicijalnim opisima fenomena, no s druge strane „značenje mora biti uzdignuto i ponovno izraženo jezikom istraživačeve discipline“ (Giorgi 1994: 207; 2009; 1983: 133; 164).

Naposljetku, potrebno je elaborirati i pitanje da li deskriptivna fenomenologija predstavlja pravac koji u potpunosti odbacuje objektivizam te kao posljedica toga fokus usmjerava isključivo ka intersubjektivnom aspektu stvarnosti, na taj način zanemarujući objektivnu razinu stvarnosti kao i međusobne odnose između njenih različitih razina. Prvo, Giorgi (2004: 1-2; 11) u pristupu kojega naziva „uravnoteženi pristup subjektivnosti“ kritizira objektivističke reifikacije. No kritizira i pristupe koji se zasnivaju na pre naglašavanju i „apsolutizaciji subjektivnosti“, koju primjerice vidi u različitim varijantama istraživačkih okvira zasnovanih na postavkama socijalnog konstruktivizma ili kod transcendentalno-fenomenološkog pravca. U uravnoteženom pristupu subjektivnosti svijest, koja je nužno vezana uz postojanje nekakvog subjekta, se shvaća kao „medij pristupa za bilo kakvo znanje“ o entitetima iz pojavnog svijeta (Giorgi 2009: 68). No to ne znači kako je epistemološki status deskriptivne fenomenologije zasnovan na radikalnom odbacivanju objektivizma. Naime, „fenomenologija naglašava odnos između subjekata i objekata prije nego li bilo koji od tih pojmova zasebno. Oni mogu biti razgraničeni za ograničene svrhe no ne i razdvojeni“ (Giorgi 1983: 135; Giorgi 2004). U analizi se dakle ne inzistira na subjektivnom koje je neraskidivo vezano uz objektivno, dok pored toga istraživanje nije ni usmjereno na „individualnog iskustvenika“, već pristupa „generalnim karakteristikama koje određuju fenomen neovisno o

tome tko je individua“ (Giorgi 2008: 36-37; Englander 2016:6; Mølbak 2012: 193). Analiza je fokusirana na „akt svijesti usmjeren ka objektu ili ljudski subjekt u odnosu sa svijetom“. Kao takva uključuje „esencijalne aspekte osobnosti koji omogućuju postojanje iskustva“ no sama „individualnost osobe koja ima iskustvo je isključena“ Giorgi (2018: 72). Imaginativna varijacija time ne usmjerava fokus na razumijevanje subjekta te ne nudi u načelu isključivo ideografske raščlambe već dovodi i do „trans-situacijskih tvrdnji“ (Giorgi 2000: 6) ili drukčije rečeno postupak imaginativne varijacije omogućuje „kontekstualno specifične“ ali i „transkontekstualne generalizacije“ (Giorgi 1994: 202).

Također, ne mora se složiti ni s Layderovim viđenjem prema kojemu je fenomenologija nužno fokusirana na interakcijsku zbiju. Fenomeni koje se rasvjetljava posredstvom njihove percepcije uključuju ne samo inter-subjektivnu zbilju već se polazi od stava da se „bilo što iskušeno kao iskušeno“ može tretirati kao „legitimni predmet istraživanja“ (Giorgi 2009: 70). Dakle predmet istraživanja može uključivati fenomene vezane uz „osobne svjesne procese“ koji imaju „privatnu' i nematerijalnu“ narav, poput osobnih sjećanja, potom „intersubjektivna značenja“ koja imaju „nematerijalnu i javnu“ narav, poput „Pitagorinog poučka“, kao i „materijalne i javne“ objekte poput primjerice arhitektonskih građevina. Čak štoviše spoznajna narav istraživačkog procesa omogućuje da se „u istom opisu iskustva može naglašavati ideografsko ili generalno, dakle, u posljednjem slučaju ići od subjektivnog ka intersubjektivnom, pa čak i objektivnom“ aspektu bilo kojeg fenomena (Giorgi 1983: 139). Analiza iskustva fenomena prema tome uključuje sve fenomene životnog svijeta što podrazumijeva iskustvo „drugih ljudi“, ali i iskustva fenomena poput „države“ ili primjerice „pravnih entiteta“ (Giorgi 2018: 135), odnosno deskriptivna fenomenologija uključuje i analize iskustva fenomena aspekata stvarnosti koje Layder smatra sistemskima, a ne samo dinamiku vezanu za mikro-interakcijske procese.

Točno je s druge strane u slučaju deskriptivne fenomenologije, kako tvrdi Layder, da fenomenološka analiza ne usmjerava fokus ka relacijskim odnosima, pa tako ni primarno nije fokusirana na analizu odnosa između različitih razina društvene stvarnosti. No to ne znači da ovaj fenomenološki pravac u potpunosti zanemaruje i odbacuje kauzalne odnose već ih razmatra u kontekstu iskustva (Giorgi 1983: 137; Giorgi 1994: 202; 209). U pogledu pristupa kauzalnosti istraživanje koje kombinira adaptivnu teoriju i deskriptivnu fenomenologiju stoga ima konvergencijsku točku, budući da oba pristupa nisu zatvoreni za razmatranje odnosa među pojavama. No s druge strane takvo istraživanje ima i točku komplementarnosti s obzirom na to

da omogućuje da se odnosima među pojavama pristupi razmatrajući ih kroz prizmu teorijski zasnovanih i etabliranih socioloških pojmova kao i polazeći od iskustvenog aspekta takvih odnosa.

5.7. Zaključak

Kako je istaknuto na početku poglavlja ovo istraživanje povezuje deskriptivno fenomenološki i adaptivno teorijski istraživački pristup u okviru sinteze kakva nije prisutna u istraživačkim praksama, a za najširu logičko-filozofsku poziciju unutar kojeg se izgrađuje ovaj istraživački okvir zauzeta je pozicija metaparadigme dijalektičkog pluralizma. Kod izgradnje novih istraživačkih okvira koji počivaju na sintezi postojećih istraživačkih pristupa potrebno je voditi računa o dvjema bitnim okolnostima. Prvo, u svim istraživanjima metodološka transparentnost predstavlja bitan aspekt valjanosti istraživanja u cjelini. Budući da su filozofske pozadine različitih istraživačkih pristupa njihov sastavni dio, filozofska transparentnost predstavlja važan aspekt metodološke transparentnosti te je stoga u elaboraciji temeljnih postavki istraživačkog okvira bitno predočiti i temeljne aspekte vezane za sferu filozofskih postavki (Mertens i Hesse-Biber 2013: 9; Greene i Hall 2010; Creamer 2018: 41-42; Alise i Teddlie 2010; Johnson 2011: 31; Onwuegbuzie i Frels 2013; R. F. Hall 2013 :5). Drugo, nova sinteza različitih istraživačkih pristupa u okviru integriranog istraživačkog nacrtu zanemarivanjem filozofskih pitanja, poglavito u sferi ontologije, može prikriti i činjenicu da je istraživanje u suštini zasnovano na logičko-filozofskom paradoksu. Taj paradoks se očituje u tome što novi istraživački okvir može povezivati pristupe kod kojih jedan počiva na specifičnoj koncepciji stvarnosti, dok drugi u suštini niječe postojanje koncepcije stvarnosti kakvu prvi u osnovi sadrži (Maxwell i Mittapali 2010; Bryman 2007; Blaikie 2010). Izložena rasprava je ukazala na to da dva istraživačka pravca koja se u okviru ovog istraživanja povezuje sadrže velike razlike, no razlike u pogledu koncepcije stvarnosti nisu toliko izražene i dijametralno suprotstavljene na način da bi se moglo govoriti o logičkom paradoksu kod njihova povezivanja. Kako je pokazala izložena rasprava deskriptivna fenomenologija (*usp.*, Gearing 2004: 1437-1438; Finlay 2009: 19) i adaptivna teorija (*npr.* Easton 2010; Carlsson 2003; Hewge i Perera 2013) u osnovi se mogu smatrati bliskima filozofiji kritičkog realizma te se njihove filozofske postavke mogu smatrati kongruentnima.

Pored eliminacije filozofskih paradoksa koji se mogu odraziti i na pripremu javnih politika, rasprava filozofskih pozadina dvaju pravaca korištenih u ovom istraživanju iz okvira dijalektičkog pluralizma osvijetlila je neke primarno metodološke probleme koje bi se u nekim

narednim razmatranjima svakako trebalo adresirati. Prvo, antikonflacionistički stav, iako etabliran u suvremenim metodološkim raspravama u oblasti mješovitih metoda, počiva na rascjepkanim argumentacijama različitih autora te još uvijek nema programskih radova koji sumarno prikazuju temeljne postavke te filozofske pozicije. Značajni predstavnici te metodološke orijentacije, poput Laydera i Blaikiea, svoje pozicije eksplicitno ne karakteriziraju kao takve, a teze vezane uz mogućnost povezivanja istraživanja s mješovitim metodama iznose u okviru općih metodoloških pitanja u dijelima koja se bave općenito metodologijom i filozofijom znanosti. Problem pri tom ne predstavlja fragmentarnost tih ideja, s obzirom na to da su temeljne koncepcije poprilično jasne, već to što se autori nedovoljno detaljno upuštaju u razrade svojih argumenata. Primjerice problematično je to što se naglašavaju pitanja „različitih ontologijskih stavova“ (Blaikie 2010: 225) ili se govori o „opravdavanju zajedničke ontologijske i epistemološke pozicije“ (McEvoy i Rachards 2006: 69), no pri tom se ne raščlanjuje kad se može govoriti o razlikama, ili sličnostima tih pozicija. Tako se nameće pitanje je li dovoljno da se radi samo o realističkim pristupima stvarnosti ili je, s obzirom na to da realizam ima mnoštvo varijanti (*vidi i usporedi npr.* Maxwell i Mittapalli 2010; Layder 1990; Bhaskar 1989) potrebno detaljnije raspravljati i razlike koje postoje unutar realističkih pravaca. Takva pitanja se dakako mogu postavljati i na epistemološkoj razini.

Također, ova rasprava ukazala je i na to da Giorgijevu deskriptivnu fenomenologiju karakteriziraju određene manjkavosti koje predstavljaju problem pri integraciji tog pristupa s drugim istraživačkim pristupima. Temeljni problem u tom kontekstu je nedvojbeno Giorgijeva nedovoljna razrada ontoloških pitanja. Primjerice u raspravi o pojmovima objektivnosti i subjektivnosti Giorgi (2004: 17) ističe kako je „ontologijsko značenje tih pojmova zasebna i teška zadaća“ te da ju odgađa u toj prilici. No ni njegovi kasniji radovi, koliko je poznato, nisu ponudili ozbiljnije razrade u sferi ontologije. Takvo zasnivanje istraživačkog pristupa, koje, ma da ne i u potpunosti, izbjegava ontološke probleme predstavlja prepreku pri razradama filozofske pozadine istraživanja. Zasnivanje istraživačkog pravca na taj način, može se tvrditi, nije u potpunosti dosljedno Husserlovoj izvornoj misli, s obzirom na to da sam Husserl u jednom od najvažnijih programskih dijela izlaže takve razrade. Tu problematiku je u svakom slučaju potrebno u budućnosti uzeti u obzir te ponuditi i neke ontološke okvire deskriptivno-fenomenološke metode s obzirom na važnost koju ta razina metodološkog diskursa ima u kontekstu povezivanja deskriptivne fenomenologije s drugim istraživačkim pristupima u okviru istraživanja s mješovitim metodama.

6. Aksiološka pozicija istraživanja

U usporedbi s prethodno izloženom raspravom vezanom uz ontološku i epistemološku razinu metodološkog diskursa, elaboracija odnosa deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije vezana za njihovu aksiološku pozadinu razmjerno je kratka i jednostavna. Prvi razlog tomu je što za razliku od ontologije, kojoj Layder posvećuje iznimnu pažnju, i epistemologije, kojoj i Layder i Giorgi posvećuju velik značaj, pitanje vrijednosne pozadine istraživanja kod obaju autora nije toliko iscrpno elaborirano. Dakle, elaboracija njihovih aksioloških pozicija ne zahtijeva previše prostora. Drugo, Layder u svojim radovima iznosi niz viđenja ontološke i epistemološke naravi fenomenologije. Stoga je u svrhu ukazivanja na metodološku kongruenciju dvaju pristupa bilo nužno podastrijeti ta Layderova shvaćanja, te se potom i na njih kritički osvrnuti. No Layder se s druge strane ne upušta u sudove koji problematiziraju vrijednosne pozicije fenomenoloških istraživanja, pa ih time nije moguće ni izlagati kao ni kritički se reflektirati na njih. Treći i najznačajniji razlog zbog kojeg je aksiološki dio ovog poglavlja razmjerno kratak je to što su aksiološke pozicije deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije vrlo sukladne. Ta dva istraživačka pravca u kontekstu ontologije i epistemologije pokazuju bitne sličnosti, ali i niz razlika. Stoga i rasprava tih razina metodološkog diskursa zahtijeva mnogo detaljnije raščlambe. No njihov aksiološki okvir poprilično je sukladan te stoga elaboracija aksiološke pozicije ovog istraživanja ne zahtijeva previše prostora.

Kako je istaknuto u prethodnom dijelu poglavlja dijalektički pluralizam negira mogućnost zasnivanja vrijednosno neutralnog istraživanja, pa je stoga potrebno eksplicirati vrijednosnu pozadinu u okviru koje se neko istraživanje zasniva. Tvorac dijalektičkog pluralizma Burke Johnson (2015: 11; 2008) također tvrdi da se vrijednosne pozicije bitnim dijelom projiciraju u epistemološka polazišta istraživanja. Pri tome navodi kako se u istraživanju može zauzeti jednu od pet vrijednosno-epistemoloških pozicija, izloženih u jednoj ranijoj Pattonovoj (2002) razradi. Patton (2002: 542) u toj razradi navodi kako, s obzirom na epistemološko-vrijednosni kontekst, istraživanja generalno tendiraju ka jednoj od pet sljedećih pozicija: „tradicionalni znanstveni istraživački kriteriji“, „društvena konstrukcija i konstruktivistički kriteriji“, „umjetnički i zagovarački kriteriji“, „kriteriji kritične promjene“ i „evaluacijski standardi i načela“.

Prije izlaganja aksioloških pozicija svojstvenih istraživačkim okvirima koje se u ovom istraživanju povezuje bitno je naglasiti da Johnson uvažava činjenicu da je „u potpunosti objektivno i vrijednosno slobodno istraživanje mit“. No nastavlja kako je u istraživanjima i dalje vrijedno težiti ka „regulatornom idealu objektivnosti“ (Johnson i Onwuegbuzie 2004: 16). Taj ideal središnji je u poziciji tradicionalnog znanstvenog kriterija, i u osnovi njegov cilj je „umanjiti pristranosti istraživača“ (Patton 2002: 545). Poziciju tradicionalnog znanstvenog kriterija se može smatrati dominantnom vrijednosno-epistemološkom osnovom deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije pa time i temeljnom aksiološkom pozicijom zauzetom u ovom istraživanju.

Giorgi navodi kako je vrijednosno-neutralno istraživanje u suštini nemoguće, te ističe kako je i deskriptivno-fenomenološki pravac vrijednosno zasnovan. Kao najvažniju vrijednost u deskriptivnoj fenomenologiji navodi „vjernost fenomenu“ pri otkrivanju i opisu njegove esencijalne strukture (Giorgi 1994: 207; *vidi i*: Giorgi 2004; 2008). Za postizanje te vrijednosti potrebno je na prvom mjestu uvažiti okolnost da u pristupu fenomenu istraživačevu „subjektivnost nije moguće eliminirati“. No takav stav ne znači nužno i odbacivanje objektivnosti kao takve. Bit postizanja objektivnosti ne proizlazi iz pokušaja eliminacije subjektivnosti, već iz specifičnog vida zasnivanja načina na koji je subjekt prisutan, pri čemu se „objektivnost sama po sebi smatra postignućem subjektivnosti“. Subjekt je dakle prije svega nužan kako bi se ostvarile „vrijednosti“ poput „istine, ili onoga 'što jest', ili ispravnih činjenica ili značenja“. Kako bi ostvario te kategorije istraživač mora s jedne strane uvažiti datost prema kojoj su „znanstvenici također ljudska bića u svakodnevnici i nose sa sobom predrasude, nadanja i ambicije“, dok s druge strane mora imati i tehniku kojom nastoji rekonceptualizirati vlastitu subjektivnost s ciljem ostvarenja tih vrijednosti. Kako se pristranosti u pristupu fenomenu ne bi „projicirale u znanstvene nalaze, fenomenolozi preporučaju zauzimanje redukcije“. Pozicija redukcije nastoji pristranosti „privremeno isključiti kako bi se fenomeni sami pokazali 'onakvima kakvi jesu' privremeno 'nezainteresiranom' ljudskom subjektu kojega predstavlja istraživač“. Takva pozicija dakle sadrži vrijednosnu premisu s obzirom na to da redukcija „predstavlja sredstvo koje omogućuje postavljanje sebe što je moguće manje utjecajnim za vrijeme istraživačkog procesa (neutralnost) u svrhu iznalaženja vrijednih (vrijednost) nalaza“ (Giorgi 1994: 205-206). Deskriptivnu fenomenologiju je prema tome najbolje okarakterizirati kao istraživački pristup zasnovan na vrijednostima svojstvenima tradicionalnim znanstvenim kriterijima.

Na sličnim vrijednosnim principima počiva i Layderov adaptivno-teorijski pristup. Adaptivna-teorija je primarno zasnovana kao meta-teorijski sociološki okvir. Kao takva, izgrađena je u najvećoj mjeri na formalnim meta-teorijskim kategorijama i fokusirana je na pitanja razina analize, eksplanatornog dometa, odnosa sociološke teorije i empirijskog istraživanja te odnosa strukture i djelovanja. U svojim programskim razradama tog istraživačkog okvira Layder se ne usredotočuje na fenomene iz empirijskog društva poput klase, roda ili specifičnih društvenih procesa vezanih uz neki konkretni aspekt društvene stvarnosti. Kao takvu teško ju je u vrijednosnom kontekstu vezati uz bilo koju od spomenutih pozicija, izuzev pozicije tradicionalnog znanstvenog kriterija. Doduše, Layder (1993; 1997; 1998) u svojim radovima posvećuje određenu pažnju pitanjima moći u društvu. No određene postavke koje izlaže u svom programskom djelu *Sociological Practice*, u kojem izlaže temeljne postavke adaptivne-teorije, ukazuju na to da je taj istraživački okvir teško okarakterizirati kao zasnovan u kritičkoj poziciji. Kriterij kritičke promjene, kao spoznajno-vrijednosna pozicija, počiva na zasadama „kritičke teorije“, u kojoj se „odbacuje“ mogućnost postizanja znanstvene „objektivnosti“. Iz kritičko-teorijskog okvira taj ideal se čak karakterizira kao „posljedično diskriminatoran po manjinske grupe“. Kritička teorija nastoji „nadići čisto proučavanje društva sa svrhom njegovog boljeg razumijevanja“ nastojeći „ponuditi, oboje, filozofiju i metode za pristup istraživanju i evaluaciji kao fundamentalnim i eksplicitnim manifestacijama političke prakse (povezivanja teorije i akcije)“ (Patton 2002: 548-549). Layder ističe kako „adaptivna teorija ima afinitet s kritičkom teorijom“ zbog njenog inzistiranja na „analizi moći i dominacije u društvu“. No s druge strane, kako je izloženo u prethodnom poglavlju, njegov umjereni objektivizam ne napušta regulatorni ideal objektivnosti. Pored toga, Layder inzistira na korištenju etabliranih metoda i socioloških pojmova, uz to odbacujući stav da je „moć neraskidivo vezana uz diskurs“. Također, „adaptivna teorija odbacuje pretpostavku da je razumijevanje svakodnevnog života istoznačno s analizom ideologije ili formalnih struktura moći društvenih sistema“, budući da svakodnevicu poima kao entitet „djelomično nezavisan od utjecaja i stvaranje interakcijskog reda“ (Layder 1998: 147-148). Svakodnevnica se dakle smatra relativno autonomnom sferom društvene stvarnosti u kojoj diskurzivne prakse nisu ekshibicija moći. Takva pozicija u bitnome odudara od klasičnih postavki kritičke pozicije, zbog čega je Layderov umjereni objektivizam i adaptivnu teoriju u cijelosti ispravnije uvrstiti u poziciju tradicionalnog znanstvenog kriterija.

U kontekstu ovog dijela metodološkog poglavlja svakako je potrebno naglasiti da se u svim fazama istraživačkog procesa uvažavalo vrijednosti vezane uz temeljna načela istraživačke etike. Sudionici kvalitativnog dijela istraživanja informirani su o ciljevima istraživanja te su uz potpisivanje informiranog pristanka svojevrijedno pristali na sudjelovanje u istraživanju. U kratkom opisu biografija sudionika kao i pri navođenju njihovih iskaza korištenu su pseudonimi.¹⁵ Također, u prikazu biografija sudionika neki podaci su prikazani u ponešto prilagođenom obliku kako bi se dodatno osigurala anonimnost sudionika i to na način da se štiteći anonimnost bitno ne mijenja sadržaj biografije. Sudjelovanje u anketnom istraživanju je također bilo anonimno, a svi ispitanici su na početku upitnika informirani o ciljevima istraživanja te dobrovoljnost pristanka.

7. Metodologija u užem poimanju

U ovom dijelu disertacije se opisuje način na koji je istraživanje implementirano kroz konkretne metode postupke. Osobit obzir pri tom je stavljen na posljednju razinu metodološkog diskursa – metodologiju, koju se u ovom kontekstu shvaća kao skup konkretnih metodskih praksi potrebnih za realizaciju istraživanja. Poglavlje započinje opisom provedenih metodskih postupaka nakon čega slijedi i obrazlaganje temeljnih karakteristika metodološkog dijela nacrt istraživanja. Valja još jednom napomenuti kako se radi o obliku nacrt istraživanja koji se može smatrati novinom s obzirom na povezivanje deskriptivno-fenomenološkog i adaptivno-teorijskog pristupa. Budući da se radi o takvom nacrtu, temeljne dimenzije nacrt će se obrazložiti detaljno i to na način da ih se razmatra u refleksiji spram formalnih karakteristika nacrt istraživanja prisutnih u recentnijoj literaturi o mješovitim metodama. No prije tih razrada potrebno je detaljno opisati način na koji je istraživanje metodološki ustrojeno i provedeno.

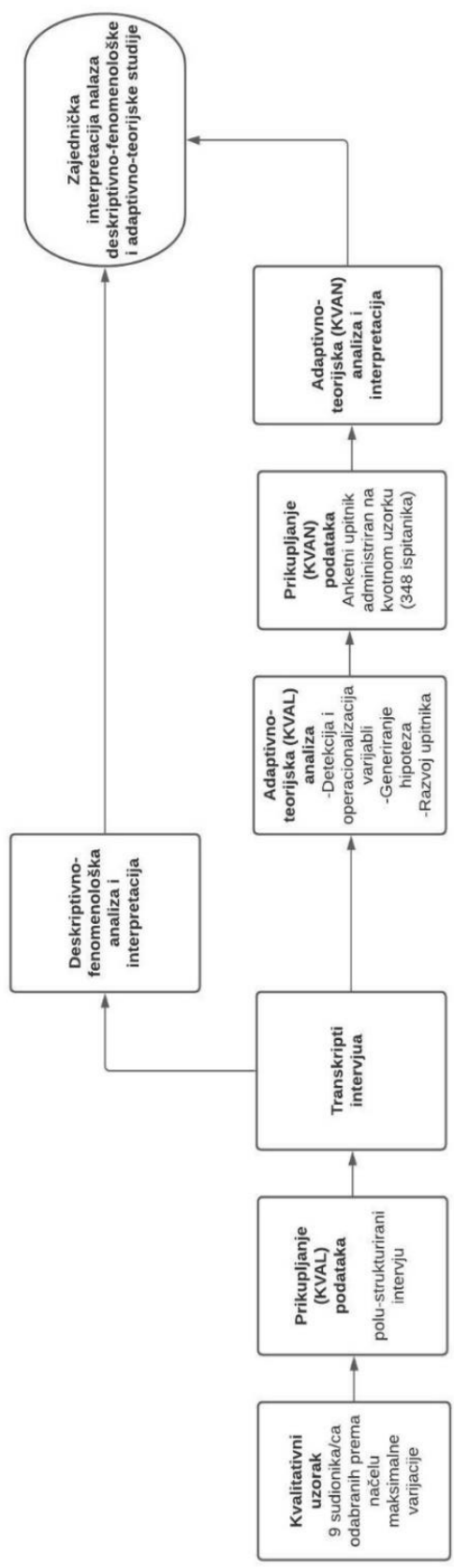
7.1. Opis empirijskog dijela istraživanja

U prethodnim poglavljima izložene su temeljne karakteristike istraživanja vezane za konceptualnu fazu istraživanja, odnosno ciljevi istraživanja i istraživačka pitanja. Konkretni metodski postupci povezani s prikupljanjem i obradom podataka započeli su konstrukcijom uzorka za potrebe kvalitativnog dijela istraživanja. Za taj dio istraživanja provedeno je 9 intervjua sa sudionicima odabranima prema načelu maksimalne varijacije. Na uzorku su

¹⁵ Pseudonimi su odabrani iz razloga što se drugi oblici zaštite anonimnosti, poput navođenja brojevanih i drugih oznaka, mogu shvatiti i kao donekle „de-humanizirajuća“ praksa (Leavy 2011 :69).

prikupljani podaci tehnikom polu-strukturiranog intervjua. Intervjui su transkribirani u cijelosti nakon čega su na transkriptima provedene dvije sekvencijalno ustrojene i različite analize. Prvo su podaci analizirani sukladno procedurama deskriptivne fenomenologije. Svrha tog pristupa bila je zadobiti opise esencijalnih struktura triju fenomena koje studija tematizira – društvenih veza, povjerenja i građanskog angažmana. Nakon toga transkripti su analizirani sukladno procedurama adaptivne teorije. Svrha kvalitativnog adaptivno-teorijskog dijela bila je generiranje hipoteza koje uključuju moguće odrednice akumulacije SK te izrada anketnog upitnika potrebnog za prikupljanje kvantitativnih podataka na temelju kojih su te hipoteze statistički testirane u kvantitativnom adaptivno-teorijskom dijelu. To znači da je u kvalitativnom adaptivno-teorijskom dijelu, temeljem analiziranih intervjua s jedne, i u refleksiji spram postojećeg fonda empirijskih istraživanja SK s druge strane, operacionaliziran koncept SK te su detektirane i operacionalizirane potencijalne eksplanatorne varijable potrebne za statističke analize u kvantitativnom adaptivno-teorijskom dijelu.

U kvantitativnom adaptivno teorijskom dijelu su prikupljeni podaci na kvotnom uzorku od 348 ispitanika/ca u svrhu testiranja teorijskih odnosa deriviranih i operacionaliziranih u prethodnom, kvalitativnom adaptivno-teorijskom dijelu. Interpretacijom nalaza kvantitativnog istraživanja završena je adaptivno-teorijska studija odrednica SK. Nakon toga su u zaključnom dijelu istraživanja dijaloški raspravljani nalazi razvijeni temeljem deskriptivno-fenomenološkog i adaptivno-teorijskog dijela istraživanja. Nacrt istraživanja predložen je prikazom 7.1.

Prikaz 7.1. Hodogram metodskih postupaka empirijskog dijela istraživanja

7.2. Problemi predočavanja nacrtu istraživanja u studijama s mješovitim metodama

Istraživačko polje mješovitih metoda još uvijek predstavlja dinamičnu cjelinu u kojoj aktualni pokušaji sistematizacija nacrtu istraživanja često nisu neadekvatni za zahvaćanje brojnih novih oblika nacrtu (Teddlie i Tashakkori 2009: 139; Creswell i Plano Clark 2018; Schoonenboom i Johnson 2017; De Allegri i sur., 2020). U elaboraciji karakteristika nacrtu ovog istraživanja se oslanja na opsežniju razradu Schoonenboom i Johnsona (2017), prema kojoj sedam primarnih i deset sekundarnih dimenzija određuju strukturu nacrtu. Ipak, kako bi se u predočavanju karakteristika nacrtu zadržalo prihvatljivu razinu parsimoničnosti podastiru se samo neke od primarnih dimenzija iz njihove razrade.

Prije podastiranja karakteristika nacrtu istraživanja valja spomenuti još jedan problem vezan uz mješovitometodska istraživanja, a riječ je tome da metodološku literaturu vezanu uz mješovite metode karakterizira izrazita pojmovna nekonsolidiranost. Imajući u vidu takvu pojmovnu narav polja istraživanja s mješovitim metodama, u svrhu održavanja terminološke konzistentnosti, u nastavku će se koristiti terminologija Burkea Johnsona i Judith Schoonenboom (Schoonenboom i Johnson 2017; Schoonenboom 2018; Schoonenboom, Johnson i Froehlich 2018; Johnson i Christensen 2016). Odabir ove terminologije određen je time što se predočavanje karakteristika zasniva na razradi Schoonenboom i Johnsona i činjenicom da se ta terminologija koristi i u Johnsonovim razradama vezanima uz metaparadigmu dijalektičkog pluralizma. Na taj način se povećava terminološka konzistentnost, usklađujući terminologiju korištenu na metodološkoj razini diskursa s razradama u sferi ontologije, epistemologije i aksiologije. Pored toga terminologija koju koriste Schoonenboom i Johnson nerijetko se oslanja i na ranije etablirane razrade u literaturi o mješovitim metodama, prisutne u radovima prije svega Teddliea i Tashakkorija (2009), Greene i suradnika., (1989) i Brymana (2006) te nekih drugih utjecajnih autora. Stoga je terminologija pogodna i ukoliko je u određenim slučajevima potrebno proširiti pojedine karakteristike nacrtu, budući da se nadovezuje na terminologiju koja je dobro zastupljena u polju mješovitih metoda uopće. No ipak, iako se nastojalo u korištenju pojmova Johnsona i Schoonenboom biti što konzistentniji, njihovu terminologiju je bilo potrebno u nekim slučajevima dodatno razraditi uslijed nemogućnosti da se njihovim pojmovima zahvate neke od specifičnosti ovog nacrtu.

7.3. Pojmovno određenje

Polje rasprava o mješovitim metodama izrazito je pojmovno nekonsolidirano o čemu ponajbolje svjedoči činjenica da je i sama definicija pojma istraživanja s mješovitim metodama

i dalje predmet prijepora (Creswell 2015; Creswell i Plano Clark 2018; Plano Clark i Ivankova 2016; Flick 2016; Morse 2010; Anguera i sur., 2018; Teddlie i Tashakkori 2009; Hunter i Brewer 2015a; 2015b). U ovom istraživanju se pojam istraživanja s mješovitim metodama određuje sukladno definiciji koju su prije nešto više od desetljeća Johnson, Onwuegbuzie i Turner (2007) razradili na temelju 19 definicija tada vodećih autora u toj metodološkoj oblasti. Definicija Johnsona i suradnika (2007: 123) glasi:

Istraživanje s mješovitim metodama je tip istraživanja u kojem istraživač ili tim istraživača kombinira elemente kvalitativnih i kvantitativnih istraživačkih pristupa (npr. upotreba kvalitativnih i kvantitativnih stajališta, prikupljanja podataka, analiza, načina zaključivanja) za najširu svrhu širine i dubine razumijevanja i potkrjepljivanja.

Temeljnomo formalnom kategorijom kod takvih istraživanja se može smatrati pojam istraživačke komponente. Taj pojam Schoonenboom i suradnici (2018: 273) određuju kao „bilo koji entitet koji igra ulogu u dizajniranju istraživanja i dobivanju rezultata istraživanja, poput, cilja istraživanja, istraživačkog pitanja, instrumenta za prikupljanje podataka, načina analize podataka, populacije i uzorka“.

Sljedeći bitan pojam čije je značenje potrebno detaljnije obrazložiti je pojam istraživačke linije (*eng. research strand*). Iako se taj pojam često koristi kao samorazumljiv i kao jedan od osnovnih pojmova u istraživanjima s mješovitim metodama, malo je formalnih raščlambi koje ga precizno određuju. Jedna od rijetkih formalnih definicija koja iscrpnije određuje pojam istraživačke linije pronalazi se u radu Schoonenboom i suradnika (2018: 273) i glasi:

[...] u okviru jedne studije, kombinirana kolekcija istraživačkih komponenti koje su zajedno dovele ili smjeraju ka jednom ili više rezultata istraživanja. Istraživačka linija uključuje jedan ili više ciljeva istraživanja, jedno ili više istraživačkih pitanja, jedan način prikupljanja i analize podataka, i jedan ili više rezultata istraživanja.

Schoonenboom i Johnson (2017: 118) se u svojoj formalnoj razradi pojma istraživačke linije oslanjaju na raniju konceptualizaciju tog pojma prisutnu u radovima Teddliea i Tashakkorija (Tashakkori i Teddlie 2003; Teddlie i Tashakkori 2009; 2006), koji istraživačku liniju vide kao kompozitni proces sastavljen od triju etapa (*eng. stages*). Prva, „konceptualizacijska etapa“, se odnosi na „sferu koncepata (apstraktne operacije), što uključuje

formulaciju istraživačkih svrha, pitanja i tako dalje“. Druga, „iskustvena etapa“, se dijeli u dvije pod-etape, „metodološku“, koja podrazumijeva tehnike vezane uz „generiranje podataka“, i „analitičku“, koja uključuje „analizu“ prikupljenih podataka. Treća, „inferencijala etapa“ odnosi se na „sferu inferencije (apstraktna objašnjenja i razumijevanja)“ (Teddlie i Tashakkori 2009: 145). Dakle istraživačku liniju se može shvatiti kao skup komponenti koje tvore nacrt istraživanja svojstven klasičnim monometodskim studijama. Prema naravi komponenti koje ih sačinjavaju, istraživačke linije mogu biti kvantitativne ili kvalitativne (Schoonenboom i Johnson 2017; Schoonenboom i sur., 2018: 273).

Metodologija označava „etabliranu konfiguraciju istraživačkih komponenti čije kombinirano djelovanje dovodi do specifične istraživačke svrhe na specifičan način“, a u metodologije se uvrštavaju primjerice „utemeljena teorija, studija slučaja i anketno istraživanje“ ili „eksperiment“ (Schoonenboom 2018: 1001-1002). Pod metodama Schoonenboom (2018: 1001), oslanjajući se na definiciju koju predlaže Sandelowski (2003), podrazumijeva „tehnike za uzorkovanje, prikupljanje podataka, ili analizu podataka, kroz koje se metodologije implementiraju“.

Na ovom mjestu je za svrhe predstojeće rasprave potrebno dodati kako se metodologije mogu implementirati kroz jednu istraživačku liniju. No također, moguće je i jednu metodologiju implementirati kroz više istraživačkih linija. To se može ostvariti i na način da se ista metodologija, u okviru istog istraživačkog projekta, implementira kroz istraživačke linije različite vrste, kao što to ukazuju neke razrade u utemeljenoj teoriji (*vidi npr.* Creamer 2018b; Johnson, McGowan i Turner 2010) ili teoriji srednjeg dometa (*vidi npr.* Hunter i Brewer 2015b; Rees i sur., 2019). To je posebno bitno naglasiti u svrhu narednih razrada iz razloga što je u ovom istraživanju deskriptivna fenomenologija implementirana kroz jednu, kvalitativnu istraživačku liniju, dok je adaptivno teorijski dio istraživanja ustrojen kroz jednu kvalitativnu i jednu kvantitativnu istraživačku liniju.

7.4. Karakteristike nacrta istraživanja

7.4.1. Svrha miješanja metoda

Pojam „svrhe miješanja metoda“ valja prije svega razlikovati od pojma svrhe istraživanja. Svrhe istraživanja se odnose na razloge zbog kojih je neko istraživanje provedeno, dok svrhe miješanja podrazumijevaju razloge zbog kojih se istraživačkom predmetu pristupilo koristeći mješovite metode (Schoonenboom 2018: 1004; Schoonenboom i sur., 2018: 271). U

predočavanju ciljeva istraživanja kratko su navedeni generalni razlozi zbog kojih se u ovom istraživanju SK pristupilo mješovitim metodama. U ovom dijelu metodološkog poglavlja se te razloge detaljnije obrazlaže te ih se reflektira spram formalnih svrha miješanja prisutnih u metodološkoj literaturi.

U dijelu prethodnog poglavlja u kojem se navode istraživačka pitanja i ciljevi istraživanja spomenuto je da SK predstavlja tehničko-znanstveni koncept koji nije u raširenoj uporabi u lokalnoj svakodnevici. Stoga je potrebno proizvesti znanja koja rasvjetljavaju značenja koja temeljne teorijske sastavnice SK – društvene veze, povjerenje i građanski angažman imaju za gradsko stanovništvo. Također, pojam SK karakterizira potreba za lokalnom i vremenskom kontekstualizacijom, te se uz to radi i o pojmu čija je operacionalizacija iznimno nekonsolidirana (Mignone 2009; Häuberer 2011; Villalonga-Olives i Kawachi 2015; Foster i Maas 2016). Problem operacionalizacije se ne odnosi samo na SK shvaćen generalno, kao koncept prisutan u različitim društvenim znanostima, već su uslijed nekoliko razloga problematične i same Putnamove operacionalizacije. Prvo nemoguće je govoriti o Putnamovoj operacionalizaciji SK kao o jasno definiranom setu varijabli i indikatora budući da Putnam (2003) u talijanskoj studiji koristi bitno različite indikatore u odnosu na studiju SK u SAD-u (2000). Pored toga, ukoliko se i odluči operacionalizaciju SK zasnovati sukladno modelu iz Putnamove američke studije, koja nedvojbeno nudi najrafiniraniji operacionalni aparat, takva odluka ne eliminira neke složenosti vezane uz aktualne operacionalizacije. Odnosno, ukoliko se operacionalizaciju odluči zasnovati na indikatorima iz Putnamove američke studije to ne znači da i u tom slučaju nije nužno provesti selekciju varijabli i određene adaptacije pri izboru indikatora.

Naime, Putnam u američkoj studiji rekonstruirao dinamiku SK na temelju više desetaka indikatora kompiliranih iz mnoštva anketnih istraživanja. Pri tom u nekim slučajevima koristi različite indikatore pri operacionalizaciji istih varijabli (Putnam 2000: 26).¹⁶ Također je potrebno dodati i kako je neke indikatore koje Putnam koristi u američkoj studiji danas moguće

¹⁶ Primjerice neformalnu društvenost u razdoblju od 1986. do 1990. godine Putnam predočava rezultatima *Roper Social and Political Trends*-a, kroz postotak uključivanja u deset društvenih aktivnosti koje ispitanici navode za protekli mjesec. Neformalnu društvenost za razdoblje od 1975. do 1998. godine predočava podacima *Needham DDB Life Style Archives* istraživanja, i izražava je prosječnim godišnjim brojem posjećivanja drugih 15 tipova društvenih aktivnosti, koje se samo dijelom preklapaju sa onima iz *Roper*-ovog istraživanja. Kao treći izvor podataka za isti indikator SK, u razdoblju od 1965. do 1995. godine Putnam koristi podatke iz *Americans' use of time archive*. U tom istraživanju je neformalna društvenost mjerena korištenjem vremena u satima za formalne spram neformalnih društvenih aktivnosti (Putnam 2000: 96-97). Opširnije o istom problemu vidi i: *Appendix II* u knjizi *Bowling Alone* (Putnam 2000: 425-435).

smatrati vremenski zastarjelima. Primjerice, neformalnu društvenost za razdoblje od 1965. do 1995. godine Putnam (2000: 97) izražava godišnjim prosjekom slanja čestitki te pisanja pisama prijatelju ili rođaku. No i sam navodi kako je sredinom posljednjeg desetljeća prošloga stoljeća taj oblik neformalne društvenosti predstavljao rijetku aktivnost kod opće populacije te da su takve prakse zamijenile tehnološke inovacije poput pojave fiksnih telefona (Putnam 2000: 167).

Kada je riječ o detekciji mogućih odrednica SK, potrebno je imati na umu da je polje istraživanja SK iznimno opsežno i da se prema postojećim istraživanjima SK formira u zavisnosti o vrlo raznorodnim procesima. Ilustracije radi, istraživanja koja su proučavala odrednice SK ukazuju na to kako čimbenici koji objašnjavaju SK sežu od rano-socijalizacijskih procesa (Uslaner 2002), specifičnih događaja u životu individue poput izloženosti kriminalu ili iskustvu izigranog povjerenja (Wollebaek, Lundåsen i Trägårdh 2012: 332), procesa vezanih uz životne stilove, poput imanja psa za kućnog ljubimca (Ignnatow i sur., 2013: 62), afiniteta za potrošnju određenih kulturnih sadržaja (Gong, Japzon i Chen 2008), preko čimbenika poput socio-demografske kompozicije stanovništva (Putnam 2007; Wollebaek i sur., 2012), socio-historijskih utjecaja i kulturnog naslijeđa iz davnije i recentnije prošlosti (Putnam 2003; Sztompka 1999; Bergh i Bjørnskov 2014: 195), specifičnosti u geo-kulturnim oblicima društvenosti (Sarracino i Mikucka 2012; Pichler i Wallace 2007; Ljunge 2014), učinaka makro-društvenih procesa poput ekonomske krize (Growiec, Vilhelmsdóttir i Cairns 2012; 2012; Wosiek 2016; Wong 2013), transformacija formalno-institucionalnih okvira (Parts 2013; Žukovski i Theiss 2009), fizičkih, odnosno urbanističko-arhitektonskih značajki (Wood i sur., 2008; Leyden 2003), prostorno-geografskih posebnosti (Bützer, Jordan i Stracca 2014: 662) ili klimatsko reljefnih karakteristika (Durante 2010) te prirodnih katastrofa (Yamamura 2014).

Usljed navedenih okolnosti vezanih uz tehničku narav koncepta, operacionalizacijske probleme i širok spektar procesa i pojava koji objašnjavaju razlike u razinama SK u ovom istraživanju se njegovoj problematici pristupilo koristeći mješovite metode. Tu generalnu odluku, da se istraživanju odrednica SK pristupi korištenjem mješovitih metoda, se može daljnje raščlaniti na nekoliko konkretnih formalnih svrha miješanja. Schoonenboom i Johnson (2017) se pri tipologiji svrha miješanja oslanjaju na dvije u literaturi već prisutne i utjecajne tipologije svrha miješanja. Prva od njih je jedna od najranijih utjecajnih tipologija svrha miješanja, ona koju razvijaju je Greene, Caracelli i Graham (1989). Druga tipologija je ona koju Bryman (2006) razvija temeljem daljnje razrade tipologije Geerne i suradnika s konca osamdesetih godina prošloga stoljeća.

Kao dvije temeljne svrhe miješanja u ovdje provedenom istraživanju mogu se navesti svrhe miješanja koje Bryman (2006: 105-107) naziva „razvoj instrumenta“ i „potvrditi i otkriti“. Prva svrha, razvoj instrumenta, karakteristična je za adaptivno-teorijski dio istraživanja. Pod tom svrhom misli se na „korištenje kvalitativnog istraživanja s ciljem razvoja upitnika i mjernih skala – npr. kako bi se bolje formuliralo ili generiralo iscrpnija zatvorena pitanja“. Druga svrha, potvrditi i otkriti, također je karakteristična za adaptivno-teorijski dio istraživanja. U okviru te svrhe se podrazumijeva „uporaba kvalitativnih podataka kako bi se generirale hipoteze i uporaba kvantitativnog istraživanja kako bi ih se testiralo u istom projektu“. Pored dviju temeljnih svrha vezanih za adaptivno-teorijski dio istraživanja bitno je navesti i još tri svrhe relevantne u kontekstu cjelokupnog načina istraživanja, dakle, svrhe koje su bitne u kontekstu korištenja deskriptivne fenomenologije zajedno s adaptivnom teorijom. Prva od njih je svrha koju Bryman (2006: 105-107) naziva naziva „raznovrsnost gledišta“ (eng. *diversity of views*). Ta svrha odnosi se na „povezivanje istraživačevih i sudioničkih perspektiva kroz kvalitativno i kvantitativno istraživanje te razotkrivanje odnosa između varijabli kroz kvantitativno istraživanje istodobno otkrivajući i značenja prisutna među sudionicima istraživanja kvalitativnim istraživanjem“. Jedna od prednosti istraživanja koja uključuju tu svrhu miješanja jest što, kako to navode Schoonenboom i Johnson (2017: 111), takva istraživanja omogućuju veću koherenciju između „lokalnog/ideografskog znanja s nacionalnim/generalnim/nomotetskim znanjem“. U ovom istraživanju to se ostvaruje na način da se deskriptivno-fenomenološkim pristupom nastoji razviti znanja koja doprinose razumijevanju značenja temeljnih sastavnica SK, kao i znanja koja doprinose razumijevanju procesa vezanih uz prirodu i formiranje SK kvalitativnim dijelom adaptivno-teorijskog istraživanja. No ta znanja se s druge strane i reflektiraju spram generalnih znanja prisutnih u postojećem fondu kvantitativnih empirijskih istraživanja SK. Druga svrha bitna u kontekstu cjelokupnog nacrtu je svrha koju Bryman (2006: 106) naziva „neutralizacija“ (eng. *offset*). Pod tom svrhom se misli na uporabu kvalitativnih i kvantitativnih metoda s uvažavanjem činjenice da oba tipa metodskih praksi imaju „vlastite prednosti i nedostatke pa stoga njihovo kombiniranje omogućuje istraživaču da neutralizira (eng. *offset*) njihove manjkavosti oslanjajući se na prednosti obaju“. U kontekstu ovog istraživanja je bitno naglasiti da se neutralizacija odvija i korištenjem kvalitativnih i kvantitativnih praksi u kontekstu adaptivno-teorijskog dijela istraživanja, ali i korištenjem deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije u okviru istog istraživanja. Naime, u ta dva metodološka okvira se na bitno različit način vidi

uloga teorije u istraživanju. S jedne strane deskriptivna fenomenologija istraživačkom predmetu pristupa zauzimajući 'a-teorijski' stav, te ju se može smatrati manjkavom zbog zanemarivanja sociološke teorije. S druge strane adaptivna teorija je inherentno vezana uz postojeću sociološku teoriju, a kao njenu manjkavost se može navesti pre naglašavanje uloge sociološke teorije. Imajući u vidu korištenje kvalitativnog i kvantitativnog pristupa u okviru adaptivne teorije, te korištenje deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije u okviru cjelokupnog istraživačkog procesa, potrebno je navesti još jednu svrhu miješanja, a riječ je o svrsi koju Bryman (2006: 106) naziva „cjelovitost“ (eng. *completeness*). Pod tom svrhom se misli na mogućnost „sveobuhvatnijeg zahvaćanja istraživačkog područja“ na način da mu se pristupa koristeći i kvalitativne i kvantitativne prakse. Dakle, ova svrha je u osnovi slična neutralizaciji, no kod nje se primarno ne stavlja naglasak na neutralizaciji manjkavosti, već na mogućnosti iscrpnijeg zahvaćanja istraživačkog problema. Kako prakse navedene u okviru elaboracije neutralizacijske svrhe miješanja doprinose i cjelovitijem zahvaćanju istraživačkog problema kojeg tematizira ovo istraživanje potrebno je i svrhu cjelovitosti također priložiti svrhama miješanja.¹⁷

7.4.2. Teorijsko nagnuće (eng. *theoretical drive*)

Pri raščlambama vezanima uz dimenziju teorijskog nagnuća oslonit će se na neke od postavki prisutnih u radu u kojem Schoonenboom i Johnson (2017) izlažu temeljne dimenzije nacrt istraživanja. No obzirom da je riječ o nešto složenijoj dimenziji nacrt, navest će se i neke razrade drugih autora bitne za predočavanje te karakteristike nacrt. U ovom kontekstu nezaobilazan je svakako utjecajni radi s konca 1980-tih, u kojem ovu karakteristiku nacrt Greene i suradnici (1989: 264) nazivaju pojmom „statusa“. Pod statusom se u toj raspravi označavao „stupanj u kojem [...] kvalitativne i kvantitativne metode imaju jednako važne ili središnje uloge vis-a-vis sveukupnih ciljeva istraživanja“. Pojam „teorijskog nagnuća“ prisutan je u kasnijim elaboracijama pitanja važnosti kvantitativnih naspram kvalitativnih procedura u istraživanju i primarno ga se može vezati uz radove Morse (1991; 2010) te Morse i Niehaus (2009). Prema teorijskom nagnuću ovdje provedeno istraživanje može se okarakterizirati kao „jednako-statusno“ (eng. *equal status*) (Greene i sur., 1989; Johnson i sur., 2007; Leech i Onwuegbuzie 2009; Stefurak, Johnson i Shatto 2016; Hall i Howard 2009) ili kako se još u

¹⁷Od ostalih svrha miješanja potrebno je spomenuti i svrhu triangulacije. Pod triangulacijom se misli na „povećanje valjanosti“ istraživanja „uzajamnom potkrjepljivanjem“ kvalitativnih i kvantitativnih nalaza (Bryman 2006: 105-107).

literaturi naziva „jednako-otežano“ (eng. *equal weight*) (*vidi npr.* Cronenberg 2020), ili „čisto“ istraživanje s mješovitim metodama (Johnson i sur., 2010). U takvom slučaju riječ je o istraživanju u kojemu „kvalitativne i kvantitativne komponente imaju jednaku vrijednost i težinu“ (Schoonenboom i Johnson 2017: 112). Pri zasnivanju takvog istraživanja potrebno je imati u vidu da takav tip nacrtu „nije moguće postići u potpunosti“, već se tendiranje ka takvom tipu istraživanja shvaća kao „normativni cilj“, kojemu se teži ne davanjem prioriteta jednom od oblika metodskih praksi nad drugim (Johnson 2015: 4). Jedan od razloga zbog kojeg je nemoguće u potpunosti ostvariti takav vid teorijskog otežanja je što nije lako objektivno odrediti i predočiti po čemu je konkretno ujednačena važnost kvalitativnih i kvantitativnih istraživačkih linija. Kod takvih se istraživanja „jednakost“ prvenstveno zasniva na načinu subjektivnog vrednovanja podataka od strane istraživača, a ne na temelju nekog objektivnog parametra (Cronenberg 2020; Johnson i sur., 2010: 65; Hall i Howard 2008). No pri tom i dalje relativna važnost kvalitativnih u odnosu na kvantitativne podatke zavisi i o naglasku kod recipijenta istraživanja, odnosno „određivanje težine je često u oku promatrača“. Tako primjerice različiti recipijenti dvaju tipova nalaza sami mogu određivati relevantnost u zavisnosti od vlastitih praktičnih potreba i neovisno o nakani istraživača da ne prioritizira važnost jednog oblika podataka nad drugim (Guest 2012: 147-148; *vidi i:* Teddlie i Tashakkori 2009: 140-140).

Dakle, u ovom se istraživanju može govoriti o jednako-statusnoj naravi budući da se od strane istraživača nije pridavalo veće značenje jednom oblika metodskih praksi nad drugim. Razlog zbog kojeg je istraživanje zasnovano na taj način je što autori zaslužni za razvoj niza metodoloških dimenzija bitnih za ovaj nacrt ističu upravo jednako-statusno istraživanje kao najkompatibilnije sa svojim razradama. Tako se primjerice korištenje jednako-statusnog nacrtu zagovara kod istraživanja koja imaju razvojnu narav (Greene i sur., 1989: 267-268; Bryman 2006), a kako je spomenuto, u ovom istraživanju dvije bitne svrhe istraživanja su razvoj instrumenta te otkrivanje i potvrđivanje. Također, Mayoh i Onwuegbuzie (2014: 6) jednako-statusni oblik nacrtu smatraju najpogodnijim za fenomenološko istraživanje s mješovitim metodama. Pored toga jednako-statusni oblik najkompatibilniji je i za istraživanja koja koriste induktivni i deduktivni modus inferencije, što je bitna značajka i ovdje provedenog istraživanja (Johnson i sur., 2010: 72; Johnson 2009). Naposljetku, te možda i najbitnije, budući da se radi o najgeneralnijoj karakteristici nacrtu, jednako-statusno istraživanje najzahvalnije je i kod istraživanja koja se zasnivaju u okviru metaparadigme dijalektičkog pluralizma (Johnson 2015:

4). Valja naglasiti kako se kod takvih istraživanja jednaki status ostvaruje kroz upotrebu „dijalektičke i dijaloške logike“. Dakle, smisao kod takvih istraživanja ne počiva na davanju primata jednom obliku istraživačke linije već upravo na njihovom dijalektičkom su-odnošenju. Uslijed takve naravi istraživanja, nezahvalno je govoriti o većoj težini koja se pridaje jednom obliku praksi nad drugim, budući da se prava dodana vrijednost koja proizlazi iz korištenja kvalitativnih i kvantitativnih praksi ostvaruje kroz njihovo zajedničko razmatranje (Stefurak i sur., 2016: 347).

7.4.3. Izbor momenta

U kontekstu ove dimenzije nacrtu ovdje provedeno istraživanje donosi najznačajniju terminološku i konceptualnu novinu u odnosu na postojeću literaturu o nacrtima istraživanja s mješovitim metodama. Također, ovdje se pokazuje primjer korištenja nekih temeljnih postavki iz metodološke literature vezane za „pluralistička kvalitativna istraživanja“ (Madill i sur., 2018: 1-2; Coyle 2010; Frost 2009) i njihova integracija u nacrt istraživanja s mješovitim metodama, te će se stoga problematika izbora momenta predložiti nešto detaljnije. Pod pojmom „izbor momenta“ (eng. *timing*) misli se na vremenski ustroj „dviju (ili više) komponenti“ u istraživanju s mješovitim metodama, a tu dimenziju nacrtu u bitnome određuju dvije karakteristike – „simultanost“ i „zavisnost“ (Schoonenboom i Johnson 2017: 113; Guest 2012). Pod simultanošću se misli na odnos komponenti u vremenskom hodu. Ključnim pojmovima u toj dimenziji izbora momenta se mogu smatrati pojmovi „sekvencijalnog“ i „konkurentnog“ (Schoonenboom i Johnson 2018; 113; *vidi i:* Greene i sur., 1989: 264; Guest 2012; Greene i McClintock 1985). Ti pojmovi su poprilično uobičajeni u istraživanjima s mješovitim metodama, no unatoč njihovoj uobičajenoj uporabi često se nedovoljno raščlanjuju te se određuju na ponešto različite načine (*vidi i usporedi npr.*, Leavy 2017: 175; Doyle, Brady i Byrne 2016; Creswell i Plano Clark 2018; Molina-Azorín i López-Gamero 2016; Bishop 2015; Tashakkori i Teddlie 2009). Za potrebe naredne rasprave bitno je detaljnije razložiti značenje tih pojmova i pri tom posebno ukazati na razlikovanje između dvaju konteksta njihove uporabe. U prvom shvaćanju pojmovi sekvencijalno i konkurentno označavaju odnos između cjelokupnih istraživačkih linija. U tom kontekstu sekvencijalno označava da jedna istraživačka linija prethodi drugoj, dok konkurentno označava da se dvije linije implementiraju manje ili više kao usporedni procesi (Schoonenboom i Johnson 2017: 114; Tashakkori i Teddlie 2009: 153). Nacrti istraživanja s obzirom na taj kontekst razlikovanja mogu biti ustrojani kao sekvencijalni ili kao konkurentni. No ta dva oblika ne iscrpljuju sve moguće varijante ustroja

nacrta s obzirom na izbor momenta, već nacrti mogu biti zasnovani i na drukčije načine. Jedan od vidova ustroja nacrti koji se ne uklapaju u dihotomnu podjelu na sekvencijalne i konkurentne je i „hibridni“ (Schoonenboom i Johnson 2017) ili „kombinirani“ (Teddlie i Tashakkori 2009: 141) oblik nacrti. Takvi nacrti uključuju barem tri istraživačke linije od kojih su neke ustrojene sekvencijalno, dok druge linije, implementirane u okviru istog istraživanja, mogu imati paralelan odnos (Schoonenboom i Johnson 2017: 118-119; Meixner i Hathcoat 2019).

Drugi kontekst u kojem se koristi pojmove sekvencijalnog i konkurentnog je kada se govori o odnosu komponenti unutar istraživačkih linija. Razlog zbog kojeg je bitno spomenuti i ovaj kontekst je to što se u nekim istraživanjima primjerice prikupljanje podataka može odvijati kao paralelan proces, ali se na podacima može provoditi više analiza, koje mogu biti provedene na sekvencijalan ili konkurentan način (*usp.* Palinkas i sur., 2019). Dakle, u takvim slučajevima pojmovi sekvencijalnog i konkurentnog se ne odnose na vid na koji su vremenski ustrojene cjelokupne istraživačke linije, već na detaljnije raščlambe odnosa između samih komponenti koje ih tvore.

Druga bitna dimenzija koja određuje nacrt u kontekstu izbora vremenskog momenta je dimenzija „zavisnosti“. U ovom kontekstu se to odnosi na pitanje jesu li dvije linije ustrojene na način da su međusobno nezavisne ili su ustrojene na način da naredna istraživačka linija „zavisi o rezultatima analize podataka“ prethodne istraživačke linije (Schoonenboom i Johnson 2017: 114). Potrebno je dodati kako se, kao i kod slučaja simultanosti, hibridnost može pojavljivati i obzirom na ovu značajku izbora vremenskog momenta, ukoliko istraživanje uključuje i zavine i nezavisne odnose između linija (Schoonenboom i Johnson 2017: 118).

Ovdje provedeno istraživanje, s obzirom na izbor momenta, najadekvatnije je okarakterizirati kao hibridno. Prvi razlog za to je postojanje zavisnog, kao i nezavisnih odnosa između istraživačkih linija. Istraživačke linije adaptivno-teorijskog dijela istraživanja ustrojene su na zavisno-sekvencijalni način, budući da kvalitativna istraživačka linija prethodi kvantitativnoj, koja se pored sekvencijalnog ustroja i izravno oslanja na nalaze kvalitativne istraživačke linije.¹⁸ No s druge strane ne postoji odnos zavisnosti između kvalitativne deskriptivno-fenomenološke i obaju adaptivno-teorijskih istraživačkih linija. Pored toga,

¹⁸ U literaturi se nacrt koji ima takav ustroj između linija naziva eksplorativno-sekvencijalni nacrt. Opsežnije o tipologijama oblika nacrti s obzirom na izbor momenta vidi u: Nastasi i sur., 2010; Teddlie i Tashakkori 2009; Creswell i Plano Clark 2018; Johnson i Christensen 2016.

kvalitativna deskriptivno-fenomenološka i kvalitativna adaptivno-teorijska linija se međusobno odnose na način koji u strogom smislu nije sekvencijalan kao ni konkurentan.

Prije detaljnijeg objašnjenja karakteristika odnosa između dviju kvalitativnih linija u istraživanju potrebno je naglasiti jednu bitnu manjkavost u literaturi vezanoj uz mješovite metode, koju pojedini autori s pravom ističu. Riječ je o tome da takva literatura najčešće naglasak stavlja na odnose između linija različitog tipa. S druge strane raščlambe odnosa između istraživačkih linija istog tipa, primjerice kvalitativnih i kvalitativnih, ili kvantitativnih i kvantitativnih linija, su uvelike zanemarene (Flick 2016; Madill i sur., 2018). No kako je spomenuto istraživanja s mješovitim metodama mogu uključivati više istraživačkih linija od kojih su neke istog oblika, pri čemu se istraživačke linije različitog tipa ne moraju nužno nalaziti u naizmjeničnom slijedu (*vidi npr.* Cameron 2011: 261-262; De Allegri i sur., 2020). To znači da nacrti mogu sadržavati i odnose između linija istog tipa. Budući da takvi odnosi također imaju niz specifičnosti koje se posljedično održavaju i na karakteristike nacрта u cijelosti, potrebno je kod predočavanja nacрта elaborirati i takve odnose.

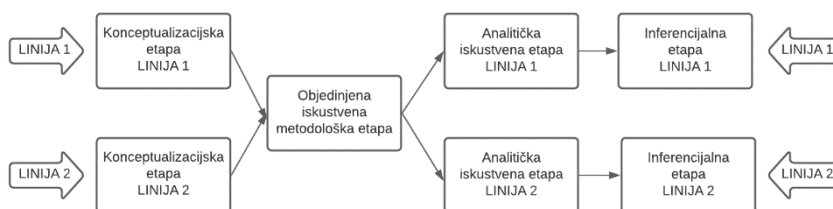
Razrade odnosa između linija istog tipa nisu toliko zastupljene u literaturi o mješovitim metodama. Za daljnje elaboracije odnosa između kvalitativne deskriptivno-fenomenološke studije i kvalitativnog dijela adaptivno-teorijske studije stoga je potrebno uključiti i neke druge metodološke razvoje, koji problematici odnosa različitih kvalitativnih metoda posvećuju više pozornosti. Potom je potrebno te razrade reflektirati spram dimenzija nacрта koje se ovdje problematiziraju i spram terminologije koju se koristi za predočavanje tih dimenzija. Za razumijevanje odnosa između kvalitativnih istraživačkih metoda posebno su bitne razrade u oblasti „pluralističkog kvalitativnog istraživanja“. Taj pojam označava skup istraživanja koja u okviru iste studije koriste „različite kvalitativne metode“ (Madill i sur., 2018: 1-2; Coyle 2010; Frost 2009; Frost i sur., 2010; Frost i Nolas 2013; Johnson i sur., 2008; Clarke i sur., 2015; Bishop 2015: 8-9; Chamberlain i sur., 2011, Savage 2000; Barnes i sur., 2014; Dewe i Coyle 2014). Pluralistička kvalitativna istraživanja imaju mnoštvo različitih formi u pogledu načina na koji su njihove komponente ustrojene (*vidi npr.* Madill i sur., 2018, Salmon i Beutow 2012; 2013; Caddick, Smith i Phoenix 2014). Za svrhu daljnjih raščlambi vezanih uz nacrt ovog istraživanja svi oblici pluralističkih kvalitativnih istraživanja nisu od većeg značaja. Naglasak će stoga biti samo na takvim istraživanjima koja uključuju „analitički pluralizam“, što znači na varijanti pluralističkih kvalitativnih istraživanja u kojima se provodi dvije ili više različitih analiza na istom setu podataka (Clarke i sur., 2015; Barnes i sur., 2014). Takva istraživanja se

u nekim slučajevima mogu zasnivati na način da se na istom uzorku podaci prikupljaju istom tehnikom što dovodi do istog seta podataka. Nakon toga se na podacima provode različite analize. Analize u takvim istraživanjima mogu biti ustrojene na različite načine (*vidi npr.* Madill i sur., 2018; Spiers i Riley 2018; Colahan, Tunariu i Dell 2012), u pogledu karakteristika simultanosti i zavisnosti, odnosno u pogledu karakteristika koje u bitnome određuju dimenziju izbora vremenskog momenta.

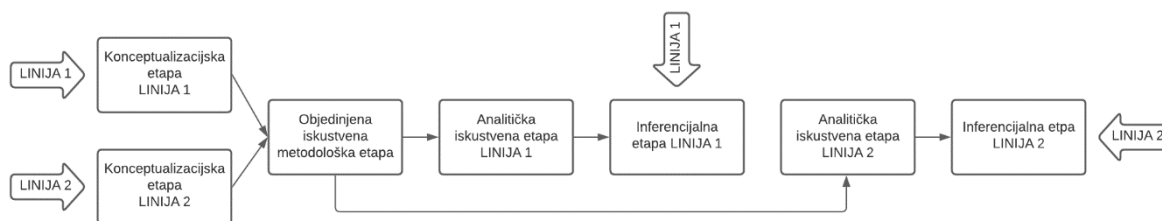
Odnos deskriptivno-fenomenološke studije i adaptivno-teorijskog kvalitativnog dijela u ovom istraživanju ima formu karakterističnu za pluralistička kvalitativna istraživanja koja uključuju analitički pluralizam. No s druge strane ti dijelovi istraživanja su integrirani u opsežniji mješovitometodski nacrt. U kontekstu pojma istraživačke linije bitno je naglasiti kako pluralistička kvalitativna istraživanja, koja uključuju analitički pluralizam, mogu biti ustrojena na način da je u određenim slučajevima bolje govoriti o dvjema ili više istraživačkih linija nego o jednoj liniji s različitim analizama. Taj argument se ovdje zasniva na činjenici da se kod takvih istraživanja ponekad ne provode samo zasebne analize, već istraživanja mogu uključivati i različita istraživačka pitanja, kao i analize i inferencije svojstvene različitim metodološkim pristupima (*vidi i usporedi npr.* Dewe i Coyle 2014: 24; Colahan i sur., 2012; Larsson i Holmström 2007; Simons, Lathlean i Squire 2008; Spiers i Riley 2019). Dakle, iako su linije objedinjene u komponentama metodološke iskustvene etape (tehnika uzorkovanja, uzorak, tehnika prikupljanja podataka, set podataka), a razdvojene u konceptualizacijskoj (ciljevi istraživanja, istraživačka pitanja) te analitičkoj iskustvenoj etapi (analiza podataka), kao i inferencijalnoj etapi (zaključci i nalazi istraživanja), prakse korištene u okviru svake od zasebnih metodologija tvore kompletnu istraživačku liniju. Odnosno, svaka od tih linija je cjelovita s obzirom na to da uključuje sve komponente koje tvore istraživačku liniju. Tako ustrojene istraživačke linije ovdje će se nazivati djelomično interferirajućim kvalitativnim linijama. Odnos takvih linija u pogledu karakteristike simultanosti, kao dimenzije izbora vremenskog momenta, u strogom smislu nije ni sekvencijalan ni konkurentan. Njihov ustroj nije sekvencijalan budući da jedna interferirajuća linija ne prethodi drugoj, no s druge strane ne može se govoriti ni o konkurentnom ustroju iz razloga što se u suštini ne radi o dvama relativno usporednim procesima. Prakse iskustvene metodološke etape, dakle tehnika uzorkovanja, uzorak, prikupljanje podataka, transkripcija intervjua, zapravo predstavljaju jedinstven proces koji kao takav odgovara zahtjevima obaju metodologija, no te komponente se ne odvijaju usporedno.

Ukoliko tako strukturirane linije uključuju dvije metodologije moguće je razlikovati dva osnovna tipa linija: djelomično interferirajuće kvalitativne linije s nezavisno-konkurentnim analizama i djelomično interferirajuće kvalitativne linije s nezavisno-sekvencijalnim analizama (Prikaz 7.2.).

A) Djelomično interferirajuće kvalitativne linije sa nezavisno-konkurentnim analizama

B) Djelomično interferirajuće kvalitativne linije sa nezavisno-sekvencijalnim analizama

Prikaz 7.2.: Tipovi djelomično interferirajućih kvalitativnih linija. Razrađeno prema: Schoonenboom i Johnson (2017); Teddlie i Tashakkor (2009); Palinkas i sur., (2019); Madill i sur., (2018); Dewe i Coyle (2014); Colahan i sur., (2012); Larsson i Holmström (2007); Simons i sur., (2008); Spiers i Riley (2019).

Imajući u vidu navedene razrade kvalitativna deskriptivno-fenomenološka linija i kvalitativna adaptivno-teorijska linija ustrojene su kao djelomično interferirajuće linije s nezavisno-sekvencijalnim analizama. Razlog zbog kojih su analize tih djelomično interferirajućih linija ustrojene na taj način nije u potpunosti arbitrarano, već je vezan uz problematiku valjanosti deskriptivno-fenomenološkog istraživanja. Naime, fenomenološki *epoché* nalaže da se u pristupu fenomenu „stave po strani sva znanja koja nisu izravno predočena svijesti“ (Giorgi, Giorgi i Morley 2017: 180). Dakle, jedna od bitnih stavki u fenomenološkom istraživanju je da se fenomenu pristupa bez pred-razumijevanja zauzimajući poziciju „disciplinirane naivnosti“ (MacLeod 1954:3), odnosno fenomenu se pristupa s „namjernim, sistematičnim skepticizmom“ (Craig i Walsh 1993: 125). Kako bi se u što većoj mjeri zadržala takva pozicija istraživača i namjera da njegova postojeća znanja ne utječu na analizu fenomena, preporuča se odgoda detaljnog iščitavanja literature do faze u kojoj je otkrivena i eksplicirana esencija fenomena (Munhall 1994; Morse i Field 1995). Ustrojavanjem adaptivno-teorijske

analize, koja nužno zahtijeva konzultiranje postojeće literature o SK, kao prve analize, kompromitirao bi se stoga fenomenološki epohe, a time i valjanost istraživanja u cijelosti.

7.5. Praktični problemi u konstrukciji kvalitativnih (interferirajućih) istraživačkih linija

Dijalektički pluralizam kod miješanja metoda zagovara „pregovorno“ i „pažljivo“ pomicanja perspektiva te iznalaženje „win-win rješenja“ (Johnson 2015 : 6). Cilj te metaparadigmatske pozicije je, dakle, ostvariti kombinaciju metoda koja uvažava navlastitosti različitih istraživačkih perspektiva i to na način da se posebnosti jednog pristupa ne ostvaruju znatno kompromitirajući integritet drugog. U istraživačkoj praksi za takav, uravnotežen, vid konstrukcije istraživačkog okvira je često potrebno napraviti određene ustupke pri implementiranju konkretnih metodskih praksi. Može se tvrditi kako u kontekstu ovog istraživanja odnos kvalitativne i kvantitativne adaptivno-teorijske linije nije problematičan u pogledu iznalaženja takvih rješenja. Naime, te dvije linije ustrojene su kroz formu koju ima eksplorativno-sekvencijalni nacrti istraživanja. Takav oblik odnosa između istraživačkih linija predstavlja jedan od najetabliranijih vidova zasnivanja njihovog odnosa, a logički problemi kod takvog odnosa su većinom razriješeni, te je narav takvog ustroja linija dobro dokumentirana (Morse i Niehaus 2009; Nastasi i sur., 2010; Greene i sur., 1989; Schoonenboom i Johnson 2017; Creswell i Plano Clark 2018). Također, adaptivna teorija koja se implementira kroz te dvije, zavisno-sekvencijalne linije, predstavlja varijantu etabliranog istraživačkog pravca koji je prezentiran u Layderovim (1997; 1998; 2006) programskim djelima. Layderovi radovi su u opsežnim elaboracijama ponudili niz razrada važnih za ustroj takvog okvira, s obzirom na filozofski (ontologija, epistemologija), kao i na metodski kontekst. No s druge strane odnos kvalitativne deskriptivno-fenomenološke i kvalitativne adaptivno-teorijske linije, koji ima generalnu formu karakterističnu za pluralistička kvalitativna istraživanja, nije dovoljno razrađen i dokumentiran u postojećoj literaturi.

U pluralističkim kvalitativnim istraživanjima, kao i sukladno postavkama dijalektičkog pragmatizma, nužan je ustroj djelomično interferirajućih kvalitativnih linija koji neće u bitnom kompromitirati navlastitost i integritet ni jedne od metodologija uključenih u istraživanje (*usp.* Wimpenny i Gass 2000; Spiers i Riley 2011). Shodno tomu je i u ovom istraživanju bilo nužno napraviti određene prilagodbe s ciljem zasnivanja ovog dijela nacrta istraživanja na takav način. Te prilagodbe se prije svega odnose na pitanja konstrukcije uzorka te konstrukcije protokola intervjua potrebnog za prikupljanje podataka na kojima se provode sekvencijalno-nezavisne kvalitativne analize.

7.6. Konstrukcija uzorka za djelomično interferirajuće kvalitativne linije

Za kvalitativni dio istraživanja, odnosno deskriptivno fenomenološku istraživačku liniju i za kvalitativni dio adaptivno-teorijske studije, koje su ustrojene kao djelomično interferirajuće kvalitativne linije, sudionici su odabrani prema načelu maksimalne varijacije, a ukupno je s njima provedeno 9 individualnih, polu-strukturiranih intervjuja. Kod načela uzorkovanja u deskriptivnoj fenomenologiji najbitnija stvar koju je potrebno istaknuti je da Giori u opsežnom fondu svojih radova ne navodi eksplicitno ispravnu tehniku uzorkovanja za deskriptivno-fenomenološka istraživanja. Jedini relevantan kriterij je da osobe s kojima se provode intervjui imaju iskustvo fenomena koji se tematizira i na temelju kojeg se može rasvijetliti njegova esencijalna struktura (Giorgi 2009; Englander 2012). No kako Darren Langdridge (2007: 87) navodi u studiji koja iscrpno tematizira methodske prakse karakteristične za različite fenomenološke istraživačke pravce, u stvarnim istraživačkim praksama, „[i]dealna metoda uzorkovanja u deskriptivnoj fenomenologiji je uzorkovanje maksimalnom varijacijom“.¹⁹ Kako je ta metoda uzorkovanja uobičajena i u adaptivno-teorijskim studijama (*vidi npr.* Broekstra i sur., 2020; Kadri i sur., 2018) uzorak je konstruiran tom tehnikom.

U deskriptivnoj fenomenologiji nije zadan optimalan broj ili raspon broja sudionika potrebnih za provedbu takve studije. Sam Giorgi (2008: 36-37) za deskriptivno-fenomenološke studije „preporuča barem tri sudionika“, dodajući kako veći broj sudionika može biti nepovoljan po kvalitetu istraživanja. Darren Langdridge (2007: 87) navodi kako deskriptivno-fenomenološke studije uobičajeno uključuju „vrlo mali broj sudionika (oko pet ili šest te ponekad i manje sudionika, za većinu individualno provedenih istraživanja)“, pri čemu se manji broj sudionika odabire zbog „vremenske izdašnosti analitičkog procesa“ (Langdridge 2007: 87). Ipak, neke deskriptivno-fenomenološke studije imaju veći broj, kao primjerice 10 (Jensen i sur., 2017) ili čak 32 sudionika (Sharp i Ganong 2007). Layder također ne navodi koliko je sudionika potrebno za provedbu kvalitativnog dijela adaptivno-teorijskog istraživanja. Navodi tek primjerice kako se „veličinu i kompoziciju“ uzorka određuje u procesu istraživanja, „sukladno izranjajućoj prirodi teorije“ (Layder 1998: 70-71).

U ovom istraživanju za provedbu kvalitativnog dijela istraživanja ustrojenog kroz deskriptivno-fenomenološku i adaptivno teorijsku interferirajuću liniju konstruiran je uzorak

¹⁹ Taj oblik konstrukcije uzorka usmjeren je ka „zahvaćanju i opisivanju središnjih tema prisutnih u velikom opsegu varijacije“, što znači da se u uzorak uključuju sudionici koji su s obzirom na niz kriterija „što je moguće više različiti jedni od drugih“ (Patton 2002: 235).

od 9 sudionika zasnovan prema načelu maksimalne varijacije. Broj od 9 sudionika je odabran sukladno procjeni da toliki broj intervjua neće biti suviše zahtijevan za deskriptivno fenomenološku analizu, te da će intervjui s 9 sugovornika u adaptivno-teorijskoj kvalitativnoj analizi generirati dovoljan broj hipoteza za testiranje u kvantitativnom dijelu adaptivno-teorijskog istraživanja. Budući da je na temelju podataka prikupljenih intervjuima s 9 sudionika bilo moguće iscrpno obraditi sva tri fenomena koji su tematizirani u deskriptivno fenomenološkoj studiji, te je u kvalitativnoj adaptivno teorijskoj studiji detektirano 13 eksplanatornih varijabli koje u različitim kombinacijama s teorijskim sastavnicama SK tvore 35 hipoteza testiranih u kvantitativnom dijelu adaptivno teorijske studije, nakon provedenih 9 intervjua nisu prikupljeni dodatni podaci.

Nakon rasprave vezane uz veličinu uzorka u interferirajućim linijama, potrebno je nešto reći i o načinu njegove konstrukcije, kao i o karakteristikama sudionika kvalitativnog istraživanja. Za potrebe konstrukcije uzorka prvo je konstruirana tablica s kriterijima prema kojima se zasniva heterogenost sudionika. U ovom slučaju radilo se o kriterijima spola, dobi, stupnja obrazovanja, četvrti stanovanja, tipa stambenog područja, tipa stambene jedinice, te migracijskih iskustava sudionika. Također, heterogenost uzorka se nastojala povećati i odabirom sudionika s različitim iskustvima građanskog angažmana, koji, kao bitna sastavnica SK, uključuje formalne i neformalne vidove. Kako bi se povećala heterogenost s obzirom na taj fenomen i dimenziju SK u uzorak se uključilo sudionike koji su bez iskustva sudjelovanja u građanskim udruženjima kao i one koje su bivši ili aktualni članovi spektra različitih građanskih udruženja.²⁰ Sa svim potencijalnim sudionicima je prvo održan kratak pred-intervju kojim se nastojala ispitati informativnost i zainteresiranost za sudjelovanje u istraživanju. U uzorak su na posljetku uključeni sudionici prema kriteriju što veće heterogenosti s jedne strane i što veće zainteresiranosti i informativnosti sudionika s druge strane. Ostvareni uzorak sudionika kvalitativnog istraživanja s općim karakteristikama na temelju kojih se zasniva maksimalna

²⁰ Odluku da se heterogenost uzorka poveća i prema kriteriju članstva u udrugama, iako proizlazi iz teorijske raščlambe, ne treba shvaćati kao nešto što u bitnome kompromitira fenomenološki *epoché*. Naime, u uzorkovanju koje se vodi prema načelu maksimalne varijacije, kriteriji na temelju kojih se osigurava heterogenost ne moraju samo uključivati temeljne socio-demografske kategorije, poput dobi, spola ili obrazovanja, već i niz drugih društvenih kriterija (Patton 2002; Sandelowski 1995). Također, uvođenje kriterija članstva u udrugama, s ciljem povećanja heterogenosti sudionika, nije nužno okarakterizirati kao nešto čime se približava teorijskom uzorkovanju. Bit teorijskog uzorkovanja je sadržana u progresivnoj naravi izgradnje uzorka na temelju tekućih analiza. U ovom slučaju nijedan sudionik nije odabran nakon što su provedene analize već su svi kriteriji heterogenosti, kontakti sa sudionicima te odluke o odabiru sudionika istraživanja provedeni prije početka prikupljanja podataka.

varijacije je prikazan Tablicom 7.1. Ostvareni uzorak za sedam sudionika koji imaju, ili su imali, članstvo u građanskim udruženjima i karakteristikama na kojima se zasniva varijacija u pogledu tog kriterija prikazan je tablicom 7.2.²¹

Tablica 7.1.: Opće karakteristike sudionika/ca kvalitativnog istraživanja

Pseudonim	Spol	Dob	Obrazovanje	Četvrt stanovanja ^a	Tip stambenog područja ^b	Tip stambene jedinice	Migracijsko(a) iskustvo(a) ^c
Vice	Muški	40-49	Srednjoškolsko	Bili brig	Mješovito	Stan	Unutargradsko
Jelena	Ženski	30-39	Fakultetsko	Višnjik	Stambene zgrade	Stan	Unutargradsko/međugradsko (nacionalno i internacionalno)
Stipe	Muški	40-49	Srednjoškolsko	Ploča	Obiteljske kuće	Kuća	Međugradsko (nacionalno)
Frane	Muški	30-39	Fakultetsko	Melada	Obiteljske kuće	Kuća	Unutargradsko/međugradsko (nacionalno)
Vlatka	Ženski	30-39	Fakultetsko	Stanovi	Obiteljske kuće	Kuća	Unutargradsko/međugradsko (nacionalno)
Marko	Muški	70-79	Fakultetsko	Pouotok	Stambene zgrade	Stan	Unutargradsko/međugradsko (nacionalno)/ ruralno-urbano
Danijel	Muški	30-39	Fakultetsko	Skročini	Obiteljske kuće	Kuća	Unutargradsko/međugradsko (nacionalno)
Lidija	Ženski	40-49	Srednjoškolsko	Brodarica	Obiteljske kuće	Kuća	Nema migracijsko iskustvo
Luka	Muški	30-39	Srednjoškolsko	Voštarnica	Stambene zgrade	Stan	Unutargradsko/međugradsko (nacionalno i internacionalno)/ ruralno-urbano

^a Nazivi četvrti navedeni su prema nazivima koje su sudionici/ce koristili u intervjuima. ^b Tip stambenog područja odnosi se na strukturu stambenih objekata u neposrednoj blizini aktualne stambene lokacije sudionika/ce. ^c Migracijsko iskustvo označava biografiju sudionika/ce u pogledu trajnijih promjena stambene lokacije.

Tablica 7.2.: Karakteristike sudionika s obzirom na članstvo u građanskim udruženjima

Sudionik/ca	Aktualno/bivše članstvo	Temeljna djelatnost udruge/a	Godina u udruzi
Sudionik/ca 1	Aktualno	Branitelji i stradalnici Domovinskoga rata	7
	Bivše	Branitelji i stradalnici Domovinskoga rata	6
	Bivše	Branitelji i stradalnici Domovinskoga rata	5
Sudionik/ca 2	Aktualno	Ekologija	9
Sudionik/ca 3	Aktualno	Sport	15
Sudionik/ca 4	Aktualno	Promicanje volonterstva	2
	Aktualno	Profesionalno udruženje	7
	Aktualno	Profesionalno udruženje	7
Sudionik/ca 5	Aktualno	Kulturno-umjetnička udruga	2
Sudionik/ca 6	Aktualno	Umorovljenička udruga	6
	Aktualno	Sportsko-rekreacijska udruga	17
	Aktualno	Udruga za očuvanje lokalne kulturne baštine	15
Sudionik/ca 7	Bivše	Kulturno-umjetnička udruga	8

Razgovori intervjua su transkribirani u cijelosti kako to nalaže fenomenološka analiza (Giorgi 2017; 2009), te dodatno i iz razloga što se na transkriptima provode adaptivno-teorijske

²¹ U tablici se ne navode pseudonimi sudionika, već samo oblik 'sudionik' i redni broj. Takav oblik predočavanja je u ovom kontekstu korišten kako bi se dodatno sačuvala anonimnost sudionika kvalitativnog istraživanja.

analize. Intervjui su provedeni u razdoblju od prosinca 2015. do ožujka 2016. godine. Kod četvero sudionika intervju je proveden jednom, dok je petoro sudionika pored osnovnog intervjuja dodatno kontaktirano u svrhu razjašnjavanja određenih dijelova razgovora. Raspon vremena trajanja razgovora sa sudionicima seže od 47 minuta do 2 sata i 15 minuta. Prosječno vrijeme trajanje razgovora sa sudionikom iznosilo je 89 minuta.

7.7. Konstrukcija protokola intervjuja

Drugo bitno pitanje praktične naravi vezano uz odnos interferirajućih linija bilo je kako ustrojiti protokol polu-strukturiranih intervjuja. U pluralističkim kvalitativnim istraživanjima bitno je da protokol intervjuja bude ustrojen na način koji je adekvatan različitim metodološkim pristupima, te da pri tom bitno ne narušava valjanost i integritet ni jednog od pristupa za čije se svrhe podaci prikupljaju (Spires i Riley 2019: 2).

U deskriptivno-fenomenološkom pravcu intervju se strukturira sukladno principima fenomenološkog *epohéa*. U ovom kontekstu to znači da se nastoji uzdržavati od praksi koje bi, proizlazeći iz istraživačevih pred-razumijevanja, navodile sugovornika na iznošenje određenih aspekata fenomena koje istraživač smatra bitnima za opis esencijalne strukture (Giorgi 2009). Također, i u adaptivno-teorijskom pristupu je bitno da se istraživač kod prikupljanja podataka uzdrži „od 'nametanja' njegovih ili njenih prethodnih pretpostavki o tome što je relevantno“ po istraživanje (Layder 1998: 52). No iako se oba pristupa postavljaju s otvorenosću spram sudionika pri nastojanju za boljim razumijevanjem stvarnosti, valja naglasiti kako su pristupi ipak usmjereni ka različitim ciljevima. U tom pogledu najznačajniju razliku čini način na koji se odnosi spram pitanja kauzalnosti. U deskriptivnoj fenomenologiji razmatranje kauzalnosti nema središnju ulogu, dok je s druge strane u adaptivnoj teoriji bitno razmatranje teorijskih odnosa. Dvije su okolnosti zbog kojih je neovisno o različitom odnosu spram kauzalnosti moguće jedinstvenim protokolom potaknuti sudionike na elaboraciju viđenja stvarnosti i to na način da ta elaboracija udovoljava potrebama obaju metodoloških okvira. Prvo, kako je spomenuto u dijelu poglavlja vezanom za epistemologiju, deskriptivna fenomenologija nije primarno fokusirana na kauzalne odnose. No to ne znači da je inherentno zatvorena za njih, te i oni mogu biti relevantni po zadobivanje esencijalne strukture fenomena (Giorgi 1994; 2009). To znači da u konstrukciji protokola ili za vrijeme provedbe intervjuja detaljnije ispitivanje subjektivnih shvaćanja kauzalnih odnosa u bitnome ne narušava valjanost fenomenološkog

istraživanja. Druga okolnost koja olakšava strukturiranje protokola proizlazi iz samog načina na koji su ljudsko mišljenje i verbalizacija iskustva strukturirani. Naime, opisi iskustava fenomena potrebni za fenomenološke analize, potaknuti pitanjima intervjua, ne mogu eliminirati kauzalnost u predočavanju i verbalizaciji iskustava (Appelbaum 2014: 14, Giorgi 2009, *vidi i*: Englander 2012). Dakle neovisno o strukturi protokola nije nužno potrebno, ili nužno moguće, eliminirati kauzalnost pri opisima fenomena. Stoga opisi sudioničkih iskustava u sebi sadrže kauzalne odnose koji na drugoj razini analize omogućuju deriviranje teorijskih odnosa čak i ukoliko su intervjui usmjereni ka zadobivanju deskripcije iskustva. U konačnici se stoga može zaključiti kako konstrukcija protokola intervjua nije bila suviše zahtjevna, odnosno nije zahtijevala specifične razrade koje bi sačuvala navlastitosti obaju metodoloških pristupa.

7.8. Pitanja legitimacije

Ključan pojam vezan uz osiguranje kvalitete znanjâ koja proizvode studije s mješovitim metodama je nedvojbeno pojam legitimacije (Johnson i Onwuegbuzie 2004; Onwuegbuzie i Johnson 2006; Johnson 2015; Bengé, Onwuegbuzie i Robbins 2012; Creswell i Plano Clark 2018; Leech i Onwuegbuzie 2007; Schoonenboom i Johnson 2019; Teddlie i Tashakkori 2006). U najširem shvaćanju pod pojmom legitimacije se podrazumijeva skup praksi korisnih za „raspravljanje cjelokupnih kriterija vrednovanja studija s mješovitim metodama“ (Onwuegbuzie i Johnson 2006: 55). U srži tog pojma je stav da se u studijama s mješovitim metodama ne bi trebalo napuštati pitanja „valjanosti“, karakteristična za kvantitativne studije, kao ni pitanja poput „vjerodostojnosti“ (eng. *trustworthiness*), „kredibiliteta“ (eng. *credibility*), „plauzibilnosti“ (eng. *plausibility*) i „pouzdanosti“ (eng. *dependability*), karakteristična za kvalitativna istraživanja. No pored tih oblika osiguravanja kvalitete znanja bi i, u „kontinuiranom procesu“, iterativne i interaktivne naravi, trebalo voditi računa o kvaliteti studije s obzirom na spoznajne aspekte istraživanja proizašle iz samog povezivanja kvantitativnih i kvalitativnih metoda (Onwuegbuzie i Johnson 2006: 55-56; Johnson i Onwuegbuzie 2004; Johnson 2015).

Pitanja legitimacije nedvojbeno su iznimno bitna sastavnica istraživanja s mješovitim metodama. No, neovisno o važnosti koju ta problematika ima u kontekstu „kriterija kvalitete“, velik broj studija koje koriste mješovite metode ne podastire način na koji se ti kriteriji ostvaruju (Benge i sur., 2012: 66). Postoji više različitih modela praksi koje adresiraju pitanja legitimacije, a među njima istaknuto mjesto ima razrada devet tipova legitimacije

Onwuegbuziea i Johnsona (2006). Svi oblici legitimacije iz njihovog modela nisu nužno primjenjivi na sva istraživanja, već zavise o određenim specifičnostima istraživanja u pogledu njegovih ciljeva i same strukture nacrtu (Onwuegbuzie i Johnson 2006; Johnson 2015; Schoonenboom i Johnson 2019). Za ovdje provedeno istraživanje ključno je osvrnuti se na pet oblika legitimacije iz tipologije koju predlažu Onwuegbuzie i Johnson (2006) te potom i kratko predočiti na koji način su se osiguravali kriteriji vezani uz svaki od tih aspekata legitimacije.

Prvi oblik legitimacije na koji se osvrće je „legitimacija integracije uzorka“ (eng. *sample integration legitimation*). Taj legitimacijski kontekst odnosi se na „situacije u kojima istraživač želi donositi statističke generalizacije iz uzorka sudionika na veću ciljanu populaciju“. Za kvalitetan odnos uzorka i populacije u studijama s mješovitim metodama, bitan je način na koji se kvalitativni i kvantitativni uzorak odnose prema populaciji koju studija proučava, ali i način na koji se ti uzorci odnose jedan prema drugome (Onwuegbuzie i Johnson 2006: 56). U kontekstu ovdje provedenog istraživanja prije svega treba naglasiti da se na temelju ni jednog od uzoraka istraživanja ne mogu u strogom smislu donositi generalizacije na opću populaciju. Spoznaje koje se izgrađuju na temelju kvalitativnog uzorka mogu se shvatiti kao nešto što rasvjetljava tipična znanja prisutna u lokalnoj življenoj svakodnevnici. No narav kvalitativnih uzoraka sama po sebi ne omogućava tvrdnje o tome koliko su ta tipična lokalna znanja reprezentativna za populaciju u cijelosti.

U pogledu mogućnosti generalizacije nalaza kod deskriptivno fenomenoloških istraživanja bitno je naglasiti razliku između „proučavanja populacije“ i „proučavanja fenomena“, te imati u vidu da je taj istraživački pravac usredotočen na sam fenomen, a ne na populaciju (Englander 2016: 6; Giorgi 2009: 195-199; 2017). Generalizacija fenomena u deskriptivnoj fenomenologiji se pri tom ne odnosi na pitanje „koliko ljudi je iskusilo fenomen“, budući da to nije ni cilj tog istraživačkog pristupa (Englander 2012: 21). Narav generalizacije u takvom pristupu možda ponajbolje sažeto predočava Englander (2012: 23), tvrdeći „da značenje fenomena“, koje je istraživanje razotkrilo, „ima plauzibilnu općenitost i za druge individue koje su iskusile isti, ili možda slični fenomen“. Adaptivna teorija s druge strane nema strogo propisan način na koji je istraživanje potrebno zasnovati u pogledu uzoraka na kojima se spoznaje zasnivaju, pa su time i mogućnosti generalizacije u takvim istraživanjima varijabilne i zavisne o profilima uzoraka. U ovom istraživanju nalazi kvalitativnog dijela adaptivno-teorijske studije mogu se shvatiti kao tipična znanja prisutna u lokalnoj svakodnevnici koja ukazuju na percepciju naravi SK i na procese koji doprinose njegovom

formiranju. U kvantitativnom dijelu istraživanja znanja tipična za lokalnu svakodnevicu se statistički opisuju na temelju kvotnog uzorka. Kod takvog oblika uzorka nije moguće isključiti postojanje pristranosti pa time ni donositi zaključke o reprezentativnosti na populaciju u cijelosti.²²

Iako se na temelju dvaju uzoraka na kojima počiva prikupljanje podataka u ovom istraživanju ne mogu donositi generalizacije koje reprezentiraju opću populaciju, istraživanje jest usmjereno proučavanju opće, gradske populacije. Stoga su korištene i određene tehnike kojima se nastojalo u što je većoj mjeri moguće eliminirati pristranosti uzorka te međusobno uskladiti uzorke na način da se što bolje zahvate karakteristike populacije u cijelosti. U kvalitativnom dijelu pristranost se nastojala umanjiti konstruiranjem uzorka prema načelu maksimalne varijacije. Dakle, nastojalo se uzorak ustrojiti na način da se izrazito ne fokusira na sudionike iz neke specifične pod-populacije. U kvantitativnom uzorku pristranost se nastojala eliminirati kontrolom kvota dobi, spola i stupnja obrazovanja.

Drugi bitan oblik legitimacije kojega se tematiziralo u ovoj studiji je „unutarnje-izvanjska legitimacija“ (eng. *inside-outside legitimation*)“. Pod tim aspektom legitimacije se misli na uravnoteženje emičkog i etskog znanja. Emička perspektiva se odnosi se „perspektivu člana grupe, upućene osobe (eng. *insider*)“, dok etška, podrazumijeva perspektivu „'objektivnog' autsajdera koji promatra i proučava grupu“. Smisao ovog oblika legitimacije je da se osigura balans između tih dviju perspektiva, te da ne dođe do narušavanja kvalitete znanja kao posljedica istraživačeve etnocentričnosti, ili u suprotnom slučaju, ukoliko „istraživač postane toliko involviran u grupu da on ili ona 'postane domaći““. Jedna od praksi kojom se nastoji eliminirati kompromitirajuće učinke s ciljem „zadobivanja opravdane etške perspektive“ je primjena prakse „stručnog recenziranja“ (eng. *peer review*). Tom praksom se u studiji „iznesene interpretacije, konceptualizacije i veze između podataka i zaključaka“ podastiru „drugim (nezainteresiranim ekspertima u društveno-znanstvenom istraživanju)“ s ciljem njihovog valoriziranja (Onwuegbuzie i Johnson 2006: 58). Za svrhu stručnog recenziranja nacrt istraživanja i preliminarni rezultati kvalitativne faze prezentirani su na jednoj doktorskoj

²² Odabir kvotnog uzorka treba shvatiti kao praktično rješenje proizašlo uslijed financijske nemogućnosti ostvarivanja stratificiranog slučajnog uzorka. Odabir takvog oblika uzorka, dakle, nije određen nikakvim epistemološkim razlozima.

radionici i jednoj znanstvenoj konferenciji.²³ Za osiguranje kvalitete znanja u emskom kontekstu provode se tehnike poput provjere od strane sudionika (eng. *member checking*) (Onwuegbuzie i Johnson 2006: 58).²⁴ Ta tehnika nije provedena u ovom istraživanju zato što je kritizirana od strane tvorca obaju metodoloških pristupa koje se koristi, o čemu će se nešto detaljnije govoriti u okviru jednog od narednih kriterija legitimacije. Osiguranje unutarnje-izvanjske legitimacije u kontekstu meta-inferencija provodi se i na način da se „podatke i integracije“ razmatra zajedno s osobama koje nisu izravno uključene u provedbu istraživanja (Onwuegbuzie i Johnson 2006: 58). To se ostvarilo na način da se u svim fazama istraživanja redovito reflektiralo na različite methodske prakse s ekspertima u polju kvalitativnih, kvantitativnih te mješovitih metoda.

Sljedeća legitimacijska praksa, „legitimacija minimiziranja slabosti“, odnosi se na „savjesno i pažljivo razmatranje razmjera u kojem manjkavosti jednog pristupa mogu biti umanjene prednostima drugog“ (Onwuegbuzie i Johnson 2006: 58). Kako je već spomenuto u elaboraciji neutralizacijske svrhe miješanja, minimiziranje slabosti provedeno je korištenjem kvantitativnih i kvalitativnih metoda i to na način da se implementiraju kroz metodološke okvire s bitno različitim pristupom shvaćanju uloge teorije u istraživanju. Dakle, slabosti pristupa se minimiziraju zahvaćajući iste aspekte stvarnosti s jedne strane metodološkim okvirom koji se u naravi nastoji uzdržavati od teorijskih rasudbi, te s druge strane metodološkim okvirom koji je inherentno vezan uz postojeću sociološku teoriju.

Praksa „legitimacije paradigmatškog miješanja“ se zasniva na „ekspliciranju korištenih paradigmatških pozicija i provedbi istraživanja koje je u skladu s pretpostavkama“ tih paradigmi (Onwuegbuzie i Johnson 2006: 59). U ovom istraživanju u strogom smislu nije moguće govoriti o paradigmatškom miješanju. No to ne znači da je paradigmatška problematika zanemarena. Rasprava o načinima na koji se oba pristupa odnose spram pojma paradigme je transparentno izložena u prvom dijelu poglavlja u kojem su izložene i temeljne postavke metaparadigme dijalektičkog pluralizma u okviru koje je izgrađen nacrt istraživanja.

²³ Nacrt istraživanja i preliminarni nalazi kvalitativnog istraživanja prezentirani su u okviru Međunarodnog doktorskog seminar društvenih znanosti u organizaciji Sveučilišta Masaryk, u Češkom Telču, 4. listopada 2018. godine, te na VII. Nacionalnom kongresu Hrvatskog sociološkog društva u Zagrebu, 11. travnja 2019. godine.

²⁴ Tehnika provjere od strane sudionika podrazumijeva metodološku praksu u kojoj se nakon analiza i konceptualizacija provedenih u kvalitativnim istraživanjima nalazi studije ponovno vraćaju sudionicima na valorizaciju i verifikaciju.

Zaključno, oblik legitimacije koji se smatra „[k]ljučnim/integrativnim konceptom kvalitete istraživanja“ u istraživanjima s mješovitim metodama je „legitimacija višestrukih valjanosti“ (eng. *multiple validites legitimation*) (Schoonenboom i Johnson 2019: 383). Taj oblik legitimacije podrazumijeva da se u kontekstu kvalitativnog dijela istraživanja provode prakse potrebne za osiguranje „kvalitativnih 'valjanosti“, u kvantitativnom za osiguranje „kvantitativnih 'valjanosti“, a u kontekstu postizanja „snažnih meta-inferencija“ teži se postizanju „relevantnih mješovitih tipova legitimacije“ (Onwuegbuzie i Johnson 2006: 59).

U ovom istraživanju su pored navedenih četiriju tipova mješovite legitimacije korištene primjenjivane i neke od tehnika svojstvenih osiguranju kvalitete u kvalitativnim i kvantitativnim istraživanjima. U kvalitativnim istraživanjima postoji više postupaka kojima se osigurava bolja kvaliteta spoznaja. Generalno se takve prakse može podijeliti na „konstruktivne (u procesu izvedbe)“ i „evalutivne (post hoc)“ oblike (Morse i sur., 2002). U ovom istraživanju naglasak je bio na konstruktivnim praksama. Prvi razlog za to je što se prioritiziranjem praksi osiguranja kvaliteta na „kraju studije, radije nego li fokusiranjem na sam proces verifikacije tijekom studije“, otvara mogućnost kompromitiranja kvalitete znanja na način koji naknadno nije moguće ispraviti (Morse i sur., 2002: 14).²⁵ Tako primjerice nije primjenjivana procedura provjere od strane sudionika, koja je pored post-hoc naravi, problematična i iz razloga što je kritizirana od strane obaju tvoraca metodoloških pristupa koje ovo istraživanje koristi.

U deskriptivnoj fenomenologiji konceptualizacija nalaže da se esencijalna struktura fenomena opisuje disciplinarnim jezikom. Stoga provjera od strane sudionika „nije legitimna“, budući da je tek dio profesionalnih istraživača koji je dobro upoznat sa specifičnim setom konceptualnih alata „u poziciji kritizirati ili verificirati iskaze“ sudionika (Giorgi 1994: 209; 1983). Layder (1998: 91) daje u osnovi sličnu primjedbu tehnikama kojima se valjanost pri konceptualizaciji provjerava metodama „subjektivne adekvatnosti“, među koje se uvrštava i provjera od strane sudionika. On ističe kako u kontekstu uporabe sistemskih ili strukturnih koncepata valjanost ne bi trebalo zasnivati sukladno kriterijima „subjektivne adekvatnosti“, budući da su sistemski ili strukturni koncepti uvijek „zaključani u lanac razmišljanja povezan sa širim korpusom teorije ili teorijskih propozicija“. Dakle, zavisni su o „analitičarevoj (istraživačevoj)“ mogućnosti „lociranja empirijskog fenomena u širi, uopćeniji i apstraktni kontekst ideja“. Stoga, nastavlja

²⁵ Od post-hoc strategija za osiguranje rigoroznosti provedena je spomenuta praksa stručnog recenziranja, no njenu provedbu je potrebno shvatiti prvenstveno kao vid mješovite legitimacije, odnosno provedena je u svrhu unutarnje- vanjske legitimacije.

Layder, „[v]aljanost sistemskih ili strukturalnih koncepata nije i ne može biti zavisna o kriterijima povezanima s time imaju li smisla subjektivno sudionicima, ili čak s time vjeruju li sudionici da se ti koncepti odnose na stvarne entitete u društvenom svijetu“.

Neke od tehnika koje se mogu shvati kao primarno konstruktivne, ili metode provjere valjanosti u procesu izvedbe kvalitativnog istraživanja, poput odgode iščitavanja literature ili prakse vezane uz ustroj djelomično interferirajućih linija, navedene su u prethodnim dijelovima ovog poglavlja. No pored toga je i za vrijeme provedbe intervjua provođeno „iterativno ispitivanje“, sumiranje i rezimiranje uz postavljanje potpitanja sa svrhom zadobivanja veće kvalitete podataka na kojima su provođene naknadne analize (Shenton 2004: 67; Seidman 2006).

U ovom kontekstu potrebno je naznačiti kako su i u kvantitativnom dijelu istraživanja provođene neke od uobičajenih tehnika za osiguranja valjanosti svojstvene takvom tipu istraživanja. No kako su te tehnike vezane uz konkretne statističke procedure izlaže ih se u dijelu disertacije s rezultatima kvantitativnog dijela adaptivno-teorijske studije.

8. Opis sudionika kvalitativnih dijelova disertacije

Vice

Vice je muškarac u srednjim četrdesetima. Rođen je u Zadru, u četvrti nadomak povijesne jezgre grada i potomak je stare zadarske obitelji koja je duže od stoljeća u kontinuitetu nastanjena na području grada. U Zadru je završio osnovnu, a potom i trogodišnju ugostiteljsku srednju školu. Njegov radni vijek nije bio povezan s njegovim stečenim zvanjem, budući da je po završetku srednje škole dragovoljno stupio u rat i nakon toga ostao djelatna vojna osoba sve do umirovljenja u činu poručnika. U ratnom periodu upoznao je današnju suprugu s kojom ima dvoje djece. Živio je na nekoliko različitih lokacija u gradu, a trenutno sa suprugom i mlađim djetetom živi u stanu u većoj višestambenoj zgradi na Bilom brigu.

Jelena

Jelena je žena u kasnim tridesetima. Rođena je i odrasla u Zadru, u kojem je provela i osnovnoškolsko te srednjoškolsko razdoblje. Nakon završene srednje škole upisala je Prirodoslovno-matematički fakultet u Zagrebu, a dio visokoškolskog obrazovanja provela je i živeći u jednoj srednjeeuropskoj metropoli. Nakon završenog studija i povratka u Zadar radila je na poslovima vezanima uz projektni menadžment i upravne poslove te je i danas zaposlena u tom sektoru. Usredotočena je na profesionalnu karijeru te velik dio vremena posvećuje poslovnim obavezama. Poslovni uspjesi i angažman ostvaren kroz karijeru je uvelike ispunjavaju i vesele. Trenutno s partnerom živi u većoj višestambenoj zgradi na gradskom predjelu Višnjik.

Stipe

Stipe je muškarac u kasnim četrdesetima. Osnovnu i trogodišnju strukovnu srednju školu završio je u Zadru. Nakon završetka srednje škole bio je zaposlen na nekoliko različitih poslova, koji nisu bili usko vezani uz njegovo zanimanje. Posljednjih nekoliko godina ima stabilan posao u prijevoznikom sektoru. Gotovo cijeli život proveo je u obiteljskoj kući na Ploči, izuzev kraćeg razdoblja života u Zagrebu. Trenutno živi u toj rodnoj kući sa suprugom, troje maloljetne djece i roditeljima. Sport predstavlja bitan dio njegova života i slobodno vrijeme često provodi baveći se tjelesnim aktivnostima.

Frane

Frane je muškarac u srednjim tridesetima. Rođen je i odrastao u Zadru u kojem je stanovao na nekoliko različitih lokacija. Nakon završene medicinske srednje škole upisao je društveno-znanstveni fakultet u Zagrebu. Prve godine po povratku u Zadar obilježilo je intenzivno traženje posla uz promjenu nekoliko različitih zanimanja. Nakon toga pronalazi stabilniji posao na jednom projektu financiranom od strane jedinice lokalne samouprave, na kojem je i trenutno zaposlen. Trenutno sa suprugom, s kojom ima dijete, živi u manjoj stambenoj zgradi na Skročinama.

Vlatka

Vlatka je rođena u gradu u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, a djetinjstvo i razdoblje školovanja je provela u Zadru. U Zadru je završila i dvopredmetni društveno-humanistički studij. Trenutno je nezaposlena i većinu vremena posvećuje kućanskim poslovima i skrbi o dvoje djece predškolskog uzrasta. Umjetnost, posebno glazbena, predstavljaju važan dio njenog života te je tijekom dužeg niza godina bila aktivna u nekoliko glazbenih sastava. Najveći dio života provela je na Poluotoku, a nedavno je doselila na Stanove u obiteljsku kuću u kojoj živi s djecom, suprugom i njegovim roditeljima.

Marko

Marko je muškarac u kasnim sedamdesetima. Rođen je u malom priobalnom gradiću na jugu Hrvatske. Tijekom ranog djetinjstva živio je u nekoliko dalmatinskih gradova nakon čega s roditeljima dolazi u Zadar u kojemu provodi razdoblje osnovne i srednje škole. U Zadru je upisao i završio fakultet iz humanističkog područja. Nakon brojnih zaposlenja vezanih uz profesionalni sport i prosvjetu odlazi u mirovinu. U umirovljeničkim danima vrijeme provodi u druženju s unucima, povremeno sudjeluje u sportsko-rekreacijskim aktivnostima te često posjećuje kulturna događanja. Trenutno sa suprugom živi u zgradi na Poluotoku.

Danijel

Danijel je muškarac u kasnim tridesetima. Rođen je u Zagrebu, a nedugo nakon rođenja s obitelji dolazi u Zadar. U Zadru provodi osnovnoškolsko i gimnazijsko razdoblje te nakon toga upisuje i završava fakultet iz područja tehničkih znanosti u Zagrebu. Po povratku u Zadar pokreće malu privatnu tvrtku u kojoj je i danas zaposlen. Uključen je u kulturno-umjetničku

produkciju, a slobodno vrijeme provodi baveći se sportom te boraveći u prirodi. Odrastao je na Poluotoku, a živio je na nekoliko lokacija u gradu. Trenutno s partnericom živi u kući na Meladi.

Lidija

Lidija je žena u kasnim četrdesetim godinama. Završila je četverogodišnju srednju školu, a potom nakon nekoliko različitih zaposlenja pronalazi posao u struci te radi u malom privatnom knjigovodstvenom servisu. Tijekom života nije mijenjala stambene lokacije te cijeli život živi u obiteljskoj kući na Brodarici u kojoj žive njena majka, njen otac i dio njene rodbine. Religiozna je osoba i veliku važnost u životu pridaje duhovnosti te duhovnim vrednotama. Slobodno vrijeme uglavnom provodi gledajući televizijske sadržaje i družeći se s prijateljicama.

Luka

Luka je muškarac na početku tridesetih godina. Rođen je u Zadru, a nedugo nakon rođenja s obitelji seli u jednu od srednjeeuropskih metropola, u kojoj odrasta i provodi veći dio osnovnoškolskog obrazovanja. Pred kraj osnovne škole s obitelji se vraća u Zadar te u njemu nastavlja osnovnoškolsko i završava gimnazijsko obrazovanje. Potom upisuje fakultet iz područja tehničkih znanosti u Zagrebu, kojega prekida pri sredini studija. Nakon toga radi u sektoru prodaje i promocije. Zbog prirode posla živio je u različitim mjestima u Hrvatskoj, pri tom najduže živeći u najvećim hrvatskim gradovima. Potom se vraća u Zadar te pronalazi posao u turističkom sektoru. Radi sezonski u toj djelatnosti, a zaposlenje mu pruža mogućnost osiguravanja materijalne egzistencije s nekoliko mjeseci aktivnog rada u periodu turističke sezone. Zajedno s partnericom živi u manjoj višestambenoj zgradi na Voštarnici. Nezadovoljan trenutnim uvjetima života intenzivno razmišlja o preseljenju u neku od sjevernoeuropskih ili srednjeeuropskih metropola.

9. Rezultati istraživanja

9.1. Rezultati deskriptivno-fenomenološkog istraživanja

U ovom poglavlju se prikazuju rezultati deskriptivno-fenomenološkog dijela disertacije. Prikaz svakog od triju tematiziranih fenomena – društvenih veza, povjerenja i građanskog angažmana započinje eksplikacijom otkrivajućih tema pomoću kojih se rasvjetljava njegova esencijalna struktura. Opisi iskustava fenomena analizirani su iz pozicije fenomenološkog *epohea* te se u prikazu rezultata uzdržava od elaboracija zasnovanih na prethodnim znanjima o fenomenu. Nakon toga se u zaključcima na esencijalne konstituente iskustva fenomena reflektira uvažavajući sociološku i drugu, primarno psihološku i fenomenološku literaturu, kako bi se dodatno protumačila esencijalna struktura iskustava svakog od tematiziranih fenomena.

9.1.1. Iskustvo fenomena društvenih veza

Prvi fenomen čija se esencijalna struktura eksplicira u okviru deskriptivno-fenomenološkog dijela disertacije je fenomen društvenih veza. Analizom transkripata polustrukturiranih intervjua pronađeno je sedam ključnih tema koje rasvjetljavaju esencijalnu strukturu iskustva tog fenomena: učenje kao dio osobnog razvoja, podrška, ugoda, svjetonazorska sličnost, trajnost, lokalnost, koju se prikazuje kroz dvije pod-teme – susjedstvo i „stari kvart“, te manjak privatnosti, kao posljednja tema bitna za eksplikaciju mreže konstituenti iskustva fenomena.

Učenje kao dio osobnog razvoja

Prva otkrivajuća tema koju se elaborira ukazuje na to da sudionici u vezama s drugim osobama ostvaruju proces učenja. Proces učenja i usvajanja znanja o svijetu iskustvu sudionika se pokazuje kao bitna komponenta razvoja njihove osobnosti. Jelena je primjerice navela:

Učim i razvijam se. Iz svakog iskustva nešto naučim. Bilo pozitivno ili negativno. Da. I mislim da mi stvarno ljudi dolaze da bih nešto naučila. Bez obzira koliko teška situacija bila. Ako mi se malo češće ponavlja ista situacija, onda skužim da nisam naučila nešto.

Slično iskustvo podijelila je i Lidija. Ona smatra da društvene veze doprinose formiranju naravi individue, pa je tako istaknula: „Pa mislim da svi ti odnosi na neki način, kao što sam rekla, formiraju osobu. Kao, karakterno, karakterno pretpostavljam.“ U nastavku je

detaljnije obrazložila kako smatra da formiranje osobnosti i osobni razvoj individue počivaju na procesu učenja. Taj se proces za nju ostvaruje u interakcijskoj zbilji, kroz komunikaciju ili počiva na percepciji događaja u životu drugih osoba, koji se također upisuju u njeno osobno iskustvo.

Ovaj, hoću reći, kad si mali onda gledaš nekakav uzor. Gledaš, da te osoba odgaja, usmjerava te i tako dalje. [...]. Tako da ovaj, ... i neke njihove životne situacije i prilike te isto usmjeravaju, uče, daju ti neka saznanja o... vidiš, gledaš na neke stvari drugim očima nego što si gledao do sada, to.

Sudionici su navodili više različitih oblika društvenih veza u okviru kojih se ostvaruje proces učenja. Među njima posebno bitno mjesto imaju obiteljske veze, koje su najčešće spominjali u kontekstu tog procesa. Jelena je tako u jednom dijelu intervjua navela da je od roditelja „puno naučila o svijetu, životu“, a važnost obitelji u procesu učenja kao aspektu osobnog razvoja dobro ilustrira i Stipin opširniji opis veza s pokojnim djedom i majkom.

Pa reći ćemo, ovaj, što se toga tiče, znači... ovaaaj, eto, ključnu ulogu u mom životu imao je... reći ćemo moj, moj pokojni djed, je li? Na njega sam se najviše oslanjao zato što je, ajmo reći, bio čovjek koji je... bio je, ajmo [reći] neobrazovan. Ali je bio prepun životne mudrosti. Tako da, a i usput... odrastao sam, je li kod njega... tako da je on imao strašan... utjecaj na moj život, što se toga tiče, je li? To je jedna od osoba. Druga od osoba je k'o i većini majka, koja je... Znači od početka su vas usmjerili, ajmo reći, prema ovome što danas jeste. Takav kakav jeste. Imali ste normalno djetinjstvo, vidjeli ste određene stvari. Učili su vas u ono vrijeme što je dobro što je loše. Tako da ste sami to poimanje sve poslije što je bilo,... i što i je ostalo loše, vi ste to smatrali loše, zato što to i je tako. Znači usadili su vam nekakvu, ajmo reći, ovaj... spoznaju da razlikujete dobro od zla, eto. Tako da su, eto, to ajmo reći dvije osobe koje su djelovale na moj život i na moj pogled na život.

Podrška

Prema opisima iskustava većine sudionika, podrška je također bitna sastavnica društvenih veza. Tu sastavnicu moguće je pronaći u opisima različitih oblika društvenih veza. Kao najvažnije oblike veza u kojima se može percipirati ova konstituenta fenomena sudionici su navodili veze s prijateljima (Stipe, Frane, Jelena, Vice, Danijel), rodbinom (Vice, Stipe), susjedima (Stipe, Marko, Danijel) poznanicima (Vice, Danijel) ili obitelji, koju su svi sudionici

prikazali kao bitan izvor podrške. U prethodno izloženom opisu Stipe je naveo kako se „najviše oslanjao“ na pokojnog djeda, a Jelena je u jednom opisu rekla da su joj roditelji „oslonac“, dodajući „uvijek su tu da mi pomognu“. Marko je u jednom opisu obrazložio da su za njega društvene veze bitne iz razloga što u njima ostvaruje podršku. Upitan pri tom da pojasni na koga se tijekom života oslanjao odgovorio je odlučno:

Pa na oca i majku! Oni su bili osnova svega! Oni su bili oni koji su bili oslonac i koji su korigirali sve ono moje malo što bih ja skrenuo malo sa strane, su oni korigirali i tako dalje. I normalno na brata i sestru! Na obitelj!

Na važnosti obiteljske podrške ukazali su i Lukin te Vlatkin opis. Za njih dvoje obitelj predstavlja i jedni oblik veza u okviru kojih očekuju podršku. Luka je primjerice iskazao da je za njega smisao društvenih veza sadržan u tome što mu društvene veze pružaju rješenja i odgovore bitne za zadovoljenje njegovih potreba.

Pa smisao društvenih veza je da ti mogu pružiti rješenje i odgovor u pojedinim trenucima kad ti je to potrebno [...]. Znači sad možemo ulaziti u to da li je to spoznajno zadovoljstvo ili je to nešto materijalno, ali u svakom slučaju daju ti nekakav odgovor ili rješenje. To je nekakva svrha društvenih veza.

U kasnijem djelu intervjua upitan da pojasni na koga se tijekom života najviše oslanjao kratko i decidirano odgovara - „Na obitelj!“. Slično iskustvo podijelila je i Vlatka navodeći kako se tijekom života oslanjala „na mamu, ...starijeg brata i sad na muža“, dodajući: „Pa ne bi rekla da se oslanjam na ikog drugog osim, znači najuže! Obitelji.“

Ugoda

Ugoda također predstavlja bitnu sastavnicu iskustva fenomena društvenih veza. Iskustvo ugode se pojavljuje prilikom različitih oblika druženja. Jedan od njih su druženja organizirana sa svrhom zabavnijeg provođenja slobodnog vremena. Frane je primjerice u jednom opisu naveo kako se za njega, pored razmjene informacija i podrške, bit društvenih veza očituje i u tome što druženje za njega predstavlja poželjan oblik provođenja slobodnog vremena.

Ovaj, što oni meni predstavljaju osim socijalne interakcije, znači razmjene informacija. Oni meni opet na neki način [predstavljaju] i sigurnost, zato što su to nekako osobe na koje se možeš osloniti u slučaju bilo kojih potreba, je li? Tako da

sigurno jedna od tih stvari, ali kažem, ono, provođenje slobodnog vremena, upražnjavanje tih nekakvih, ajmo reći, slobodnih trenutaka u životu.

U drugom kontekstu Frane je također naveo i da je „druželjubiva osoba“ te da ima „širok krug prijatelja“, s kojima sudjeluje u zabavnim druženjima, nastavljaajući:

Mislim ja imam jednu ekipu s kojom samo ovaj... mislim, s kojom se nalazimo, ne znam mi se nademo, ajmo reći u prosjeku svaki drugi tjedan jedan put i onda mi, nemam pojma... kuhamo. Znači svaki put netko kuha drugi i to je onda ono, ono, društveni događaj u kojem, ono, se jede, pije, priča, zafrkava, kužiš... i ne znam, onda imam ekipu s kojom ne znam idem na film, ne znam dođu kod nas i igramo društvene igre.

Neki opisi su otkrili i da se ugoda ne ostvaruje samo u druženjima organiziranim s ciljem kvalitetnijeg provođenja slobodnog vremena. Vice tako vjeruje da sama komunikacija doprinosi ublažavanju tereta svakodnevice. To se odvija neovisno o sadržaju same komunikacije, dakle, neovisno o tomu je li komunikacija fokusirana na problemske situacije ili usputnu zabavu poput zbivanja šala.

Ja smatram da je komunikacija jako bitna u, kod svakog čovjeka, i da, da, da komunikacijom dolazi i do informacije, rastereti se svakodnevice... jednostavno teče... s komunikacijom sve teče, i društveni odnosi su u principu komunikacija među ljudima. Nebitno što se dešava nakon toga, je li? Je li se s tom komunikacijom nešto rješava ili je ona samo nekakva... komunikativne šale ili rješavanje nekog problema.

Ugoda društvenih veza u okviru svakodnevice očituje se i u tome što njihovo postojanje eliminira nelagodan osjećaj osamljenosti. Stipi tako neugodan osjećaj osamljenosti eliminira sama svijest o postojanju osobe s kojom u bilo kojem trenutku može prekinuti samoću.

Pa meni osobno, jako, puno znače, svi ti društveni odnosi. Znači svi koje smo nabrojali... jer... jednostavno, ne znam... ja sam možda takav tip čovjeka koji voli društvo. Netko ne voli društvo. Pa bude čitav život sam, pa nema ni jednog prijatelja ili [ima] jednog. Ali ja volim društvo i jako veliki značaj ima za mene da imam nekoga... da u svakoj prilici, ajmo reći, imam nekoga. Znači, s kim mogu porazgovarati.

Pored toga Stipi spontani susreti s osobama s kojima je povezan također eliminiraju osjećaj osamljenosti kojeg bi u njihovu odsustvu doživljavao pri društvenim okupljanjima.

Sad... dođete na neko okupljanje, ja ću uvijek naći nekoga s kim ću popričati. Uvijek ću naći nekoga poznanika, rodbinu, prijatelja. Jer ne znam kako bih mogao izdržati da baš ono stojim sa strane i s nikim ne pričam, i eto tu sam.

Svjetonazorska sličnost

Prema iskustvima dijela sudionika i svjetonazorska sličnost predstavlja bitan dio fenomena društvenih veza. Luka je na primjer u jednom opisu iskazao da doživljava Zadar kao bitno ekskluzivniju sredinu u odnosu na jedan od gradova u kojem je ranije živio. Kako vjeruje, u Zadru je bitan kriteriji integracije osobe u zajednicu sukladnost njenog s prevladavajućim svjetonazorom, dok odstupanja od tog dominantnog mišljenja predstavlja čimbenik koji doprinosi njenom isključenju.

U Rijeci nije potrebno prihvatiti, odnosno u Zadru je potrebno prihvatiti način razmišljanja, koji je način razmišljanja većine... dok u Rijeci imaš slobodu izbora razmišljanja o bilo čemu... na koji god želiš način, ali si opet pripadnik tog grada. Ti pripadaš tom gradu zato jer različito razmišljaš. U Zadru, ako različito razmišljaš ne pripadaš određenoj sredini, isto tako ni gradu.

Markov i Stipin opis, također, kroz njihovo osobno iskustvo, potvrđuju da je sličnost u svjetonazoru bitna sastavnica društvenih veza. Marko je objasnio da je za njega pri uspostavi kvalitetne komunikacije bitno to da osoba s kojom razgovara bude na njegovoj intelektualnoj razini, ali i da osoba s kojom komunicira pridaje sličnu važnost temama koje su i njemu bitne.

Ja da mogu s nekim dobro komunicirati mora biti mog intelektualnog nivoa, mora biti na nivou mojih razmišljanja i mojih htijenja. Da eventualno nađemo nešto zajedničko o čemu možemo pričati, razgovarati i tako dalje. Ako to nije, onda ne možeš uspostaviti kontakt. Jer ti ne možeš uspostaviti kontakt s osobom koja nije na tvom intelektualnom nivou. Bez obzira što ti nju poštuješ. Jer ti ne možeš pričati s njom o stvarima koje tebe zanimaju ili ona ne može s tobom pričati o stvarima koje nju zanimaju.

Stipe je ukazao na to da je od ranog djetinjstva izgrađivao svjetonazor pod utjecajem drugih osoba, te da mu je također bilo bitno i da se povezuje s osobama koje su mu svjetonazorski bliske.

Pa dobro, mislim, od ranog djetinjstva imaš nekakvo društvo, onda imaš i određene utjecaje negdje sa strane, koje te usmjeravaju u životu. Pa onda ja sam se uvijek vodio nekako s tim da, u životu treba biti, znači, pošten!, pa onda, ajmo reći, na nekakav način ispravan... pa me to dovelo i do današnjeg zanimanja što se toga tiče. Aaa, evo trudio sam se da, da se s takvim ljudima, onda u ono vrijeme i družim... i s djecom koja imaju takvo nekakvo, ajmo reći, možda konzervativne... konzervativan pogled na, na, na svijet.

U drugom opisu istakao je da svjetonazorska sličnost predstavlja bitan čimbenik povezanosti s drugim osobama i u današnjem razdoblju njegova života. To je potkrijepio i vjerovanjem da se među osobama koje pripadaju istoj društvenoj grupi tješnje veze ostvaruju između pripadnika grupe koji dijele veću sličnost u svjetonazoru.

Sve te ljude većinom veže svjetonazor. Jer vi imate određeni broj rodbine s kojima se ne slažete, ali nećete se slagati u velikoj većini slučajeva zato što ne dijelite određena mišljenja i određeni svjetonazor. Znači i sportski prijatelj, netko, ako ih imate deset, u, u drugome gradu, vi ćete ih pozvati jednoga ili dva. Zašto? Zato što vam oni odgovaraju. Vi ste ih procijenili da su takvi ili ste kontaktirali, pričali s njima pa su,... pa ste donijeli zaključak da imaju isti, znači opet ćemo doći do tog nekog svjetonazora i do tih nekih pogleda na život koji su... u principu jako slični vašima.

Trajnost

Dio sudionika istraživanja podijelio je iskustva prema kojima trajnost čini bitnu konstituentu fenomena društvenih veza. Trajnost je bitna kod različitih oblika društvenih veza, a sudionici istraživanja su najeksplicitnije prikazali važnost te konstituente opisujući prijateljske veze. Neki od njih su tako naveli da prijateljske veze formirane u razdoblju ranog djetinjstva i odrastanja održavaju i u sadašnjem životnom razdoblju. Lidija je primjerice istakla: „imam par prijateljica od osnovne škole s kojima sam i danas dobra.“ Na trajnost prijateljstva detaljnije je ukazao Vicin opis. U dijelu intervjua u kojem se razgovaralo o bitnim odnosima tijekom njegova života naveo je:

Pa ja, osobno, kao dijete, to je bila ovaj... uža i šira obitelj, je li? Znači, tete, ujaci, znači isključivo rodbina, rođaci, rodice... dok smo bili manji, je li? A nakon toga

prijatelji iz kvarta. Recimo osobno ja..., uz sve prijatelje... imaš puno prijatelja, ali uglavnom imaš jednog ili dvojicu koji su ti najbliži.

Upitan nakon toga da podrobnije opiše što se događalo s tim vezama tijekom njegova života odgovorio je da su te veze bile dugotrajne, te da je tijekom dužeg razdoblja povezan s istim prijateljima.

Pa kroz ostali period života... sad ovaj... kako je rodbina... obitelji se šire, djeca rastu... dolaze novi... Tu se možda u rodbinskom djelu, onaj uži dio je... još uvijek se održava, onaj prošireni malo manje. A što se tiče prijatelja i dan danas su još uvijek... uvijek se držim s istim prijateljima. Tu u principu nije bilo promjena, što se tiče prijateljstva.

Na trajnost kao bitnu konstituentu prijateljskih veza ukazao je i Marko ističući da se „prijateljstvo stvara od malih nogu“. U jednom djelu intervjua je objasnio da je tijekom života bio više sklon održavanju trajnijih prijateljstava nego uspostavi novih tijekom kasnijeg životnog razdoblja.

Veliki dio mojih prijatelja s kojima sam proveo cijelu mladost i tako, su umrli. Tako da sada mogu na prste nabrojati one s kojima sam provodio mladost i tako dalje. Jer teško je uspostaviti nova poznanstva, nova, nova prijateljstva. Poznanstvo možeš uspostaviti, ali baš prijateljstvo je teško uspostaviti.

Lokalnost

Prethodno izložena tema ukazala je na to da trajnost čini bitnu značajku društvenih veza. Ta sastavnica bitan je dio fenomena neovisno o prostornoj blizini između individua koje održavaju društvene veze. No dio sudionika ukazao je i na to da participira u specifičnom vidu lokalnih veza, u kojima se lokalnost i trajnost nedjeljivo međusobno prožimaju. Iskustvo osoba-u-trajnim-i-lokalnim-vezama prikazuje se kroz dvije pod teme – susjedstvo i 'stari kvart'.

Susjedstvo

Za razliku od trajnosti, lokalnost sama po sebi nije bitna sastavnica društvenih veza. Odnosno, prema opisima nekih sudionika osobe koje žive na određenom području nisu nužno i snažnije povezane, ukoliko njihov odnos nije ujedno okarakteriziran i većom trajnošću te nekim drugim aktima svijest, prije svega zajedničkim lokalnim identitetom. To dobro ilustrira Franino i Jelenino iskustvo. Njih dvoje je nedavno doselilo na nove lokacije i kako svjedoče u

svojim iskazima ne osjećaju snažniju povezanost s osobama s kojima dijele stambeno područje, ili bolje rečeno, ne doživljavaju se dijelom tijesno povezane lokalne grupe. Frane je primjerice naveo da ljudi s kojima osjeća snažniju povezanost ne stanuju u neposrednijoj blizini njegovog mjesta stanovanja.

Ja osobno, s obzirom da moji prijatelji, znači socijalni krug ljudi koji, s kojima se ja družim, koji, s kojima sam u kontaktu ne ovisi zapravo o mjestu stanovanja, zato što smo mi iz različitih kvartova. Aaaa... najmanje ih ima iz kvarta iz kojeg ja dolazim.

Nepovezanost s osobama s kojima dijeli stambeno područje se u Franinom slučaju očituje i na samoj jezičnoj razini, odnosno u načinu na koji naziva osobe koje stanuju u blizini njegove stambene jedinice. U jednom opisu je istaknuo da je nakon doseljenja na novu lokaciju uspostavio korektan odnos s osobom s kojom dijeli stambeni objekt. No to osobu ne poima dijelom njemu bitne grupe, nego je u jednom opisu za nju naveo: „imam osobu koja živi ispod mene“. Također, ukazao je i na to da ne poznaje osobe iz svojega stambenog područja izuzev onih s kojima dijeli stambeni objekt i onih koje je poznao prije dolaska na trenutnu lokaciju, navodeći: „Mislim ja ti ne znam nikoga osim onih koji su, ono što bi se reklo u toj, ajmo reći, kući, i znam ono, ajmo reći, par ljudi koje znam od prije.“

Slično iskustvo podijelila je i Jelena, koja osobe s kojima dijeli stambeni objekt naziva „ekipa koja je kupila tamo stan“. U drugom iskazu navela je i da se nema potrebe povezivati „s ljudima iz svoje zgrade“. Također, kao i Frane, istaknula je da ne osjeća povezanost s ljudima koji žive u njenoj blizini, te da na njenom novom stambenom području održava prijateljstvo koje je uspostavila prije dolaska na tu novu lokaciju. No u jednom opisu ukazala je i na to da osobe iz njenog novog područja stanovanja doživljava kao međusobno povezane, a vjeruje da takva povezanost proizlazi iz njihovog duljeg boravka na toj lokaciji.

Di živim, stan di živim mi je super, ali s tim ljudima nisam nekako povezana. Vidim da su oni međusobno povezani, jer oni su svi došli u isto vrijeme i znaju se i iz nekih drugih krugova, ali ja ne baš. Ne. Imam samo jednu prijateljicu u toj zgradi koja mi je inače prijateljica u privatnom životu

Iskustvo osoba-u-trajnim-i-lokalnim-vezama, koje je Jelena percipirala u svom stambenom području korespondira i s opisima nekih sudionika koji i sami participiraju u takvom vidu veza. U njihovom iskustvu se skupina ljudi koja egzistira na određenom

stambenom području svijesti ne prikazuje kao skupina anonimnih ljudi koncentriranih na određenom teritoriju, već kao kohezivna i međusobno dobro poznata cjelina. Tu cjelinu nazivali su četvrt, kvart, ili najčešće susjedstvo. Marko je primjerice *Kampo Kaštelo* opisao kao tijesno povezanu lokalnu zajednicu kojoj pripada i koju doživljava kao zajednicu sa snažnim odnosima uzajamne podrške.²⁶

Vidim kad ljudi pomažu. Ima ih koji pomažu, puno tu. I tu smatram da je odgovornost moga okružja prema svima drugima, jer Kampo Kaštelo je poseban. Kažem, ja sam rekao poseban! Svi mi jedno drugoga znamo i nema problema da neće jedno drugome pomoći. I ja to podržavam u svakom slučaju.

U Markovim opisima prisutna je svijest o grupnoj pripadnosti pa tako, osvrćući se na svoje susjedstvo, ne koristi deskriptivne oblike poput onih koje su koristili Frane i Jelena, nego upotrebljava izraze poput „mi“ ili „naš“. Srž povezanosti prema Markovom shvaćanju proizlazi iz kontinuiteta života više obiteljskih generacija na istom prostoru.

Ova moja četvrt je dosta dobra. Naš, naš... Mi, mi smo u ovoj četvrti smo dosta dobro... zato što su i mladi i stariji su kompaktni su i svi se znamo. Najprvo se znamo kao stariji svi, a znamo se, i znam ovu mlađariju koja je tu našu. Znamo od kad su se tu rodili, od kad su tu odrasli. Tako da postoji jedan dosta dobar odnos. Jedno lijepo poštovanje tih mladih prema starijima. I nema nikada u ovom kvartu...Kampo Kaštelo je poseban. Mnogi kažu da Kampo Kaštelo je jedna posebna četvrt grada, gdje živi jedna određena populacija, gdje nema problema nikada. Mi, uvijek ćemo zaštititi ovdje jedan drugoga, pobrinuti se jedno o drugome, zatražiti pomoć od jednog od drugog i neće nitko odbiti. Svi su ovi, svi ovi koji mladi sada tu žive, svi su tu rođeni. Svi su oni ovdje i svi su tu prošli cijelo djetinjstvo i cijelu mladost. I njihovi roditelji i sada oni.

Pored svijesti o aktualnom pripadanju susjedskoj zajednici kod nekih sudionika prisutna je i svijest o zajedničkoj prošlosti te zajednice. Takva svijest prisutna je u osobnim pamćenjima, ali i u sjećanju na razdoblje koje prethodi osobnoj proživljenoj biografiji. Vice je primjerice naveo da je odrastao u dobro povezanom susjedstvu čiji su se žitelji skoro „svi poznavali“ prije njegovog rođenja, te je u nastavku dodao: „Moji susjedi su me neki znali od kad sam se rodio.“ Stipe je također ukazao na to da svijest o povezanosti uključuje i svijest o zajedničkoj prošlosti

²⁶ *Kampo Kaštelo* je lokalni naziv za susjedstvo koje se nalazi na zapadnom dijelu zadarskog Poluotoka.

zajednice. Pri tome povezanost sa zajednicom doživljava kao nešto što je razvio u okviru osobne prošlosti, ali i kao nešto što je naslijeđeno od prethodne generacije. U jednom opisu je tako primjerice naveo:

Pa... kažem, eto, samim tim što je to, što je to, četvrt, kažem, obiteljska. Znači puno tu obitelji, znači, ima djecu koja su odrasla zajedno sa mnom. Tako da smo, ajmo [reći], veže nas to nekakvo odrastanje u toj četvrti. Znači, dijelimo nekakve, ajmo reći... Nekakve igre, izlaske i ne znam što... kao generacija. To smo naslijedili od svojih roditelja jer su se i oni družili. Znači automatski smo se i mi počeli družiti.

'Stari kvart'

O važnosti lokacije u povezanosti individua svjedoče i opisi sudionika koji održavaju veze zasnovane u susjedstvu i nakon što napuste to susjedstvo. To dobro ilustrira Markovo i Vicino iskustvo. Ranu fazu Markovog djetinjstva obilježila su učestala preseljenja potaknuta ratnim bombardiranjima Zadra i nekim drugim procesima vezanima uz Drugi svjetski rat. Nakon serije preseljenja uspostavio je stabilnija prijateljstva na području Poluotoka, u razdoblju od „'48. do '52.“, u kojem se „kompletno saživio s Poluotokom“. Preseljenje s Poluotoka nakon uspostave tih prijateljstava nije doživio kao ugodno iskustvo, te je po preseljenju u obližnju četvrt nastavio odlaziti na Poluotok kako bi održao svoja prva stabilna prijateljstva.

I meni je bilo teško kad smo došli na Relju. Ja sam s Relje stalno dolazio ovdje i družio se s onim istim društvom s kojim sam bio. Tako da su mi svi ovi moji prijatelji koji su bili tu. [...] Dolazio sam i tu sam se družio samo s njima na Poluotoku. I onda sam bio sretan kad sam kasnije došao na Poluotok. Ali nikad se, nisam se mogao saživiti s Reljom tamo.

Slično iskustvo podijelio je i Vice. On je nakon promjene nekoliko lokacija na području grada i dalje ostao snažno emocionalno povezan s četvrti u kojoj je odrastao i uspostavio prve čvrste veze. Upitan da pojasni osjeća li se dijelom četvrti na kojoj trenutno stanuje odgovorio je:

Paaaaa... ahh... paaa... ja u principu i ne baš!... I ne baš. Ovaj, ... baš zato što sam promijenio u životu nekoliko, ovaj, ... lokacija na kojima sam živio. S te strane ja se teško... ja se jesam priviknuo na četvrt u kojoj živim, ali u principu se ne osjećam baš dio te četvrti. Recimo više naginjem onoj staroj četvrti gdje sam bio prije.

U nastavku je i detaljnije pojasnio razloge zbog kojih je više povezan sa starom četvrti, navodeći:

Pa to jednostavno, uhhh... kako bi to rekao..., jednostavno ta promjena lokacije, znači uglavnom... čovjek je uvijek tamo gdje je odrastao. Iako ja nisam nigdje otišao iz Zadra. U Zadru sam rođen, u Zadru živim, u Zadru ću vjerojatno i umrijeti i tako... ali, ovaj, uvijek se kaže..., tamo si, ... di si odrastao i onda tako kad to suzimo, taj grad i državu na kvartove, ovaaaaj, mene uvijek srce vuče tamo gdje sam odrastao, je li? Di je prošlo, ono, škola, pubertet, prve cure... To su neke neizbrisive stvari i onda te vuče, vuče te onaj, vuče te ta mladost, možda mladost! Možda je to mladost.

Drugi Vicin opis otkrio je i to da on nakon promjene nekoliko lokacija ne osjeća samo emocionalnu povezanost sa 'starim kvartom', zasnovanu kao nostalgичno sjećanje na vrijeme odrastanja. Za Vicu je 'stari kvart' lokacija življene društvenosti budući da on učestalo odlazi na tu lokaciju i ostvaruje redovite interakcije s ljudima koji su nastavili živjeti u tom susjedstvu. Na jednom mjestu u intervjuu je naveo da je „u nas uvriježeno otići na kavu i imati nekakvu svoju bazu gdje se komunicira, priča o politici, priča o bilo kakvim događanjima“. Ta 'baza', koja čini bitan dio njegove svakodnevice, ne nalazi se na njegovom aktualnom području stanovanja, već na prethodnoj lokaciji, u četvrti koju je opisao u ranije navedenom iskazu.

Tako i ja imam svoje mjesto i to ne u svom kvartu, nego u starom kvartu, je li? To je znači stari kvart... gdje redovno odlazim na, na kavu i na komunikaciju s nekim ljudima koje, eto... cijenim, poštujem i ovaj... i s njima provodim neko kratko vrijeme skoro svaki dan.

Manjak privatnosti

Dio sudionika je ukazao na to da grad u cjelini doživljava kao malu i tijesno povezanu zajednicu. Stipe je primjerice u ranije navedenom iskazu svoje susjedstvo prikazao kao prisnu i dobro povezanu sredinu. U drugom dijelu intervjua naveo je da Zadar u cjelini doživljava na sličan način, te ga ne vidi bitno drukčijim od susjedstva. Za njega je grad „samo šira, malo šira sredina nego što je susjedstvo“. Frane također grad doživljava kao manju i intimniju zajednicu te ga vidi u naravi sličnim susjedstvu.

Što se tiče socijalnih interakcija i društvenih mreža, ono, isto je dovoljno grad da znaš, ono, dosta ljudi. Tu su svi susjedi više manje. Tako da, ono, meni je to ok. Tako da, ono, više je ajmo reći obiteljski, nije, ajmo reći, neki... veliki grad.

Prema navedenom opisu je razvidno da Frane percipiranu prisnost među ljudima vezuje uz samu veličinu grada. U drugom opisu je to detaljnije obrazložio, te je pored toga i ukazao na to da Zadar ne doživljava kao anonimnu sredinu. Manjak impersonalnosti i anonimnosti ilustrirao je time što u javim prostorima nailazi na njemu poznate osobe.

Mislim Zadar je mal' grad, tako da... To je ono ko' par kvartova u Zagrebu, tako da ono, em znaš di se što nalazi, em ono, kad prođeš gradom sretnoš bar pet, šest, ovaaj, ne znam, ljudi.

Na doživljaj Zadra kao tješnje povezane manje zajednice, ukazao je i jedan Jelenin opis, u kojem je prisnost zajednice ilustrirala manjkom formalnosti i impersonalnosti u međuljudskim odnosima.

Pa manji smo grad i poznajemo se i puno su te veze neformalnije, što je super i onda možeš dogovoriti, ovako na kavi, 'brainstormati', dogovoriti neki projekt da izađe. Mislim da je to super što se Zadra tiče. I zato što se znamo i međusobno i s javnom, javnim institucijama, što mi imamo ljude i u Gradu i u Županiji s kojima isto možemo ovako sjediti. Znači ne mora to biti formalan način i to je lijepo meni u Zadru, što se poznajemo.

U navedenim iskazima, koji ukazuju na to da se grad doživljava kao manja i prisna zajednica, prisutni su i osjećaji ugone te zadovoljstva životom u tako doživljenom gradu. Frane je tako naveo da mu je „ok“ živjeti u takvom gradu, budući da nije „neki...veliki grad“, dok je Jelena iskazala intenzivnije zadovoljstvo ističući da joj je iskustvo života u tako doživljenom gradu „lijepo“ ili „super“.

No opisi svih sudionika, koji također doživljavaju Zadar kao prisniju i manju sredinu, ne ukazuju na to da je iskustvo življenja u takvoj sredini uvijek ugodno. Nelagoda života u takvom gradu proizlazi iz manjka privatnosti, što dobro ilustrira jedan Lukin opis. Luka je iskustvo života u Rijeci, koju doživljava kao impersonalniju i anonimniju sredinu, prikazao bitno ugodnijim u odnosu na život u Zadru. Na jednom mjestu u intervjuu je primjerice

istaknuo: „U Rijeci ljudi ne zure u tebe. Ne zure iz auta. Ne zure s ulice... U Rijeci jednostavno hodaš i ne osjećaš da te netko cijelo vrijeme promatra i gleda.“ U nastavku je objasnio kako vjeruje da nelagoda manjka privatnosti proizlazi iz same veličine zajednice. Konstantan osjećaj izloženosti pogledima nije imao u Rijeci i drugim većim gradovima koje je doživljavao bitno anonimnijima.

Zadar je jako mali grad i to znači da ti s ovolikom količinom stanovnika... ti teško da ne možeš dovesti u vezu nekog stanovnika Zadra, koji nema veze s tobom... Znači, u Zadru će netko gledati je li mu to kum? Je li to onaj što ga je upoznao prije godinu dana? Je li ovo onaj iz osnovne škole kojega dugo nije vidio? Iz različitih razloga će gledati iz auta i pokušavati shvatiti odakle te netko zna... a u Rijeci toga nema... Znači u Zadru možeš povezati bilo koju osobu, a u Rijeci i većim gradovima ne možeš.

Nelagodu manjka privatnosti Luka je izrazio uspoređujući život u Zadru sa životom u većim gradovima, koji se njegovoj svijesti prikazuju kao bitno anonimniji. Vlatkino iskustvo također ukazuje na nelagodu manjka privatnosti. No takav osjećaj je u njenom slučaju moguće primijetiti kod opisa života na Stanovima, četvrti u koju je preselila nakon odrastanja i dužeg života na Poluotoku. Vlatka je Poluotok prikazala kao anonimniju sredinu, čiji stanovnici nisu imali veći interes za zbivanja izvan njihove privatne sfere. Nakon doseljenja na Stanove primijetila je da se prakse žitelja te četvrti razlikuju u odnosu na one svojstvene žiteljima Poluotoka. Jedna od novih praksi koje je percipirala po dolasku na Stanove je i konstantna zainteresiranost njenih susjeda za događaje izvan njihove privatne sfere i događaje koji se odvijaju u okolini njihove stambene jedinice.

...nikad nismo imali taj, ono,... sjedi na prozoru i cijelo popodne... Ima žena, mislim starijih ljudi, koji bi doslovno... stajali, stajali na prozoru i cijelo popodne gledali ulicu u kojoj samo auti prolaze... To mi nikako nije jasno. Imam takve dvije u prizemlju svoje kuće.

Novu sredinu doživjela je kao bitno kohezivniju u odnosu na Poluotok, no primijetila je i to da su tračanje i ogovaranje sastavni dio svakodnevice njenih susjeda. Također, uznemireno je iskazala i da joj takav vid povezanosti i takve prakse susjeda predstavljaju nešto čemu se ne može prilagoditi.

Ja, ja sam tamo... ne znam onako pomalo ko' da si došao iz grada na selo.... Tako to gledam... ili u manji grad. Stil, ne znam... nije nešto što sam navikla. Mi smo u gradu... znači živiš među zgradama... ja nikad nisam poznavala susjede! Nikad! Nisam znala tko živi... možda sam znala jednu osobu koja živi, ne na Poluotoku, nego kao u zgradi do mene... osim svojih prijatelja i to... ono, nisam imala pojma tko živi u zgradi do mene. Ovdje, ono, svi se znaju, svi se non-stop telefoniraju, sjede, skupa u vrtu, ćakulaju, ogovaraju!... Ta.. ta...to to mi...nikako ne mogu se naviknuti na to!

Lidija i Vice su također primijetili potrebu za zadiranjem u tuđu privatnost kod svojih susjeda. No njih dvoje uz to vjeruje i da ljudi većim povezivanjem s drugima u većoj mjeri izlažu intimu. Stoga kako bi sačuvali privatnost ljudi ponekad nastoje izbjegavati veliko zbližavanje s drugima. Lidija je primjerice navela da se u njenom susjedstvu ljudi dobro poznaju. No pri tom susjedstvo ne doživljava pretjerano snažno povezanim, navodeći: „Ali ovaj...nema baš neke prisnosti, posjećivanja velikoga i tako. Više su to ono usputni susreti, pa malo popričaš i to je to. Barem tako ja to doživljavam.“ Vjeruje da je takav vid integracije njenog susjedstva određen uplitanjem susjeda u tuđu privatnost, pa kao razloge zbog kojih nema prevelike prisnosti u njenom susjedstvu navodi:

...ima jako puno...ljudi, recimo baš u mom susjedstvu konkretno, koji su jako zainteresirani što se u tuđem dvorištu događa, ali ne i u smislu..., dobrom, nego lošem, jer ga interesira tuđi život [smijeh]. Eto, u tom smislu.

Vice također vjeruje da ljudi u njegovu susjedstvu izbjegavaju tješnje vezivanje sa susjedima kako bi u manjoj mjeri izlagali vlastitu privatnost. U jednom dijelu intervju je primjerice naveo: „Problem je i što se ljudi petljaju jedni drugima u život. I zato se, zbog tog uplitanja, trude zadržavati distancu.“ Na drugom mjestu u intervjuu to je i detaljnije je elaborirao:

...možda iz razloga ko' je, ko' je, ko' je prije se čim bavio. Kome je otac ili majka bila nešto prije. Možda radi prezimena, možda radi imena, a možda zato, a možda i zato što kod nas ljudi uglavnom znaju svako o svakome po nešto! Znači, znaju ko' koliku plaću ima, znaju koliko troši na robu, znaju koliko goriva liva u auto, jednostavno... možda čak i radi petljanja u tuđe stvari sami sebi ne dozvoljavaju da se zblize s određenim ljudima.

9.1.2. Zaključak

Provedeno istraživanje je otkrilo da strukturu iskustva fenomena društvenih veza tvori sedam bitnih sastavnica, predočenih sljedećim temama: učenje kao osobni razvoj, podrška, uroda, svjetonazorska sličnost, trajnost, lokalnost, te manjak privatnosti. Prva tema ukazuje na to da sudionici doživljavaju vlastitu osobnost kao proces koji se linearno razvija, a bitan aspekt tog razvoja je i učenje zasnovano na informacijama i znanjima koje usvajaju od drugih osoba. Proces učenja kao bitne dimenzije osobnog razvoja spominjan je u antičkoj (Aristotel), kao i novovjekovnoj filozofiji (Hegel), ranijoj sociološkoj teoriji, prvenstveno simboličkom interakcionizmu (Mead), kao i u radovima suvremenijih sociologa (*vidi npr.* Williams 2000), socijalnih antropologa (*vidi npr.* Course 2020), te socijalnih psihologa, napose u utjecajnoj teoriji privrženosti (Ainsworth 1967; Bowlby 1969). U povezanosti s drugim osobama individua ne samo da usvaja znanja i informacije o svijetu koji ju okružuje, već i dobiva povratnu informaciju o načinu na koji se njeno sebstvo razvija. Dakle, povezanost omogućuje usvajanje znanja, ali i samo-evaluaciju individue o tome doprinose li ta znanja njenom osobnom razvoju (Youngson i Hughes 2009; Skaniakos i Piirainen 2019).

Za razliku od svijesti o jednoj od temeljnih odrednica ljudskog bića uopće, o kojoj govori prva otkrivajuća tema, svijest o podršci kao bitnom aspektu društvenih veza ukazuje na određene specifičnosti sociokulturnog miljea. Naime, društvene veze predstavljaju univerzalni kulturni fenomen. No, s obzirom na formalnost njihovog ustroja, kao i na temeljne funkcije koje pružaju individui, društvene veze mogu pokazivati veliku varijabilnosti u različitim socio-kulturnim okvirima (*vidi npr.* Pichler i Wallace 2007; Chambers 2006; Wilkinson 2019). Veze među individua ne moraju biti zasnovane u neformalnom vidu, te ih individue mogu graditi i održavati sa svrhom ostvarenja ekonomskih probitaka, ili ostvarenja društvene promjene i drugih političkih ciljeva (Chambers 2006; Sundararajan 2020). No prema nalazima ovdje provedenog istraživanja veze s kolegama na poslu ili veze s članovima političkih i drugih organizacija nisu bitan oblik društvenih veza, kao što ni ekonomski i politički ciljevi ne predstavljaju bitan sadržaj njihova iskustva. Bitnim se pokazuje upravo sigurnost i društvena podrška koju individua crpi iz neformalnih društvenih veza. Takav ustroj i sadržaj društvenih veza može se pripisati nasljeđu socijalizma, a o podršci kao bitnoj sastavnici društvenih veza svjedoči i Šakniysova (2018: 122) kvalitativna etnografska studija Sofije i Vilniusa, kao i niz

drugih istraživanja provedenih u post-socijalističkom kontekstu.²⁷ Vid društvene integracije u kojemu se individue oslanjaju na neformalne veze, a ne primjerice na formalne političke institucije ili institucije formalno organiziranog civilnog društva u europskim post-socijalističkim društvima određen je načinom na koji je u prošlosti bio ustrojen odnos društva i države.

U europskim socijalističkim društvima ekonomija je bila centralizirana i većina ekonomskih resursa bila je u rukama političkih elita. Takva politička ekonomija nije bila poticajna za individualne ekonomske inicijative kojima bi individua vlastitim ekonomskim aktivnostima u bitnom mogla ostvariti materijalni boljitak (*npr.* Županov 1987; 2002). Pored toga, elite u jednostranačkim sustavima nisu poticale razvoj snažnog civilnog društva, kakvo je primjerice postojalo u zapadnim liberalnim demokracijama (*npr.* Outhwaite i Ray 2005). Neformalna društvena podrška u takvim sustavima posebno je bila bitna u uvjetima ekonomske oskudice, u kojima su se pojedinci isključeni iz političkih struktura često okretali neformalnoj mikroekonomiji razmjene usluga, a takva aktivnost predstavljala je relevantnu strategiju preživljavanja na dnevnoj osnovi (Aliyev 2013; 2014; 2015; Rose-Ackermann 2001; Lasinska 2013; Letki i Meiriņa 2014). Uz to političke institucije nisu doživljavane kao generator društvenog boljitka, već prije svega kao organizacije čiji djelatnici na neformalnoj razini široj populaciji mogu omogućiti pristup materijalnim i drugim resursima (Ledeneva 1998; Rose-Ackermann 2001; Schrader 2019; Letki i Meiriņa 2014; *usp i:* Županov 2002; Simic 1988). Naredno razdoblje nakon sloma europskih komunističkih društava obilježilo je nastojanje za rekonstrukcijom institucionalnih okvira, pri čemu je transformacija društva bila usmjerena prema modelu zapadnog kapitalizma. Takav pokušaj transformacije nije se ostvario na planirani način, a osim što su post-socijalistička društva pokazala niza aberacija u odnosu na planirani model društvenog uređenja, proces transformacije je u nekim sferama društva često i sam generirao nesigurnost te ekonomsku nestabilnost (Dolenec 2016; Županov 2002; Upchurch i Marinkovic 2011; Rimac 2016). Strukturni sklop ekonomske nesigurnosti, neefikasnosti

²⁷ Podrška koja se ostvaruje u okviru neformalnih veza posebno je bitna u hrvatskom društvu, čak i ukoliko ga se uspoređi sa svjetskim zemljama drukčijeg institucionalnog i socio-kulturnog nasljeđa. Prema nalazima recentnije Hofreiterove i Bahnine (2020) studije, u Hrvatskoj bi se za pomoć u slučaju potrebe za pozajmicom 66.5% ispitanika obratilo obitelji i bliskim prijateljima, čime se Hrvatska svrstava na četvrto mjesto od 30 promatranih svjetskih zemalja s obzirom na važnost snažnih neformalnih veza u slučaju ekonomske ugroze. Za pomoć u pronalasku posla u slučaju potrebe, obitelji i bliskim prijateljima bi se obratilo 61.6% ispitanika, čime se Hrvatska svrstava na drugo mjesto prema važnosti snažnih neformalnih veza, a veću važnost takve podrške pokazuju samo kineski ispitanici (63.3%).

političkih institucija te nerazvijenosti civilnog društva je pri tom ponovno stanovništvo usmjerio na mikroekonomiju razmjene usluga, odnosno snažne neformalne veze su i u novonastalom društvenom kontekstu nastavile obavljati niz socijalnih usluga koje „uobičajeno ispunjavaju vlade i civilno društvo“ (Aliyev 2013: 98; Letki i Meiriņa 2014; Schrader 2019; Milić 2005).

Sljedeća konstituenta iskustva fenomena kojeg se u ovom dijelu disertacije razmatra je ugoda. Ugoda predstavlja bitnu komponentu u integracijskoj dinamici. Njena važnost u povezivanju individua može se sagledati iz okvira vrijednosnih orijentacija, pri čemu se društvene veze poimaju kao specifičan društveni proces u okviru kojega individua ispoljava hedonističku vrijednosnu orijentaciju. Kada je riječ o hedonizmu kao generalnoj vrijednosnoj orijentaciji, bitno je naglasiti da se hedonizma ispoljava u više oblika, te se različiti oblici hedonizma na različite načine odražavaju na integracijske procese. U kontekstu odnosa hedonizma i (mikro)integracije ključno je razlikovati dva vida hedonizma – „socijalni“, kod kojega izražavanje hedonističke orijentacije nužno uključuje odnos s drugim osobama, i „individualistički“ hedonizam, koji nužno ne uključuje druge osobe (Souryal 2015; García i Ruiz 2015; Salthe i Gausel 2014). Individualistički oblik, ne samo da ne zahtijeva druge kako bi se ostvarila ugoda, nego može imati i nepovoljan učinak na održavanje društvenih veza. Budući da „traganje za individualnim užitkom čini ljude manje osjetljivima na potrebe drugih“ takav oblik hedonizma „podriva moral“ te u konačnici dovodi do rastakanja veza (Veenhoven 2003: 438-441). U kontekstu ove studije stoga je bolje govoriti o socijalnom hedonizmu budući da sudionici istraživanja ostvaruju zabavne trenutke i stanja ugone u okviru neformalnih druženja (*usp. npr.* Tomić-Koludrović, Petrić, Zdravković 2012: 84; Gulin Zrnić 2014; Šaknys 2018).

Važnost ugone u društvenim vezama može se tumačiti i uvažavajući mehanizam prema kojemu sama ugoda ima pozitivnu funkciju u (mikro)integracijskoj dinamici. Emocionalna energija koju individue dobivaju u interakcijskim ritualima upisuje se u njihovo osobno iskustvo te u bitnome određuje i preferencije za različite rituale (Collins 1981). Različiti oblici rituala nemaju istu funkciju po grupnu strukturu i dinamiku, već neki rituali „[z]družuju individue zajedno trajnije i tješnje od drugih“, odnosno različiti rituali „produciraju varijabilnu količinu solidarnosti, varijabilnu razinu osobne identifikacije sa združenjima varijabilnog stupnja impresivnosti“. Ishodi rituala u vidu „emocionalne energije“ određuju „privlačnost različitih alternativa“, a rituali s povoljnom emocionalnim ishodom predstavljaju i osnovu

čvršće i trajnije integracije individua koje u njima sudjeluju (Collins 1981: 999-1005). Odnosno, kod ovakvog pristupa odnosu ugone i integracije, „rituali zadovoljstva“ sami po sebi jačaju koheziju te generiraju solidarnost i zajednički identitet među individuama (Fine 2010: 365).

Sličnost između individua, bilo u pogledu identitetskih ili vrijednosnih i drugih kognitivnih kategorija, može predstavljati bitnu osnovu izgradnje i održavanja društvenih veza (Byrne 1971; Lea i Duck 1982; Burlison, Samter i Luccetti 1992). Ovdje provedeno istraživanje otkrilo je da posebnu važnost u iskustvu društvenih veza ima svjetonazorska sličnost. U ranijim urbanim studijama i urbanoj sociologiji društvene karakteristike gradova predočavale su se kao bitno različite u odnosu na karakteristike ruralnih sredina (*npr.* Mumford 2011[1937]; Wirth 1938; Thomas 1925). Kao najznačajnijeg predstavnika takve tradicije među sociološkim klasicima može se navesti Durkheima. Kod Durkheima (1893, *vidi i:* Flanagan 2010a: 923; Angelini 2010: 841) je svjetonazorska sličnost poimana kao bitna osnova integracije u društvima s izraženom mehaničkom solidarnošću te je kao takva pripisivana ruralnim sredinama. Heterogenost gradova do koje dolazi uslijed specijaliziranije podjele rada i masovnih migracijskih procesa, koji u gradove dovode i stanovnike s bitno različitim vrijednosnim i identitetskim obilježjima, zahtijevala je drukčiju integracijsku osnovu (Wirth 1938; Spykman 1925; Durkheim 1983). No kako je ukazala kasnija sociologija, neovisno o većoj heterogenosti, urbane sredine i same generiraju sličnost u svjetonazoru. Već je kod Parka bilo prisutno mišljenje da grad „izgrađuje vlastiti moralni svijet, karakteristični svjetonazor i način života“, koji razlikuje žitelje nekog grada od njegovih posjetitelja (Flanagan 2010b: 251; *vidi i:* Park 1925), a stanovnici gradova razvijaju sličan mentalitet i svjetonazor koji razlikuje urbano stanovništvo od ruralnog (Hummon 1990), stanovnike jednog grada od drugoga (Hummon 1992: 269-272), ili stanovnike jedne četvrti od stanovnika druge (Gulin Zrnić 2009). Također, svjetonazorska sličnost nije samo prisutna kod gradskog stanovništva, već je i bitna osnova povezivanja individua unutar samih gradskih sredina. O tome dobro svjedoče primjeri novijih supkulturnih pokreta nastalih u samim gradovima (Snyder 2017), ali i primjerice istraživanje usmjereno općoj populaciji, kako ukazuje spomenuta studija Sofije i Vilniusa (Šaknys 2018).

Svjetonazorska sličnost, dakle, predstavlja trajnu osnovu povezivanja individua, primjetnu u različitim oblicima ljudskih zajednica, a važnost takvog oblika sličnosti na integracijske procese se očituje u nizu značajki. Združivanje osoba koje dijele svjetonazor

svakoj od tih osoba pruža potvrdu o ispravnosti i vrijednosti njihova svjetonazora. To posljedično doprinosi njihovom pozitivnom samo-vrednovanju te poželjnijem poimanju vlastitog identiteta (Byrne 1971). Također, svjetonazorska sličnost bitna je i u kontekstu nekih drugih mikro-integracijskih mehanizama na čiju važnost ukazuje ovo istraživanje. McMillan i Chavis (1986) svjetonazorsku sličnost vide bitnom za procese vezane uz društvenu podršku. Kako ističu, individue se nerijetko združuju iz razloga što uviđaju da imaju „iste potrebe, prioritete i ciljeve“, a povezivanje u takvom slučaju „pospješuje uvjerenje da združivanjem mogu bolje zadovoljiti te potrebe i dobiti podršku koju traže“ u ostvarenju zajedničkih vrijednosti i ciljeva (McMillan i Chavis 1986: 13, *usp. i*: Hofreiter i Bahna 2020). Pored toga svjetonazorska sličnost bitna je i u kontekstu ugone, kao važne sastavnice fenomena društvenih veza koju je ovo istraživanje pronašlo. Osobe sa sličnim svjetonazorom često dijele sklonost za iste oblike ugodnih aktivnosti, koje mogu zajednički ostvarivati. No pored toga druženja osoba sa sličnim svjetonazorom mogu biti generalno ugodnija i iz razloga što su u njima rjeđe konfliktne situacije do kakvih može doći uslijed izraženijih razlika u vrijednostima i svjetonazorima (*npr.* Lane 2010).

Prema ovom istraživanju trajnost se također pokazuje bitnom komponentom iskustva fenomena društvenih veza. Jedan od razloga zbog kojih individue nastoje održavati trajnije veze jest to što trajniji odnosi akterima olakšavaju funkcioniranje unutar svakodnevnih interakcijskih zbilje. Naime, „svijet je suviše složen“ da bi ga se „iznova interpretiralo“ pri svakoj interakciji pa se akteri odlučuju na održavanje veza u kojima postoji stabilna i zajednička zaliha značenja, koju je moguće aktualizirati u tekućim i budućim interakcijama (Collins 1981: 996; Fine 2010). Trajnost veza je također bitna i u kontekstu dinamike društvene podrške. Prvo, proces emocionalnog otvaranja među osobama zahtijeva duži vremenski period. Stoga do emocionalne podrške vezane uz intimnije sfere ljudske svijesti dolazi u trajnijim odnosima, tek nakon što su osobe razvile veću razinu emocionalne bliskosti (Adler i Rodman 2006; Shea, Thompson i Bliezsner 1988). Pored toga, u dugotrajnijim vezama je i stabilnija razmjena usluga, budući da se čin usluge ne razmatra kao izoliran događaj na koji je potrebno trenutno uzvratiti, već ga se sagledava u okviru isprepletenih biografija i „povijesti odnosa“. U trajnijim vezama individue su „spremne prihvatiti privremena razdoblja jednostrane razmjene“, s obzirom na to da su takve razmjene „bile uravnotežene ili suprotne u prošlosti“ ili će do njihove kompenzacije doći u okviru neke buduće interakcije (Shea i sur., 1988: 92). Također, trajnost veza često je i bitna za ostvarenje ugodnijih druženja. Individue koje participiraju u trajnijim društvenim vezama

postupno razvijaju kvalitetne načine za upravljanje konfliktima te na taj način umanjuju pojavu neugodnih emocija proizašlih iz konfliktnih situacija (Lane 2010). Naposljetku, trajnost je bitna i u kontekstu svjetonazorske sličnosti. Svjetonazorska sličnost može biti osnova povezivanja individua. No s druge strane u dugotrajnijim vezama kroz učestale interakcije dolazi i do svjetonazorske konvergencije, odnosno u dugotrajnijim vezama osobe zajednički izgrađuju dijeljeni svjetonazor (Giles 1973; Giles i Ogay 2007; Shea i sur. 1988).

U radovima klasičnih sociologa, prvenstveno „Tönniesa (1887), Durkheima (1893) i Simmela (1908)“, te nešto kasnije i Wirtha (1938), prisutna je „zabrinutost da će lokalna zajednica nestati uslijed povećane mobilnosti“ (Knies 2013: 425, Colombo, Mosso i De Picolli 2001). Sličnu zabrinutost dijelili su i Adorno, Habermas te drugi pripadnici frankfurtske škole (*vidi npr.* Sloan 1995), a shvaćanja prema kojima lokacija gubi važnost za integracijske procese iznosili su i utjecajni sociolozi na prijelazu tisućljeća (*vidi npr.* Castells 1996; Beck 1999; Urry 2000; Bauman 2007). No, niz istraživanja također je ukazao i na to da je lokacija i dalje bitna za integracijske procese (Hunter 1975; Colombo i sur., 2001; Altman i Low 1992; Collins 1981; Pinkster 2007; Fine 2010; Knies 2013; De Blij 2009), a na to ukazuju i nalazi ovog istraživanja. Lokalnost, kao generalna tema, koja čini bitnu sastavnicu iskustva fenomena društvenih veza eksplicirana je kroz dvije pod-teme – *susjedstvo* i *stari kvart*. Neki opisi otkrili su da sudionici sudjeluju u trajnim susjedskim vezama te da osjećaju povezanost sa susjedstvom koje tvori i bitan aspekt njihova identiteta. Pored toga, dio sudionika ukazao je i na to da nastavlja održavati lokalno zasnovane, susjedske veze, čak i nakon odseljenja s lokacije na kojoj su te veze zasnovane.

Prema poznatom Blauovom aksiomu (1977: 28) „društveno povezivanje ovisi o mogućnostima kontakta“. Ljudi koji žive na zajedničkoj stambenoj lokaciji često borave na javnim površinama u neposrednoj blizini stambene jedinice s ciljem zadovoljenja praktičnih potreba i ostvarenja različitih aktivnosti vezanih uz dokolicu. Time se stanovništvo određenog stambenog područja više međusobno izlaže, a povećani kontakti dovode i do upoznavanja tih stanovnika. S vremenom površna poznanstva prelaze u stabilnije društvene veze koje tvore čvršće povezanu lokalnu zajednicu – *susjedstvo* (Kasarda i Janowitz 1974; Sampson 1988; Leyden 2003; Kearns i Yip 2007; Fine 2010; Gulin Zrnić 2009).

Iz fenomenološkog okvira bitno je razumjeti na koji način se u susjedstvu izgrađuje i održava kolektivni identitet te koja je važnost mjesta u kontekstu integracijske dinamike. U tom

kontekstu valja naglasiti da dio sudionika sebe doživljava dijelom povezane zajednice koja više-generacijski egzistira na određenoj lokaciji, a osobna biografija se pri tom poima kao ugrađena u povijest povezane susjedske zajednice. Svijest o povijesti te zajednice ne uključuje samo osobno proživljenu prošlost, već i sjećanje na mjesto iz razdoblja koje prethodi individualnom biografskom iskustvu. Pored toga prisutno je i shvaćanje prema kojem se povezanost susjedske zajednice doživljava kao naslijeđena od prethodne generacije. Za razumijevanje tih akata svijesti prvenstveno je bitno predočiti značenje pojma mjesta u fenomenološkoj literaturi. U fenomenološkoj tradiciji „mjesto nije fizički okoliš odvojen od ljudi povezanih s njim, već prije, nedjeljivi, normalno nezapaženi fenomen osobe-ili-ljudi-koji-doživljavaju-mjesto“ (Seamon 2014: 11-12). Kao i prema drugim objektima horizonta svijesti, individue spram mjesta mogu zasnivati odnos odbojnosti, indiferentnosti ili privrženosti (Scanelli i Gifford 2014), a ova studija je pokazala da dio sudionika osjeća snažnu privrženost mjestu. „Emocionalne veze ljudi s mjestima“ ne uključuju samo privrženost osoba fizičkom entitetu, već privrženost ljudi entitetima koji su „ujedno ekološki, izgrađeni, socijalni i simbolički okoliši“ (Hummon 1992: 253; *vidi i*: Scannelli i Gifford 2014; Riley 1992; Windsong 2013; Raymond, Brown i Weber 2010: 246). Privrženost mjestu „doprinosi individualnom, grupnom, i kulturnom samo-poimanju i integritetu“, a u literaturi je zabilježeno da se takav emocionalni odnos spram mjesta pojavljuje u više različitih modaliteta od kojih svi nemaju jednake učinke na integracijske procese (Altman i Low 1992: 4; Lewicka 2014; Hummon 1992). U kontekstu ove studije ključno je razumjeti oblik privrženosti mjestu zasnovan na svijesti o osobno proživljenoj prošlosti osobe na nekom mjestu, ali i na posredovanom sjećanju o više-generacijskom kontinuitetu života pripadne zajednice na određenoj lokaciji. Takav oblik emocionalne privrženosti mjestu Low (1992) naziva „genealoškom privrženosti“. Za razliku od nekih drugih oblika privrženosti mjestu ovaj oblik se odražava i u akcijskoj komponenti osobe, budući da osobe s takvim emocionalnim odnosom prema mjestu održavaju snažne veze i socijalnu razmjenu sa susjedima. Iako se radi o obliku privrženosti koji je svojstven „tradicionalnim seljačkim zajednicama u kojima je odnos stanovnika sa selom uspostavljen stoljećima“ (Low 1992: 167), taj oblik privrženosti mjestu nije neuobičajen u urbanim sredinama, o čemu svjedoče kvalitativne studije kostarikanskog San Josea (Low 1992), jednog predgrađa Guadalajare (Logan 1984), Worcestera u SAD-u (Hummon 1992) ili Novog Zagreba (Gulin Zrnić 2009: 146- 156). Također, Lewicka (2014: 55; 2011b) u kvantitativnoj studiji na uzorku poljskih ispitanika pronalazi kako je oblik „tradicionalne privrženosti“ zasnovan na

„autobiografskoj ukorijenjenosti u mjestu“ i ideji o „naslijeđenom mjestu“ karakterističan za ispitanike koji održavaju snažne veze sa susjedima.

Istraživanje je također pokazalo da se povezanost sa susjedstvom ne zasniva samo kao odnos između ljudi i njihovog aktualnog mjesta stanovanja, već i da osobe koje žive na drugim lokacijama osjećaju snažnu povezanost sa susjedstvom na kojem su ranije živjeli, te da uz to individue održavaju etablirane veze zasnovane u tom susjedstvu, učestalo ga posjećujući. Čin preseljenja izaziva niz psiholoških i socijalnih troškova koje individue nastoje amortizirati primjenjujući različite strategije. U nekima od tih strategija individue ne nastoje amortizirati troškove korištenjem potencijala širenja osobnih mreža na novom stambenom području, već nastavljaju održavati i ulagati u veze s „onima koji ostaju u *starom susjedstvu*“ (Galster 2008: 13). Studije unutar gradskih-migracija u čikaškom metropolitanskom području (Rosenbaum i Zuberi 2010) i nekim nizozemskim gradovima (Bolt i Van Kempen 2010; Posthumus, Bolt i Van Kempen 2013) primjerice ukazuju na to da su individue sklonije preseljenju na novu lokaciju u većoj blizini prethodnog mjesta stanovanja, kako bi po preseljenju mogli održavati etablirane veze zasnovane na prethodnoj lokaciji. U ovom istraživanju nisu pronađeni takvi obrasci, no istraživanje je ukazalo na to da individue ne realiziraju potencijal širenje mreža na novom stambenom području, već unatoč troškovima učestale unutar-gradske mobilnosti nastavljaju održavati etablirane veze s osobama s prethodnog područja stanovanja. Takav nalaz osim što ukazuje na to da su etablirane veze zasnovane na nekoj prethodnoj stambenoj lokaciji važne i u životu individua koje više ne žive na toj lokaciji ukazuje i na dvije teorijski bitne implikacije vezane uz prirodu unutar-gradskih migracija.

Prvo, ranija sociološka teorija migracijama je često pristupala koristeći dihotomne podijele, te je neke od temeljnih identiteta i procesa tumačila kao međusobno isključive kategorije i suprotstavljene silnice. No u novijim teorijskim razvojjima se naglašava manjkavost tumačenja migracijske zbilje u takvim binarnim shemama, te se ističe potreba za konceptualizacijama koje će više uvažavati kompatibilnost i uzajamnu uvjetovanost u literaturi tradicionalno suprotstavljenih kategorija (*vidi npr.* Glick Schiller i Salazar 2013; Gustafson 2014). Kao jednu od tradicionalnih binarnih opozicija Gustafson (2014: 38-42) navodi i uvjerenje da „postoji suprotnost između mobilnosti i privrženosti – tako da mjesto i teritorijalne veze gube važnost kod mobilnih osoba i/ili da osobe sa snažnom privrženošću mjestu nisu sklone kretanju“. No, kako nastavlja Gustafson, niz istraživanja provedenih u različitim sociokulturnim sredinama ukazuje „da je privrženost mjestu povezana sa zadovoljstvom

životom čak i u društvima karakteriziranim visokim stupnjem mobilnosti, te čak i da visoko mobilne osobe mogu razviti snažne veze s mjestom“ (Gustafson 2014: 38-42; *vidi i*: Lewicka 2014; 2011a; Scannelli i Gifford 2014: 26-29). Također, sama mobilnost može biti potaknuta upravo privrženosti mjestu kojega se posjećuje (Lewicka 2014: 49; Gustafson 2014; Rérat i Lees 2011; Barcus i Brun 2010; Westin 2016; Low 1992), a ovo istraživanje također ukazuje na to da je takav obrazac prisutan kod unutar-gradskih migracija.

Također, održavanje etabliranih veza zasnovanih u prethodnom području stanovanja bitno je i u kontekstu fenomenološke definicije mjesta. Ranije je spomenuto da fenomen mjesta ne uključuje samo fizički entitet, već fenomen kod kojega se u doživljaju mjesta fizičko i socijalno snažno prožimaju. No pri tom valja naglasiti da mjesto ne čine samo ljudi koji stanuju na određenoj lokaciji te da ono nije opsegom fiksirani entitet. Takvu narav mjesta Barcus i Brun (2010) elaboriraju pojmom „elastičnosti mjesta“. Za njih mjesto nije samo fiksirani geografski entitet na kojem živi određena populacija, već mjestu pripadaju i visoko mobilne individue koje „održavaju permanentnu i kontinuiranu uključenost u neko mjesto tijekom života, neovisno o stvarnom prebivalištu na toj lokaciji“ (Barcus i Brun 2010: 281-286).

Anonimnost je u studijama gradova često navođena kao jedna od distinktivnih karakteristika gradskog načina života. U uvodu utjecajnoj studiji gradskog načina života iz sedamdesetih godina prošloga stoljeća Lyn Lofland (1973: ix) navodi da „doživjeti grad, znači doživjeti anonimnost“. Takav doživljaj grada proizlazi iz niza različitih procesa i karakteristika svojstvenih gradskim sredinama, poput same veličine gradova (Simmel 1950), većeg rezidencijalnog previranja (Sampson 1988), veće rasne i etničke heterogenosti u kompoziciji stanovništva (Bogardus 1925), te s time povezanih jezičnih barijera (Pinkster 2007), kao i nekih specifičnih strategija koje urbano stanovništvo razvija s ciljem amortiziranja podražaja socijalne i fizičke okoline, svojstvene većim gradovima (Simmel 1950; Goffman 1966; Jensen 2008). No, kako Lofland (1973) obrazlaže u spomenutoj studiji, anonimnost nije uvijek poželjna te stoga pučanstvo gradova pored strategija koje povećavaju anonimnost razvija i strategije kojima nastoji umanjiti učinke anonimnosti na kvalitetu života. Manji gradovi se pri tom razlikuju od većih te, s obzirom na anonimnost, pokazuju više sličnosti sa seoskim sredinama (Lofland 1973: 9; Lewicka 2005). Kako pokazuje ovo istraživanje, dio sudionika iskustvo života u Zadru doživljava kao iskustvo života u manjoj i kohezivnoj sredini, a takvo iskustvo doživljavaju ugodnim (*usp.* Hummon 1992). No drugi dio sudionika ukazao je na to da manjak anonimnosti ima i nepovoljne učinke na kvalitetu života, budući da se veća

kohezivnost sredine odražava u nelagodnom doživljaju nemogućnosti očuvanja privatnosti. U manje anonimnim i tješnje povezanim zajednicama individue imaju veću količinu informacija o drugim žiteljima zajednice, dok s druge strane veća povezanost pruža veću mogućnost dijeljenja informacija o drugim žiteljima. Takav ustroj kohezivnijih sredina pospješuje prakse poput tračanja i ogovaranja (Haugen i Villa 2006), što posljedično uzrokuje i nelagodan osjećaj manjka privatnosti te izloženosti takvim praksama (*usp.* Blumenthall 1932: 48; Haugen i Villa 2006; Woods 2018).

Kako navode sudionici, jedan od oblika zaštite izlaganja privatnosti u takvom socijalnom miljeu jest povećanje i održanje distance. Distanciranost između susjeda je u jednoj od rijetkih fenomenoloških studija društvenih odnosa u gradskim četvrtima provedenih u hrvatskom kontekstu prikazana kao pozitivna karakteristika susjedskih veza. U studiji novozagrebačkih četvrti Gulin Zrnić (2009: 146), distanciranost shvaća kao pozitivno obilježje zajednice, koje odražava same kvalitete nenametljivih susjeda, odnosno susjeda koji vrednuju i uvažavaju tuđu intimu. Za razliku od toga, ovo istraživanje je ukazalo da distanciranost u međuljudskim odnosima ne odražava kvaliteta nenametljivih susjeda, već upravo mehanizam razvijen da se zaštititi od susjeda sklonih zadiranju u privatnost.

9.1.3. Iskustvo fenomena povjerenja

Drugi fenomen čija se esencijalna struktura eksplicira u ovom dijelu disertacije je fenomen povjerenja. Mreža sastavnica iskustva tog fenomena eksplicira se putem pet otkrivajućih tema: stvarna osobnost, osjećaj sigurnosti, znanja o vjerodostojnosti drugih osoba, poznavanje nečije prošlosti i povjerenje se izgrađuje.

Stvarna osobnost

Prva otkrivajuća tema bitna za prikazivanje esencijalne strukture iskustva fenomena povjerenja je stvarna osobnost. Ta tema ukazuje na to da dio sudionika doživljava sebe kao biće koje ima svoju istinsku prirodu, svoj stvarni identitet i osobnost. Sudionici vjeruju da svoju stvarnu osobnost ne ostvaruju u svim društvenim odnosima, već upravo u onim odnosima okarakteriziranim povjerenjem. Za Lidiju je povjerenje bitan aspekt njene interakcijske stvarnosti. U odnosima u kojima je prisutno povjerenje Lidija se osjeća manje opterećenom, budući da ju prisutnost povjerenja u takvim odnosima lišava nelagodne refleksivnosti o sebi.

Odsustvo refleksivnosti i proračunatosti u interakcijama koje karakterizira povjerenje joj omogućava da se prepusti i bude ono za što vjeruje da u suštini ona sama jest.

Dakle odnos bez ikakvih kalkulacija. To bi bilo povjerenje, kad se totalno možeš prepustiti i kad si onakav kakav jesi. Ti prvenstveno moraš biti ono što jesi. Da se ti ne pretvaraš prema toj osobi.

Luka je na jednom mjestu u intervjuu naveo da vjeruje isključivo članovima obitelji. Smatra da u obiteljskim odnosima nije potrebna prijetvornost, već obiteljski odnosi omogućuju ostvarenje stvarne osobnosti iz razloga što članovi obitelji tu stvarnu osobnost prihvaćaju. Upitan da pojašni razlog zbog kojeg vjeruje samo članovima obitelji odgovorio je:

Zato jer unutar obitelji, unutar obitelji ne moraš nositi nekakve maske kako bi netko drugi želio da ti izgledaš, nego ti izgledaš... upravo onako kako izgledaš, a obitelji [to] ne smeta... Znači razlika je u tome što ne moraš nositi maske u obitelji.

Osjećaj sigurnosti

Temeljem opisa dijela sudionika moguće je razabrati da povjerenje ima važnu ulogu u njihovoj življenoj svakodnevnici i iz razloga što prisustvo povjerenja u doživljaju životnog svijeta ujedno karakterizira i odsustvo osjećaja straha. Na to je ukazala Jelena tvrdeći kako se u stanju u kojem je prisutno povjerenje „možeš opustiti“ te da u tim trenucima ima „tu neku sigurnost“. Luka je primjerice naveo da je za njega povjerenje bitno „jer je to osjećaj koji ti pruža određenu sigurnost da ne moraš strahovati da će ishod nečega biti drukčiji od predviđenog.“

Ukoliko je u doživljaju svijeta odsutno povjerenje, osoba doživljava strah. Taj strah se pojavljuje u nekoliko oblika. Prvi oblik straha je strah od reakcije druge osobe u interakcijskom kontekstu. Na takvo iskustvo ukazala je Lidija. Odnos koji karakterizira povjerenje, kako je ranije izloženo, Lidiji omogućuje ostvarenje istinske prirode. No u drugom opisu navela je i kako u odnosima okarakteriziranim povjerenjem nije prisutna bojazan oko toga kakvu će reakciju kod druge osobe izazvati njeno djelovanje.

...možeš potpuno, bez razmišljanja i bez kalkuliranja pričati s nekom osobom, da joj možeš povjeriti neke stvari, da, da možeš biti siguran da će ta osoba napraviti sve što radi kako treba, odnosno kako ti misliš da treba, jer to je cilj. Znači da možeš biti

neopterećen u nekom kontaktu, da ne moraš razmišljati što ćeš reći, što ćeš napraviti, da li će se ta osoba naljutiti ili se neće naljutiti.

Na drugi oblik straha ukazao je Marko. U njegovom opisu moguće je razabrati kako strah u odsustvu povjerenja proizlazi iz svijesti o mogućnosti ponavljanja traumatičnog događaja koji je upisan u njegovo iskustvo.

Mislim, ali kad pogledamo kakva je čitava situacija u svijetu, onda nije ni čudo da su ljudi ovakvi, da su nepovjerljivi. Mi, mi sad recimo sad hoćemo da idemo u [...]. Tamo postoji opasnost da netko baci tu bombu i sad evo ljudi su nepovjerljivi za otići tamo.

Na posljednji oblik straha su ukazali Luka i Stipe. Njihovi opisi iskustava ilustriraju da se strah ne pojavljuje primarno kao bojazan od posljedica djelovanja osobe koja krši povjerenje, već je kod njih prisutan strah od proživljavanja samog čina izigranog povjerenja. U ranije izloženom opisu Luka je naveo da se strah pojavljuje zbog mogućih konzekvenci djelovanja osobe koja izigrava povjerenja. No u drugom djelu intervjua naveo je i kako se kod izigranog povjerenja osoba mora nositi i sa samim činom razočarenja, kojega doživljava traumatičnim samim po sebi.

Najteže je možda u principu ostati ne razočaran s obzirom na očekivanja. Znači neispunjenje očekivanja je najteže. Znači to je najteže u odnosu s drugim ljudima. Jer bilo tko očekuje od nekoga nešto... i na taj način, ako osoba bude razočarana treba prihvatiti to.

Stipi fenomen povjerenja također ulijeva sigurnost u okviru življene svakodnevice. Za njega je bitna sama spoznaja da u njegovu životu postoji pouzdana i vjerodostojna osoba, te ga svijest o postojanju takve osobe čini opuštenijim.

Znači samim tim što imate nekoga u koga se možete pouzdati, kome možete povjeriti određene stvari vas čine opuštenijim, je li? Jer, možda bez tog povjerenja bi život...meni bi možda [bilo] nezamislivo da ne mogu nekome vjerovati ili da, je li? Da se moram osvrutati za svaku sitnicu... meni bi to bilo pogubno. Tako da mislim da, ono, istodobno olakšanje i nekakav ajmo reći, ponos u sebi, da imate nekoga kome možete vjerovati, kao... imate osjećaj sigurnosti, znate da je taj netko iza vas, tu.

U drugom dijelu intervjua Stipe je detaljnije ilustrirao da se strah kod iskustva izigranog povjerenja primarno ne manifestira kao strah od posljedica djelovanja drugih osoba nakon

kršenja ukazanog povjerenja. Slično kao i u Lukinom slučaju, za njega je sam čin izigranog povjerenja traumatičniji od samih posljedica djelovanja osobe koja krši povjerenje.

Pa mislim da su ti razlozi, baš, jedan od tih što svi mi smatramo... da će neko to iskoristi. Sad na ovaj ili na onaj način, to vaše povjerenje, da će ga izigrati! Onda ljudi... pa ne znam tako onda i ja smatram, sad da imam povjerenje u nekog pa me taj... možda nije toliki problem što će vas, što će izdati vaše povjerenje nego što ćete se vi osjećati povrijeđenim. Znači, ajmo reći, ta nekakvo... ne znam kako bi to opisao... je li, da znači, ne posljedica toga što će izdati vaše povjerenje, nego, ovaj, baš taj dio koji će vas ovaj, nekako pogoditi. Jer posljedica ko' posljedica ne mora biti nekakva strašna, ali ona psihička posljedica... ona onda uzrokuje možda veće traume, nego bilo kakva druga.

Znanja o vjerodostojnosti drugih osoba

Prema opisima sudionika moguće je razabrati i da povjerenje nije fenomen koji je vezan samo uz emocionalne procese i afektivna stanja individue do kojih dolazi u interakcijskom kontekstu, već je fenomen povjerenja vezan i uz određena znanja. To najjasnije ilustriraju različiti oblici znanja na kojima se zasnivaju predodžbe o vjerodostojnosti drugih osoba. Neki od sudionika su tako primjerice ukazali na to da je povjerenje fenomen koji je moguće dijeliti s drugim osobama ili fenomen koji se očekuje od drugih osoba. U jednom opisu Stipe je primjerice naveo kako se povjerenje „ograničava na određeni broj osoba i ne dijelite ga dalje“. Vice je također ukazao na refleksivan odnos spram povjerenju kao idejnoj kategoriji, tvrdeći da povjerenje ne očekuje od svakoga budući da to ne bi imalo smisla. Tomu je dodao i da smatra kako je povjerenje vrlo bitna društvena vrijednost.

Pa povjerenje ovisno, ovisno, ovaj od koga očekuješ povjerenje. Ne možeš od svakoga očekivati povjerenje jer to ne bi bilo, mislim na kraju krajeva to nema nikakvoga smisla, je li? Znači povjerenje očekuješ od nekih, sebi bližih osoba. Normalno, povjerenje je na, na visokoj ljestvici, ovaj, društva, je li? Povjerenje je možda jedna od najbitnijih... društvenih... točaka, je li? ... Kako bih to nazvao.

Na refleksivan odnos spram povjerenju kao idejnoj kategoriji ukazuju i opisi prema kojima se generalni stavovi o vjerodostojnosti osoba u životnome svijetu formiraju u socijalizacijskom procesu. Luka primjerice vjeruje da lokalnu zajednicu u cjelini karakterizira odsustvo povjerenja. Kao pozadinu toga vidi odgoj u kojemu se djeci kategorija povjerenja ne

prikazuje kao poželjna pojava. Odnosno, prema njegovom shvaćanju djecu se uči nepovjerenju. U jednom opisu je tako primjerice naveo: „Ono što ja mislim, kako se ljudi odgajaju to je doslovno: 'Nemoj da te netko zajebe!' Eto, tako je to retorika obitelji: 'Nemoj da te netko zajebe!'. Na sličan način to je prikazao i Danijel ističući: „znači, tebe roditelji uče: 'Sine, gledaj sebe inače si najebao!'”.

Drugi oblik znanja na kojima se zasnivaju stavovi o vjerodostojnosti osoba u življenoj svakodnevnici zasnovan je na osobno proživljenim iskustvima i događajima iz prošlosti. Jelena primjerice ljude ne smatra uvijek vjerodostojnima, pa stoga nepovjerljivost smatra opravdanim stavom u odnosu s drugima. Nepovjerljivost kao opravdan stav predočava time što je u prošlosti doživjela iskustvo izigranog povjerenja od strane osobe kojoj je povjerenje ukazano. Kao ilustrativan primjer takvog događaja opisala je anegdotu pri kupnji automobila.

Mi smo ti išli u nabavu za auto tražiti i onda smo kontaktirali tri proizvođača. Znači evo, ja sam išla s punom vjerom da će mi svi ti proizvođači dostaviti određene dokumente i oni su mi potpisali određenu dokumentaciju... i kad smo mi odabrali najjeftinijeg proizvođača ja sam išla s vjerom da on ima sve te dokumente i on je meni rekao da ima i da će ih dostaviti, onda je mjesec dana zavlačio, a ja sam mu vjerovala.[...] I ja na kraju, kad sam nazvala tog čovjeka, i rekla da sam išla stvarno s vjerom da će sve biti OK, on je rekao, a hvala Vam, hvala Vam, baš mi je drago da ste takvi, a na kraju od njegovog radnika sam saznala da nas je cijelo vrijeme muljao i lagao.

Vlatka je navela da povjerenje ima bitnu ulogu u njoj svakodnevnici te je dodala i kako se zbog određenih iskustva iz prošlosti prestala povjeravati ikom izuzev članova uže obitelji. Takav izbor, kao i u ranije navedenom Jeleninom primjeru, određen je događajima iskušenima u osobnoj prošlosti.

Pa ne znam, ono, dogodilo mi se puno puta u životu da je netko iznevjerio moje povjerenje, tako da nakon nekog vremena sam prestala se povjeravati... osim znači najužem! krugu obitelji... Ne znam, držim se za sebe! Zapravo sama... dovoljna sam sama sebi, zato što sam društvena... Ja ću se družiti sa svima i sa mnom, ono, nije teško se u društvu ni povezati, ali uvijek držim jednu, ono, doći ćeš do jedne granice, ali preko toga ne ide nitko.

U nastavku je Vlatka dodatno ukazala i na to da je u ranijem razdoblju života bila u većoj mjeri povjerljiva prema drugima. No nakon određenih iskustava je postala više sumnjičava prema ljudima. To također ukazuje na to da se povjerenje ne doživljava samo u afektivnoj sferi, unutar specifičnog situacijskog konteksta, već i da povjerenje predstavlja idejnu predodžbu koja se oblikuje u okviru osobne biografije.

... više ne vjerujem nikome! Osim, znači: mama, muž, stariji brat! Čak se ni svojim prijateljicama neću, ni jednoj, vjerojatno povjeriti... ono sto posto, nikom! To sam, ne znam, prestala raditi krajem srednje.

Sljedeći vid znanja na kojima se temelje uvjerenja o vjerodostojnosti drugih primarno je vezan za generalne sudove o naravi svijeta i za određene antropološke predodžbe. Danijel je primjerice na jednom mjestu u intervjuu, opisujući aktualni društveni kontekst, naveo: „Jednostavno je to sve postala ogromna džungla i grabež i ako se za sebe ne pobrineš...gotov si.“ Kako je ranije izloženo, Vlatka nepovjerenje smatra opravdanim zbog konkretnih događaja koje je iskusila. No u drugom opisu navela je i da „se uvijek treba držati malo rezervirano“, nastavljajući u tom iskazu kako „u principu većina ljudi gleda svoju korist“. Jelena lokalnu zajednicu u cjelini doživljava nepovjerljivom, a dvoji o tome je li nepovjerenje koje percipira u zajednici određeno samom prirodom zajednice ili čovjekovom naravi.

Ali znam da, ovaj, da udruge ne vjeruju Gradu, Grad ne vjeruje udrugama. Onda udruge među sobom ne vjeruju jedne drugima, a onda opet i unutar udruge imaš frakcije gdje se ljudi drže skupa pa ne vjeruju drugim osobama i tako dalje... Ne znam je li to do zajednice ili jednostavno do čovjekove prirode.

Najdetaljniju ilustraciju koja ukazuje na generalne rasudbe o naravi svijeta i antropološka shvaćanja na kojima se temelji procjena vjerodostojnosti u okviru življene svakodnevnice naveo je Marko. Prema Markovu shvaćanju nepovjerenje je odraz cjelokupnog društvenog miljea koji okružuje individuu, a opasnost vreba u različitim društvenim kontekstima zbog kojih se pojedinac radije oslanja na sigurnost vlastitoga doma.

Ta nepovjerenja nastaju i iz situacije koja je oko njih. Koja ih okružuje. Bilo da se radi o političkoj, bilo da se radi o kulturnoj, bilo da se radi o sportskoj, bilo da se radi o bilo kojoj prilici koja u njima stvara određeno nepovjerenje i on se baš ne uključuje u

to. On će radije ostati u kući u četiri zida s televizijom, jer zna da mu tu nitko ne može naškoditi nego otići negdje van.

U drugom opisu Marko nepovjerenje smatra opravdanim stavom zasnivajući takvo uvjerenje na predodžbi o čovjekovoj egoističnoj naravi. Detaljno je to obrazložio sljedećim opisom:

Toliko je briga na čovjeku da on jednostavno postaje egoista čak. Postaje egoista. Sigurno! Jer on misli samo na sebe i na svoju djecu. Njega baš puno ne interesira što mu se dešava. Imate obitelji koji žive u jednoj kući, koji, ama u toku godine možda ne kontaktiraju jedan put, nego ako se slučajno nađu pa pozdrave se. Ne kontaktiraju uopće. Zato što je čovjek postao otuđen. On je postao otuđen. On, on živi sam za sebe. Živi za onaj uski krug svoje obitelji i eventualno za nekog od prijatelja. Ja znam po mome bratu koji se druži. Ima jedan krug prijatelja koji se druže i ne interesira ga drugo [...]. Ali nećeš ga naći da on ide okolo, da šeta i traži prijatelje, jer neće ih naći. Jer svaki ima neki svoj interes, svak' je drukčiji. Jer svaka osoba je jedna posebna individua [...]. Sa svojim mislima, sa svojim željama i nije spreman da tu svoju misao i tu svoju želju podijeli s nekim drugim. Postaje sebičan, ljudi postaju sebični, egoisti.

U drugom iskazu Marko je naveo ponešto drukčije shvaćanje, koje dodatno naglašava njegov doživljaj čovjeka kao egoističnog bića. Na drugom mjestu u intervjuu naveo je tako da se egoistična narav čovjeka ostvaruje od samog rođenja.

Pa to je čovjeku normalno. U čovjeku je to njegovo. To je njegova priroda. Od početka. On kad se rodi on je već egoist. Čim počne sisati majčinu sisu on je već egoist. On grabi sisu koja je njegova. A onda kasnije kad bude, uvijek gleda gdje će jesti. Pa onda igračka je njegova, ne da je nikome. Pa onda kad... knjigu neku, pa ne da je nikome drugom. On već od malih nogu postaje egoist. Čovjek je posesivno biće i tu nema šta. On gleda sam sebe. A ako iz tog svega okruženja može izvući iz nečega korist, onda će se tek polako otvarati prema prijateljima i slične stvari. Dapače, on misli na sebe. On... kako će se najesti, kako će se sjesti, kako će se odmoriti, kako će pogledati televiziju i baš ga nije briga jeli to ima neki drugi.

Zaključno, znanja na kojima se temelje stavovi o vjerodostojnosti drugih osoba vezana su uz same karakteristike lokalne zajednice. U tom kontekstu bitno je naglasiti da postoje bitno

kontrastni doživljaji zajednice, no u obama doživljajima je prisutno isto shvaćanje, a to je da se nepovjerenje u zajednici poima kao nešto što proizlazi iz njene heterogenosti. Lidija i Marko zajednicu doživljavaju nepovjerljivom, a okolnost koja se odražava u nepovjerenju je postojane društvenih grupa koje se razlikuju u svjetonazoru i mentalitetu. Lidija je primjerice na sljedeći način opisala odnose u svom susjedstvu:

Pa nemam pojma kako je to sve krenulo i zašto je to sve krenulo. Ne znam, vjerojatno to tako dođe. Sigurno je bilo i nekakvih različitih interesa, ne možemo to nazvat sukobom, ali na primjer, recimo, imate nas par tamo, mi smo, nazovimo to starosjedioci, znači, naše su kuće tamo od davnina, od davnina. Ovi okolni, oni su svi došljaci, znači koji su kupovali terene, koji su gradili kuće, drugoga su, drukčijega su mentaliteta, jedni su s otoka, jedni su gore s kopna i tako [smijeh]. Jedni 'boduli', jedni 'vlaji'. Prema tome, totalno različit način života, mentalitet drukčiji. Odnos samoga toga razmišljanja... tko si ti, pa si došao sad tu, odakle si došao ili lako je tebi ti si tu cijeli život. Mislim taj neki, glupi, nazovimo, neko rivalstvo ne znam na neki način, kako bih to nazvala.

Na sličan način Marko, iako navodi bitno drukčije identitete u odnosu na one koje je spominjala Lidija, heterogenost vidi karakteristikom zajednice koja se zrcali u nepovjerenju.

Pa malo sada. Ljudi sada malo, malo vjeruju. Prijatelj, prijatelju sada teško vjeruje, a kamo li nekoj zajednici da vjeruje. Ne vjeruje. Zato što su okolnosti u kojima u rasli. Socijalni status. Vjerski status, religiozni status, kako god hoćemo nazvati. Sve je to djelovalo. Nacionalni status. Sve je to djelovalo na formiranje njegovog mišljenja. I onda nije baš jednostavno tako da se prilagodi nekom drugom pogotovo ako nije iz istoga okruženja. I zato su ljudi postali ne povjerljivi. Nisu baš da vjeruju. I kažu, 'a ne vjerujem ja njemu'.

U drugom djelu intervjua također je naglasio da heterogenost predstavlja problem izgradnji povjerenja, dodatno naglašavajući kako je i doseljavanje ljudi iz drugih sredina s različitim porijeklom problematično.

Pa pogledajmo Zadar, sam po sebi kakav je pa ćemo vidjeti [smijeh]. Što u Zadru sve živi, od kuda sve to dolazi i normalna stvar, svak' je na jedan svoj modus, svak'... ima

kako se kaže... pedigre... svak' ima svoj pedigre... i sad ti pedigrei se baš ne slažu [smijeh].

Stipe je jedini od sudionika koji vjeruje da je zadarska lokalna zajednica dobro prožeta povjerenjem. Iako zajednicu doživljava takvom, njegov opis iz druge perspektive ukazuje na to da je homogenost zajednice bitna okolnost izgradnje povjerenja. Stipe vjeruje kako je povjerenje dobro zastupljeno u lokalnoj zajednici, a to pripisuje manjem priljevu stanovnika iz područja izvan dalmatinske regije. Žitelji lokalne zajednice prema njegovom shvaćanju dijele zajedničko regionalno porijeklo, a također smatra i da je među ljudima porijeklom iz regije vjerodostojnost dobro zastupljena te važna i poželjna društvena vrednota.

Pa mislim da, mislim da je još, ajmo reći, kod nas u određenom postotku, baš što se tiče Zadra, možda i, i malo šire, Dalmacije... da... je još povjerenje možda i više, ... nego... ustvari siguran sam da je više nego u drugim dijelovima zemlje. Jer tu je kod nas, ajmo reći, nekakav, ... stanovništvo je znači, kako bih rekao, autohtono. Velika većina je tu odavno. Malo je ljudi koji su se, sad možda više, koji su se doselili. A dijeli... čitav taj prostor Dalmacije dijeli nekakav svjetonazor u kojem još riječ nešto znači. [...] Manje je ljudi koji su sa, sa strane i dijele puno običaja. Tako da je još. Pogotovo se to možda ovdje kod nas osjeti, u, u našem zaleđu di su ta sela di još je riječ puno više od nekakvog ugovora, pisanog ili ne znam čega. Di' riječ nešto znači.

Poznavanje nečije prošlosti

Sudionici istraživanja u svojim opisima iskustava ljude generalno prikazuju kao nevjerodostojne, a kod nekih sudionika je prisutna i iznimno pesimistična slika svijeta, kao mjesta nastanjenog egoističnim individuama. No usprkos tako shvaćenom životnom svijetu, svakodnevica sudionika nije u potpunosti lišena povjerenja. Analizom intervjuja utvrđeno je kako sudionici vjeruju određenim bliskim osobama (Vice, Lidija, Danijel), prijateljima (Stipe), ljudima s kojima često i kvalitetno komuniciraju (Frane), kumovima (Stipe), nekim ljudima u poslovnom okruženju (Frane) ili „ženi“ (Stipe). Fenomen povjerenja je najčešće prisutan u odnosima u obitelji, na što su ukazali svi sudionici istraživanja, a kako je ranije navedeno Vlatka i Luka su podijelili iskustva prema kojima je povjerenje prisutno jedino u obiteljskim odnosima.

Ono što sve odnose u kojima je prisutno povjerenje čini sličnima i predstavlja invarijantnu konstituentu u strukturi iskustva fenomena povjerenja jest to da sudionici istraživanja povjerenje u odnosima temelje na poznavanju osobne biografije osobe kojoj se

vjeruje. Odnosno, povjerenje se ukazuje osobama s čijom su osobnom prošlošću sudionici upoznati. Najjasnije to ilustriraju Lidijino i Danijelovo iskustvo. Lidija je u jednom dijelu intervjua primjerice navela: „vjerujem tim bliskim ljudima oko sebe“, nastavljajući: „To moram priznati ne mogu sad reći za nekoga koga možda znam s televizije, s radija ili ne znam čega, ako ga osobno ne poznam.“ Na sličan je način o važnosti osobnog poznavanja osobe za izgradnju i ukazivanje povjerenja govorio i Danijel. On je važnost poznavanja osobne biografije osobe kojoj se povjerenje ukazuje ilustrirao primjerom prijevara birača od strane članova političke stranke, koje njihovi birači nisu osobno poznavali.

...kad netko ispuni nešto što smo se dogovorili, kad je netko konstruktivan u svom ponašanju prema bližnjima, prema drugima, prema okolini svojoj i kad netko to iz dana u dan ne samo na riječima nego i na djelima pokazuje. Onda ja znam, onda imam povjerenje u nekog, ako vidim da on živi i stoji iza onoga što on priča i misli... pa makar se ja i ne slagao s njim. Ali onda bar znaš na čemu si. Mislim ta neka, jedan na jedan interakcija je prvi korak ka toj gradnji povjerenja jer onda najbolje osjetiš efekte ponašanja jednog i drugog i razumiješ. To ti je isto ko' ovo, svi su mislili da će [politička stranka o kojoj govori] napraviti to i to, i onda su ih zajebali, jer oni su ko' da su u drugom svijetu, kužiš? E, ali da ti si s nekim, jedan, u nekoj, prisnijoj, bližem kontaktu, onda bi ti, jebi ga, i prije znao da će te on zajebati, jer ga znaš od prije kakav je, jer si s njim prošao sto situacija.

Povjerenje se izgrađuje

Sudionici istraživanja su također opisivali kako je povjerenje nešto što se u interpersonalnim odnosima izgrađuje tijekom dužeg vremenskog razdoblja. Za Lidiju povjerenje nije nešto što se ukazuje osobi prije upoznavanja već nešto što se „gradi“. Kako je istaknula u jednom opisu: „razvojem situacije, međusobne, vaše, dolaziš do tog povjerenja.“ Vlatka je također ukazala na to da je prisutnost povjerenja u međuljudskim odnosima nešto do čega se dolazi s vremenom. Također je i dodala kako za nju povjerenje u nekom odnosu predstavlja fenomen koji zahtijeva održavanje.

... pa meni povjerenje dolazi s vremenom. Ja nemam, ja nisam osoba koja ima na prvu u povjerenje bilo koga [smijeh]. To je nešto što se izgradi kroz odnose, dakle u komunikaciji. A i zapravo, mislim povjerenje i je bitno, to je nešto što treba njegovati.

Znači mora biti obostrano i za kvalitetne socijalne interakcije, ali zapravo povjerenje, kažem, meni nije nikad na prvu.

Slično iskustvo podijelio je i Marko za kojega se povjerenje uspostavlja upoznavanjem osobe od najranije dobi.

Ne postoji tog povjerenja. Jer ne rastu zajedno. Da rastu zajedno, onda bi postojalo to povjerenje. Jer povjerenje se stječe od malih nogu. Prijateljstvo se stvara od malih nogu. I ti si prijatelj onome prijatelju i vjeruješ u njega. Ali to si ti stekao godinama. Sad u ovim godinama nema šanse da netko stekne povjerenje u nekog drugog. Samo ako je interes on će biti zajedno s njima, a ako nema interesa on neće biti.

Stipe također smatra kako je za uspostavu odnosa u kojem je prisutno povjerenje potrebno vrijeme. Njegov sljedeći iskaz bitan je iz razloga što svjedoči o tome kako se povjerenje u odnosima nalazi na kušnji prilikom problemskih situacija, a potvrđivanje pouzdanosti individue u vremenskom procesu doprinosi daljnjem prisustvu povjerenja.

A onda kad vam se desi nešto, u životu, i kad vam netko od vaših prijatelja pomogne... kad vam je teško. I kad nekakvu situaciju savladavate za koju vam je potrebna pomoć... i taj vam pomogne... ono što se kaže širokog srca...i onda samim tim je uzeo vaše povjerenje... jer ako vam je pomogao kad vam je bilo teško onda je sve jasno, je li? U principu, znači, u neku ruku se žrtvovao za vas. Onda ćete se i vi žrtvovati za njega. To je smisao, je li, nekakvog povjerenja.

9.1.4. Zaključak

Prva tema relevantna za eksplikaciju esencijalne strukture iskustva fenomena povjerenja je stvarna osobnost. Kako je izloženo u okviru elaboracije ove teme, sudionici vjeruju da pri interakcijama u odnosima u kojima je prisutno povjerenje ostvaruju svoju istinsku prirodu. Na važnost povjerenja za ostvarenje stvarne osobnosti ili „istinskog sebstva“ ukazala je i Franzeseova (2009) kvalitativna studija autentičnosti. Kako navodi Franzese (2009: 87) u odnosima u kojima je prisutno povjerenje individua ostvaruje subjektivni osjećaj autentičnosti, odnosno, „subjektivni osjećaj da njeno ponašanje, nastupanje, sebstvo, odražava njen osjećaj sržnog bića“. Oblik autentičnosti, koji individua doživljava u odnosima okarakteriziranima povjerenjem, u literaturi se naziva i „relacijskom autentičnošću“ (Kernis i Goldman 2006; Spitzmuller i Ilić 2010). Prema Kernisu i Goldmanu (2006: 300, kurziv u izvoru) relacionalna

autentičnost uključuje „vrednovanje i težnju ka otvorenosti, iskrenosti i istinoljubivosti u odnosu s bliskim osobama“, a ono što autentične odnose čini različitima u odnosu na druge oblike odnosa jest to što je u takvim odnosima bitno da „bliski drugi vide 'stvarnog' tebe“.

Druga tema bitna za predočavanje fenomena povjerenja je osjećaj sigurnosti. U odnosima u kojima je prisutno povjerenje sudionici se osjećaju sigurno, odnosno takve odnose karakterizira i odsustvo straha. Na generalnoj razini, pri odsustvu povjerenja, u doživljajnoj sferi individue se pojavljuje strah uslijed nemogućnosti predviđanja budućih radnji aktera s kojima individua stupa u interakciju (Luhmann 1979; Elster 2007; Løgstrup 1997). Taj strah je sukladno nalazima ovog istraživanja moguće razložiti u nekoliko različitih oblika. Lidija je primjerice opisala da u odnosima koje karakterizira povjerenje može biti sigurna u ishod djelovanja drugih osoba, te je dodala kako u takvim odnosima možeš „biti neopterećen“ i pri tom „ne moraš razmišljati što ćeš reći, što ćeš napraviti, da li će se ta osoba naljutiti ili se neće naljutiti.“ Autentični odnosi, kako ističu Kernis i Goldman (2006: 301), oslanjajući se na rad Reisa i Patricka (1996), okarakterizirani su „recipročnim procesom samo-otvaranja te uzajamne intimnosti i povjerenja“. Ostvarenjem relacijske autentičnosti u nekom odnosu pospješuje se i „iskreno izražavanje temeljnih aspekata sebstva bez opasnosti od odmazde ili kritike“. U Lidijinom se slučaju, dakle, odsustvo povjerenja kod ne-autentičnih odnosa odražava u strahu od toga da će doći do razočaranja uslijed neželjene reakcije pri prezentiranju njenog vlastitog sebstva (Kernis i Goldman 2002; Eikeland 2015; Franzese 2009: 93-94; *usp. i:* Goffman 1959).

Drugi oblik straha na koji je ukazala studija, a karakterizira iskustvo svijeta u odsustvu povjerenja, je strah od ponavljanja traumatičnih događaja koje je individua izravno ili neizravno doživjela u prošlosti (*usp. npr.* Jones 2004; Bistricky i sur., 2017). Treći oblik straha je strah od samog čina izigranog povjerenja, kojega se doživljava traumatičnijim od drugih ishoda djelovanja osobe koja krši povjerenje u okviru specifične socijalne razmjene. U literaturi je prisutno niz objašnjenja zbog čega sam čin kršenja ukazanog povjerenja uzrokuje nepovoljne emocionalne reakcije kod osobe čije je povjerenje izigrano (*vidi npr.* Dirks, Lewicki i Zaheer 2009; Jones 2004: 10-13; Bistricky i sur., 2017). Kao prvo, izigrano povjerenje nema samo emocionalne troškove zbog „specifičnog sadržaja izdaje“, već i iz razloga što povjerenje predstavlja jedan od najbitnijih temelja socijalnog odnosa u cijelosti. Time se kod čina izdaje ne ugrožava samo sadržaj specifične socijalne razmijene, već i cjelokupan odnos koji je dugo izgrađivan i obilježen „intenzivnim emocionalnim ulaganjima“ (Lewis i Weigert 1985: 971, *usp. i:* Weber i Carter 2003; Mullin 2005). Drugo, kategorije poput povjerenja i vjerodostojnosti

individue predstavljaju bitne komponente moralnog i vrijednosnog sustava individue te se radi o kategorijama na kojima individua zasniva moralni integritet (Elster 2007; Weber i Carter 2003). Stoga kompromitiranje ukazanog povjerenja ima nepovoljne posljedice u vidu kompromitiranja moralnog integriteta individue te time posljedično i na pozitivno samopoimanje individue (Rompf 2015: 260; *usp. i.*: Mullin 2005). Zaključno, izigrano povjerenje ne kompromitira samo predodžbu o vjerodostojnosti aktera koji je izigrao ukazano povjerenje, već utječe i na doživljaj životnog svijeta kao sigurnog mjesta u cjelini (Luhmann 1979; Utley 2014; Weber i Carter 2003; Preble 2015).

Prema opisima sudionika može se razabrati i kako povjerenje nije samo fenomen koji je povezan s afektivnim i emocionalnim stanjima individue, već i fenomen koji je oblikovan određenim znanjima i kognitivnim procesima. Na to ukazuju opisi iskustava koji uključuju znanja o „moralnim kvalitetama“ osoba s kojima se potencijalno ulazi u socijalne razmjene, odnosno svijest sudionika uključuje znanja o vjerodostojnosti drugih osoba (Rompf 2015: 52, *usp. i.*: Luhmann 1979; Jones 2004; Trotsuk 2016). Analizom transkripata ustanovljeno je da se vjerodostojnost drugih aktera rasuđuje sukladno nekoliko tipova znanja. Prvi oblik je znanje koje se individui prenosi tijekom socijalizacijskog procesa, prvenstveno unutar obitelji (*usp.* Ermisch i Gambetta 2010; Jones 2004). Drugi oblik znanja je znanje proizašlo iz prošlih iskustava koja se upisuju u sjećanje individue, te oblikuju stavove o vjerodostojnosti drugih osoba u aktualnom životnom svijetu (*usp. npr.* Bistricky i sur., 2017). Treći oblik znanja su znanja koja odražavaju generalna shvaćanja naravi svijeta u cjelini, te određene antropološke predodžbe. Prema nalazima ovdje provedenog istraživanja poimanje fundamentalne naravi svijeta ukazuje na prisutnost hobsijanske slike svijeta, kakva je karakteristična za europska post-socijalistička društva (*vidi npr.* Simić 2016; Losoncz 2013; Begić 2012). Naposljetku, nekoliko sudionika ukazalo je i na to da je znanje o vjerodostojnosti aktera zasnovano i na predodžbama o samim karakteristikama zajednice. Konkretno, prema Lidijinom i Markovom shvaćanju nepovjerenje u lokalnoj zajednici je odraz njene grupne heterogenosti i razlika između svjetonazora svojstvenih pojedinim grupama.

Heterogenost kao prepreka izgradnji povjerenja i problematika manjka povjerenja između članova različitih društvenih grupa dobro je dokumentirana u sociološkoj literaturi (Dinesen i Sønderskov 2015; Williams 2001; Tanis i Postmes 2005; Brewer 1979; Putnam 2007; Saef i sur. 2019; Jones 2019; Dovidio i sur., 2005; Gulin Zrnić 2009). Manjak povjerenja prema pripadnicima drugih grupa proizlazi iz određenih kategorizacija u kojima se

pripadnicima, kako vlastite tako i druge grupe, pripisuju određene kvalitete. Prvi vid takve kategorizacije je onaj u kojemu se članovima druge grupe pripisuju različiti ili suprotstavljeni ciljevi onima koje se pripisuje članovima vlastite grupe, te je stoga, prema članovima na takav način doživljene druge grupe opravdan oprez (Chambers i Melnyk 2006; Williams 2001). Drugi oblik kategorizacije je onaj u kojemu individue pri doživljaju vlastite grupe imaju sklonost prenaplašavanju određenih kvaliteta njenih članova. S obzirom da se vjerodostojnost smatra jednom od tih kvaliteta, članove vlastite grupe se smatra superiornima u pogledu njihove vjerodostojnosti, odnosno članove druge grupe se doživljava manje vjerodostojnima (Brewer 1979; Tajfel 1982; Hernández-Lagos i Minor 2020; *vidi i*: Williams 2001).

Za razliku od Lidije i Marka koji zajednicu doživljavaju heterogenom i njene žitelje nepovjerljivima i nevjerodostojnima, Stipe doživljava lokanu zajednicu kao zajednicu u kojoj je povjerenje dobro zastupljeno, te njene članove doživljava u naravi vjerodostojnima. Stipe ljude u lokalnoj zajednici smatra vjerodostojnima ističući kako zajednicu sačinjava „autohtono“ stanovništvo, porijeklom iz iste regije te tome stanovništvu pripisuje vjerodostojnost, karakterizirajući ga kao stanovništvo kojemu „riječ još uvijek nešto znači“. U njegovoj kategorizaciji je razvidno kako članove lokane zajednice primarno ne poima kao stanovništvo strukturirano u različite grupe koje odražavaju socijalne procijepe, poput onih između starosjedilaca i došljaka, ili one procijepe koji se zasnivaju na temelju regionalnog porijekla. Njegov doživljaj zajednice zrcali „dekategorizaciju“ zajednice kao sačinjene od različitih grupa i njenu „rekategorizaciju“ kao „jedinствену, inkluzivniju, superordiniranu grupu“. Takva rekategorizacija odražava se i u pripisivanju pozitivnih karakteristika akterima koji bi kao članovi drugih grupa bili negativnije vrednovani (Dovidio i sur., 2005: 238; *usp. i*: Putnam 2007), a identitetsku osnovu u Stipinom doživljaju zajednice, na temelju koje zasniva rekategorizaciju, predstavlja zajedničko regionalno porijeklo.

Izuzev Stipinog iskustva, sudionici istraživanja su, kako je ranije elaborirano, većinom ukazivali na manjak vjerodostojnosti ljudi u lokalnoj zajednici. No usprkos iskustvima izigranog povjerenja te pesimističnoj fundamentalnoj slici svijeta življena svakodnevice sudionika nije u potpunosti lišena povjerenja. Sudionici intervjuja su dijeleći iskustva otkrili kako vjeruju određenim osobama, i to onima s čijom su prošlošću dobro upoznati. Oblik povjerenja za koji je bitno poznavanje osobne prošlosti aktera s kojima se stupa u interakcije u literaturi se uobičajeno naziva povjerenjem zasnovanim na upoznatosti. U srži takvog oblika povjerenja je „očekivanje ponavljanja“, ili detaljnije razloženo, taj vid povjerenja se zasniva na

stavu da će se u međuljudskim odnosima „socijalne interakcije u budućnosti generalno razviti onako kako su se socijalne interakcije razvijale u prošlosti“ (Frederiksen 2014: 38; Løgstrup 1997; Franeseze 2009: 95).

Važnost upoznatosti za izgradnju i održavanje povjerenja u interpersonalnim odnosima dobro je elaborirano u jednoj od najranijih (Lewis i Weigert 1985) socioloških teorija povjerenja, teoriji povjerenja Niklasa Luhmanna (1979). Povjerenje zasnovano na upoznatosti u suštini je „interpersonalno povjerenje“, odnosno radi se o povjerenju koje je „ograničeno“ na određene aktere u interpersonalnoj zbilji (Luhmann 1979: 22). Pri određenju funkcije povjerenja Luhmann (1979) polazi od argumenta, koji je i kasnije prisutan u radovima utjecajnih teoretičara povjerenja (*vidi npr.* Gambetta 1988; Elster 2007; Jones 2004; 2019; Giddens 1991), prema kojemu problem povjerenja proizlazi iz nemogućnosti ljudi da temeljem vlastitih racionalnih kapaciteta sa sigurnošću predvide te potom i eliminiraju opasnosti od nepovoljnih događaja. Uslijed takve egzistencijalne datosti svijet se u doživljajnoj sferi prikazuje potencijalno opasnim. No ljudi se usprkos takvoj žiovtnosvjetnoj datosti upuštaju u odnose koji nužno sadrže stanovitu količinu rizika. Kako ističe Luhmann (1979: 4), „potpuno odsustvo povjerenja sprječavalo bi [nekog] pri ustajanju jutrom“, a ljudska egzistencija bi bila permanentno ispunjena „osjećajem strepnje“ i „paralizirajućeg straha“. No pored toga što bi takvo stanje bilo „iznad ljudske izdržljivosti“, individue ne bi mogle ni iz logičkih razloga ustrajati na „definitivnom nepovjerenju“, budući da bi i takav stav zahtijevao stanovitu količinu povjerenja, barem u pogledu povjerenja u definitivno nepovjerenje. Povjerenje, kojega na razini psihičkog sistema Luhmann definira kao „samopouzdanje u vlastita očekivanja“, stoga predstavlja „temeljnu činjenicu društvenog života“, i to činjenicu koja je inherentno vezana uz ljudsko iskustvo jednako kao i nepovjerenje.

Ljudski doživljaj budućnosti izaziva breme u iskustvu budući da čovjek mora živjeti u sadašnjosti svjestan neodređene i neodredive budućnosti. Takvo iskustvo u čovjeku proizvodi sumnju, a povjerenje predstavlja formu koja „omogućuje življenje s takvom sumnjom“, odnosno povjerenje „povećava 'toleranciju na neodređenost' (Luhmann 1979: 13-15). Buduća djelovanja aktera s kojima individua stupa u odnose također su obilježena neodređenošću što u doživljajnoj sferi rezultira sumnjom. Upoznatost s drugim osobama pri tom ne omogućuje „poželjna niti nepoželjna očekivanja, već uvijete u kojima su oba moguća“ te je stoga „[u]poznatost preduvjet za povjerenje kao i za nepovjerenje“. Odnosno, kako dalje nastavlja Luhmann, karakterizacija budućih ishoda kao potencijalno opasnih kao i bezopasnih zahtjeva

„određenu upoznatost, društveno konstruiranu tipizaciju, koja omogućuje vlastito postavljanje ka budućnosti na povjerljiv ili nepovjerljiv način“ (Luhmann 1979: 19). Razlog zbog kojega upoznatost ima takvu funkciju za povećanje tolerancije na potencijale rizike budućih događaja jest to što kod upoznatosti „prošlost prevladava nad sadašnjošću i budućnošću“. Budući da „prošlost ne sadrži bilo koje 'druge mogućnost'“ u doživljajnoj sferi dolazi do „redukcije složenosti“ te svođenja neodređenosti na prihvatljivu razinu. Na taj način, „orijentacija na stvari u prošlosti može pojednostavniti svijet i prikazati ga bezopasnim“. Orijetirajući se na prošlost „netko može pretpostaviti da će uobičajeno i dalje postojati, da će vjerodostojno izdržati još jednu kušnju te da će se poznati svijet nastaviti u budućnosti“ (Luhmann 1979: 19-20).

Posljednja tema na koju se u ovom zaključku reflektira jest proces izgradnje povjerenja. Prema opisima nekolicine sudionika povjerenje predstavlja fenomen koji se svijesti sudionika prikazuje kao nešto što se u određenim odnosima izgrađuje tijekom dužeg vremenskog razdoblja. Proces izgradnje povjerenja za Luhmanna (1979) predstavlja stupnjevit proces u kojem se od inicijalnog čina ukazanog povjerenja od strane jednog od aktera postupno dolazi do odnosa kojega karakterizira uzajamno povjerenje, sankcioniranje kršenja povjerenja te do stadija odnosa u kojem se kršenje povjerenja očituje ozbiljnijim troškovima za osobu koja krši povjerenje.

U interpersonalnoj zbilji „složenost na koju se povjerenje fokusira“ proizlazi iz „slobode djelovanja“ drugih aktera. Povjerenje u tom kontekstu predstavlja „generalizirano očekivanje da će druga osoba zauzdati slobodu, svoj skriveni potencijal za različita djelovanja, u dosljednosti s vlastitom osobnošću – ili prije, u dosljednosti s osobnošću koju je prezentirala i učinila društveno vidljivom“ (Luhmann 1979: 39). Prva pretpostavka izgradnje odnosa okarakteriziranog uzajamnim povjerenjem je sam čin ukazivanja povjerenja od strane jednog aktera. Čin ukazivanja povjerenja u inicijalnoj fazi odnosa ima narav „supererogatornog djela“. Supererogatorno djelo je ono djelo koje „ne proizlazi iz neke prethodno pretpostavljene dužnosti“. No takvo djelo se „manifestira kao meritorno i izaziva poštovanje“ te predstavlja čin koji je u svojoj osnovi sličan „davanju poklona“. U ranoj fazi odnosa koji ima potencijal za izgradnju odnosa okarakteriziranog uzajamnim povjerenjem, čin pružanja povjerenja ne mora biti reciprociran, a izostanak nagrade za ukazano povjerenje u toj fazi ne podliježe strožim sankcijama te ne izaziva veće troškove za osobu koja ne uzvratiti na ukazano povjerenje. No ukoliko se ukazano povjerenje reciprocira u više navrata akteri ulaze u odnos koji otvara mogućnost drugih oblika socijalnih razmjena, uključujući i razmjene usluga. S vremenom veći

zalog pri razmjeni priziva i veće sankcioniranje kršenja povjerenja. Time odnos koji ima potencijal za odnos okarakteriziran povjerenjem postaje odnosom u kojem kršenje povjerenja postaje predmetom moralnih normi i sankcioniranja kršenja moralno nepoželjnog djelovanja (Luhmann 1979: 43-45). Također, kako je ranije spomenuto prisutnost povjerenja u interpersonalnoj zbilji eliminira tjeskobu prisutnu kod izlaganja vlastite ranjivosti neodređenom ponašanju drugih. Kršenje povjerenja stoga ima veće emocionalne troškove od kratkoročne dobiti ostvarene činom prijevare. Na emocionalnoj razini, dakle, izigravanje ukazanog povjerenja „obnavlja nemilosrdnu složenost svijeta“ te „stoga anksioznost vreba u pozadini“ svakog potencijalnog kršenja povjerenja (Luhmann, 1979: 81; *usp. i.*: Elster 2007; Weber i Carter 2003).

Razloge zbog kojih povjerenje ima kumulativnu narav, odnosno zbog čega povjerenje u interpersonalnim odnosima generira više povjerenja objašnjava i Jones (2004; 2013; 2019). Jones (2013: 15) povjerenje shvaća kao „leću koja modificira [načine na koji] agenti razumiju vlastitu situaciju“, odnosno proces koji „oblikuje percepciju“ u situacijskom kontekstu. Prisutnost ili odsustvo straha u doživljaju drugih aktera određuje hoće li povratne petlje afektivnih i kognitivnih procesa ići ka jačanju povjerenja ili jačanju nepovjerenja. Do „afektivnih povratnih sprega“ dolazi kada „neko prethodno emocionalno stanje pruža osnovu za drugo, ali srodno emocionalno stanje, koje potom pruža osnovu za izvorno emocionalno stanje, koje dalje jača srodno emocionalno stanje, i tako dalje, u samo-podupirućoj povratnoj sprezi, kakva ne samo da ima tendenciju održanja, već i pojačavanja obaju emocionalnih stanja“ (Jones 2019: s.ii). Ukoliko se agent nalazi u odnosu u kojem je odsutno povjerenje i prisutan strah takvo iskustvo potiče „ispitivanje tragova rizika i opasnosti u okolišu“, a agent je u takvom stanju „oprezan, ima povišenu svijest o vlastitoj ranjivosti, te doživljava situacije kao prožete rizikom“. Pri tom rizici nisu samo „vidljivi, već djeluju na agenta emocionalno i motivacijski“. Osoba je u takvom stanju „sklonija interpretirati situaciju“, kao situaciju u kojoj su obrambene radnje opravdane i poželjne te je stoga i zatvorena za suradnju (Jones 2004: 9; 2013; Williams 2001). Nasuprot tomu, u sigurnom odnosu s bliskim osobama u kojem je povjerenje potvrđivano i etablirano, u akcijskoj i motivacijskoj sferi interakcija s drugima biti će poticajna za daljnju suradnju, a veća suradnja generira i više sigurnosti i povjerenja (Jones 2004; 2013).

9.1.5. Iskustvo fenomena građanskog angažmana

U ovom dijelu disertacije prikazuju se rezultati posljednjeg fenomena kojeg se tematizira u fenomenološkoj studiji, fenomena građanskog angažmana. Esencijalnu strukturu tog fenomena prikazuje se kroz pet otkrivajućih tema: očuvanje socijalnog reda i nečinjenje kao građanski angažman, skrb za estetiku urbanog okoliša, angažman kao masovni događaj, osobna dobrobit te osuda od strane zajednice.

Očuvanje socijalnog reda i nečinjenje kao građanski angažman

Prema opisima iskustava moguće je razabrati kako značenje fenomena građanskog angažmana uvelike varira te kako je u njihovim iskustvima više intersubjektivnih značenja tog fenomena. To je razvidno u odgovorima sudionika na pitanje što za njih znači pojam aktivnog građanina, kao i u razlikama koje su evidentne pri opisu oblika mišljenja i djelovanja koja uključuju u vlastito poimanje građanskog angažmana. Vlatka je primjerice dala poprilično nesigurno određenje pojma aktivni građanin. U odgovori na pitanje što taj pojam znači za nju tako je navela:

Vlatka: Aktivni građanin?! [*duga pauza*]. Pa što ja znam... ono što mislim da bi trebalo biti... [*smijeh*]... Aktivni građanin?! [*pauza*]. Pa što ja znam... Ja mislim da je aktivni građanin onaj ko' stvarno nešto konkretno... radi... a sad koliko je takvih?

Intervijuer: U kojem pogledu konkretno?

Vlatka: Pa ne znam. Znači, pa... recimo članovi udruga... tako... ako ćemo tako gledati onda su oni aktivni... građani... znači rade na tome... bilo koje udruge rade na tome daaa... da učine na neki način svoje mjesto boljim [*duga pauza*]. Sad bilo kroz kulturu ili kroz eko akcije ili, ne znam, osim, znači osim udruga i ljudi koji direktno rade u takvim stvarima tko... na koji način se drugi može... netko...

Iako Vlatka s nesigurnošću odgovara na pitanje o značenju pojma aktivnog građanina, u njenom opisu je prisutno shvaćanje o tome da se kod aktivnog građanina radi o osobi koja djeluje vođena ciljem boljitka života u lokalnoj zajednici. Takvo shvaćanje prisutno je i kod dijela drugih sudionika istraživanja. Jelena je primjerice u odgovoru na isto pitanje navela: „Pa meni je to osoba koja utječe u pozitivnom smislu na svoju zajednicu i okruženje. Znači koja je baš aktivna u tome. Nije samo da sjedi i priča! Već da aktivno sudjeluje za boljitak.“ Takvo shvaćanje dijeli i Frane, koji je na isto pitanje odgovorio:

Pa ne znam kako bih definirao, ali mislim da je bitno da građanin bude pod broj jedan osviješten te da bude upoznat s time što se radi i događa u njegovoj zajednici u kojoj živi, bar u nekakvoj mikrolokaciji na području grada i županije, da, da zapravo bude na neki način, ono, da ne bude pasivan, nego da pokaže, ono, nekakav odgovor na probleme koji se nalaze u zajednici. Mislim da je to, ono, osnova nekog građanstva.

Luka je u jednom opisu također iznio shvaćanje aktivnog građanina kao osobe koja djelovanje usmjerava ka cilju dobrobiti socijalne sredine. Pri elaboraciji tog pojma je i naveo neke oblike djelovanja kojima se taj cilj ostvaruje.

Pa aktivni građanin je osoba koja svojim razmišljanjem nastoji... Odnosno koja svojim razmišljanjem mijenja sredinu oko sebe na bolje. To je aktivni građanin. To jest aktivni građanin je onaj koji izlazi na izbore, aktivni građanin je onaj koji sudjeluje u određenim udrugama, humanitarnim manifestacijama, akcijama i koji organizira bilo kakve takve manifestacije. Neaktivni građanin je onaj koji samo razmišlja o tome i ništa ne čini da bi se nešto promijenilo.

Kada je riječ o oblicima djelovanja kroz koje se ostvaruje angažman evidentno je da neki oblici angažman nisu snažnije zastupljeni u iskustvima sudionika istraživanja. Jedan od tih oblika je angažman koji se ostvaruje u okviru građanskih udruženja. O tome svjedoče iskustva sudionika koji sudjeluju u radu građanskih udruženja, kao i onih koji nisu participirali u takvom obliku aktivizma. Dvoje sudionika koji sudjeluju u radu građanskih udruženja navelo je da su same udruge nedovoljno aktivne u vlastitoj promidžbi. Frane je primjerice istakao:

Mislim da, eto, možda neke udruge jednostavno nisu dovoljno na neki način radile na svojoj promociji ovaj, da bi, da bi... mislim realno jako ima malo udruga koje imaju internet stranicu i koje rade ono nekako na mjesečnoj ili polugodišnjoj bazi ili nekakve volonterske akcije ili nekakva savjetovanja ili javna predavanja ili edukacije ili nešto, ono, ono što bi osiguralo na neki način vidljivost udruga.

Vlatka je podijelila iskustvo slično Franinom, te je ustvrdila: „Mislim koliko ljudi postoji u gradu koji uopće...da ih pitate ne znaju nabrojati jednu udruhu koja djeluje u gradu“, nastavljajući: „A možda se i udruge dovoljno ne promoviraju.“ Na odsustvo svijesti o angažmanu koji se očituje kroz rad lokalnih građanskih udruženja ukazali su i neki sudionici koji nisu imali osobnog iskustva s radom u tom sektoru. Luka, koji je u ranije spomenutom

kontekstu rad u građanskim udruženjima naveo kao bitan dio građanskog angažmana, je ukazao i na to da nije upoznat s radom udruga u lokalnoj sredini.

Pa sve što mogu reći je s jednom širom percepcijom zato jer ja nemam baš informacije koje su iz nekakve lokalne sredine...ne mogu pričati... nema jednostavno nikakve informacije unutar, osim udruge, ne znam... navijačke skupine 'Tornado Zadar' [...] Ako bi me možda pitao za nekakvu udrugu možda bih se sjetio da ta udruga nekakva postoji.

Na neupoznatost s radom udruga ukazala je i Lidija. U razgovoru o razlozima zbog kojih ne sudjeluje u radu građanskih udruženja je navela: „Nisam puno razmišljala iskreno govoreći, jer se nisam susretala konkretno s time da mi je netko možda ponudio, da mi je netko o tome pričao ili tako.“

Svi sudionici istraživanja ne poimaju građanski angažman kao djelovanje usmjereno boljitku društvene sredine. Kod nekih sudionika je očito kako se angažmanom smatra i djelovanje usmjereno ka drugim subjektima. Stipe je primjerice naveo kako bi aktivni građanin trebao vršiti „određene radnje koje se tiču njegovog života u tome gradu“, dakle angažman poima kao djelovanje usmjereno na vlastitu svakodnevicu. Vice je na pitanje o aktivnom građaninu odgovorio da je „u današnje vrijeme jako teško taj pojm uopće obrazložiti“, nastavljajući: „Jer mi smo danas svi aktivni, ako smo aktivni, aktivni smo za sebe! [smiješak], znači, za sebe i za svoju obitelj! [smiješak].“

Kada je riječ o djelovanjima koja sudionici uključuju u svoje poimanje građanskog angažmana evidentno je i da neki sudionici navode djelovanja određena specifičnim vremenskim kontekstom. Vice je tako primjerice naveo „odlazak u rat, dragovoljstvo, pravo ono ratovanje. Obrana grada u gradu i u čitavom zaleđu grada Zadra.“ Marko je kao oblik građanskog angažmana naveo svoja nastojanja za očuvanjem socijalnog reda te djelovanje u svrhu distribucije hrane i vode u ratnom razdoblju.

Pa tako su ustali, svi su ustali za obranu Zadra. Ja sam, ja sam s puškom tu na pet bunara dežurao u noći [...]. Dežurao sam tamo u noći i u 'Kampo Kaštelo' sam dežurao noću, s puškom. Čuvao sam da ne bi netko od ovih dugoprstića, [koji su] šetali po gradu dok su ljudi bili u skloništu s djecom i slične stvari. Ali nije me bilo strah! Ja sam za taj grad sve i sutra sam reko' ako treba ja bi za ovaj grad dao sve što ima. Ja

sam s mojim kolima odlazio u tvornicu kruha, pa bi uzimao kruh, pa bi donosio u sklonište, pa sam vodu donosio [...]. Nije me bilo strah, ali samo sam radio za svoj grad, jer moj grad je bio takav, ja volim ovaj grad.

Dio sudionika smatra kako se građanski angažman može ostvarivati i kroz zaposlenje. U dijelu intervjua u kojem se razgovaralo o načinima na koje se može doprinijeti zajednici Frane je istakao da „svatko nekako sa svoga aspekta može pomoći u izgradnji zajednice“, te da „svatko na neki način ima svoj rakurs iz kojega može pomoći“. U nastavku je također istaknuo i da je „dosta individualno“ kako će osoba ostvariti angažman pri čemu angažman „ne mora biti isključivo u udruzi“, već i da osoba angažman može ostvariti „kroz njegovu struku“. U dijelu intervjua u kojem se razgovaralo o važnosti građanskog angažmana u životu sudionika naveo je i kako je potreba za pomaganjem drugima prisutna u njegovu životu od djetinjstva te da se zato opredijelio za struku kojoj je u srži pomaganje drugima.

A ne znam, kažem, mi... onaj... s obzirom da sam ja isto jedna od tih, ajmo reći, pomažućih profesija. To je nekako ono od djetinjstva. [...] Ali jednostavno ono, ne znam, vjerojatno i jesam zato upisao [navodi naziv završene srednje škole i fakulteta], to je ono isto [...] pomažuća struka, pa jedna pa druga. Tako da, ono, sve te nekako, možda, one osobe koje se opredjeljuju za te nekakve pomažuće struke imaju možda izraženiju, na neki način potrebu, da na neki način pomognu drugome.

Danijel i Marko također su naveli kako se doprinos boljitku zajednice može ostvariti kroz zaposlenje. Na pitanje o načinima na koje se može doprinijeti zajednici Danijel je istakao da ima „razno raznih načina“, dodajući: „Kroz udruge, kroz posao, kroz ovo, kroz ono.“ Marko je u odgovoru na pitanje što za njega znači pojam aktivnog građanina decidirano odgovorio: „Ja smatram da svaki građanin u ovome gradu mora biti najprije aktivan na svom radnom mjestu.“

Niz opisa iskustava sudionika rasvijetlio je i to da građanski angažman uključuje ona djelovanja koja su usmjerena na očuvanje socijalnog reda. Takvo iskustvo potrebno je sagledati imajući u vidu to da većina sudionika istraživanja socijalni kontekst u kojem egzistiraju shvaćaju izrazito anomičnim.²⁸ Skrb za zajednicu pri tom je u suštini usmjerena na sprječavanje vandalizma i ponašanja koja narušavaju socijalni red te se očituje kao djelovanje fokusirano na

²⁸ Za opise koji ukazuju na takvo poimanje socijalnog konteksta vidi i iskaze na str. 176-179 u adaptivno-teorijskom dijelu disertacije.

probleme koji su u nadležnosti policije i komunalnih službi. Prema Stipinom shvaćanju u gradu djeluje velik broj udruga, no ono što prema njemu nedostaje je udruga koja bi se fokusirala na problem vandalizma.

Mislim da bi grad ko' grad trebao imati udrugu koja bi bila protiv svega onog negativnog što se dešava u gradu. Počevši od nekakvog paljenja tendi [...] do, ajmo reći, devastacije nekakvih gradskih znamenitosti ili samog grada ko' grada. Kome je u interesu da sad netko tamo pravi grafit na, na crkvi sv. Donata? [...] Onda to ispada da se udruge ne trebaju baviti s tim, nego tipa policija ili ne znam tko.

Marko također smatra kako bi građanski angažman trebao biti usmjeren ka očuvanju socijalnog reda. Smeta ga neadekvatan odnos žitelja prema okolišu te oblici ponašanja na koja bi trebale reagirati komunalne službe i policija. Osobno osjeća potrebu da svoj angažman ostvari u tom dijelu društvene stvarnosti.

Ja sam recimo vrlo kritičan. Ja sam vrlo kritičan kada recimo ljudi ne, ne odnose se korektno prema svom obitavalištu, krajoliku i slične stvari. Recimo ne volim da vidim ružne kuće, ružne fasade. Ja smatram da ljudi moraju to urediti i zatražiti da se to uredi. Ne volim vidjeti da bacaju smeće bilo gdje okolo, jer to ruži grad. Ne volim vidjeti ova divlja parkirališta gdje parkiraju svugdje po trgovima i tako dalje. Ne volim vidjeti da biciklima idu kroz grad iako je zabranjeno. To su sve stvari koje mene smetaju jer onda nas to ne pravi gradom. Jer jako se dobro zna da se biciklom ne može voziti kroz grad.[...]. E zato ja sam razmišljao o tome da treba apelirati i na policiju i na Grad. Svakog onoga koji se vozi kroz grad treba kazniti. [...] Isto tako ko' što most postoji, na kojem stoji veliki znak da je zabranjena vožnja bilo kojim prevozim sredstvom, a ipak na njemu vidimo kako se voze i biciklima i motorom. Ja sam rekao da ću ja biti policajac u uniformi koji ću čekati, samo kad dođu ću naplaćivati. Sve za dobrobit građana!

Drugi dio sudionika fenomenološkog istraživanja također je ukazao na to da je građanski angažman fokusiran na očuvanje socijalnog reda. No prema njihovim iskustvima taj cilj se ne ostvaruje aktivnim zalaganjem, već i uzdržavanjem od radnji koje doprinose stanju socijalnog nereda. U tom kontekstu zanimljivi su odgovori na pitanje o moralnoj odgovornosti prema članovima zajednice. Jelena je u odgovoru na pitanje osjeća li moralnu odgovornost prema članovima lokalne zajednice navela: „Da! Tu sam 'ful' aktivna. To mi je jako bitno ne

samo za grad nego i za županiju. Tu baš radim za boljitak.“ U nastavku je detaljnije to elaborirala:

Eto tu osjećam potrebu. Da, da educiram što više ljudi. Recimo baš civilni sektor pošto sam u tome. Za rad u udrugama, da ih malo više probudimo i aktiviramo. I ono što me isto interesira su zelene površine u gradu da se povećaju i recikliranje. Znači, jedan pravilan odnos prema svom okolišu. Zdrav odnos prema svom okolišu.

No njen odgovor na pitanje osjeća li moralnu odgovornost za članove susjedstva ilustrirao je to da se moralna odgovornost u suštini očituje i u nečinjenju određenih radnji. Na pitanje osjeća li moralnu odgovornost za ljude u svom susjedstvu je odgovorila: „Pa je. Pa da. Neću raditi nešto što ne bih voljela da meni rade. Eto, tako da osjećam.“, dodajući: „Neću raditi sigurno nepodopštine, razbijati, uništavati.“ Na sličan način svoju moralnu odgovornost prema žiteljima susjedstva vidi i Luka.

Pa osjećam moralnu odgovornost da nastojim da nitko ne primjećuje da ja živim između njih. Znači to je moja moralna odgovornost, da ja ne bacam kokoš kroz prozor, da ne bacam smeće kroz prozor, da ne puštam jaku glazbu, da ne lupam po stanu, kući, i da ne uznemiravam nikoga tko živi u kvartu. To je moja moralna odgovornost.

Stipe je također ukazao na to da se moralna odgovornost prema žiteljima lokalne zajednice ne očituje samo u činjenju već i u uzdržavanju od određenih radnji koje se mogu doživjeti kao nelagodne od strane drugih članova zajednice.

I vi u tome gradu provodite mnogo vremena i imate moralnu obavezu da ostalim ljudima koji su u tome gradu ne oduzmete pravo da uživaju u tome gradu, je li? Znači, da svojim djelovanjem ne prouzročite nelagodu ljudima što žive u tome... znači da je... Jednostavno, je li... to, ta nekakva, opet... moralna proizlazi iz onoga ne činite ništa... što je štetno, je li za, za ovaj grad. Samim tim ste omogućili nekome da uživa u gradu, je li? U onome što grad pruža. Znači to bi bila nekakva, po meni, moralno bi bilo ne činiti nešto što bi... što grad ne bi činio sam sebi.

Pored toga da se moralna odgovornost za članove zajednice prema nekim iskazima dijela sudionika očituje u nečinjenju indikativni su i iskazi sudionika koji sugeriraju i to da se doprinos boljitku zajednice ostvaruje također nečinjenjem. To su otkrili opisi u dijelu tematskog bloka intervjua u kojemu su sudionici izlagali svoje viđenje načina na koje mogu doprinijeti

dobrobiti zajednice. Stipe je na pitanje o načinima na koje je tijekom života doprinio dobrobiti zajednice naveo da se vodio načelima koja ne uključuju nužno i aktivno zalaganje za dobrobit drugih osoba, navodeći kako se tijekom života trudio biti „pošten“ i „ispravan“. Luka je u odgovoru na pitanje na koji je način doprinio dobrobiti zajednice istakao: „pomaganjem bilo kome, kome je potrebno u tom trenutku, ako bilo tko pita za pomoć“, ali je pored toga i naveo: „vlastitim nekim ponašanjem koje je u skladu sa zakonom i neakvim kućnim odgojem.“ O tome da se dobrobiti zajednice doprinosi uzdržavanjem od određenih radnji najeksplicitnije je posvjedočio jedan Lidijin opis. U zaključku tematskom bloku intervjua vezanom uz građanski angažman Lidija je tako navela:

Mislim, trebali bismo svi, mi bismo trebali svi biti više svjesni toga, da ne možemo čekati da sve napravi neko drugi, znači nešto moramo krenuti sami, jer ako budemo svi čekali da nešto napravi netko drugi, onda se ništa neće ni događati. Prvo bi trebalo, po meni, drukčije razmišljati, znači otvarati se, ne se zatvarati prema sebi nego se otvarati prema vani. Gledati što se događa, jer svi mi možemo malim djelićem. Ne moramo biti član neke udruge, ali ako ćemo sad ići po Kalelarga i nitko neće bacit papir, znači Kalelarga će biti čista. Hoću reći, znači sitnim stvarima možemo doprinijeti svemu tome, eto.

Skrb za estetiku urbanog okoliša

Akt svijesti koji je posebno prisutan u opisima djelovanja koja sudionici intervjua uključuju u građanski angažman je skrb za okoliš. Taj akt svijesti prisutan je i u ranije prikazanim opisima, poput Stipinog opisa u kojem se vandalizam usmjeren ka urbanom okolišu smatra problemom na kojega je potrebno reagirati, kao i u Markovom opisu problema ružnih kuća i ružnih fasada. Također, Lukin opis koji govori o ne bacanju smeća kroz prozor, Jelenin opis brige za zelene površine te Lidijina ilustracija ne bacanja papirića na Kalelarga u sebi sadrže implicitnu ili eksplicitnu svijest o skrbi za okoliš. Sjećanje o vidu građanskog angažmana koji se manifestira kroz skrb za okoliš i koje seže najdalje u iskustvo sudionika je Markovo sjećanje na masovno čišćenje ruševina zadarskog Poluotoka nakon bombardiranja u Drugom svjetskom ratu.

Ja se sjećam akcija čišćenja grada Zadra, ruševine... Ja sam bio ujutro u školi, došao bih kući i ručao, popodne sam bio na krcanju onoga šuta, kamenja u onaj, u one gajete

i to se nosilo. Ujutro i popodne. Ako bi mi popodne bila škola onda bih ujutro. Mi smo učestvovali svi tada bez obzira, jer smo voljeli taj grad i čistili smo taj grad.

Skrb za okoliš kao aspekt građanskog angažmana prema iskustvima sudionika bila je poticana od širokog spektra društvenih aktera. Vice se primjerice prisjetio događaja iz djetinjstva kada su takvu aktivnost poticali stariji žitelja četvrti u kojoj je odrastao, navodeći: „Ko' djeca smo uglavnom u kvartu od nekih starijih osoba bili organizirani za nekakvo čišćenje za, za neku igru, masovnije, uređivanje dvorišta i tako tih detalja.“ Širinu aktera koji su poticali skrb za okoliš u dječjoj dobi dobro ilustrira Jelenino iskustvo. Ona je primjerice navela kako je taj vid angažmana bio potican od strane roditelja, kao i od strane djelatnika škola koje je pohađala, a tijekom života u takvoj aktivnosti sudjelovala je i zajedno s brojnim društvenim grupama.

Odgajani smo na način da recikliramo, da odvajamo otpad, da razumno koristimo naše resurse pa sam ja nekako tako to prenijela i u svoje starije godine. Što se tiče akcije čišćenja, uglavnom sam sudjelovala vezano za škole. Išla sam u glazbenu školu pa smo imali neke akcije sadnje stabala i akcije čišćenja i znam da sam se uvijek rado odazivala [...]. Svoj okoliš sam uređivala zajedno sa svojim kolegama, prijateljima, susjedima, rodbinom.

Na zaključku ove otkrivajuće teme bitno je i dodati kako skrb za okoliš o kojemu su sudionici govorili ne predstavlja oblik angažmana koji je vezan uz suvremeniji environmentalistički diskurs, primarno fokusiran na probleme poput globalnog zatopljenja ili zagađenja, već je primarno riječ o skrbi za estetiku urbanog okoliša. Ciljevi takvog vida angažmana su kako Lidija kaže „uljepšati nešto što se može uljepšati“ ili djelovanje usmjereno gradu „da bude ljepši i da bude čišći“ (Stipe), odnosno da „krajolik bude lijep“ (Jelena). Također, taj oblik angažmana ima izrazito lokaliziranu narav budući da su se takve aktivnosti kako je istako Vice odvijale „uglavnom u kvartu“ te se prvenstveno radilo o aktivnostima poput „uređivanja dvorišta“ u blizini mjesta stanovanja, u kojima se „možda par ljudi, nekolicina, organizira pa očisti nešto ili sredi ili pripazi da se smeće ne baca kraj kontejnera nego u kontejner“, kako je to istaknuo Vice. Lokaliziranost i estetsku dimenziju skrbi za okoliš najeksplicitnije je predočio Marko, navodeći: „Svatko će nekako u svom kvartu..., ajmo mi sad ovu našu ulicu malo oplemeniti pa će se oni iz ulice okupiti i napraviti će tu akciju...da oplemene, da je očiste, operu i tako dalje.“

Angažman kao masovni događaj

Prema iskustvima sudionika uz skrb za okoliš još je jedan oblik angažmana kojemu se građani rado odazivaju. Riječ je o angažmanu koji poprima oblik masovnog događaja i nema permanentnu, već periodičnu narav. Takav oblik angažmana formira se oko specifičnog događaja poznatog javnosti i koji pred ljude stavlja konkretan cilj vezan uz specifični događaj.

Frane je u jednom dijelu intervjua ustvrdio kako se žitelji lokalne zajednice uključuju u povremene aktivnosti usmjerene pomaganju drugima, no također je dodao i kako često izostaju permanentni oblici djelovanja, tvrdeći: „...ali mislim da je potrebnije uspostaviti nekakve dugoročnije, sustavne načine pomoći. Ono kad nekome pomognete jedanput...mislim možete mu pomoći jedanput, ali uglavnom problemi tih osoba zapravo ostaju nepromijenjeni.“ Marko je u ranije navedenom iskazu ustvrdio da se građani odazivaju povremenim akcijama usmjerenima na očuvanje ili poboljšanje estetike urbanog okoliša, no u nastavku je i dodao:

...ali neće vam se uključiti u nikakvu sekciju koja se izričito bavi takvim akcijama. Možda će se uvijek jedan dio uključiti, ali nikad onoliki broj koliko ljudi ima koji bi mogli pomoći, je li? Teško je... teško je. Ono što ja sam primijetio iz rada ovdje. Teško je naći dragovoljce. Dragovoljci su po meni zadnji put nastupili u Domovinskom ratu.

Luka je također istakao kako stanovništvo grada Zadra nije u potpunosti pasivno, već, kako tvrdi: „ljudi su u određenoj mjeri angažirani ako je nešto razvikano“. Kao primjer jedne takve inicijative Marko je naveo akciju turističke promidžbe *Biraj Zadar*.²⁹ Za tu inicijativu je na jednom mjestu u intervjuu naveo: „Evo ga pa nije čudo, Zadar sad spada u prvi grad u turističkoj destinaciji. Pa znači svi su doprinijeli.“ Vice je također istaknuo da građani Zadra nisu moralno indiferentni i neosjetljivi na probleme drugih. Kao primjer aktivnosti u koju se građani rado uključuju naveo je akcije prikupljanja sredstava za potrebite osobe, navodeći: „Narod je u biti dobar, narod ima dušu. Ako treba skupiti pare za neku djevojčicu dat ćemo milijune. Kad je neka akcija svi zovemo iz kuće, ja, žena, djeca, po par puta na dan.“

Nešto detaljnije se na masovnije građanske inicijative osvrnuo Stipe. Za akciju *Biraj Zadar* je naveo: „Jer, evo sad, imali smo primjer ovoga, Zadra, najbolja europska destinacija, u kojem je puno ljudi glasovalo za Zadar. Bila je određena kampanja, je li? Međutim to je stihijski! Znači, bila je samo u vezi te kampanje.“ Na drugom mjestu u intervjuu je detaljnije

²⁹ Inicijativa *Biraj Zadar* osnovana je s ciljem promidžbe Zadra prilikom izbora grada najbolje turističke destinacije 2015. godine, organiziranom od strane web-portala *European Best Destinations*.

obrazložio kako vjeruje da se ljudi rado odazivaju akcijama koje se održavaju rjeđe te traže manji i jednokratni angažman.

Pa vidi, mislim da je to jedan oblik koji se kod nas, dosta često koristi, bar po mome nekakvom shvaćanju ove teme. Znači tipa, određena inicijativa se napravi. Pa ljudi sudjeluju. To je jednokratno. Znači tražite od mene. Ta nekakva inicijativa traži od mene, ono, ajmo reći uru vremena, jednom u životu ili jednom u mjesecu, u pet mjeseci, u godinu. Tipa što ja znam. Pomozimo nekome. Pa se ljudi udruže pa pomognu tom nekome, je li? Ima dosta često primjera tipa, što ja znam, bolesti, je li i tako. Mislim ljudi. Ajmo reći, inicijativa, da nekome pomognemo, inicijativa da se kupi nešto, pa onda date nekakav svoj mali prilog. Inicijativa da, ko' što je bilo, kontra, nekog, da se nekoga deložira, je li? Mislim te inicijative su u principu jednokratne i onda ljudi odluče, ajde dobro sudjelovat ću. Zašto? Ili mu je poznat slučaj zbog čega, pa je, ima nekih dodirnih točaka s tim, pa onda kaže, ja sam isto za to, je li? Ja to podržavam. I ta inicijativa kako god je nastala, tako isto i nestane... kad ispuni, reći ćemo, nekakav svoj cilj.

U nastavku je detaljnije elaborirao kako su prema njegovom mišljenju takvi oblici angažmana uspješniji, što nije slučaj i s oblicima građanskog angažmana koji traže permanentno sudjelovanje te veća odricanja.

Tako da to od ljudi traži mali angažman jednokratno i to prolazi. A dok vi tražite, pazite, vi sad kad imate, određene udruge imaju, ajmo reći, ovaj, imaju nekakvu članarinu, je li? [...]. Opet se vraćamo na financije. Zamisli netko tko mora svaki mjesec izdvajati određenu članarinu, pa mu to dosadi. Kaže: 'Zašto bih ja? To mi je ne znam koliko novaca, je li?' [...]. A ovako kad se pojavi neka inicijativa, što je ono, pa to jednokratno daš i miran si. Znači, ajmo reći te nekakve, kad se ide na duže staze ili kad se traže veća odricanja i kad se traže više vremena da se posveti. To slabije prolazi od ovoga jednokratnoga. Jer jednokratne inicijative to su ono, eto, dio njih u tim inicijativama i nastupa, ajmo reći, iz, ono, iz nekakve znatiželje ili iz nekakvog hira. Što ja znam, kaže, građanski neposluh. Da. Jedan dan, u jednom danu tri minute i poslije toga baš smo se dobro zabavili, ajmo dalje.

Osobna dobrobit

Četvrta otkrivajuća tema ukazala je na to da iskustvo građanskog angažmana ne uključuje samo svijest o zalaganju za dobrobit socijalne sredine, već i svijest o nekim osobnim pogodnostima. Frane je primjerice u jednom dijelu intervjua, osvrćući se na svoje iskustvo rada s volonterima i motive za volontiranje, tek jedan dio volontera okarakterizirao kao „aktivisti u punom smislu te riječi“, odnosno kao one koji „žele promijeniti zajednicu na bolje“. Pogodnosti koje individua ostvaruje kroz građanski angažman izražene su kroz šest pod-tema: neformalno obrazovanje, širenje mreže poznanstava, zabava i kvalitetnija dokolica, osobno zadovoljstvo, društveni ugled te materijalne pogodnosti.

Neformalno obrazovanje

Nekoliko sudionika intervjua ukazalo je na to da kroz građanski angažman ljudi ostvaruju i svojevrstan vid neformalnog obrazovanja. Vice je u jednom od opisa naveo da sudjelovanje u građanskom angažmanu doprinosi širenju vidika, usvajanju znanja te zahtijeva od individue daljnje učenje i razvoj.

To je ono što se kaže proširiti vidike, je li? U tome je velika razlika, znači sam kontakt, informacije koje primaš od raznih osoba, rješavanje nekakvih problema sigurno ispunjuje osobu. I od njega traži i to da i on, ovaj, više uči i radi, da se više razvija kroz život.

Jelena je podijelila iskustvo slično Vicinom, naglašavajući osobnu obrazovnu dimenziju građanskog angažmana. U jednom je kontekstu tako primjerice istaknula: „stvarno mi se šire vidici“. U drugom opisu detaljnije je elaborirala i to da je kroz rad u građanskom udruženju usvojila neka nova praktična znanja koja nije usvojila tijekom formalnog obrazovanja, tvrdeći: „Jako sam puno naučila tamo. Došla sam ko' osoba s faksa. Znaš kako je na faksu, uče te više teoriji nego praksi. Tamo sam naučila općenito o funkcioniranju ureda, o natjecajima. To te nitko na faksu ne može naučiti.“

Sličan akt svijesti otkriva i jedan Vlatkin opis u kojem rad u udruzi shvaća kao aspekt osobnog neformalnog obrazovanja te kao stjecanje radnog iskustva ostvarenog u razdoblju svoje nezaposlenosti.

Ja sam se stvarno naradila. Puno toga sam naučila što prije nisam znala. Tipa pisanje natječaja. Pisanje projekata. Naučila sam na kraju krajeva kako uopće organizirati

[kulturno događanje] i ja sad to mogu raditi bilo gdje. Shvaćam to ko' radno iskustvo. Budući da sam nezaposlena bila, našla sam si nešto što volim i kroz što sam mogla se na neki način ispuniti.

Frane je naglasio kako sudjelovanje u volonterskim aktivnostima sadrži i obrazovnu dimenziju. Tomu je dodao i da takav vid aktivnosti volonterima može obogatiti životopis te da osoba može dobiti i potvrdu o kompetencijama stečenim kroz volonterski rad.

Cilj zašto neko želi volontirati je uglavnom stjecanje nekih novih iskustava i znanja koja zapravo možda kroz formalno obrazovanje ne može dobiti. Znači, ako je student završio, ne znam, nekakav faks, recimo nema toliko tih nekakvih klasičnih iskustava u radu, onda će naći neku udrugu koja je možda najbliža njegovom djelovanju i onda će dobiti to nekakvo iskustvo ili će probati nešto drugo što nije u skladu s njegovom strukom, pa čisto da se okuša u tom. Je li? A to sve kasnije se može upisivati u CV. To je ono pogotovo ako je ono neko više od tri mjeseca negdje volontirao, onda ima takozvana potvrda o stečenim kompetencijama kroz volontiranje, koja onda zapravo omogućuje osobi da zapravo kao nekakvo neformalno obrazovanje to upiše.

Širenje mreže poznanstava

Druga osobna pogodnost koju su sudionici intervjua iskusili jest širenje mreže osobnih poznanstava. Jelena je primjerice u jednom dijelu intervjua navela: „jednostavno puno ljudi upoznajem kroz udrugu“. Frane je kao jedan od razloga zbog kojih se ljudi uključuju u volonterske aktivnosti naveo to što stupanjem u takav vid aktivnosti ljudi „na neki način održavaju i socijalne kontakte unutar zajednice, to jest proširuju mreže socijalnih kontakata u zajednici“. Slično iskustvo podijelio je i Stipe u svom opisu, tvrdeći:

Jer ja da nisam u toj udruzi mnogo ljudi ne bih upoznao i ne bih toliko vremena proveo u društvu. Znači čovjek je ipak društveno biće. Onda znači ja bih bio negdje, ne znam za kompjutorom. Pa bi onda dvije ure onako na kompjutoru bez veze. Ovako sam znači u društvu svojih vršnjaka, mlađih, starijih. Znači dijelimo nekakva životna iskustva. Znači samim tim... mi je puno lakše, jer onako kažem možda bih bio osuđen na, na ovaj, ajmo reći, na nekakvu tipa samoću. Ovako imate društvo imate širi krug prijatelja, sportskih prijatelja.

Zabava i kvalitetnije provođenje slobodnog vremena

Nekoliko opisa iskustava sudionika rasvijetlilo je i to da građanski angažman predstavlja vid obogaćenja dokolice ili da uz aktivnosti vezane uz različite oblike građanskog angažmana idu i neki oblici druženja koji predstavljaju zabavniji vid provođenja slobodnog vremena. Vlatka je primjerice u razgovoru o razlozima za stupanje ljudi u građansko udruženje kojim je upravljala, kao jedan od razloga navela „nekima je dosadno pa nemaju što raditi“, a Frane je istaknuo da među volonterima „ima ljudi koji su jednostavno u penziji, imaju viška slobodnog vremena i žele iskoristiti svoje znanje i iskustva za potrebe zajednice“. Važnost rada u građanskoj udruzi za kvalitetnije provođenje slobodnog vremena naglasio je i Stipe, tvrdeći: „Pitanje je što bih ja radio s tim vremenom da nisam u toj udruzi“. U drugom opisu Stipe je i detaljnije pojasnio kako uz opsežan organizacijski i birokratski posao, koje zahtijeva vođenje građanskog udruženja kojim godinama predsjedava, sudjelovanje u radu udruge ima i zabavnu stranu, ističući: „Mi se nađemo, ispričamo se, podružimo se, odigramo, ne znam, utakmicu, sjednemo poslije toga, našalimo se ispričamo koje kakve dogodovštine. Znači to je jedan, ne samo, ispušni ventil, nego to je i jedan vid komuniciranja s drugima.“

U drugom opisu detaljnije je na ilustrativan način predočio kako vjeruje da je za održavanje permanentnog oblika građanskog angažmana potrebno da pored zahtjevnih obaveza aktivisti sudjeluju i u zabavnim aktivnostima.

Ako vi kažete nekome da on, da, sad figurativno govorim, da, da mora ići u vinograd kopati, jedan dan, drugi dan, treći dan, peti dan, zato što je u udruzi, ne znam, 'Vino i masline', i da on mora, njegova je obaveza kopanje, on će odustati od toga. Ako mu kažete da je njegova obaveza kopanje, a nakon tog kopanja da je nekakvo druženje... di će on pronaći sebi, ovaj, nekakve teme za razgovor, nekakvo društvo, onda će on i ući u tu udruhu. Mislím, znači, ako imamo ono suhoparne obaveze, a nemaš, ajmo reći, nekako... određena prava ili određene ovaj... tako reći koristi, dakle nagrade, mislim da se lako odustane. Samo se okrene od te udruge.

Osobno zadovoljstvo

Građanski angažman kod dijela sudionika izaziva i emocije povezane s osobnim zadovoljstvom. Vice je istaknuo kako rješavanje problema zajednice „ispunjuje osobu“. Prema Lidijinom iskustvu, čin darivanja izaziva osjećaj radosti pa je tako u jednom dijelu intervju navela: „Davanje puno više radosti daje, nego primanje“. Danijel je također istaknuo kako

građanski angažman u njemu izaziva osjećaje sreće i zadovoljstva: „[...] mislim da jednostavno svojim radom, kreativnim i ovakvim i onakvim, doprinosim općenito zajednici. To je nešto što mene ispunjava. Nekakav osjećaj koji ti, koji te ispuni nekom srećom i zadovoljstvom.“ Slično iskustvo podijelila je i Vlatka ustvrdivši da joj je vođenje udruge načelno bilo „jako zabavno i jako ugodno“.

Društveni ugled

Građanski angažman prema iskustvima dijela sudionika doprinosi i ostvarenju veće reputacije unutar društva. Jedan od vidova kroz koji se to ostvaruje jest primjerice postizanje određenih uspjeha, koji su društveno vrednovani. Na takvo iskustvo ukazao je Marko opisujući svoja iskustva djelovanja kroz sportsko-rekreacijsku udrugu.

Nama je bilo onda, u onom vremenu, nama je najvažnije bilo natjecati se, je li? Da se možemo natjecati [...]. Onda su se dijelile medalje, peharići i takve stvari. To je bilo ipak malo, donosiš sebi, ali donosiš i klubu jer je to bio interes da klub bude što uspješniji i da doneseš što više... pa normalno onda je to, to odgovaralo i gradu Zadru, jer je Zadar onda imao jedan dosta jak sportski klub koji je zastupao i grad na nivou Dalmacije, na nivou republike, to je bilo tako, odnosno, prije na nivou bivše, recimo Jugoslavije, gdje su bili, gdje je Zadar davao značajne reprezentativce [...].

Na to da građanski angažman doprinosi podizanju osobnog ugleda u društvu ukazala je i Danijelova percepcija motiva koji potiču individue na stupanje i djelovanje u radu građanskih udruženja. Danijel je tako naveo da se sva „ta priča oko angažmana u društvu, građanskog nekog aktivizma. Sve se gleda nekako opet kroz svoju neku prizmu“, nastavljaajući: „Sad je u điru ili ću ja sad biti u nekoj udruzi pa sam ja sad faca ili nešto“. Nešto detaljnije je sličan doživljaj građanskih aktivista eksplicirala i Lidija ističući da se prema njenom mišljenju građani odlučuju za angažman kako bi podigli vlastitu reputaciju kroz humanitarni rad.

Pa je li to... vjerojatno iz neke vlastite promidžbe ili interesa materijalne dobiti ili, želje možda za nekim isticanjem u humanitarnom radu. Znači po meni, na neki način, isticanje, znači rekla bih, možda neka materijalna dobit ili, ili, ili za vlastitu promidžbu, a to je opet isticanje, je li? Eto u tom smislu... Sad netko gleda materijalno, a sad netko gleda čisto na promidžbu svoga imena, svoga položaja ili ne znam čega... pa da eto tako se priča da on sudjeluje u nekoj udruzi ili tako... znači na samom sebi...

je li? Nema materijalne dobiti, ali...da bude poznat, da ga netko hvali. Da bude poznat po nekom radu, eto, možda...čisto vlastita promidžba sebe kao osobe, je li?

Materijalne pogodnosti

Lidija je u posljednjem opisu istaknula kako smatra da se ljudi odlučuju za građanski angažman i kako bi ostvarili određene materijalne pogodnosti. Sličnoga je mišljenja i Danijel. U jednom dijelu intervjua je tako primjerice naveo da se pojedinci učlanjuju u udruge i određene građanske inicijative kako bi ostvarili veću reputaciju ili kako bi koristili određene materijalne pogodnosti koje im omogućuje sudjelovanje u takvim vidovima društvenog djelovanja.

Jednostavno i te udruge tim nekim drugim ljudima služe jednostavno za neke svoje privatne interese. Tako da shvatiš na kraju da si opet sam u borbi sa svima ili ono ima nas možda trojica koji bi bili spremni pred bager, ako bi se trebala rušiti zgrada, a ovi svi drugi koji kao su nezavisna scena, a u biti su tu iz nekog svog interesa.

...ali u biti u pravom smislu ne pridonosim, jer ne razmišljam, ne živim to... nego jednostavno dođem, odradim, ali jednostavno ja sam tamo u [naziv udruge] ili jednostavno bilo kojoj inicijativi i udruzi, i ja sam u udruzi jer ono ne moram plaćati upad, jer sam u organizaciji.

Jelena je također ukazala na jedan od oblika materijalnih pogodnosti koje se ostvaruju angažmanom u udruzi, navodeći: „moj angažman mi je pomogao dobiti stipendiju“, te je pridodala: „Bez angažmana u udruzi sumnjam da bih uspjela dobiti punu stipendiju.“ Nekoliko sudionika intervjua ukazalo je i na to da građanski angažman ne predstavlja samo volonterski oblik djelovanja već se radi i o profesionalnoj djelatnosti koja je financirana. Vice je primjerice istakao da je rad u građanskim udruženjima koristan čelnim ljudima udruga iz razloga što je takvo djelovanje financirano od strane državnih institucija.

Ali kažem, udruge koje se financiraju od strane države ili od strane Grada... uglavnom ispada da su korisne isključivo predsjednicima i dopredsjednicima udruga. Njima su korisne! Znači, sad u kojem smislu... vjerojatno i u novčanom, je li? A sada ne kažem da i one ne naprave nešto korisno, znači da ne pomognu nekom svom članu, ovisno, kažem, kakva je udruga... vjerojatno netko od njih dobije nekakvu pomoć u danom momentu.

Danijel je također izrazio mišljenje da je nekim akterima u sektoru građanskih udruženja cilj ostvariti materijalne pogodnosti što uključuje i osiguranje plaće. U jednom djelu intervjuja je primjerice naveo kako su ciljevi aktera u sektoru građanskih udruženja heterogeni pri čemu „netko ima cilj da sebi kroz neki projekt osigura plaću.“ To je potvrdio i Frane prisjećajući se vlastitih razloga za uključivanje u rad u volonterskom sektoru:

Zapravo, mislim, to je bilo čisto ono na početku zaposlenje, je li? Tako da... kad je bio otvoren natječaj s obzirom na to da na mom prijašnjem radnom mjestu mi je isticao ugovor... Trebao sam ići na burzu nakon tri godine i onda sam se prijavio ovdje.

U drugom dijelu intervjuja to je i dodatno potvrdio ističući da je rad u volonterskom sektoru uz djelovanje usmjereno dobrobiti zajednice i „izvor financiranja“ njegovog „trenutačnog života, plaćanja režija, podstanarstva i svega ostaloga.“

Osuda od strane zajednice

Građanski angažman uključuje širi spektar osjećaja koje individua proživljava. Emocionalni doživljaji pri tom zavise od same svrhe određenog oblika građanskog angažmana kao i faze u kojoj se određeni oblik aktivizma usmjerenog ka nekom problemu nalazi. To je najjasnije predočio Stipe.

Pa vidi, sve zavisi od toga kakva je svrha te inicijative. U principu, je li? Te inicijative koje jesu same po sebi nose dio osjećaja [...] ali sve inicijative, ove, koje jesu znači nose nekakav osjećaj. Ako imate inicijativu ne znam za... određeni tip... tipa, ono, netko je bolestan od nečeg... pa ajmo mu pomoći pa onda se tu javlja i nekakvo sažaljenje toga nekoga... tko je to doživio u životu... pa onda imate određeni... ponos kad pomognete, doprinesete. Dok imate neku inicijativu koja je usmjerena protiv nečega pa osjećate... ljutnju, bijes, je li zašto je to napravljeno.

Ono što predstavlja invarijantnu osnovu emocionalnog iskustva u širokom spektru emocija vezanih uz građanski angažman jesu u suštini slična emocionalna stanja, ali i emocionalna ambivalencija koja uključuju koegzistiranje bitno suprotnih emocija. Kako je navedeno, građanski angažman izaziva ugodne osjećaje sreće i zadovoljstva. No, uz takve osjećaje istodobno je prema dijelu sudionika prisutan i osjećaj nelagode. Stipe je primjerice u ranije navedenom opisu ukazao na to da građanski angažman uz napor, prema njegovom shvaćanju, treba biti popraćen i zabavnim sadržajima, odnosno otkrio je i da iskustvo

građanskog angažmana sadrži naporne trenutke. Vlatka je također istaknula, kako je vođenje udruge, „opsežan posao“ budući da uključuje „puno papirologije, puno birokracije, puno zivkanja i moljenja za nekakvo financiranje“, te kako je to „dosta nezgodan posao“, dodavši: „ne da se svakome zamarati s takvim stvarima“. No, pored toga napora prisutni su i osjećaji nelagode kod aktivista izazvani osudom od strane žitelja zajednice.

Postoji više razloga zbog kojih su osobe uključene u građanski angažman negativno doživljene od strane žitelja lokalne zajednice i na kojima se temelji njihova osuda. Prvo, prema iskustvima dijela sudionika, građanska udruženja se u lokalnoj zajednici doživljavaju beskorisnima. Stipe je tako primjerice na jednom mjestu u intervjuu izjavio: „Smatram da određene udruge postoje samo radi sebe i radi ničega drugog. Mislim zalažu se za potpuno beskorisne stvari!“. U drugom dijelu intervjua dodatno je razjasnio i kako prema njegovu shvaćanju velik dio udruga nije aktivan te da kao takve udruge u suštini predstavljaju nešto što neopravdano troši novac poreznih obveznika. To je istaknuo ustvrdivši: „Mislim, ma da mislim da bi tu možda trebalo napraviti nekako selekciju svih tih udruga, jer po meni, postoji određeni broj udruga koji apsolutno ništa ne radi u gradu...i...najvažnije od svega, što u principu troše novac.“ Na sličan način aktivnost velikog broja udruga opisala je i Jelena.

Znači, mi imamo sada oko 1700 udruga u županiji. U samom gradu Zadru oko 800. Što je po mom mišljenju puno! [...], ali realno... 70 % tih udruga je neaktivno! 70 % udruga je neaktivno! Osnovale su se iz koje kakvih razloga i neke funkcioniraju čisto, ono, radi jednog događaja godišnje.

Drugi aspekt građanskih udruženja, koji također izaziva negativnu percepciju od strane žitelja lokalne zajednice, je poimanje građanskih udruženja kao organizacija koje doprinose perpetuiranju društvenih podjela. Luka je u jednom opisu naglasio kako građanska udruženja doživljava čimbenikom koji perpetuira društvene procijepe, istaknuvši kako udruge „ne nalaze dodirne točke...nego nalaze točke, nekakve, koje razdvajaju“. Marko je također ukazao na to da su udruženja interesno fragmentirana istišćući kako su građani u lokalnoj zajednici „podijeljeni što na stranke, što među ove udruge i svatko opet gleda unutar toga svoj interes.“ Mišljenje kako udruge doprinose društvenim podjelama iznio je i Vice. On je istakao kako su, prema njegovom doživljaju, udruge instrumentalizirane od strane institucionaliziranih političkih elita te da kao takve promiču stranačke ciljeve.

Svi ti predsjednici tih udruga, sad kažem ovisno o kojoj udruzi pričamo, razlikuju se udruge. Ali uglavnom one udruge koje se mene tiču, ti predsjednici tih udruga da bi uopće bili predsjednici tih udruga moraju biti bliski s vlašću stranke koja vod grad.

Kod nas doprinositi svojoj zajednici na način na koji mi to radimo je jako teško, zato što su kod nas to isključivo stranački interesi! [...] Znači bilo koji taj predsjednik te udruge je vrlo vjerojatno član neke političke stranke! Tako da on djeluje, em što djeluje u udruzi, djeluje kroz nekakav program svoje stranke. Tako da je to djelovanje, to djelovanje. Mislim da se s te strane ne radi dobro.

Ostvarenje materijalnih probitaka na koje je ukazao Stipe, ističući da su određene udruge osnovne „eto, samo tipa da dobiju novac“ još je jedan od čimbenika koji doprinosi negativnoj percepciji angažmana koji se ostvaruje u okviru građanskih udruženja. Na jednom mjestu u intervjuu Danijel je istakao kako se udruge prema njegovom mišljenju osnivaju i kako bi se izbjeglo plaćanje poreza.

Na kraju to postane stvarnost i onda to ljudi i rade. Idem...htio bi se baviti nečim u životu... e, ali neću ja osnovati firmu jer ću više plaćati porez. 'E idem ja to preko udruge! Pa ću ja lijepo osnovati udругu pa ću raditi svoj posao.'

Građanska udruženja su pored toga izložena i osudi od strane zajednice zato što su percipirana kao organizacije koje egzistiraju radi koruptivnih radnji. Jelena je navela kako su ljudi „jako nepovjerljivi prema udrugama“ budući da ih shvaćaju kao mjesta „gdje se pere novac“. U drugom dijelu intervjua je ukazala da i sama ima takvu percepciju nekih udruga. Ilustrirala je to primjerom jedne građanske udruge koja je u javnom prostoru osuđivana zbog niza koruptivnih afera, ističući: „Pa imamo neke udruge, mislim [smijeh] tipa [navodi naziv udruge], koja je udругa..., a zna se koje su sve njene aktivnosti, i koliko love ta udругa kroz svoj račun provede na razini jedne godine.“

Dakle, niz je razloga zbog kojih su građanski aktivisti izloženi negativnoj percepciji zajednice. Dio sudionika vjeruje i da se žitelji lokalne zajednice ne uključuju u različite oblike građanskog aktivizma kako bi izbjegli stigmatizaciju od ostatka zajednice. Odnosno, uzdržavanjem od građanskog aktivizma ljudi se rješavaju „straha od osude od strane zajednice“ ili ih pri građanskom angažmanu priječi „ismijavanje [od strane] susjeda“ (Vice), odnosno nastoje eliminirati „strah etiketiranja“ (Luka). Na građanske aktiviste pri tom „neki gledaju s

veseljem“ dok „neki gledaju sa skepsom“ (Marko). Građanski aktivisti se stoga moraju nositi sa sljedećim stavovima prisutnima kod žitelja lokalne zajednice:

...kad gledam javno nekakvo mnijenje, imaš udrugu i onda – 'A što ti sad tamo udrugu neku osnivaš pa ćeš sad sebi u džep, ili samo za sebe'. (Danijel)

Ima jako malo ljudi koji gledaju na interes općeg dobra. [Mislim] da su uglavnom svi više orijentirani na svoju neku dobrobit, pa onda, ako i uz to zajednica profitira - super. Pa onda i skeptično gledaju prema ljudima koji i jesu za tu, za to opće dobro. Misle da i oni gledaju tu svoju korist. Čak više nego i oni jer im je sumnjivo da ima takvih ljudi. (Jelena)

Jer ljudi su u nepovjerenju... pa misle, ako radi nešto za zajednicu, ajme koliko je onda tek napravio za sebe (Stipe)

Danijel i Jelena su najjasnije ilustrirali prisutnost bitno različitih osjećaja u iskustvu građanskog angažmana, koji odražavaju različite načine na koji je građanski angažman percipiran od žitelja lokalne zajednice. Danijel je primjerice ukazao na to da je usprkos naporima koje je doživljavao pri radu u udruzi ustrajao u građanskom angažmanu, budući da mu je građanski angažman pružao više osobnog zadovoljstva, nego li nelagode.

Jer ja sam vukao dok god je meni ono što bi mi stvorili, bi me napunilo više nego što bi me iscrpilo. Jer to je užasno mislim, naporno i teško, ali ja sam jebi ga takav, uvijek sam davao sebe do kraja i koliko god mi je bilo teško, kad bi nešto odradili bilo bi to tri put draže... bolje... napunio bi me taj osjećaj.

U tematskom bloku intervjua u kojem se razgovaralo moralnoj odgovornosti za članove zajednice pojasnio je da se isključio iz rada udruge te odustao od građanskog angažmana zato što je izostala podrška zajednice za njegov aktivizam. Uz to je naveo da nije samo prestao osjećati podršku, već i da je osjećao negativnu percepciju od strane zajednice.

...osjećaš nekakvu moralnu odgovornost kao čovjek prema čovjeku...ali ...aa... aa... ako je netko ukalupljen u svoju čahuru i jednostavno ne shvaća, ne vidi van tih granica...onda ti ne možeš doprijeti do njega i onda jednostavno više ne osjećam! ...Evo ti tipičan primjer sad udruge. [Naziv udruge] i taj cijeli koncept, to sve sam ja osobno, ja osmislio, kužiš? [...] A sad jednostavno kad to sve pada, raspalo se i...to

je onda očito mjerilo nekakvog društvenog trenutka i ako je to tako neka to tako bude [lupa o stol]. Nema više moralne odgovornosti! Ja ću živjeti opet u nekoj iluziji! [glasno]...a ha... sad ne smijemo ugasiti udrugu, jer ono, propast će sve. Ako toga nema, ako nema te vibre, ako nema svijesti, onda ni ne zaslužuje ovaj grad da tako nešto postoji, jer ni ne može normalno ni postojati, samo će biti mlaćenje prazne slame.[...] Imaš moralnu odgovornost, ali ako taj jednostavno ne shvaća zbog čega, kao i zašto...a na kraju krajeva još i tebi vraća negativnu energiju... i od te zavisti, do ne znam, ovu, onu, uskogrudno shvaćanje, malograđansko i primitivno razmišljanje i pogled na tebe koji kao nešto pokušavaš...onda nemam nikakvu moralnu odgovornost u tom smislu da bi sad ja trebao tu ostati i cijeli život raditi nešto za drugoga, a da te taj drugi uopće ne doživljava... I dapače da te, još, još više negativno [gleda] na tebe.

Jelena je podijelila slično iskustvo koje ukazuje na to da građanski angažman sa sobom nosi bitno različite osjećaje. S jedne strane pri uspješnim ostvarenjima Jelena doživljava sreću, ugodu i zadovoljstvo. No s druge strane doživljava i nelagodu iz razloga što se na njen građanski angažman gleda kao na sredstvo za ostvarenje njenih osobnih ili materijalnih pogodnosti članova njene udruge.

Pa imam osjećaj radosti, zadovoljstva, sreće, kada ostvarimo nešto, kada vidim da se ljudi odazivaju na neke aktivnosti, kada stvarno doprinesemo zajednici u bilo kojem smislu ili ljudski kapital, ili infrastrukturno, logistički, bilo, bilo što. Ali s druge strane dosta toga teško primam kada, kada se ljudi ne žele uključiti, kada im je sve to bez veze, kada smatraju da se tamo na taj način pere novac ili da se projekti koriste isključivo za plaću, za plaće ljudi, a da je ovo ostalo sve pro forma.

Emocionalnu ambivalenciju potvrdila je i u drugom dijelu intervjua opisom iskustva rada na aktualnom projektu.

I sretna sam kada ljudi to prepoznaju i recimo na ovom sad projektu na kojem sad radim, ta zajednica tog kraja je prepoznala taj projekt i čak nam je i načelnik zahvalan. I mene onda to ispunjava velikim zadovoljstvom i nikakav novac mi to ne može nadoknaditi. A onda s druge strane kada vidim da i neki članovi udruga i drugih

udruga misle da je cijeli taj projekt samo za zaradu, da su to moji osobni profiti i moje osobne ambicije, onda me takve stvari jako pogode.

9.1.6. Zaključak

Fenomenološka studija građanskog angažmana je ukazala na to da sudionici istraživanja imaju bitno različito poimanje građanskog angažmana. Kod dijela sudionika prisutno je poimanje koje korijene vuče još iz antičke filozofske tradicije te je prisutno i danas u akademskim, istraživačkim i *policy* krugovima, a angažman se u njemu poima kao djelovanje usmjereno na dobrobit šire zajednice (*npr.* Pipyrou 2017; Pirk i Nugin 2016). No svi sudionici nemaju takvo poimanje građanskog angažmana, već su neki opisi iskustava ilustrirali i bitno različita viđenja tog fenomena. Izražena heterogenost u poimanju građanskog angažmana karakteristična je za stanovništvo europskih društva s nasljeđem socijalizma, u kojima taj pojam ima mnoštvo različitih, ali i bitno suprotnih konotacija (Tereshchenko 2010; Pirk i Nugin 2016; Alber 2016; Grødeland 2006: 230-231). Neki oblici građanskog angažmana nisu snažnije zastupljeni u svijesti sudionika, što dobro ilustrira odsustvo svijesti o angažmanu koji se ostvaruje kroz rad građanskih udruženja. Dio sudionika ovog istraživanja, uključen u rad građanskih udruženja, vjeruje da se udruženja sama nedovoljno promoviraju lokalnoj zajednici. Neki sudionici koji nemaju osobno iskustvo angažmana ostvarenog kroz rad udruženja također su ukazali na to da taj oblik angažmana nije prisutan u njihovoj svijesti o tom fenomenu. To je evidentno u opisima koji otkrivaju kako ih nitko nije zainteresirao za takvo djelovanje ili u opisima koji ukazuju na to da nisu upoznati s udruženjima koja djeluju u lokalnoj sredini. Na slične nalaze ukazuje i jedno ranije provedeno Grødelandovo (2006: 229) istraživanje građanskih udruženja u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Makedoniji. Odsustvo angažmana kroz formalno organizirana udruženja može se razumjeti uvažavajući Howard (2003: 13), prema kojoj „ljudska prošla iskustva, i njihove tekuće reinterpretacije tih iskustava najbolje objašnjavaju njihovo aktualno ponašanje“. U evropskim socijalističkim društvima kultura građanskih udruženja nije bila razvijena te se stoga takav oblik zauzimanja za zajednicu svijesti ne predočava kao relevantan i efektivan oblik građanskog angažmana (Howard 2003). To pokazuje i niz empirijskih istraživanja koja su kulturu građanskih udruživanja europskih post-socijalističkih društva uspoređivali s drugim europskim društvima bitno drukčijeg socio-historijskog nasljeđa (Böstrom 2017; Šalaj 2007; Aliyev 2014; Letki i Meiriņa 2014; Bežovan 2002; Bežovan i Zrinščak 2007).

U različitim iskustvima fenomena građanskog angažmana posebno je zanimljivo i shvaćanje prema kojemu se dobrobiti zajednice doprinosi uzdržavanjem od određenih radnji. Dakle, prema nekim sudionicima dobrobiti zajednice ne doprinosi samo konkretno djelovanje usmjereno ka specifičnom društvenom problemu, već i uzdržavanje od određenih oblika djelovanja. Valja naglasiti da takvo poimanje građanskog angažmana nije u suprotnosti s nekim relevantnim definicijama tog pojma, koje primjerice u njegovu definiciju uključuju i „poštivanje zakona“ (*vidi npr.* Shiller 2012: 71), ili samo razumijevanje građanskih vrlina (*npr.* Barrett i Brunton-Smith 2014: 8). U kontekstu ove studije nalaz o tome da je nečinjenje i uzdržavanje od nekih radnji prisutno u značenju građanskog angažmana valja razumjeti imajući u vidu to da se angažman primarno fokusira na pitanja socijalnog reda (*usp. npr.* Mojanchevska 2016; Juska i Woolfson 2012; Scheidegger i Staerklé 2011) u uvjetima koji su okarakterizirani široko raširenom korupcijom, oportunističkom i bezakonjem, ili djelovanjima koja se odražavaju u narušavanju estetike urbanog ambijenta.

Skrb za estetiku urbanog okruženja posebno je prisutna u iskustvu građanskog angažmana. Kako su opisivali sudionici taj vid angažman je bio potican od strane brojnih aktera. Takav angažman može se shvatiti kao reakcija na neke posljedice urbano orijentirane industrijalizacije jugoslavenskog društva. Transformacija jugoslavenskog društva iz agrarnog u industrijsko i masovno preseljenje stanovništva iz sela u gradove očitovale se u nizu socijalnih reperkusija koje su se manifestirale u gradskom životu. Jedna od njih je i zanemarivanje i neadekvatan odnos spram javnih površina, koje su za velik dio stanovništva po prvi puta postale dio životne svakodnevice. Simić (1988) je koncem osamdesetih godina prošloga stoljeća u jednoj antropološkoj kvalitativnoj studiji naglasio kako je jugoslavenska urbanizacija u gradove dovela stanovnike koji baštine ruralni etos uglavnom orijentiran na obiteljsku, rodbinsku i sferu etabliranih prijateljstava, te etos koji je primarno orijentiran na područje privatnog obiteljskog imanja. Etos se u urbanim sredinama očitovao i izostankom skrbi za javne površine koje su često bile „prljave, neuredne i zanemarene“ (Simić 1988: 45). Sličan proces Gulin-Zrnić (2009) je primijetila i u narednim desetljećima nakon masovne urbanizacije jugoslavenskog društva. U fenomenološkoj studiji novo-zagrebačkih četvrti primjećuje kako stanovništvo angažman fokusira upravo na pitanja socijalnog reda i odnosa spram urbanom okolišu, što se tumači reakcijom na odnošenje spram okoliša od strane donedavno ruralnog stanovništva, koje nije imalo internaliziran adekvatan odnos spram javnih površina (Gulin-Zrnić 2009).

Prema iskustvima sudionika postoji i još jedan oblik građanskog angažmana koji je prisutan u njihovom iskustvu i koji su svojim opisima navodili kao vitalan kod stanovnika lokalne zajednice. Riječ je o *ad hoc* građanskim inicijativama koje jednokratno povezuju disperzirane aktere u vid kolektivnog djelovanja formiranog oko specifičnog cilja. Europska socijalistička društva nisu imala problema s manjkom kapaciteta za jednokratnu masovnu mobilizaciju aktera oko konkretnog cilja i inicijativama koje se rasformiraju nakon što je određen cilj kolektivnog djelovanja postignut. O tome svjedoče pokret solidarnost u Poljskoj ili masovne omladinske radne akcije u bivšoj Jugoslaviji.³⁰ Također, Grzegorz Ekiert u nizu utjecajnih radova zajedno sa suradnicima (Ekiert i Kubik 2001; 2014; Ekiert i Ziblatt 2013; Foa i Ekiert 2016) revalorizira i propitkuje tezu o slabom civilnom društvu u razdoblju socijalizma kao i u razdoblju post-socijalizma. Revalorizacija teze se zasniva između ostaloga i na argumentima da se u europskim post-socijalističkim društvima građanski aktivizam nije razvijao od nule te da je u njima civilno društvo drukčije organizirano (Ekiert i Kubik 2014). Europska društva socijalističkog nasljeđa imaju potencijal za kolektivno djelovanje budući da bez kapaciteta društava za kolektivno djelovanje „nesporni trijumf civilnog društva nad monolitnim komunističkim režimima“ ne bi između ostalog bio ni moguć (Foa i Ekiert 2016: 2). Kod *ad-hoc* građanskih inicijativa bitno je sagledati emocionalno potaknuto djelovanje kao i sami makro-institucionalni okvir unutar kojega se ono odvija. Kako su ukazali neki od opisa sudionika, jednokratne građanske inicijative često počivaju na suosjećanju s potrebitim osobama. Vice je istakao da je narod „u biti dobar“ te da „ima dušu“, elaborirajući iskustvo sudjelovanja u inicijativama prikupljanja sredstava za liječenje djece. Stipe je također izložio kako se kod prikupljanja pomoći za liječenje javlja „sažaljenje toga nekoga“. Vid građanskog angažmana potaknutog emocionalnom reakcijom na patnje i probleme osoba s kojim je javnost upoznata proučavala je Vasiljević (2020) u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj na primjerima prikupljanje sredstava za inozemno liječenje djece, poplave iz 2014. godine te na primjenu volonterskog djelovanja vezanog uz situaciju s izbjeglicama tijekom 2015. Vasiljević (2020: 10-11, kurziv u izvoru) ističe kako se takav angažman zasniva na „društvenom podražaju

³⁰ Ovaj argument ne zanemaruje velike razlike između primjerice omladinskih radnih akcija i *ad hoc* građanskih inicijativa o kojima su govorili sudionici ovog istraživanja. Među takvim razlikama je najbitnije naglasiti da su omladinske radne akcije bile organizirane odozgo, od strane države, imale su manje spontanu strukturu te dijelom i prisilnu narav. Također, za razliku od inicijativa o kojima su govorili sudionici i koje prema njihovu iskustvu zahtijeva mali angažman, omladinske radne akcije zasnivale su se na principima udarništva i radnom heroizmu i samoprijegoru. No cilj je ukazati da takve intencije nisu imale problema s masovnom mobilizacijom stanovništva fokusiranom na specifični cilj. Opsežnije o omladinskim radnim akcijama vidi u: Matošević 2016; Senjković 2016; Nametak 2014).

za korporativnu pomoć onima koji su doživljeni kao najranjiviji“ te se „aktivira u kritičnim vremenima i situacijama u kojima je kolektivni napor shvaćan kao nužnost“. Kod takvih inicijativa „situacijska ad hoc solidarnost zamjenjuje institucionalnu prazninu“ te „postaje zamjena za državnu intervenciju“ ili drukčije rečeno dolazi do „masovne mobilizacije građana kao reakcije na neuspjeh države“ u pružanju socijalnih usluga u uvjetima novog, neoliberalnog, društveno-institucionalnog okvira. No, ono što takve inicijative čini uspješnima jest i specifičan odnos emocionalnog odgovora na probleme potrebitih i računanje rizika osobe koja se uključuje u takvu inicijativu. S jedne strane djelovanje je potaknuto sažaljenjem s unesrećenima. S druge strane, kako zaključuje Brković (2014), na temelju proučavanja inicijativa za prikupljanje sredstava potrebnih za liječenje djece u inozemstvu, mali trošak vremenskih i novčanih resursa je društvenim akterima prihvatljiv unatoč rasprostranjenosti atmosferi nepovjerenja i bojazni da će njihov trud i sredstva biti zlouporabljena. Kod takvih akcija individue smatraju kako su njihove „donacije dovoljno male tako da je izostanak finalnog dokaza, o tome gdje završava donirani novac prihvatljiv“ (Brković 2014: 51).

Također, sudionici su ukazali i na to da pored svijesti o pomaganju članovima zajednice i djelovanju usmjerenom ka njenoj dobrobiti iskustvo građanskog angažmana uključuje i akte svijesti vezane uz osobnu dobrobit, koju individua ostvaruje građanskim angažmanom. Dakle zauzetost za pitanja u javnoj sferi ne isključuje i postizanje osobnih pogodnosti (*usp.* Pipyrou 2017: 88; Swingler i Reid 2017; Shea 2016). Ovdje provedeno istraživanje je razotkrilo da se građanskim angažmanom ostvaruje šest tipova osobnih pogodnosti, koje individua ostvaruje pri građanskom angažmanu. Riječ je o neformalnom obrazovanju i razvoju ljudskog kapitala (Baturina 2018; Swingler i Reid 2017; Pirk i Nugin 2016; Kirmse 2009; Roman i sur., 2018; Shea 2016), širenju mreže poznanstva (Ghiglieri i sur., 2021; Swingler i Reid 2017; Baturina 2018; Pirk i Nugin 2016), zabavi i kvalitetnijem provođenju slobodnog vremena (Paturyan i Gevorgyan 2014: 59; Roman i sur., 2018; Pirk i Nugin 2016: 91-94; Lo i Lee 2011; Kirmse 2009), osjećaju osobnog zadovoljstva (Baturina 2018; Ledić 2007; Shea 2016; Pirk i Nugin 2016; Roman i sur., 2018), osobnoj promociji i podizanju društvenog ugleda (Kirmse 2009; Pirk i Nugin 2016; Shea 2016) te naposljetku i ostvarenju plaće i određenih materijalnih pogodnosti (Grødeland i Aasland 2011; Rose Ackerman 2001: 433; Brown i Green 2015; Kirmse 2009: 292; Shea 2016; Paturyan i Gevorgyan 2014: 59).

Zanimljivi su i nalazi koji ukazuju na emocionalnu dimenziju iskustva građanskog angažmana. Građanski angažman često uključuje splet različitih emocija (Härtel i O'Connor

2015; Sanghera 2018). Prvo, kako je ranije spomenuto, iskustvo angažmana izaziva osjećaj ugone koja proizlazi iz druženja te osobno zadovoljstvo koje se ostvaruje u samom činu pomaganja drugima. No, također, kao invarijantni doživljaji iskustva fenomena prisutni su i akti svijesti koji ukazuju na neugodna iskustva. Prvi od njih je napor i zamor, koji se razvija pri građanskom angažmanu (Barada, Primorac i Bursić 2016; Baturina 2018). Drugo nepovoljno emocionalno iskustvo je i nelagoda koja se javlja uslijed osude od strane zajednice. Kako je u rezultatima istraživanja istaknuto, zajednica često vrednuje građanski angažman, što dodatno doprinosi zadovoljstvu aktivista (Griffiths 2015). No s druge strane, građanski angažman nije uvijek pozitivno vrednovan od strane žitelja lokalne zajednice. Prvo, sudionici intervjuja vjeruju da žitelji lokalne zajednice u nekim slučajevima aktiviste smatraju beskorisnima u smislu da njihovo djelovanje nema konkretnih i stvarnih učinaka po društvo (Grødeland 2006: 234-235; Rahmani 2012). Pored toga, smatra se i da su građanska udruženja politički instrumentalizirana (Grødeland i Aasland 2011: 139- 140; Grødeland 2006: 234-235; Theros i Kaldor 2011; Elayah i Verkonen 2020). Također, kako neki sudionici vjeruju, raširena je percepcija da su građanska udruženja mjesta na kojima se odvijaju koruptivne radnje (Gagyi i Ivancheva 2019; Grødeland 2006: 235; Grødeland i Aasland 2011: 137; Böstrom 2017; Theros i Kaldor 2011; Stefes 2006) poput primjerice pranja novca (Grødeland 2006: 236), što prema iskustvima dijela sudionika izaziva i nelagodu u emocionalnoj sferi svijesti individue uključene u neke oblike građanskog aktivizma.

9.2. Rezultati adaptivno-teorijskog istraživanja

U ovom dijelu disertacije prikazuju se rezultati adaptivno-teorijskog istraživanja SK zadarskog stanovništva. Taj dio istraživanja uključivao je kvalitativni i kvantitativni istraživački pristup te je bio usmjeren na četiri istraživačka cilja. Prvi od njih bio je teorijska adaptacija središnjeg koncepta kojega disertacija razmatra – SK. Radi prostornog ograničenja nalazi vezani uz adaptaciju SK neće se izlagati u zasebnom poglavlju disertacije. Dio nalaza vezanih uz teorijsku adaptaciju spomenut će se u ovom poglavlju te će neki aspekti prilagodbe temeljnog koncepta u ovoj disertaciji biti jasni i iz narednog izlaganja teorijskih modela, dok će se na dio provedene adaptacije SK osvrnuti i u bilješkama u sljedećim kvantitativnim dijelovima disertacije. Drugi cilj adaptivno-teorijskog istraživanja bio je kvalitativnim putem

detektirati moguće odrednice akumulacije SK te razviti hipoteze istraživanja na temelju kojih je izrađen anketni upitnik potreban za prikupljanje kvantitativnih podataka. Treći cilj ovog dijela disertacije bio je na uzorku od 348 ispitanika s područja grada Zadra testirati hipoteze razvijene u kvalitativnom dijelu na podacima prikupljenima anketnim upitnikom. Četvrti cilj adaptivno-teorijske studije bio je na istim podacima testirati Putnamovu teoriju SK.

U kontekstu teorijske adaptacije SK prvo je bitno spomenuti kako je na temelju kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja moguće raščlaniti dva teorijska modela SK. U toj raščlambi polazi se od Putnamovog razlikovanja ne-lokalnog SK (*dalje*: NSK) i lokalnog SK, kojega se u ovoj studiji razmatra kao susjedski SK (*dalje*: SSK). Kako se pokazuje u nastavku ovog poglavlja svaki od tih modela zahtijeva drukčiju operacionalizaciju SK te se u svakom od tih modela SK objašnjava različitim sklopom teorijskih pojmova prisutnih u postojećim sociološkim istraživanjima SK. U nastavku se prvo razmatra NSK i to na način da se prvo izlažu moguće odrednice akumulacije svake od dimenzija i pod-dimenzija tog oblika SK. Potom se prikazuju rezultati testiranja hipoteza iz kvalitativnog istraživanja, te se naposljetku kvantitativnim putem testira i Putnamova teorija SK. Nakon toga se na sličan način predstavljaju rezultati istraživanja za model SSK.

9.2.1. Ne-lokalni model SK

9.2.1.1. Kvalitativni adaptivno-teorijski dio

Amoralni familizam

Adaptivno-teorijskom analizom transkripata intervjuja ustanovljeno je da najveću važnost za razumijevanje prirode akumulacije NSK ima pojam amoralnog familizma. Taj pojam pokazuje se bitnim po sve tri dimenzije NSK koje se u ovom dijelu disertacije razmatra – dimenziju društvenih veza, dimenziju povjerenja i dimenziju građanskog angažmana. U svojoj talijanskoj studiji Putnam (2003) navodi amoralni familizam kao temeljni eksplanatorni koncept kojim objašnjava razlike u razvijenosti SK talijanskog sjevera i talijanskog juga, smatrajući rasprostranjenost familističkog etosa u južnim regijama glavnim mehanizmom koji priječi razvoj vitalne građanske zajednice bogate SK. Za razvoj koncepta amoralnog familizma zaslužan je američki antropolog i politolog Edward Banfield. Banfield (1958) koncepciju amoralnog familizma razvija na temelju antropološke studije provedene sredinom 1950-ih u

maloj južnotalijanskoj ruralnoj komuni, koju u svojoj studiji naziva Montegrano.³¹ Za proučavanu komunu karakteristični su stavovi i djelovanja koja odražavaju sljedeću maksimu: „maksimaliziraj materijalnu, kratkoročnu pogodnost nuklearne obitelji; pretpostavi da će ostali učiniti isto“ (Banfield 1958: 85). Amoralni familizam je dakle, „(patološki) ekstrem u smjeru snage obiteljskih veza, koje su toliko snažne da postaju *jedini* oblik relevantnih društvenih veza“, a zbog takvog fokusa na obitelj familisti ne sudjeluju u procesima relevantnima za dobrobit šire zajednice (Allesina i Giuliano 2011: 818, kurziv u izvoru).³² Uzroke nastanka familističkog etosa u talijanskim ruralnim sredinama Banfield (1958: 10) vidi u sklopu od nekoliko čimbenika pri čemu najveću važnost imaju visoke stope smrtnosti te „odsustvo institucije proširene obitelji“. Visoke stope smrtnosti roditelja, uz odsustvo proširene obitelji, rezultirali su kontekstom u kojem su djeca često postajala siročad, osuđena na prošenje u svrhu osiguravanja egzistencije, slabo plaćen naporan rad ili udomljavanje u druge obitelji u kojima su bila zlostavljana i zanemarivana. Žitelji talijanske komune kod kojih je izražen familistički etos nerijetko su i sami odrastali kao siročad ili su živjeli sa samo jednim od roditelja u ekstremnoj oskudici, dok je siročad koja živi na rubu materijalne egzistencije bila rasprostranjen i relevantan dio svakodnevice za sve stanovnike komune. Kao posljedica straha da će i njihova djeca postati siročad, žitelji talijanske ruralne zajednice sve osobne resurse usmjeravaju na dobrobit vlastite djece i obitelji. Pri tom se odnosi u izvanobiteljskoj sferi gotovo u potpunosti zanemaruju te je uz to kod familista prisutno i iznimno nepovjerenje za sve osobe izvan uskog obiteljskog kruga (Banfield 1958: 147-167).

U kontekstu proučavanja amoralnog familizma i njegovih učinaka po akumulaciju NSK, te daljnjih teorijskih razrada tog pojma, svakako je bitno spomenuti tri teorijski relevantne okolnosti. Prvo, gledajući nešto širi socio-kulturni kontekst, zadarsko stanovništvo nije dijelom društva sa snažnim obiteljskim vezama. Razmatrajući hrvatsko društvo u komparativnoj

³¹ Pojam komune, koji se koristi u Banfieldovoj studiji, ne označava specifičan vid lokalne društvene integracije, odnosno specifičnu sociološku formalnu kategoriju, nego riječ označava naziv jedinice lokalne uprave. U biti pojam komuna predstavlja ekvivalent pojmu općine u hrvatskom kontekstu.

³² Valja naglasiti da pojam amoralnog familizma pokazuje srodnost s nekim drugim teorijskim konceptima, poglavito s konceptom (utilitarnog) individualizma. U svojoj studiji *O demokraciji u Americi* Tocqueville [1835](1995) je tridesetih godina 19. stoljeća pisao o individualizmu na način koji vrlo dobro pogađa teorijsku bit pojma amoralnog familizma. U klasičnom djelu *O demokraciji u Americi* Tocqueville pojam individualizma definira kao „promišljen i smiren osjećaj koji svakoga građanina navodi na to da se izdvoji iz mnoštva sebi sličnih i zajedno se s obitelji i prijateljima drži po strani, tako da, stvorivši ovo malo društvo za svoje potrebe, šire društvo rado propušta njemu samome“ (Tocqueville 1995: 175). U novije vrijeme pojam amoralnog familizma nerijetko je bio i predmetom kritika. Za preglednu konceptualnu kritiku pojma amoralnog familizma vidi: Ferragina (2009) i Prandini (2014).

perspektivi riječ je o društvu s umjereno snažnim obiteljskim vezama. U pogledu zastupljenosti familističkih vrednota Hrvatska je sličnija Francuskoj, Mađarskoj ili Novom Zelandu, nego li državama poput Filipina, Egipta ili Zimbabvea s ekstremno snažnim obiteljskim vezama, ili Italiji, Cipru te posebno Malti, koje predstavljaju izraženo familistička društva u europskom kontekstu (Alesina i Giuliano 2011; 2013). Drugo, u uvjetima materijalne oskudice karakteristične za talijansku komunu „za svakog je pojedinca iracionalno težiti alternativni s više suradnje, osim možda u užoj obitelji“, ili drukčije rečeno, amoralni familizam „nije iracionalna, nego jedina racionalna strategija za preživljavanje u tom društvenom kontekstu“ (Putnam 2003: 189). S druge strane, prema uvjetima zdravstvene skrbi, stopama mortaliteta, državnoj podršci u pružanju dobrobiti i načinima osiguranja egzistencije te nizom drugih procesa, zadarska zajednica ne egzistira u takvom društvenom kontekstu. Odnosno, uvjeti života ekstremno siromašne komune unutar koje Banfield proučava familizam prije više od šezdeset godina bitno su različiti od zadarskog suvremenog društvenog života. No, to ne znači da familistički etos, kao duhovna tvorba generirana u nekom ranijem razdoblju i drukčijim materijalnim uvjetima, nije kulturno posredovan i prisutan u suvremenim društvima s bitno različitim socijetalnim okvirom od onog svojstvenog talijanskoj komuni, odnosno familizam kao vrijednosni sustav može biti sastavni dio kulture te opstati i u društvima bitno drukčijeg prostornog i vremenskog konteksta (*npr.*, Foster 1965; 1972; Bjørnskov i sur., 2014; Karametou i Apostolopolos 2010: 31; Koriš i Tymiński 2016; Alesina i Giuliano 2014b; Ang i Fredrikssen 2017; Aliyev 2013: 110; Du Bolay i Williams 1987; Doder 1978; Simic 1988). Treće, kako će se pokazati u nastavku, familizam nije relevantan za ovo istraživanje samo u kontekstu odnosa tog etosa spram pojedinih dimenzija NSK. Prema kvalitativnom adaptivno-teorijskom istraživanju moguće je razabrati i niz drugih karakteristika familističke komune, koje su prisutne u zadarskoj lokalnoj zajednici te koje imaju nepovoljne učinke po akumulaciju NSK. Naime, u postojećim se istraživanjima amoralnom familizmu često pristupa reducirajući ga na samo jednu dimenziju, najčešće snagu obiteljskih veza (*vid npr.*: Alesina i sur., 2014a; Alesina i Giuliano 2010; 2011; 2014b; 2015; Daniele i Geys 2016; Bertrand i Schoar 2006 ; Durante 2009; Ang i Fredriksson 2017; Ljunge 2011; Ljunge 2015; Mare i sur., 2016; Herreros 2015; Growiec i Cairns 2012). Takav pristup zanemaruju da se u biti kod amoralnog familizma radi o sindromu, odnosno sklopu vrijednosnih orijentacija i stavova, koje imaju socijalne reperkusije u nizu drugih društvenih fenomena karakterističnih za amoralno-familističke zajednice te također imaju nepovoljne učinke na akumulaciju SK (*npr.* Karametou i Apostolopolos 2010). No valja odmah

napomenuti da se amoralni familizam u kvantitativnom dijelu istraživanja neće razmatrati kao sindrom, odnosno neće se razmatrati odnosi između familističkog etosa i karakteristika koje odražavaju familističke vrednote. Razlog za to je što NSK u ovom istraživanju sadrži velik broj teorijskih sastavnica, koje se pored familizma i karakteristika familističkih zajednica, razmatraju i u odnosu spram nekih drugih društvenih procesa, čija priroda nije vezana za amoralni familizam, a na temelju kvalitativnog istraživanja je također moguće pretpostaviti da imaju važnost u objašnjenju razlika u razinama NSK. Uključivanje niza eksplanatornih koncepata uz razmatranje familizma kao sindroma rezultiralo bi iznimno opsežnim empirijskim istraživanjem. Odnosi familističkih vrednota i pojmova koji modeliraju specifične karakteristike familističke zajednice stoga se razmatraju i empirijski testiraju samo u slučajevima u kojima je to ključno za razumijevanje nekih iznimno važnih eksplanatornih procesa.

Zaključno, bitno je napomenuti da Banfield (1958) koncept amoralnog familizma izgrađuje na temelju podataka prikupljenih intervjuima, promatranju svakodnevnog života talijanske komune te na temelju određene statističke građe. Pri tom njegova studija nije ponudila konceptualni aparat svojstven potrebama kvantitativnih istraživanja, nego u duhu socijalo-antropološke tradicije vremena u kojem studija nastaje, Banfield karakteristike života u komuni predočava kroz 17 deskriptivnih teza te brojne opise obrazaca života i normi rasprostranjenih u komuni. Također, ni Putnamova (2003) talijanska studija nije ponudila adekvatan konceptualni aparat pogodan za empirijsku eksploataciju odnosa amoralnog familizma i SK. Stoga se pri konceptualnom modeliranju odnosa između NSK i amoralnog familizma oslanja na neka suvremenija kvantitativna istraživanja koja tematiziraju tu problematiku i čine relevantan dio postojeće sociološke teorije.

Prije detaljnijeg izlaganja teorijskih odnosa relevantnih za razmatranje u sljedećem, kvantitativnom dijelu disertacije, bitno je i ukazati na neke iskaze sudionika kvalitativnog istraživanja koji generalno ukazuju na prisutnost familističkog etosa u zadarskoj svakodnevici te na vrlo veliku važnost koju se pridaje obitelji. U fenomenološkom dijelu disertacije ukazano je na to da je obitelj svim sudionicima najvažniji oblik društvene podrške te kako svi sudionici vjeruju članovima obitelji. Kako je također izloženo u tom dijelu disertacije, dvoje sudionika, Vlatka i Luka, društvenu podršku očekuju samo od članova obitelji te vjeruju isključivo članovima obitelji, što je jedno od temeljnih obilježja familističkih komuna (Banfield 1958). No, ilustracije radi, potrebno je predočiti i još neke iskaze koji dodatno ukazuju na to da je obitelj shvaćena kao iznimno bitna vrednota u lokalnoj zajednici. Marko je u jednom opisu

ukazao na to da su u njegovoj obitelji vladali harmonični odnosi okarakterizirani uzajamnim povjerenjem, no pored toga ukazao je i na to da je tijekom njegova odrastanja i života sam pojam obitelji poiman kao idejna kategorija koja je bila visoko vrednovana.

Pa mi smo se slagali dobro. Mi smo se slagali. Obostrano slaganje, obostrano povjerenje. I na koncu konca, mi smo, mi smo poštovali duh obitelji. I onda poslije svatko je pošao na svoju stranu [...], ali nam je svima uvijek zajednička bila kuća. Uvijek otac i majka.

Luka je s druge strane u jednom dijelu intervjua predočio svojevrstan revolt spram izraženog familizma u lokalnoj kulturi te ukazao na to da lokalnu zajednicu poima kao zajednicu koja vrlo veliku važnost pridaje obitelji i obiteljskim ritualima.

Mi smo u biti plemenski narod, Slaveni, slavimo obitelj. To su orgije na krštenjima, orgije na krizmama, orgije na 'pirevima'. Dođem na četiri dana iz Beča i hoću vidjeti društvo, ali moram vidjeti tri strica. I onda stric govori: 'Dođi da te stric malo ljubne'. Građane ne ljubi stric. Nemam ja vremena za te vaše slavenske orgije.

Društvene veze

Prva dimenzija NSK, koju se razmatra u ovom dijelu istraživanja je dimenzija društvenih veza. Tu dimenziju se konceptualno-teorijski može podijeliti u dvije pod-dimenzije – neformalne i formalne društvene veze. Izlaganje mogućih odrednica NSK započinje pod-dimenzijom neformalnih društvenih veza.

Neformalne društvene veze

Snaga obiteljskih veza

Talijanska komuna koju je proučavao Banfield nije strukturirana kao zajednica međusobno u potpunosti izoliranih obitelji, već žitelji komune održavaju i određene izvanobiteljske odnose. No ono što je karakteristično za komunu je to da se na obiteljske odnose gleda kao na jedini tip društvenih odnosa koji podliježe moralnim normama (Banfield 1958; Miller 1974; Putnam 2003). Ekstrafamilijalne odnose u Montegrano pri tom karakterizira površnost, a povremeni oblici socijalnih razmjena imaju klijentističko-patronske narav te su primarno orijentirani na osobne i obiteljske interese (Banfield 1958: 100). Prijateljstvo za žitelje komune ne postoji te, budući da komunu karakterizira izrazita materijalna oskudica, „prijatelji

predstavljaju luksuz za koji Montegranezi smatraju da je nepriuštiv“ (Banfield 1958: 121-123; 142-154). Također, Montegranezi nemaju pretjerano razvijenu neformalnu društvenost zato što velik dio vremena provode radeći na polju ili u obližnjim šumama, a u zajednici postoje samo dva lokalna bara koji su rijetko posjećeni s obzirom na to da je takav vid potrošnje žiteljima teško prihvatljiv (Banfield 1958: 61).

Za razliku od nekih drugih dimenzija i pod-dimenzija NSK koje se u nastavku razmatra, zadarska lokalna zajednica u kontekstu neformalne društvenosti ne pokazuje sličnost s južnotalijanskom ruralnom komunom. Iako je kod sudionika istraživanja primjetan niz iskaza koju ukazuju na postojanje familističkog etosa i stavova svojstvenih onima u familističkoj komuni, neformalna društvenost predstavlja vrlo razvijen fenomen u zadarskoj lokalnoj zajednici. Kako je predočeno u fenomenološkom dijelu disertacije, neformalne, izvanobiteljske društvene veze nekim sudionicima predstavljaju vrlo bitan izvor društvene podrške, kao i relevantan izvor zabave. Stipe je primjerice naveo kako je „tip čovjeka koji voli društvo“, a Frane je istakao kako je „druželjubiva osoba“ koja ima „širok krug prijatelja“. Također, neki iskazi su razotkrili i da prijateljstvo predstavlja bitan dio života sudionika pa je Lidija navela kako ima „par prijateljica od osnovne škole s kojima [je] i danas dobra“. Marko, koji je u ranije navedenom iskazu opisao kako je odrastao u obitelji u kojoj se poštivao „duh porodice“, je u drugom dijelu intervjua istakao kako prijateljstvo također smatra bitnim fenomenom te je ukazao na to da je odnos s prijateljima tijekom njegovog života bio obilježen intenzivnim socijalnim razmjenama, navodeći: „sve smo dijelili k'o prijatelji“. Stipe je u jednom dijelu intervjua naglasio i kako su ektrafamilijalni odnosi bitan dio njegova života ističući kako neke bliske osobe izvan obitelji ne smatra „ni prijateljima ni kumovima nego dijelom obitelji“. Također, posjećivanje lokala vrlo je dobro zastupljena praksa u zadarskoj zajednici. Vice je tako u jednom opisu naveo da je „kod nas uvriježeno otići na kavu i imati nekakvu svoju bazu gdje se komunicira, priča o politici, priča o bilo kakvim događanjima.“³³ Činjenicu da prisutnost familističkog etosa ne erodira neformalnu društvenost možda ponajbolje zrcali jedan Vlatkin opis.

³³ Iako se u ovom dijelu istraživanja ne razmatraju odnosi sa susjedima bitno je naglasiti i kontrastno viđenje odnosa sa susjedima u usporedbi zadarske zajednice i talijanske komune. Dok se u talijanskoj komuni primjerice „bivši susjedi nakon preseljenja ubrzo prestaju pozdravljati kod susreta na ulici“ (Banfield 1958: 122), u zadarskom kontekstu pojam susjeda predstavlja relevantnu društvenu kategoriju, a kako je već istaknuto u fenomenološkoj studiji neformalni odnosi s bivšim susjedima održavaju se i nakon preseljenja.

Dogodilo mi se puno puta u životu da je netko iznevjerio moje povjerenje tako da sam se nakon nekog vremena prestala povjeravati... osim znači najužem! [naglašeno] krugu obitelji... Ne znam, držim se za sebe! Zapravo sama... dovoljna sam sama sebi, zato što sam društvena... Ja ću se družiti sa svima. I sa mnom, ono, nije se teško u društvu ni povezati, ali uvijek držim jednu, ono, doći ćeš do jedne granice, ali preko toga ne ide nitko.

Prva hipoteza koju se izlaže u adaptivno-teorijskom dijelu istraživanja stoga glasi:

H1: Snaga obiteljskih veza nema značajan učinak na razvijenost neformalne društvenosti

Dob

Druga eksplanatorna varijabla koju se razmatra u sljedećem kvantitativnom dijelu istraživanja nema bitno mjesto u sklopu teorijskih pojmova vezanih uz odnos amoralnog familizma i NSK te ju Banfield ne navodi kao bitan čimbenik u kontekstu razvijenosti neformalne društvenosti, a riječ je o dobi. Prema iskazima nekih sudionika moguće je primijetiti kako neformalna društvenost generalno opada s porastom dobi, što je primijećeno i u nekim kvantitativnim istraživanjima koja su razmatrala odnos tih dviju varijabli (McDonald i Mair 2010; Van der Berg, Arentze i Timmermans 2015: 815-816). Frane je primjerice istakao kako u životu „prvo imaš, ono, veliki krug prijatelja, pa se onda taj krug smanjuje na nekakvih desetak osoba koje su ti na neki način od povjerenja“. Sličan proces, koji govori o osiromašenju neformalnih društvenih mreža predočio je i Marko u jednom svom iskazu.

Veliki dio mojih prijatelja s kojima sam proveo cijelu mladost i tako su umrli. Tako da sada mogu na prste nabrojiti one s kojima sam provodio mladost i tako dalje. Teško je uspostaviti nova poznanstva, nova, nova prijateljstva.

Druga hipoteza derivirana temeljem kvalitativne studije stoga glasi:

H2: Porast dobi ima negativan učinak na razvijenost neformalne društvenosti

Formalne društvene veze

Snaga obiteljskih veza

Žitelji talijanske familističke komune nisu skloni učlanjivanju u građanska udruženja (Banfield 1958; Putnam 2003). U komuni tako postoji tek jedno udruženje orijentirano na kvalitetniju dokolicu muškaraca iz viših slojeva (Banfield 1958: 16-17) te tek nekoliko lokalnih

podružnica nacionalnih političkih stranaka (Banfield 1958: 23-28).³⁴ Suviše snažna orijentiranost na dobrobit vlastite obitelji i izostanak moralne odgovornosti za članove šire zajednice, kao i manjak povjerenja u ekstrasporodničnim odnosima, rezultiraju socijalnim kontekstom u kojemu je nemoguće održati permanentnije oblike organizacija usmjerenih ka javnim pitanjima (Banfield 1958: 76-78). Također, neka suvremenija empirijska istraživanja pronalaze negativnu povezanost između snage obiteljskih veza i članstva u građanskim udruženjima (Karmetou i Apastopolopoulos 2010; Alesina i Giuliano 2014; Howard 2003; Gatskova i Gatskov 2016; Kim i Wilcox 2013). U ovdje provedenom kvalitativnom istraživanju moguće je primijetiti nekoliko iskaza koji dobro ilustriraju to da se zauzetost za vlastitu obitelj očituje i izostankom moralne odgovornosti za članove zajednice. Najjasnije to ilustrira jedan Markov iskaz:

Toliko je briga na čovjeku da on jednostavno čak i postaje egoist. Postaje egoist! Sigurno! Jer on misli samo na sebe i na svoju djecu. Njega baš puno ne interesira što mu se događa. [...]. On, on živi sam za sebe. Živi za onaj uski krug svoje obitelji i eventualno za nekog od prijatelja.

Sukladno navedenom moglo bi se formulirati hipotezu prema kojoj snaga obiteljskih veza ima negativni učinak na razvijenost formalne društvenosti, odnosno da s jačanjem familističkih vrednota slabi sklonost za uključivanje u građanska udruženja. No na temelju određenih argumenata moguće je pretpostaviti i da suprotno Banfieldovim i Putnamovim argumentima snaga obiteljskih veza može imati pozitivne učinke na sklonost uključivanju u građanska udruženja te da postoje i proces kod kojih se negativan efekt familizma na članstvo u udruženjima ublažava. Naime, u komuni amoralnih familista gotovo da nema građanskih udruženja pa je stoga teško govoriti o specifičnim procesima vezanima za njihovu narav kao i o čimbenicima koji doprinose učlanjenju individua u takav tip organizacija. U tom kontekstu prvenstveno je bitno naglasiti da u zadrskoj zajednici djeluju brojna građanska udruženja. Vlatka je primjerice za udruženja koja djeluju u lokalnoj sredini na jednom mjestu u intervjuu rekla kako je „uvijek imala dojam da ih je dosta”, a slično mišljenje dijeli i Frane, pa je tako primjerice istakao: “Pa mislim da smo mi dosta dobri [...] mislim da zadnja statistika [pokazuje]

³⁴ Valja naglasiti da u nekim kontekstima u svojoj studiji Banfield (1958: 86) govori o „potpunom odsustvu“ građanskih udruženja. No kasniji radovi koji su se bavili valorizacijom njegova rada (*npr.* Silverman 1968: 1) navode kako u područjima koja je Banfield studirao postoje „formalne organizacije“ kao što su to primjerice „društva za posmrtnu pripomoć, rekreacijski klubovi i festivalski odbori“, za koje se može smatrati da imaju manjeg utjecaja na javni život zajednice.

da ih imamo registriranih u gradu Zadru i u toj Zadarskoj županiji preko tisuću i ne znam koliko, četiristo.” Na takvo shvaćanje je ukazala i Jelena koja je istakla: „Znači mi imamo sada oko 1700 udruga u županiji. U samom gradu Zadru oko 800., što je po mom mišljenju puno!“ Ti iskazi idu u prilog tezi da Zadar generalno ne pokazuje značajke slične onima u talijanskoj komuni u kojoj gotovo da i ne postoje građanska udruženja. To dakako samo po sebi nije dovoljno za revalorizaciju teze o odnosu između familizma i učlanjenja u građanska udruženja, budući da i u lokalnoj zajednici u kojoj su prisutna građanska udruženja familizam može biti fenomen koji priječi učlanjenje individua u udruge civilnog društva. Za revalorizaciju Banfieldove i Putnamove teze stoga je bitno istaknuti neke specifičnosti građanskih udruženja te neke od razloga za uključivanje u takav vid formalnih organizacija. U Banfieldovom i Putnamovom poimanju građanska udruženja su organizacije usmjerene na dobrobit zajednice. No kako je izloženo u fenomenološkom dijelu disertacije, građanska udruženja predstavljaju i mjesta na kojem se mogu ostvarivati osobne materijalne pogodnosti, pa tako i pogodnosti koje doprinose materijalnom i drugim vidovima prosperiteta vlastite obitelji. Kako je također izloženo, građanska udruženja predstavljaju i mjesta na kojima se koruptivnim metodama mogu ostvariti brojne pogodnosti, a i sam Putnam (2000: 81) u svojoj utjecajnoj američkoj studiji SK uvažava činjenicu da udruge mogu biti mjesta „korupcije“ te uz to i niz drugih autora govori o tome da sama građanska udruženja mogu bit vitalan dio širih koruptivnih mreža ili organizacije koje se mogu koristiti za ostvarenje osobnih probitaka i probitaka vlastite obitelji (*npr.* Vuković 2017, Aliyev 2013; Fi i Lin 2014: 2319; Griesshaber i Geys 2012; Bežovan i sur., 2005: 71-73). Stoga, izraženiji familistički etos može biti i poticajan za stupanje u udruženja, odnosno udruženja mogu privlačiti familiste koji teže ostvarenju određenih pogodnosti.

Za razumjeti drugi proces za koji se također može vjerovati da ublažava nepovoljne učinke familizma na članstvo u građanskim udruženjima potrebno je izložiti tezu *moralnog* familizma. Naime, u sociološkoj literaturi prisutna je i teorija razrađena kao izravan odgovor na tezu o amoralnom familizmu. U njoj se argumentira i empirijski pokazuje da snaga obiteljskih veza i razvijen obiteljski SK mogu biti čak i poticajni za razvoj građanskih vrlina kao i za razvoj izvanobiteljskog SK (Prandini 2014; Donati i Prandini 2007; Gesualdi 2012; Gan, Bomhoff i Lee 2012; Bryson i Davies 2018; Zukowski u Theis 2009). U ovdje provedenoj kvalitativnoj adaptivno-teorijskoj studiji ustanovljeno je da učlanjenje u građanska udruženja može predstavljati formalizaciju ranije etabliranih neformalnih veza (*usp.* Tonković 2016; Grødeland i Aasland 2011: 140; Wilkinson 2019). Marko je primjerice naveo da se u jedno

udruženje učlanio zato „što je tamo bio velik broj [njegovih] prijatelja“. Također, kako je izloženo u fenomenološkom dijelu disertacije, nekoliko sudionika je spomenulo da udruge imaju problema s vidljivošću i oglašavanjem, a Stipe je u jednom opisu naveo da su udruge često zapravo formalizacija već etabliranih veza, tvrdeći:

Znači nisu široke, nisu široki pozivi za, za te udruge. Znači sada, evo, sada evo nekakva udruga poziva vas da se učlanite. Jako malo udruga to radi! Nego većinom su te udruge, ajmo reći, male nekakve udruge od deset, dvanaest, petnaest ljudi, koji su se na neki način u životu povezali. Znači, jesu li oni k'o prijatelji ili su k'o s faksa, ili su djelatnici određene firme pa su se udružili ili su nekakva rodbina i tako.

Sami obiteljski odnosi također nisu nebitni za članstvo u građanskim udruženjima, odnosno i oni predstavljaju jedan od oblika neformalnih odnosa koji mogu biti poticajni za učlanjenje u građanska udruženja. Stipe je primjerice kao jedan od motiva zbog kojih sudjeluje u radu građanskog udruženja naveo:

Čisto kroz tu udrugu da, mlade, reći ćemo, jako mlade uvodimo u taj nekakav svijet sporta. Od ranog djetinjstva [...] razred mog sina, koji je drugi razred, evo drugu godinu je zaredom [u sportskoj dvorani], što sam i organizirao tamo, je li?

Na to da obiteljske veze mogu biti poticajne za članstvo u građanskim udruženjima je ukazala i Vlatka, ističući: „Znači ja sam se učlanila u [naziv udruge], zato što se godinu dana ranije moj brat učlanio i onda sam nekako preko njega počela dolaziti“. Pozitivnu povezanost familizma i članstva u građanskim udruženjima pronašla je i studija Donatija i Prandinija (2007: 221), prema kojoj snažnije razvijeni obiteljski SK „snažno korelira“ s višestrukim članstvom u građanskim udruženjima. Paturyan i Gevorgyan (2014: 59) u jednoj studiji također imanje „prijatelja ili članova obitelji“ u nekom od udruženja pronalaze kao treći najznačajniji čimbenik koji motivira individue za članstvo u građanskim udruženjima.

Na temelju kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja je, imajući u vidu navedeno, kod odnosa familizma i članstva u udruženjima moguće pretpostaviti postojanje dvaju suprotstavljenih mehanizama kod kojih se snaga obiteljskih veza na različite načine odražava na sklonost za učlanjenje u građanska udruženja. S jedne strane izraženiji familistički etos predstavlja prepreku za učlanjenje u građanska udruženja. S druge strane, udruge predstavljaju mjesta na kojima se mogu ostvarivati materijalni probici vlastite obitelji, dok uz

to i odnosi u obitelji mogu biti poticajni za učlanjenje u građanska udruženja, što može dijelom i amortizirati nepovoljne učinke familizma na sklonost ka članstvu te je stoga moguće pretpostaviti:

H3: Snaga obiteljskih veza nema značajan efekt na članstvo u građanskim udruženjima

(Ne)povjerenje u udruge civilnog društva

Kako je spomenuto na početku disertacije temeljni cilj ovog dijela istraživanja je pronaći odrednice akumulacije SK zadarskog stanovništva te potom i testirati Putnamovu teoriju SK. Odnosi između pojedinih dimenzija SK, budući da su određeni samim postavkama teorije, nisu detaljno ispitivani u kvalitativnom istraživanju. No prema transkriptima intervjua moguće je primijetiti kako sudionici određene procese vezane uz akumulaciju jedne od dimenzija NSK objašnjavaju procesima vezanima za neke od drugih dimenzija, koje se u nekim istraživanjima uvrštavaju u domenu samog sadržaja SK. Prvi takav konceptualni odnos je odnos između generalnog povjerenja u udruge civilnog društva i konkretnog članstva u nekom od građanskih udruženja.

Procesi vezani za povjerenje u građanska udruženja u talijanskoj komuni nisu relevantan dio lokalne zbilje, budući da se radi o sredini u kojoj građanska udruženja gotovo i ne postoje (Banfield 1958). No Banfield generalno ukazuje na to da se na osobe koje djelovanje usmjeravaju na dobrobit šire zajednice gleda sa sumnjom. Na sudjelovanje građana u aktivnostima vezanima za javna pitanja i javne probleme u familističkoj komuni se ne gleda blagonaklono, već se na takvu aktivnost gleda kao na nešto „nenormalno, čak i neprikladno“ (Banfield 1958: 87-89). Čak štoviše, „tvrđnja bilo koje osobe ili ustanove da je inspirirana porivom za javno više nego li za privatnu korist [...] smatrana je obmanom“ (Banfield 1958: 98). Kako je nepovjerenje u sve izvan obiteljske društvene aktere implementirano u obitelji, na što su ukazali i neki iskazi predstavljeni u fenomenološkom dijelu disertacije, moguće je predložiti sljedeću hipotezu:

H4: Snaga obiteljskih veza negativno je povezana s povjerenjem u udruge civilnog društva

Ova hipoteza postavljena je kako bi se provjerilo je li nepovjerenje u udruge odraz snažnog familističkog etosa ili je odraz drugih čimbenika koje se u ovom istraživanju neće

detaljnije istraživati.³⁵ No, s druge strane prema provedenom kvalitativnom istraživanju može se zaključiti kako generalno nepovjerenje u udruge civilnog društva predstavlja prepreku za uključanje u rad nekog konkretnog građanskog udruženja. U društvima u kojima, za razliku od talijanske komune, postoje brojna građanska udruženja niz je čimbenika koji doprinose učlanjenju u takav vid organizacija, a stanovita količina povjerenja u udruge civilnog društva je jedan od njih (Howard 2003; Gatskova i Gatskov 2015). Teza o odnosu povjerenja u građanska udruženja ili udruge civilnog društva i stvarnog članstva u nekom od građanskih udruženja može se činiti banalnom te se odnos tih dviju kategorija može učiniti nečim što je samorazumljivo i stoga irelevantno za istraživanje. Kako primjerice ističe Marinova (2011: 163) „malo je vjerojatno da će se individua učlaniti u organizaciju kojoj ne vjeruje, no iskazivanje povjerenja u organizaciju nije dovoljan poticaj za postajanje njenim članom“, što se može dodatno potvrditi tezom da je u nekim društvima „ukupni postotak ljudi koji prijavljuju povjerenje u građanska udruženja veći od udjela populacije koji prijavljuju članstvo u udruženjima“ unutar tih društava. Stoga je, kako nastavlja Marinova, „povjerenje u [nevladine organizacije] tek prvi korak, doduše neophodan, za učlanjenje u takve organizacije“. Može se složiti s Marinovom u pogledu toga da samo povjerenje u udruge civilnog društva nije dovoljan poticaj za stvarno članstvo u nekom od njih. No potrebno je revalorizirati tezu da je povjerenje u udruge civilnog društva nužan preduvjet za uključanje u neko od njih. Prvo, individua može imati povjerenje u članove udruženja u koje je učlanjena i u kojem su primjerice prisutne osobe s kojima ima etablirana poznanstva, rodbinske ili obiteljske veze, no istodobno imati generalno nepovjerenje u udruge civilnog društva, oblikovano nizom drugih socio-kulturnih pretpostavki. Drugo, unatoč generalnom nepovjerenju u udruge civilnog društva u cijelosti pa čak i stanovitoj sumnjičavosti prema konkretnom udruženju u koje je učlanjena, individua može procijeniti da su eventualne pogodnosti koje može ostvariti članstvom u udruženju veće od rizika koje joj članstvo u udruženju donosi te stoga, unatoč stanovitom nepovjerenju u udruženje biti uključena u njegov rad. Dakle, odnos između kognitivne karakteristike, predodžbe o

³⁵ Razlog zbog kojeg se povjerenje u udruge civilnog društva, kao ni povjerenje u institucije, koje se tematizira u nastavku ovog poglavlja, neće razmatrati kao temeljne sastavnice NSK je što bi operacionalizacija NSK time bila suviše opsežna. Naime NSK je operacionaliziran u kvantitativnom dijelu istraživanja s devet indikatora, što je poprilično iscrpna operacionalizacija tog koncepta. Također, studija sadrži veliki broj odrednica uopćenog povjerenja, koje se, kao središnji teorijski element teorije SK, uzima kao glavni indikator te dimenzije SK, dok se drugi oblici povjerenja, odnosno povjerenje u udruge civilnog društva i povjerenje u institucije razmatraju kao nezavisne varijable.

vjerodostojnosti udruga civilnog društva kao generalnoj kategoriji i faktičkog članstva u nekom konkretnom udruženju može se smatrati relevantnim za empirijsko provjeravanje.

Kako je istaknuto u fenomenološkom dijelu disertacije u zadarskoj zajednici postoji nepovjerenje prema građanskim aktivistima kao i prema građanskim udruženjima u cijelosti. No pored toga neki sudionici su i kao konkretan problem kod uključivanja u rad građanskih udruženja naveli nepovjerenje prema njima. U tematskom bloku intervjua u kojem se razgovaralo o sudjelovanju građana u radu građanskih udruženja, kao jednu od prepreka učlanjivanju Stipe je naveo „ljudi su u nepovjerenju“, a Vlatka je istakla sličan razlog tvrdeći da su ljudi „jako nepovjerljivi prema udrugama“. Stoga je moguće formulirati sljedeću hipotezu:

H5: Veće povjerenje u udruge civilnog društva ima pozitivan efekt na članstvo u građanskim udruženjima

Osjećaj političke bespomoćnosti

U amoralno familističkoj zajednici rasprostranjen je osjećaj da „privatni građanin ne može učiniti ništa“, odnosno prisutan je osjećaj da građani ne mogu utjecati na snažni službeni birokratski državni aparat (Banfield 1958: 87-88; Putnam 2003). Takav oblik političke alijenacije, osjećaj političke bespomoćnosti, pronađen je i kao otegotni mehanizam učlanjenja u građanska udruženja u nekim kvantitativnim istraživanjima (Van der Velde i Pauwels 2010; Hooghe 2002; Hustinx i sur., 2012; Maslík i Piróg 2020). Dio sudionika kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja također je u svojim opisima ukazao na sličan proces. Kao jednu od prepreka zbog koje se ljudi ne žele uključiti u rad građanskih udruženja Luka je naveo „atmosfera gdje čovjek nema volju ni sposobnost i osjeća da kroz udruhu neće ništa postići“. Slično mišljenje Lukinom dijeli i Danijel.

Meni na kraju iz nekakvog mog iskustva se čini da, da, ovaj ljudi ne ulaze u to jer jednostavno ne vide mogućnosti. Po meni, je tu... Grad i vlast se ponaša toliko bahato i jednostavno su sve zauzeli. Sve su podredili sebi. To je u Zadru izraženo, ono, vidimo iz dana u dan, kroz sva moguća događanja i sve što se dogodilo. I onda jednostavno ići raditi udruhu za dobrobit nečega, ljudima jednostavno valjda nije to... mislim svi se ono misle: 'Što, pa i ja sam budala?! Gledaj sebe i svoju guzicu!'.

U dijelu intervjua u kojem je govorio o svojim razlozima za istupanje iz udruge te povlačenje iz sudjelovanja u sektoru građanskih udruženja Danijel je također naveo:

A jedno sedam godina, osam godina...nekako rada, 'skužiš' u biti da nekako, na neki način je to borba s vjetrenjačama, je li? [...] Međutim, jednostavno 'skužiš' da...da...da ovaj, da sistem, da grad, da... kad kažem Grad mislim na upravu i vodstvo grada... jednostavno oni su tu davali jako malo prostora da, da stvarno se nešto takvo, na taj način formira kako treba. I onda jednostavno vidiš da udaraš glavom od zid godinama [...]

Najjasnije je odnos osjećaja bespomoćnosti i članstva u građanskim udruženjima predočio Stipe:

Jer mislim da ljudi smatraju da puno toga ne mogu promijeniti. Znači bilo kakva udruga da se bori za, ne znam za što, oni smatraju da se ne može to promijeniti. I samim tim ga odmah odbije. 'Što ću sad ja tamo, idem gubiti dvije ure, zašto?! I opet se ništa neće promijeniti!' I mislim da je, da je, jedan isto od razloga je, ajmo reći, ta nekakva, kako bi ja to nazvao apatija. Ta nekakva, nedostatak nekakvih ambicija da se nešto može promijeniti.

Stoga sljedeća hipoteza u kontekstu istraživanja formalnih društvenih veza glasi:

H6: *Osjećaj političke bespomoćnosti ima negativan efekt na članstvo u građanskim udruženjima*

Podrška državnom intervencionizmu

U amoralno-familističkoj komuni, kako će se kasnije izložiti, postoji izraženo nepovjerenje prema javnim službenicima (Banfield 1958: 94; 100-102). No s druge strane u komuni ne postoji „patološko nepovjerenje prema državi“ te se državu ponekad „čak i smatra prijateljem“. Takvo poimanje države proizlazi iz toga što je za velik dio građana vlada „jedini izvor od kojeg su ikad primili pomoć“ (Banfield 1958: 38-39). No poimanje države kao jedinog mogućeg izvora pomoći nepovoljno se očituje na inicijativu građana i njihov osobni angažman u javnom životu. Sami državni službenici se kod inicijativa građana u nekim slučajevima „nalaze uvrijeđenima“ zato što građanski angažman doživljavaju kao „upletanje u njihove

poslove“ (Banfield 1958: 17). S druge strane i sami građani javne probleme poimaju kao „pravo i obavezu države“ pa stoga „privatni građanin ne preuzima odgovornost vezanu za javna pitanja“, te se čak štoviše, smatra i da je „neslužbena akcija uplitanje u sferu državnih poslova“ (Banfield 1958: 87-88; 96).³⁶ Istraživanje Gatskove i Gatskova (2015) također pronalazi negativnu povezanost između izraženijeg stava da država treba skrbiti o dobrobiti građana i članstva u građanskim udruženjima.

Nekoliko sudionika ovdje provedenog kvalitativnog istraživanja je ukazalo na to da građani smatraju da ne trebaju sami preuzimati inicijativu vezanu za pitanja dobrobiti zajednice. Lidija je na kraju tematskog bloka intervjua vezanog uz građanski angažman izjavila: „mi bi trebali svi biti više svjesni toga da ne možemo čekati da sve napravi neko drugi, znači nešto moramo krenuti sami“. Marko je primjerice u razgovoru o moralnoj odgovornosti za žitelje zajednice naveo kako se građani „baš ne brinu o drugima“, već „Uvijek kažu: 'To je posao nekog drugog!'“. Manjak sudjelovanja u građanskim udruženjima Vlatka je pripisala između ostalog i tome što ljudi „misle da će to netko drugi raditi“. Jelena također dijeli mišljenje s drugim sudionicima o tome da se građani sami nedovoljno uključuju u određene procese koji mogu doprinijeti većoj dobrobiti žitelja zajednice. No pored toga je i eksplicitno navela da je jedan od problema koji priječe građane u stupanju u građanska udruženja to što građani misle da dobrobit zajednice zavisi o radu državnih institucija. Tako je primjerice navela da kod nas:

...još ima onaj stav: 'To treba odraditi netko drugi. Tipa Grad ili županija. Jer što ću ja?!' [...] jer jednostavno smatraju da rad u udrugama i pomoć zajednici ne treba dolaziti od njih samih nego to treba netko drugi napraviti. Uvijek na nekog drugog prebacuju odgovornost. A ne kuže da zapravo oni mogu puno toga.

Sukladno navedenom, moguće je formulirati sljedeću hipotezu:

H7: Podrška državnom intervencionizmu ima negativan efekt na članstvo u građanskim udruženjima

³⁶ Potrebno je ukazati da u ovom kontekstu amoralno familistička zajednica pokazuje sličnosti s europskim državama sa socijalističkim društvenim uređenjem u kojima su građani smatrali da je dobrobit zajednice prvenstveno u nadležnosti državnih institucija. Također, rasprostranjenost uvjerenja da je država glavni akter koji skrbi o dobrobiti građana u literaturi se navodi i kao jedna od otegotnih okolnosti za razvoj kulture građanskih udruženja u europskim društvima sa socijalističkim naslijeđem (*npr.* Grødeland i Aasland 2011; Vasiljević 2020; Lissowska 2013).

Vremenska deprivacija

Putnam (2000) je u američkoj studiji kao jedan od temeljnih razloga erozije SK naveo alokaciju slobodnog vremena građana SAD-a. Zbog većeg provođenja slobodnog vremena u obiteljskom domu, ispred TV, građani su manje vremena posvećivali angažmanu vezanom za pitanja zajednice. U takvoj argumentaciji se korištenje vremena shvaća kao igra s nultim ishodom, pri čemu se vrijeme provedeno u drugoj aktivnosti ostvaruje nauštrb građanskog angažmana (Robinson 2002: 55). No manjak slobodnog vremena nužnog za participaciju u pitanjima zajednice ne mora biti posljedica promjene u preferencijama za korištenje slobodnog vremena, već posljedica potrošnje vremena potrebnog za 'objektivne potrebe' individue, poput procesa vezanih za osiguravanje egzistencije na tržištu rada, skrb za malu djecu ili školovanje i studiranje. Van Ingen i Dekker (2011: 220) pronašli su kako ljudi s većom vremenskom deprivacijom, odnosno s manjkom slobodnog vremena, manje sudjeluju u građanskim udruženjima. Na takav proces ukazali su i neki iskazi sudionika kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja. Vlatka je kao jedan od razloga zbog kojih se ljudi ne uključuju u rad građanskih udruženja navela: „Ljudi nemaju vremena“, a slično mišljenje dijeli i Lidija, navodeći: „Nedostatak vremena naravno. Jer svi smo stalno u nekom trku“. Luka također vidi sličan problem koji priječi učlanjenje u građanska udruženja pa je tako kao jedan od razloga zbog kojeg se ljudi ne uključuju u građanska udruženja naveo to što ljudi „redovito rade, nemaju viška slobodnog vremena. Uhodani su u svoj nekakav biznis.“ Sličan proces naveo je i Stipe ističući: „danas su ljudi zaokupljeni jako puno s preživljavanjem, tako da i ono malo vremena što imaju, ne žele utrošiti“ na sudjelovanje u građanskim udruženjima. Na drugom mjestu je istakao „rad u udruzi zahtijeva određeno vrijeme i određena odricanja. Tako da danas ljudi možda u ovakvoj situaciji nisu spremni možda žrtvovati svoje vrijeme kad mogu negdje zaraditi, ako ne djeluju kroz udrugu.“

Sukladno navedenom može se predložiti sljedeća hipoteza:

H8: Vremenska deprivacija ima negativan učinak na članstvo u građanskim udruženjima

Obrazovanje

Kvalitativno adaptivno-teorijsko istraživanje ukazalo je i na to da su obrazovni procesi bitni za učlanjenje građana u građanska udruženja te da se na višim obrazovnim razinama potiče učlanjenje u građanska udruženja. Stipe je primjerice u ranije navedenom opisu ukazao na to da poznanstva „s faksa“ mogu privući osobu u udrugu. Vice je naveo kako misli da su članovi

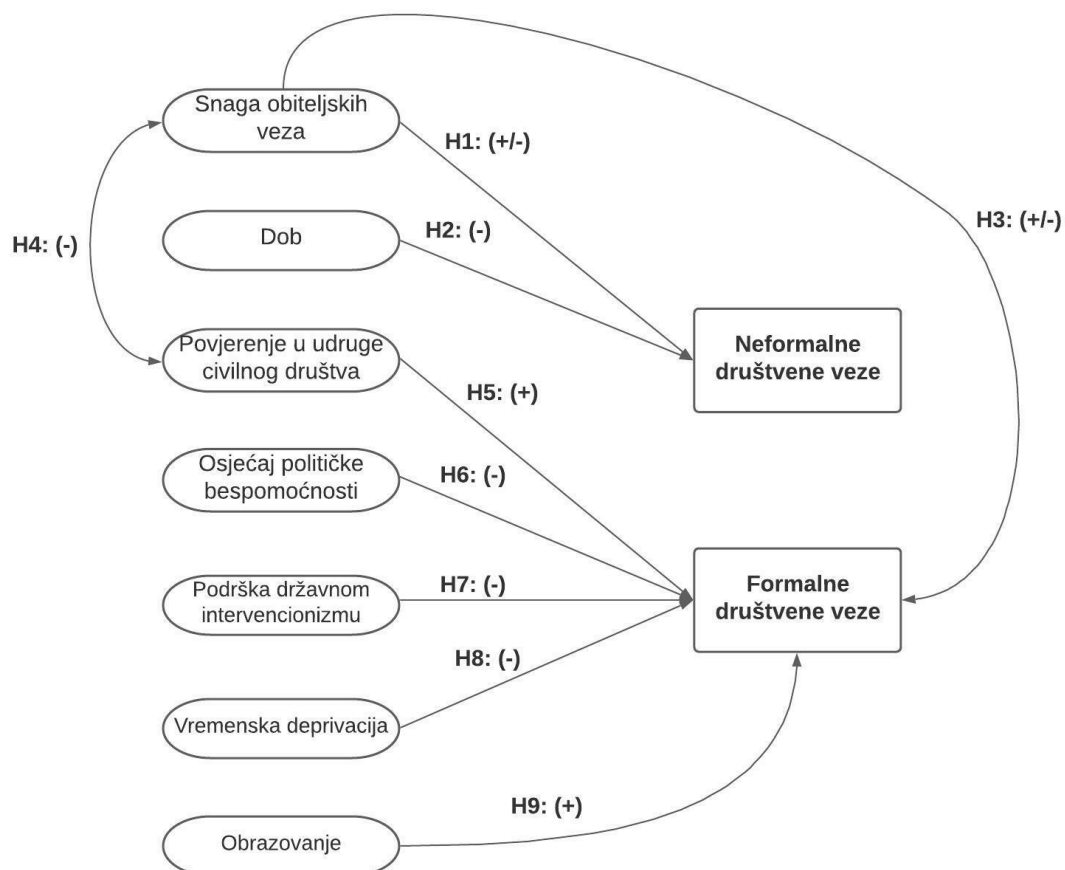
udruga „uglavnom visoko obrazovane osobe“, a na drugom mjestu u intervjuu istakao je i da u vodstvu udruge osoba mora biti „školovana“ i „stručna u tom dijelu posla koji obavlja“. Jelena također vjeruje kako obrazovanje na višim razinama doprinosi sklonosti za učlanjenje u građanska udruženja.

Mislim da u današnje vrijeme sve više jača ta svijest recimo o civilnom sektoru i radu u udrugama. Pa mislim da čak i profesori u školama i na faksu...dobro za školu nisam sigurna, ali znam da sigurno na faksu profesori promoviraju taj rad u udrugama, odnosno da ljudi postanu što više angažirani i van fakultetskih obveza jer im to daje i neke dodatne bodove na nekim kolegijima.

Niz provedenih kvantitativnih istraživanja također ukazuje na to da je viši stupanj obrazovanja bitan čimbenik koji doprinosi sklonosti za učlanjenje u građanska udruženja (Putnam 2000; Zukovski i Theis 2009; Scheufelle i Shah 2000; Helms i Mckenzie 2014; Gatskova i Gatskov 2015). Stoga posljednja hipoteza vezana uz formalne društvene veze, odnosno članstvo u građanskim udruženjima glasi:

H9: Veći stupanj obrazovanja ima pozitivan učinak na članstvo u građanskim udruženjima

Odnos varijabli detektiranih temeljem kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja i dviju razmatranih pod-dimenzija društvenih veza ilustrirani su prikazom 9.1.

Prikaz 9.1. Konceptualni odnosi i očekivani efekti/korelacije za dimenziju društvenih veza

Uopćeno povjerenje

Snaga obiteljskih veza

Etos amoralnog familizma očituje se u dvjema temeljnim kognitivnim komponentama. Prva od njih izražena je u motivacijskoj sferi individue i podrazumijeva težnju ka „aktivnom unaprjeđenju položaja vlastite obitelji u odnosu na druge“. Druga komponenta se očituje kao percepcija rasprostranjenog oportunitizma među ljudima koji ne pripadaju uskom obiteljskom krugu (Ljunge 2015: 104). Stvarni oportunitizam se u amoralno-familističkoj komuni manifestira u različitim društvenim sferama. Jedna od manifestacija oportunističkog ponašanja jest to da će „zakon biti zanemarivan ukoliko ne postoji razlog bojati se sankcija“ te se stoga i „uzima zdravo za gotovo da će svi oni koji mogu utajiti porez to i učiniti“ (Banfield 1958: 92; Simic 1988: 43-45). Oportunitizam nije prisutan samo u odnosu između građana i zakonodavnih institucija, nego su članovi takve zajednice skloni oportunističkom ponašanju i u sferi ektrafamilijalnih međuljudskih odnosa (Banfield 1958: 93). Stoga, kako ističe Banfield (1958: 116), „[p]rema

onima koji nisu članovi obitelji razuman odnos je nepovjerenje“. Odnosno, oblici ektrafamilijalne društvenosti, poput primjerice prijateljskih odnosa, ne smatraju se samo „potencijalno suvišnima već i potencijalno opasnima“ (Banfield 1958: 121-123). Niz kvantitativnih istraživanja također pokazuje kako veća snaga obiteljskih veza ima nepovoljne učinke po izgradnju uopćenog povjerenja (Ang i Fredriksson 2017; Durante 2010; Ermisch i Gambetta 2010; Mare i sur., 2020; Alesina i Giuliano 2011; 2014; 2015; Alesina i sur., 2015).

Kako je istaknuto u fenomenološkom dijelu disertacije svi sudionici kvalitativnog istraživanja ukazali su na iznimno veliku važnost obiteljskih odnosa, a kako je također prikazano dvoje sudionika vjeruje samo članovima uže obitelji te uz to neki od sudionika smatraju kako se nepovjerenje uči i usvaja unutar obitelji.³⁷ Stoga prva hipoteza u kontekstu dimenzije uopćenog povjerenja glasi:

H10: *Snaga obiteljskih veza ima negativan učinak na uopćeno povjerenje*

Ideja ograničenog dobra

Jedna od značajki amoralno familističkih zajednica je i rasprostranjenost ideje ograničenog dobra (Banfield 1958: 101; 115; De Boulay i Williams 1987; Foster 1956).³⁸ U komuni postoji uvjerenje da se „bilo koja blagodan, koja se može dati drugom, ostvaruje isključivo na štetu vlastite obitelji“. U familističkoj se zajednici blagonaklono gleda na „ideal društvene jednakosti“ (Banfield 1958: 36; *usp i*: De Boulay i Williams 1987; Foster 1965; Putnam 2003), a postoji negativan stav prema uspjehu drugih obitelji, odnosno materijalni napredak drugih obitelji izaziva „zavist i želju za zlom“, što dodatno generira manjak povjerenja (Banfield 1958: 121-122; 101). Budući da se resursi poimaju kao ograničeni, „svi izvan malog kruga obitelji su u najmanju ruku potencijalna konkurencija te stoga i potencijalni neprijatelji“ (Banfield 1958: 115-116). Idejom ograničenog dobra u seljačkim zajednicama, sličnima onima koje je proučavao Banfield, bavio se i Foster (1965; 1972; 1974). Foster (1965: 296, kurziv u izvoru) je dao sljedeću definiciju te ideje:

³⁷ Za detaljniji uvid u važnost obiteljskih procesa za širenje atmosfere nepovjerenja vidi poglavlje o povjerenju u fenomenološkom dijelu disertacije.

³⁸ Valja naglasiti kako ideju ograničenog dobra Banfield pripisuje uvjetima života u talijanskoj ruralnoj komuni. No ideja ograničenog dobra također je i dio marksističke fundamentalne slike svijeta te kao takva predstavlja integralni segment promovirane političke ideologije u europskim socijalističkim društvima (*vidi npr.* Rózycka-Tran i sur., 2015).

„Pod 'ograničenim dobrom' podrazumijevam da je široko područje seljačkog ponašanja ustrojeno na način da seljaci vide svoje socijalne, ekonomske i prirodne univerzume – njihov totalni okoliš – kao onaj u kojemu sve željene stvari u životu, poput zemlje, bogatstva, zdravlja, prijateljstva, muževnosti i časti, poštovanja i statusa, moći i utjecaja, zaštite i sigurnosti *postoje u ograničenoj količini* te su *uvijek u oskudici* iz perspektive seljaka“.

Dakle, u seoskim zajednicama se smatra da „individua ili obitelj mogu poboljšati poziciju isključivo na trošak drugih“. Takvo okružje shvaća se kao kompetitivno te zahtijeva „ekstreman oprez i rezerviranost“, pospješujući „sumnjičavost i uzajamno nepovjerenje“ (Foster 1965: 297), odnosno život u takvom socijalnom miljeu je „ne samo borba s prirodom već i borba čovjeka s čovjekom“ (Du Boulay i Williams 1987: 18). Ideju ograničenog dobra kao faktora koji doprinosi izgradnji nepovjerenja detektirala su i neka suvremenija kvantitativna istraživanja (Różycka-Tran, Boski i Wojciszke 2015; Smerdon i Blauw 2017: 22). Na ideju ograničenog dobra kao prepreku izgradnji povjerenja ukazali su i neki sudionici kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja. Danijel je tako društveni kontekst opisao kroz hobsijansku sliku svijeta i poima ga kao mjesto koje ne karakterizira suradnja, nego međuljudska borba za resurse istaknuvši: „Jednostavno je to sve postala ogromna džungla i grabež i ako se za sebe ne pobrineš...gotov si.“ Jelena je eksplicitnije izrazila poimanje odnosa ideje ograničenog dobra i povjerenja, ističući: „Pa mislim da je strah. Da su svi u strahu, u nekoj zavisti. Mišljenje da nema dovoljno za sve i da upravo iz tog razloga proizlazi to nepovjerenje.“ Sljedeća hipoteza derivirana na temelju kvalitativnog istraživanja stoga glasi:

H11: *Izraženija ideja ograničenog dobra ima negativan efekt na uopćeno povjerenje*

Izloženost medijskim vijestima

Sljedeći proces koji prema sudionicima kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja oblikuje uopćeno povjerenje nije bitna značajka familističkih zajednica, a riječ je o izloženosti medijskim vijestima. Svaki oblik povjerenja zasnovan je na određenim znanjima i iskustvima. Slika o svijetu koji nije izravno dostupan ljudima počiva u velikoj mjeri na medijskoj konstrukciji zbilje, koja je s druge strane često povezana s određenim preferencijama medijskih aktera (Luhmann 2008; Van Lange 2014). U teorijskom uvod disertacije spomenuto je kako Putnam (2000) opadanje SK u SAD-u pripisuje učincima televizije i tomu što učestalo gledanje televizije postaje zamjena za niz društvenih odnosa. No pored toga Putnam (2000) pojavi

televizije pripisuje i još jedan nepovoljan učinak na SK. Oslanjajući se na istraživanje Gerbnera i suradnika (1980) ističe i kako češće praćenje televizije, koja prioritizira sadržaje poput nasilja i zločina, čini ljude manje povjerljivima prema drugima, a do nalaza da veća izloženost medijskim vijestima ima nepovoljne učinke po izgradnju povjerenja dolaze i neka kvantitativna istraživanja (Shah 1998; Firat 2014).³⁹ Među sudionicima istraživanja na takav proces najjasnije su ukazali Stipe i Lidija.

Pa mislim da, stanje kakvo je u državi izaziva određeno nepovjerenje, ali mislim da, da tu ulogu igraju mediji koji jednostavno ljude bombardiraju s nekakvim negativnim stvarima. Znači, jako malo nekakvih pozitivnih stvari se probija kroz medije [...]. Nego prevladava to nekakvo crnilo. Netko nekoga prevario. Netko nekome oduzeo. Netko nekom ukrao. Iskoristio naivnost. Pa do onih težih, je li? [...]. A kad je nešto pozitivno, e, to nije toliko eksponirano! Da bi ljudima vraćalo vjeru i da bi dizalo njihovo povjerenje, je li? Nego se naprotiv, koliko se meni čini, sve radi da se sruši povjerenje. (Stipe)

Jer sad ja imam strah i nepovjerenje prema svima, jer tamo sam čula onaj je nešto loše, onaj je pokrao, onaj je napravio susjedu nešto loše, ovo, ono i kroz sva, sve te loše, bombastične vijesti, koje su naravno uvijek prve. Nikad se o ničem dobrom ne priča, nego u novinama sve piše loše. Na televiziji sve crne neke vijesti. Znači, dobivaš taj dojam da zapravo nitko ne valja. A onda i čovjek, zatvoren sam u sebe, ne može, ne može vidjeti, nema širinu, da bi vidio da postoje i dobri ljudi, da postoje i dobre stvari. (Lidija)

U skladu s navedenim moguće je formulirati sljedeću hipotezu:

H12: *Veća izloženost medijskim vijestima ima negativan efekt na uopćeno povjerenje.*

(Ne)povjerenje u političke i pravne institucije

Zajednicu s rasprostranjenim etosom amoralnog familizma karakterizira i izražena politička alijenacija koja se očituje u više dimenzija. Jedna od dimenzija političke alijenacije, uz ranije navedeni osjećaj političke bespomoćnosti, je i nepovjerenje u državne službenike

³⁹ Potrebno je dodati i kako je nekoliko istraživanja provedenih u hrvatskom kontekstu ukazalo na to da su sadržaji s vijestima poput kriminala ili korupcije također izrazito prisutni i prioritizirani u hrvatskim medijima (Benković i Balabanić 2010: 48; Elezović 2012: 67; Štulhofer i sur., 2007).

zaposlene u javnim institucijama. Prije elaboracije odnosa između povjerenja u javne institucije i uopćenog povjerenja potrebno je naglasiti da je familistički etos u zajednici koju je proučavao Banfield široko rasprostranjen. Familizam je pri tom karakteristika ljudi koji pripadaju različitim društvenim slojevima, ljudi s različitim društvenim statusom te ljudi na različitim društvenim položajima, uključujući i one koji obnašaju javne i političke funkcije (Banfield 1958: 124). Amoralni familisti „koji drže pozicije u javnim službama će primati mito ukoliko mogu proći nekažnjeno zbog toga“. No budući da je kod opće populacije nepovjerenje stav koji se smatra opravdanim prema svim osobama koji nisu u uskom obiteljskom krugu, percepcija korupcije veća je od njene stvarne zastupljenosti. Odnosno „neovisno o tome da li [javni službenik] prima mito, u društvu amoralnih familista će se pretpostavljati da prima“ (Banfield 1958: 94). Generalno viđenje političkih dužnosnika, neovisno o tome jesu li uistinu takvi, je da su „arogantni, usmjereni k vlastitim interesima i korumpirani“ (Banfield 1958: 28; 36; Putnam 2003). Također, smatra se i da među strankama nema velikih razlika te da je bilo koja vladajuća garnitura „orijentirana na vlastiti interes i korumpirana“ (Banfield 1958: 100-102). Dakle, javne institucije postoje kao mjesto na kojem familisti ostvaruju određene pogodnosti koruptivnim radnjama, no snažno nepovjerenje u državne institucije je dodatno potaknuto familističkim etosom žitelja komune, budući da se u takvom etosu oportunistički pripisuje svim akterima izvan uskog obiteljskog kruga.

Prva hipoteza koju je vrijedno razmotriti u kontekstu dimenzije uopćenog povjerenja je hipoteza o odnosu snage obiteljskih veza i povjerenja u institucije.⁴⁰ Prema opisima sudionika kvalitativnog istraživanja moguće je razabrati kako se političke institucije generalno shvaćaju kao korumpirane. Jelena je primjerice za političare istakla: „Ja mislim da ne rade za boljitak države, nego za svoj, eto. Zato ih ni ne pratim.“ Slično mišljenje podijelio je i Danijel u ranije navedenom iskazu, istaknuvši: „Po meni, Grad i vlast se ponaša toliko bahato i jednostavno su sve zauzeli. Sve su podredili sebi.“ Korumpiranima se pri tom ne doživljavaju samo političke institucije već se koruptivne mreže poimaju kao znatno opsežniji fenomen, koji prožima znatno šire institucionalne sklopove. To je dobro ilustrirao Stipe u jednom opisu:

Znači sve je na političkoj osnovi. Nije važna stručnost, nego je bitna stranačka podobnost. Znači to je totalni promašaj! Što se tiče politike. Onda sve ostale institucije

⁴⁰ Valja napomenuti da je zbog razloga objašnjenih u kontekstu pod-dimenzije formalnih društvenih veza i u ovom kontekstu povjerenje u državne institucije tretirano kao nezavisna varijabla čiji se utjecaj na uopćeno povjerenje razmatra u kvantitativnom dijelu disertacije.

su samo nastavak, većinom, na to političko. Znači, mi smo danas većinu institucija bazirali na politici. Znači od politike sve kreće, ona je kao majka svih institucija. [...]. Tako da, mislim da je to što se tiče tih institucija, da su sve povezane s politikom na ovaj ili na onaj način i takvo im je i djelovanje [...] mnogo je ljudi koji ne rade svoj posao i vezani su za politiku.

U drugom iskazu Stipe je ukazao i na to da smatra kako su pravne institucije također korumpirane, ističući: „Sudstvo nam je korumpirano, donose se čudne presude“, dok je na drugom mjestu istakao da živimo u državi u kojoj „se kriminalci puštaju“. Kako je ranije spomenuto, sudionici istraživanja imaju visoko povjerenje u članove obitelji, dok dio njih vjeruje isključivo članovima obitelji. U skladu s tim može se pretpostaviti kako postoji negativna povezanost između snage obiteljskih veza i nepovjerenja u institucije. Jedan Lukin iskaz posebno je indikativan u tom kontekstu. Prema Luki, nepovjerenje u institucije je posljedica njihova rada. No budući da institucijama zbog neučinkovitosti i korumpiranosti nije racionalno vjerovati, nepovjerenje u institucije je integralna komponenta odgoja djece unutar obitelji.

To je nešto što se djeci govori dok su malena i onda djeca s normalnim očekivanjem idu kroz institucije koje trebaju omogućiti normalan život i egzistenciju. Znači, najprije je došlo do pogoršanja institucija, jer se očekivalo više nego što su institucije mogle dati nakon '91., [...]. I nakon što su institucije pokazale nekorektnost, nepoštenje...nakon toga se počinje generirati takva misao unutar obitelji i jednostavno nepovjerenje je nešto što se imputira unutar obitelji, a onda tek poslije kroz državu se potvrđuje kao ispravan način razmišljanja [...]. Odgoj je sad tu uhvatio...odgoj je sad glavni faktor, ali odgoj je produkt načina na koji su institucije obavljale svoje funkcije...odgoj je rezultat, ali je sad glavni generator.

Na negativnu povezanost između snage obiteljskih veza i povjerenja u državne pravne i političke institucije ukazuju i Lee i Hisao (2010).⁴¹ Stoga je moguće pretpostaviti:

H13: *Snaga obiteljskih veza je negativno povezana s povjerenjem u institucije.*

Prije izlaganja hipoteze o odnosu između povjerenja u institucije i uopćenog povjerenja potrebno je elaborirati jednu bitnu razliku u objašnjenju odnosa između tih dvaju

⁴¹ *Vidi:* Mare, Motroni i Porcelli 2020 te Foschi i Lauriola 2016, za opsežniji pregled radova.

oblika povjerenja, a riječ je o razlici između pozicija koje s obzirom na tu problematiku zauzimaju komunitaristi i institucionalisti (Sechi, Tatarko i Šklilters 2021). Banfieldov i Putamov rad generalno se može uvrstiti u komunitaristički pristup. Komunitaristi u odnosu između povjerenja u institucije i uopćenog povjerenja uglavnom naglasak stavljaju na agencijsku dinamiku. Odnosno prema njihovom shvaćanju, kultura građana oblikuje povjerenje unutar društva. Nepovjerenje u institucije, kao i nepovjerenje u ljude uopće, pripisuje se određenim vrijednosnim orijentacijama, konkretno kod Banfielda i Putnama vrijednosnom sklopu amoralnog familizma (Sechi i sur., 2021). U Banfieldovom radu je moguće primijetiti kako je cjelokupna ruralna komuna prožeta familizmom, a političke institucije se poimaju kao mjesto na kojem dio familista ostvaruje svoje i probitke vlastite obitelji. Odnosno, institucije predstavljaju mjesto na kojemu određene individue, koje se u bitnome ne razlikuju od ostatka zajednice, ostvaruju materijalne pogodnosti. Kao temeljnu manjkavost komunitarista može se navesti to što njihov pristup zanemaruje navlastite procese koji se kod korumpiranih institucija odvijaju na mezo i makro-strukturnoj razini, te uz to, komunitaristi zanemaruju i dinamiku obrnutog smjera. Odnosno komunitaristi zanemaruju učinke koje korumpirane institucije mogu imati na povjerenje građana, neovisno o kulturno prisutnim vrijednosnim orijentacijama koje građani imaju.

Naime, institucionalizirane koruptivne mreže teorijski je iracionalno razmatrati tek kao jedan vid realizacije široko rasprostranjenog familističkog etosa unutar drukčijeg organizacijskog okvira, budući da je njihova ontološka narav bitno drukčija od bilo koje društvene strukture koja postoji u familističkoj komuni te su zasnovane na bitno drukčijem obliku povjerenja od onoga koje postoji u Montegrano. Koruptivne mreže prije svega opsegom ne samo da premašuju krug obitelji, nego se granaju u široke strukturne sklopove i uključuju aktere iz različitih javno-upravljajčkih, privatnih i drugih društvenih institucija. Pri tom je za korištenje institucionalnih resursa ključna sama široko rasprostranjena inter-sektorska mreža, koja zahtijeva mnogo širi radijus povjerenja od onakvoga kakvo je svojstveno malom krugu obitelji i kakvo kao jedino postoji u familističkim zajednicama. To se može argumentirati i oslanjanjem na sam Banfieldov (1958: 103) rad, budući da i Banfield uvažava kako je u familističkoj zajednici zbog manjka povjerenja nemoguće održavati bilo koje opsežnije organizacijske strukture pa tako i opsežnije koruptivne mreže. No ono što izostaje u Banfieldovom radu i što je ključno za ovo istraživanje jest to što Banfield ne iznosi nikakve

sistematične elaboracije načina na koji koruptivne mreže, kao suštinski posebne društvene strukture, djeluju na stavove ostatka zajednice, među kojima i na uopćeno povjerenje.

Putnam (2000: 137) u svom radu eksplicitnije diferencira različite oblike povjerenja, prije svega kad ističe da različite oblike povjerenja „teorijski treba držati odvojenima“, budući da netko može imati „povjerenje u institucije i političke autoritete“, ali istodobno nemati razvijeno povjerenje u neke druge društvene kategorije. Koruptivne mreže koje se granaju u više različitih institucija se prema njegovim teorijskim postavkama poimaju kao specifičan vid povezujućeg SK (Putnam 2000: 22), odnosno kao strukture koje su opsegom znatno šire od obitelji. No, pri tom ni Putnam u svojim radovima ne nudi sistematičnu i jasnu elaboraciju učinaka rada korumpiranih ili neučinkovitih institucija na ostatak društva i na uopćeno povjerenje kod individua.

Te manjkavosti komunitarijaniskog pristupa dijelom su nadišli institucionalisti. Prema institucionalistima sam rad institucija može biti ključan čimbenik u formiranju uopćenog povjerenja kod građana (Sechi i sur., 2021). Postoji niz mehanizama putem kojih rad institucija može oblikovati uopćeno povjerenje građana. Prema brojnim istraživanjima niske razine uopćenog povjerenja europskih društva s naslijeđem socijalizma oblikovane su neučinkovitošću državnih institucija u rješavanju društvenih problema karakterističnih za svakodnevicu građana. Takva neučinkovitost institucija, koja se nastavila i u postsocijalističkom kontekstu, usmjerila je građane da povjerenje fokusiraju na uske krugove etabliranih i čvrstih poznanstva te prije svega na članove obitelji (*npr.*, Herreos 2015; Aliyev 2013; Schuh i sur., 2011). Drugi mehanizam kod kojeg se rad institucija nepovoljno odražava na uopćeno povjerenje kod građana je onaj kojega navode Badescu i Uslaner (2003). Za njih je problem izgradnje povjerenja u europskim društvima sa socijalističkom prošlošću u određenoj mjeri posljedica načina na koji je institucionalizirana socijalna kontrola u tim društvima. Institucionalni ustroj tih europskih društava bio je takav da se socijalna kontrola u velikoj mjeri zasnivala na radu tajnih službi. Zbog toga su građani sve odnose s ljudima izvan obiteljskog i prijateljskog kruga smatrali opasnim i doživljavali ih kao odnosima u kojima veće otvaranje može potencijalno rezultirati političkim progonom. Lissowska (2013) problem manjka uopćenog povjerenja u socijalističkim društvima vidi kao odraz nedovoljnog poticanja razvoja privatnog sektora, koji počiva na suradnji i povjerenju. Slabija razvijenost privatnog sektora u društvu je pospješila vertikalne i patronske odnose s članovima političkih elita, dok su s druge strane suradnja i povjerenje bili rezervirani za krugove obitelji i bliskih osoba. Niz drugih

istraživanja također pronalazi negativnu povezanost između povjerenja u institucije i uopćenog povjerenja (Sechi i sur., 2021; Ramos i Paiva 2015; Ljunge 2014), dok Sønderskov i Dinesen (2016) pronalaze i kauzalni odnos prema kojemu nepovjerenje u institucije ima negativne učinke na izgradnju uopćenog povjerenja. Među institucionalistima dominiraju istraživanja koja ukazuju na to da neučinkovitost i korupcija pravnih i političkih institucija ima prelijevajući efekt, odnosno da se nepovjerenje u institucije preljeva na nepovjerenje u ostale članove društva (Rothstein i Stolle 2008; Rothstein i Uslaner 2005; Bützer i sur., 2014; Mendoza-Bothelo 2013). Na takav proces ukazuju i neka istraživanja provedena u hrvatskom kontekstu (Štulhofer 2004; Gvozdanović 2017).

O nepovoljnom učinku rada institucija na uopćeno povjerenje svjedoče i neka iskustva sudionika ovdje provedenog kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja. Upitan da pojasni razloge nepovjerenja među ljudima u lokalnoj zajednici Danijel je primjerice odgovorio: „Mislim da je to konkretno uzrok, politička situacija, 'kužiš'? I onda se [ona] generira na društvenu.“ U drugom opisu to je detaljnije obrazložio ističući za nepovjerenje:

Generira ga to opće političko stanje, društveno-političko, kako bih rekao, i ti događaji onda generiraju odnose među pojedincima koji se odražavaju u njihovim svakodnevnim životima, 'kužiš'? Ako vlada donese neki zakon [...] koji je takav i takav i ako je on loš ili ako je on takav i takav ili ako je on takav da na neki način ne potiče ni zaposlenike da ...znaš ono, da se više proizvodi da, bla, bla, bla. 'Kužiš' onda ako je i on i napisan tako da može biti dvosmisleno, trosmisleno i što ja znam u kojem obliku tumačen, 'kužiš' to ti sve otvara polje za nekakve ovoga, neko manipuliranje što onda dovodi do nekog nepovjerenja, 'kužiš'? (Danijel).

Slično shvaćanje Danijelovom iskazao je i Luka:

I onda ako postoji nepovjerenje prema institucijama RH, ako postoji nepovjerenje prema zadarskim institucijama, ako postoji nepovjerenje prema bilo kojim institucijama koje koče nekakav proces...to znači da ako ne postoji [povjerenje] u nekakvu višu instituciju koja je skup razmišljanja više ljudi kako bi onda mogao vjerovati jednoj osobi. (Luka)

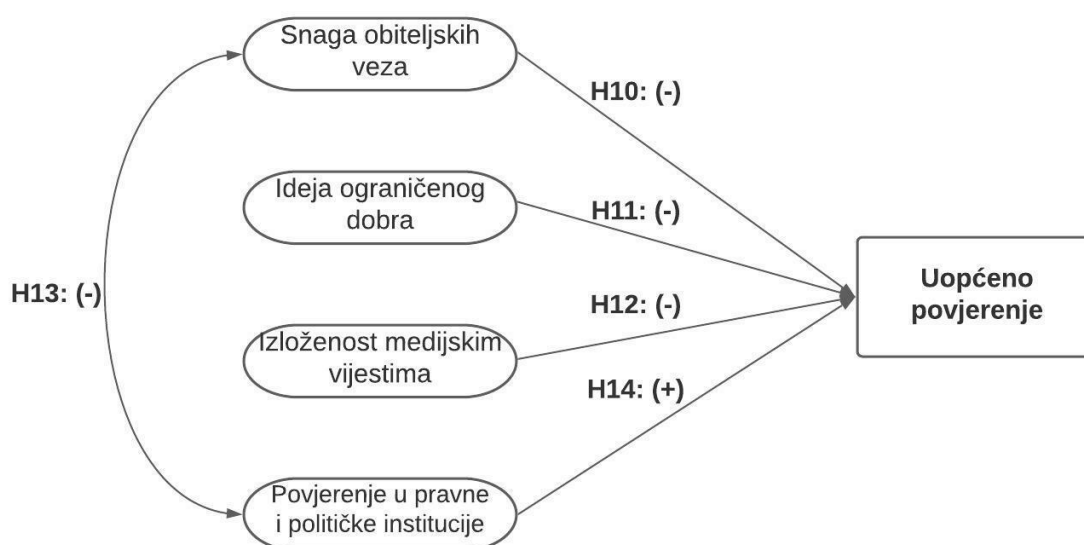
Ne govorimo samo o državnim institucijama, o političarima, nego govorimo i o sudstvu. Znači ako ne postoji nekakva pravda koja može biti zadovoljena [...] to znači

da ne postoji mogućnost bilo kakva vjerovanja, jer zašto bi netko vjerovao ako sam sud ne može donijeti presudu. (Luka)

Posljednja hipoteza koju se testira u kontekstu dimenzije uopćenog povjerenje stoga glasi:

H14: Povjerenje u pravne i političke institucije ima pozitivan efekt na uopćeno povjerenje

Odnosi varijabli detektiranih temeljem kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja i uopćenog povjerenja predočeni su sljedećim prikazom (Prikaz 9.2.).

Prikaz 9.2. Konceptualni odnosi i očekivani efekti/korelacije za dimenziju uopćenog povjerenja

Građanski angažman

Dimenzija građanskog angažmana u ovom istraživanju konceptualno-teorijski sadrži dvije pod-dimenzije – volontiranje, koju se dalje raščlanjuje u neformalno i formalno volontiranje te politički angažman, kojega se dalje raščlanjuje u dvije kategorije – konvencionalnu i prosvjednu participaciju. U nastavku se prvo razmatra pod dimenzija volontiranja i to njen prvi oblik – neformalno volontiranje.

Neformalno volontiranje

Snaga obiteljskih veza

U zajednici s rasprostranjenim amoralno-familističkim etosom „nitko neće unaprijediti interes grupe ukoliko to ne koristi njegovim osobnim probicima“ te se živi nesputano osjećajem moralne odgovornosti za osobe izvan uskog obiteljskog kruga. To se odražava u „potpunom

odsustvu građanskih organizacija za unaprjeđenje, organiziranih prikupljanja milodara kao i građana koji preuzimaju inicijativu u javnim službama“ (Banfield 1958: 85-86). Nezainteresiranost građana za zbivanja u ekstrasamilijalnoj sferi društvenosti dobro ilustrira Vicina definicija aktivnog građanina prema kojoj se sam pojam građanskog angažmana shvaća kao zauzetost za pitanja obitelji. Vice je u dijelu intervjua u kojem je upitan da obrazloži što za njega znači pojam aktivnog građanina naveo: „Jer mi smo danas svi aktivni. Ako smo aktivni, aktivni smo za sebe. Znači, za sebe i za svoju obitelj!“, Marko je primjerice ukazao na to da se izvanobiteljsku sferu društvenosti generalno poima kao nešto što nije relevantno samo po sebi, već kao dio društvenog života koji je bitan iz razloga što se odražava na život u obitelji.

Društveni odnosi su najprije vrlo bitni zato što društveni odnosi utječu i na odnose u obitelji. Ako su društveni odnosi dobri, onda je i odnos u obitelji, jer se familija bazira na tim društvenim odnosima. [...]. Ako su društveni odnosi loši, onda su loši i odnosi unutar obitelji, jer i čovjek je dio zajednice i ako on ima određene peripetije u zajednici, onda vjerojatno to prenosi i na obitelj i onda ti odnosi u obitelji postaju drukčiji.

Također, bitno je napomenuti i da je prema jednom Danijelovom opisu izostanak skrbi za probleme zajednice posljedica obiteljskog odgoja. Na jednom mjestu je tako primjerice naveo: „znači, tebe roditelji uče: 'Sine gledaj sebe inače si najebao!'. Znaš. Kako ćeš ti naučiti biti altruist, ne znam i davati nešto za zajednicu...pogotovo s tolikim žarom i, ajmo čak reći i s nekim revolucionarnim idejama ili nečim.“ U skladu s navedenim može se pretpostaviti da je snaga obiteljskih veza negativno povezana s različitim oblicima građanskog angažmana (*usp.*, Alesina i Giuliano 2011; Karametou i Apastopolopoulos 2010; Foschi i Lauriola 2016). No, prije iznošenja hipoteza potrebno je predočiti i određene teorijske razrade, koje ukazuju na to da se snaga obiteljskih veza ne odnosi na isti način spram svih procesa koje se ovdje uvrštava u oblike građanskog angažmana. Odnosno, snagu obiteljskih veza potrebno je, uz druge varijable detektirane kvalitativnim istraživanjem, razmotriti u odnosu spram zasebnih poddimenzija građanskog angažmana.

U kontekstu odnosa snage obiteljskih veza i neformalnog volontiranja može se pretpostaviti da se procesi koji se odvijaju u talijanskoj komuni koju je proučavao Banfield mogu očekivati i u ovom istraživanju. U zajednicama s familističkim etosom je uvriježen stav kako su neformalni oblici dobročinstava nepriuštiv luksuz, a dobrovoljni neformalni rad na

projektima od javnog značaja u zajednici također nije uvriježen (Banfield 1958; Putnam 2003). Stoga prva hipoteza koja se odnosi na neformalno volontiranje kao pod-dimenziju građanskog angažmana glasi:

H15: *Veća snaga obiteljskih veza ima negativan efekt na neformalno volontiranje*

Formalno volontiranje

Snaga obiteljskih veza

Kako je navedeno u kontekstu formalnih društvenih veza, u familističkoj komuni gotovo da i ne postoje građanska udruženja što se pripisuje velikoj orijentiranosti njenih žitelja na interese uže obitelji (Banfield 1958: 85-86; Putnam 2003). Zauzetost za isključivo obiteljske probleme rezultira kontekstom u kojem je teško ustrojiti organizirano te „promišljeno i usklađeno djelovanje“, koje podrazumijeva nesebičnost i nematerijalne nagrade uz prisutnost „uzajamnog povjerenja i odanosti organizaciji“ (1958: 89). Studija Karametoua i Apastopolopoulou (2010: 60) je također otkrila negativnu povezanost između snage obiteljskih veza i volontiranja u okviru građanskih udruženja. U kontekstu pod-dimenzije formalnih društvenih veza istaknuto je kako familistički etos može bit prepreka stupanju u građanska udruženja, no s druge strane familisti mogu koristiti i pogodnosti koje pružaju građanska udruženja te stoga familističke vrijednosti mogu biti i poticajne za učlanjenje u građanska udruženja. No u kontekstu dobrovoljnog rada u građanskim udruženjima može se pretpostaviti da će osobe s izraženijom snagom obiteljskih veza biti više fokusirane na materijale probitke, dok će uslijed izostanka interesa za probleme šire zajednice, biti manje sklone volontiranju, te stoga:

H16: *Snaga obiteljskih veza ima negativan efekt na volontiranje u građanskim udruženjima*

Obrazovanje

U elaboraciji mogućih odrednica pod-dimenzije formalnih društvenih veza spomenuto je da obrazovni procesi mogu biti poticajni za učlanjenje građana u građanska udruženja. No može se tvrditi i kako obrazovni procesi doprinose i aktivnom angažmanu, odnosno volontiranju u građanskim udruženjima, a na to da je viši stupanj obrazovanja poticajan za volontiranje u građanskim udruženjima ukazala su i brojna kvantitativna istraživanja (Putnam 2000; Kitchen i sur., 2012; Torgler, García-Valinas i Macintyre 2011; Zukovski i Theiss 2009). Na važnost obrazovanja za formalno volontiranje ukazali su i neki opisi sudionika kvalitativnog istraživanja. Primjerice Jelena je u ranije navedenom iskazu istakla da vjeruje kako „profesori

promoviraju taj rad u udrugama, odnosno da ljudi postanu što više angažirani i izvan fakultetskih obveza“, dakle moguće je pretpostaviti da se u sklopu viših obrazovnih institucija ne promovira samo pasivno članstvo u udruženjima već i aktivni angažman. Frane je u jednom dijelu intervjua naveo kako se u volonterskom sektoru nalazi velik udio studenata, ističući: „tako da, ajmo reći, da možda sad studenata ima sedamdeset posto, a to su uglavnom osobe koje su ili su na početku studija ili su na završnim godinama.“ U skladu s navedenim moguće je navesti sljedeću pretpostavku:

H17: Viši stupanj obrazovanja ima pozitivan efekt na formalno volontiranje

Konvencionalna politička participacija

Snaga obiteljskih veza

Zajednicu amoralnih familista karakterizira niska sklonost za uključivanje u procese koji se tiču javne sfere te niska motivacija za participiranje u javno-političkom i stranačkom životu (Banfield 1958: 23; 56; 86-91; Putnam 2003). Opisi iskustva sudionika ovdje provedenog kvalitativnog istraživanja ukazuju na izraženu prisutnost političke apatije. Lidija je primjerice istakla kako pozitivno gleda na građanska udruženja u lokalnoj zajednici, ističući „mislim nemam ništa protiv toga, dapače! Samo, da je usmjereno u pravom smjeru“. No u nastavku je i dodala i kako ne gleda afirmativno na građansko udruživanje ukoliko ono ima političku konotaciju, tvrdeći: „Ne neku političku aktivnost tu uplitati. To mi se ne sviđa“. Stipe je u dijelu intervjua u kojem je opisivao načine na koje je kroz život doprinio dobiti zajednice naveo “nekakvu politiku nisam nikad smatrao za nekakvo dobro djelovanje“. Jelena je u razgovoru o političkim institucijama navela: „A tu nemam iskreno neko mišljenje jer me to stvarno ne zanima!“ U skladu s navedenim moglo bi se predložiti hipotezu da snaga obiteljskih veza ima negativan efekt na konvencionalnu političku participaciju. No prije iznošenja hipoteze valja elaborirati i neke druge teorijske razrade, koje ukazuju na to da je odnos familizma i konvencionalne političke participacije moguće protumačiti i na drukčiji način od onakvoga kakvog Banfield primjećuje u talijanskoj familističkoj komuni. Naime, u zajednici amoralnih familista teško je održavati široko-opsežne klijentsko-patronske mreže u kojima bi građani koristili biračko pravo kao kompenzaciju za ostvarenje vlastitih materijalnih pogodnosti. Odnosno, „[u]sprkos spremnosti glasača da prodaju glasove nije moguće

uspostaviti snažnu ili stabilnu političku mašineriju“. To proizlazi iz triju razloga. Prvo, „budući da je glasovanje tajno, nemoguće je s pouzdanošću znati da će amoralni glasač glasovati onako kako je plaćen da glasa“. Drugo, „neće biti dovoljno skorih materijalnih dobitaka od mašinerije koji bi privukli investiranje u nju“. Te, naposljetku, zbog rasprostranjenosti nepovjerenja u izvanobiteljskim odnosima teško je održavati bilo kakvu opsežniju društvenu strukturu poput biračke mašinerije (Banfield 1958: 103). No za razliku od Banfielda, Putnam (2003: 101) u svojoj studiji SK u Italiji uvažava činjenicu da glasovanje može predstavljati „pravi *quid pro quo* za neposredne koristi osobnog pokroviteljstva, što teško može biti obilježje 'civilnog' angažmana. Također neka istraživanja u hrvatskom kontekstu ukazuju na to da su mehanizmi u kojima se biračko pravo koristi za ostvarenje osobnih pogodnosti u koruptivnim i klijentsko-patronske mrežama prisutni u hrvatskom društvu (*npr.*, Vuković 2017; Šimić Banović 2019). Stoga je moguće pretpostaviti da uključivanje u političke procedure može biti potaknuto familističkim etosom iz razloga što se biračko pravo može kompenzirati određenim pogodnostima poželjnima za birača i njegovu obitelj. Na temelju ovdje provedenog kvalitativnog istraživanja primjetno je da se, prema mišljenju sudionika, građani uključuju u političke procedure kako bi ostvarili osobne interese ili interese svoje uže obitelji. To je dobro prikazao Marko u jednom od svojih opisa.

Malo ćete koga od njih naći da se uključuje u politiku. [...] Njega politika ne interesira. Jedino ako će raditi u općini pa će imati neku korist od toga da radi i zarađuje svoju plaću. [...] Svi se danas bore za materijalno stanje, za materijalni status, za ostvarivanje materijalne dobiti kako bi mogli bolje živjeti.

Slično mišljenje Markovom dijele i Lidija i Stipe

Međutim moje razmišljanje je, što se tiče vlasti, bilo kakvih političkih zajednica, bilo lokalnih, bilo državnih...smatram da se ljudi u takvim, upravo takvim zajednicama angažiraju iz pogrešnih razloga. Znači, ne kažem da su to svi, ali velika većina ljudi kreće u neki politički angažman zbog svojih vlastitih dobitaka i probitaka. (Lidija)

Jer većina ulazi u politiku da ima neku osobnu korist, a ne korist zajednice, je li? (Stipe)

Dakle, u kontekstu je konvencionalnog političkog angažmana, slično kao i u kontekstu članstva u građanskim udruženjima, moguće pretpostaviti usporedno djelovanje dvaju

suprotnih mehanizama u kojima se učinci familizma na bitno različite načine odražavaju na konvencionalni politički angažman. Kod prvog mehanizma zauzetost za pitanja i probleme vlastite obitelji može biti otegotna okolnost za konvencionalnu političku participaciju. Naspram toga, moguće je pretpostaviti suprotan mehanizam, kod kojega izraženiji familistički etos može biti poticaj za sudjelovanje u političkim procedurama, budući da se kroz mobilizaciju resursa klijentsko-patronske mreže mogu ostvariti materijalne i druge pogodnosti vlastite obitelji. Odnosno s jedne strane familizam može biti prepreka konvencionalnom političkom angažmanu, dok s druge strane može biti i poticajan za taj isti proces, te stoga:

H18: Veća snaga obiteljskih veza nema značajan efekt na konvencionalnu političku participaciju.

Osjećaj političke bespomoćnosti

Drugi fenomen koji se može smatrati problematičnom okolnošću po razvijenost konvencionalnog oblika političke participacije jest izraženi osjećaj političke bespomoćnosti (*usp.*, Dahl i sur. 2018; Southwell 1985; 2008; Finifter 1970; Turska-Kawa 2013: 107). Kako je ranije navedeno osjećaj političke bespomoćnosti se prema dijelu sudionika nepovoljno odražava na sklonost za učlanjenje u građanska udruženja, a opća atmosfera apatije prisutna je i u opisima iskustava koji se odnose na političke procedure. U jednom svom iskazu Stipe je istakao kako osjećaj bespomoćnosti vidi kao bitnu pozadinu izostanka sudjelovanja građana u konvencionalnom političkom životu te ponajbolje ilustrirao negativan efekt osjećaja političke bespomoćnosti na konvencionalnu političku participaciju.

Vidite da ni određene stranke više nemaju članstva, da se rasipa članstvo na manje stranke, zato što ne vide da mogu nešto postići, je li? Možda je jedan od rijetkih primjera je ovaj MOST koji je nešto postigao, a bili su praktički nepoznati. Ali ovo je drugo je sve...kad se dođe do nekog praga da se ne može djelovati to je samo, osipanje[...]. To je nešto što je jako teško, kad vi obijate, jedna, druga, treća vrata, a ništa se ne događa i uvijek vas vraćaju na početak, to je malo frustrirajuće.

Stoga je moguće pretpostaviti da:

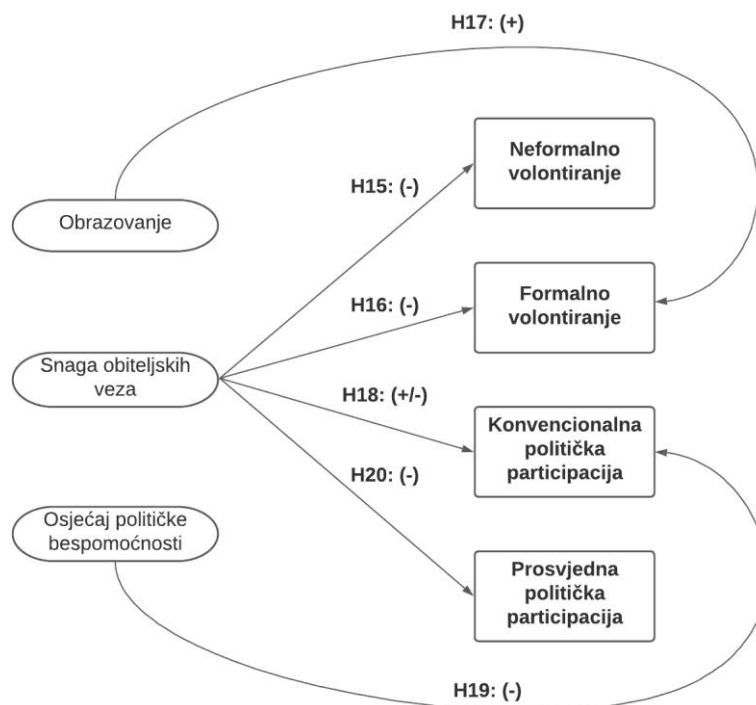
H19: Osjećaj političke bespomoćnosti ima negativan efekt na konvencionalnu političku participaciju.

Prosvjedna politička participacija

Posljednja pod-dimenzija građanskog angažmana koju se tematizira u istraživanju NSK zadarskog stanovništva je prosvjedna politička participacija. U familističkim zajednicama, uslijed orijentacije na sferu uže obitelji, izostaju različiti oblici angažmana usmjerenog na javnu sferu uključujući i prosvjedne oblike (Banfield 1958). Kvantitativna istraživanja također pronalaze kako snaga obiteljskih veza ima nepovoljne učinke i na ovaj vid političke participacije (Alesina i Giuliano 2011; 2014b; Daniele i Geys 2016a). Stoga:

H20: *Veća snaga obiteljskih veza ima negativan efekt na prosvjednu političku participaciju*

Odnosi varijabli detektiranih temeljem kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja i dimenzije građanskog angažmana predloženi su sljedećim prikazom (Prikaz 9.3).

Prikaz 9.3. Konceptualni odnosi i očekivani efekti za dimenziju građanskog angažmana

9.2.1.2. Kvantitativni adaptivno-teorijski dio

U ovom dijelu disertacije se prikazuju rezultati kvantitativnog adaptivno teorijskog dijela studije NSK. Izlaganju rezultata prethodi opis uzorka istraživanja na kojem su provedene kvantitativne analize.

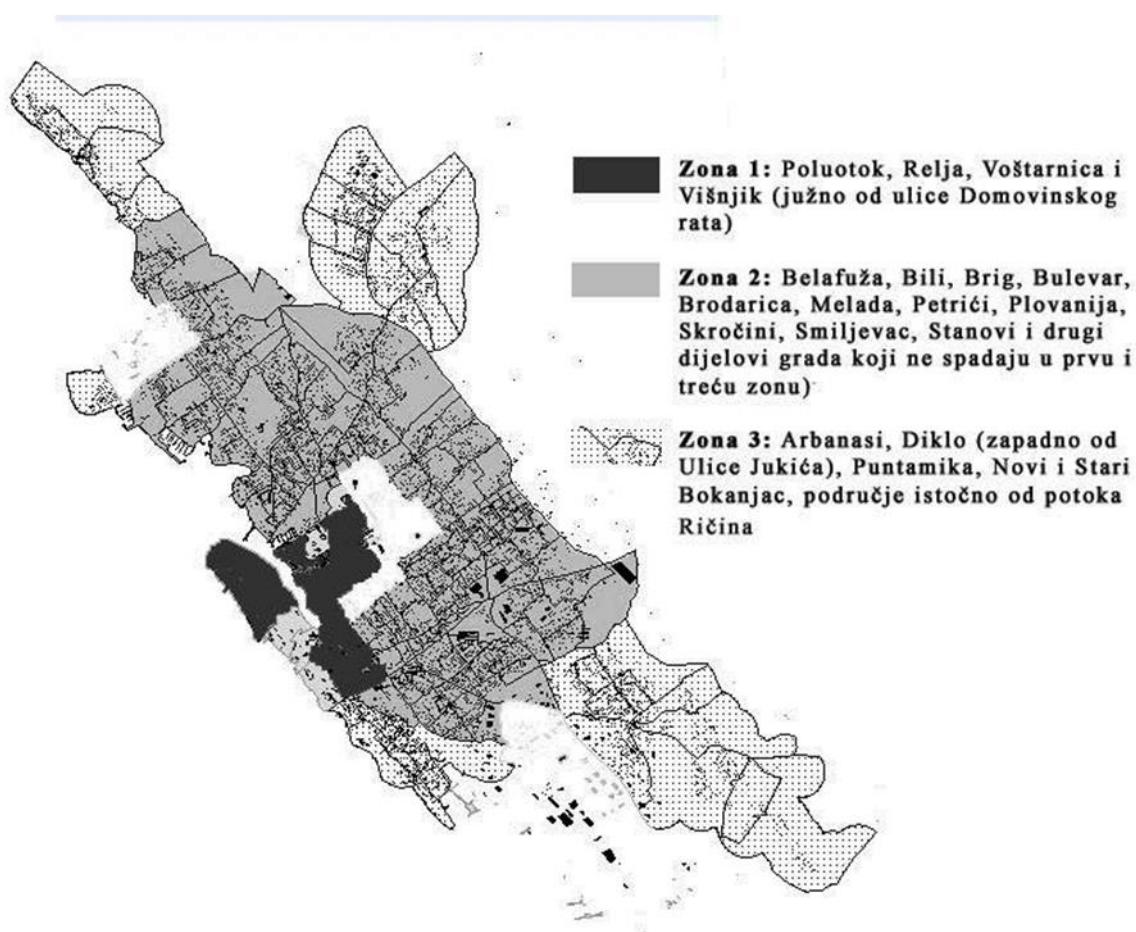
9.2.1.2.1. Opis uzorka istraživanja

Podaci za kvantitativni dio adaptivno-teorijskog istraživanja prikupljeni mješovitom tehnikom prikupljanja podataka, pri čemu je online metodom prikupljeno 198, dok je u pisanom obliku prikupljeno 150 samo-administriranih anketnih upitnika, čime ukupni ostvareni uzorak iznosi 348 anketa.⁴² Podaci su prikupljeni od travnja do studenog 2018. godine. Ispunjavanje upitnika u pisanom obliku iznosilo je oko 14 minuta. Prema obliku ostvarenog uzorka riječ je o neproporcionalnom kvotnom uzorku (Petz, Kolesarić i Ivanec 2012: 123). Kvotni uzorak odabran je zbog financijskih ograničenja i nemogućnosti ostvarenja više-etapnog stratificiranog slučajnog probabilističkog uzorka. Kvotni uzorci se smatraju boljom varijantom uzorka od prigodnih te najbližom varijantom probabilističkim uzorcima (*npr.* Yang i Banamah 2014). Prve tri kontrolne kvote uzorka spol/rod, dob i stupanj obrazovanja određene su prema stvarnim udjelima tih kategorija u populaciji i podacima iz Državnog zavoda za statistiku i popisa stanovništva iz 2011. godine za naselje Zadar.⁴³ No budući da je za potrebe analize jednog od teorijskih modela kojeg se u nastavku problematizira bilo potrebno provesti komparaciju odrednica SK na razini triju gradskih zona, veličine pod-uzoraka u svakoj od zona određene su kako bi se „maksimalizirao potencijal analize“ te održala stabilnost uzorka, pri čemu udio stanovnika u pod-uzorku za svaku od zona ne odgovara stvarnim odnosima u populaciji (Zimmer 1973: 344). Granice zona određene su dijelom prema formalnim granicama Mjesnih odbora koji su agregirani u zone, dok su se zbog problema nepodudaranja administrativnih i kognitivnih granica četvrti na nekim dijelovima za granice uzete fizičke granice između pojedinih stambenih područja, primjerice pruga i dvotračna prometnica između istočnog dijela druge i treće zone ili primjerice područje športsko rekreacijskog centra Višnjik kod

⁴² Prikupljanje uzoraka kombiniranim tehnikama sve je češća praksa u istraživanjima SK tijekom posljednja dva desetljeća (*vidi npr.* Anton i Laerence 2014; Brown i Cropper 2001; Han, Kim i Lee 2012; Lindblad i Quercia 2014; Dahl i sur., 2017).

⁴³ Iz samog naselja Zadar isključeni su neki objekti na periferiji grada koji su poprilično udaljeni od koncentriranijeg naseljenog područja te neki objekti koji su uključeni u područje kojeg se u ovom vidu zoniranja uzima kao područje razgraničenja, na primjer, objekti administrativno uključeni u industrijske ili športsko rekreacijske komplekse, parkove, turistička naselja, ili groblja i ostala područja koja nemaju primarno stambenu namjenu.

razgraničenja prve i druge zone, ili potok Ričina kod razgraničenja druge i treće zone (*usp. npr. Neutens i sur., 2013; Hardyns i sur., 2015; Glanville 2004; Hipp i sur., 2014*).⁴⁴ U prvoj zoni provedene su 103 ankete, u drugoj 163 i u trećoj 82 ankete. Budući da se ne radi o probabilističkom obliku uzorka nije moguće isključiti pristranost uzrokovanu auto-selekcijom ili nekim drugim procesom te stoga rezultate studije nije moguće generalizirati na opću populaciju naselja Zadar. Prikaz 9.1 donosi teritorijalnu zastupljenost triju zona.

Slika 9.1: Područje triju gradskih zona sa granicama razgraničenja između pojedinih zona.

Opis uzorka (Tablica 9.1), kao i deskriptivni pokazatelji temeljnih karakteristika svake od varijabli korištene u studiji (Dodatak 1), prikazuju se na ponderiranim podacima, dok su

⁴⁴ Zone nisu u potpunosti određene prema administrativnim granicama četvrti zbog toga što se, kako je ukazano u fenomenološkom i adaptivno-teorijskom istraživanju, sudionici intervjua često ne identificiraju s imenima administrativnih jedinica, nego koriste nazive prisutne u lokalnoj jezičnoj zbilji poput: „Melada“, „Kampo kaštelo“, „Bude Borijan“, „Marska“, „zgrade Solidarnosti“ i slično. Opsežnije o razlikama između administrativnih i kognitivnih granica četvrti vidi: Mohnen i sur., 2011; Foster i sur., 2015.

analize provedene na neponderiranim rezultatima jer provedba analize na neponderiranim rezultatima umanjuje mogućnost iskrivljenja parametara (*npr.* Avery i sur., 2019). Ponderiranje je provedeno kao više-kriterijsko ponderiranje, a ponderi su određeni prema trima kontrolnim kvotama te prema stvarnoj reprezentaciji stanovništva unutar triju zona stanovanja.

Tablica 9.1: Opis karakteristika uzorka

	Zona 1		Zona 2		Zona 3		Ukupno	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Spol								
Muškarci	35	44,5%	110	49,5%	21	47,5%	167	48,1%
Žene	44	55,5%	112	50,5%	24	52,5%	180	59,9%
Dob								
18-29	21	25,7%	41	18,5%	8	17,1%	79	20,0%
30-39	11	14,4%	45	20,3%	9	20,9%	66	19,0%
40-49	11	13,8%	41	18,6%	7	14,9%	59	17,0%
50-59	14	17,0%	39	17,6%	6	14,0%	59	17,0%
60-69	13	15,8%	23	10,5%	9	20,3%	45	13,0%
Više od 70	11	15,3%	32	14,5%	6	12,8%	49	14,0%
Obrazovanje								
Osnovna škola ili manje	16	19,9%	45	20,1%	12	27,6%	73	21,0%
Srednja škola	48	59,6%	123	55,1%	24	54,1%	195	56,0%
Fakultet ili više	16	20,5%	55	24,9%	8	18,4%	80	23,0%

9.2.1.2.2. Operacionalizacija varijabli

Cilj kvantitativnog dijela istraživanja bio je testirati hipoteze razvijene na temelju kvalitativnog adaptivno-teorijskog dijela istraživanja te potom i testirati Putnamovu teoriju SK na uzorku od 348 ispitanika s područja grada Zadra. NSK je u ovom istraživanju operacionaliziran putem triju dimenzija – društvenih veza, povjerenja i građanskog angažmana. Dimenzija društvenih veza uključivala je dvije pod-dimenzije – neformalne društvene veze i formalne društvene veze. *Neformalne društvene veze* operacionalizirane su indikatorom koji mjeri intenzitet kontakata s osobama u nekoliko relevantnih društvenih krugova, koji nemaju formalno-organizacijsku narav te pitanjem o posjećivanju lokalnih kafića. Dakle, prvo pitanje

mjerilo je učestalost komuniciranja s: rodbinom, prijateljima, poznanicima, kolegama s posla ili profesije izvan radnog mjesta te ljudima u crkvi ili drugoj bogomolji. Za svaku od kategorija ponuđeni su odgovori u sljedećem rasponu: svaki ili gotovo svaki dan, nekoliko puta tjedno, nekoliko puta mjesečno, manje od jednom mjesečno, nikada i ne odnosi se na mene. Drugo pitanje odnosilo se na učestalost posjećivanja lokalnih kafića, uz ponuđeni isti raspon odgovora, izuzev kategorije "ne odnosi se na mene".⁴⁵ Instrument je adaptiran prema istraživanjima SK koja koriste slične čestice (*usp. npr.* Putnam 2000; Calois i Aubert 2007; Pichler i Wallace 2007).⁴⁶ Odgovori su obrnuto kodirani na način da veća učestalost razgovora i češće posjećivanje kafića označava više razine neformalne društvenosti. Kod ovog instrumenta pri provedbi metode glavnih komponenti unaprijed je zadano jednokomponentno rješenje s ciljem dobivanja indikatora koji odražava ukupni intenzitet neformalnih odnosa. Nakon provedbe metode glavnih komponenti izbačene su čestice čije zasićenje na glavnoj komponenti iznosi manje od 0.5, odnosno čestice koje mjere intenzitet odnosa s rodbinom (0.441) i intenzitet odnosa s osobama u crkvi ili drugoj bogomolji (0.369). Ponovljenom metodom glavnih komponenti na četirima česticama zadržanima u drugoj soluciji uz primjenu ortogonalne *varimax* rotacije potvrđena je jedno-komponentna struktura instrumenta koja objašnjava 45,37% varijance uz raspon zasićenja na česticama između 0.555 i 0.774. Varijabla je, kao i ostale varijable u ovom istraživanju, koje imaju više čestica, izražena kao aditivni indeks. Varijabla ima približno normalnu distribuciju, budući da vrijednost zakrivljenosti (eng. *skeweness*) (-0,560) ne prelazi granicu od ± 1 (Morgan, Leech, Gloeckner i Barrett 2004: 55), te vrijednost zaobljenosti (eng. *kurtosis*) (-0,011) ne prelazi granicu od ± 3 (Gupta 1999).⁴⁷ Cronbachov alfa koeficijent unutarne pouzdanosti instrumenta iznosi 0,561, što je više od

⁴⁵ Zbog standardiziranja raspona odgovora na svim česticama odgovori na pitanja za prvih pet kategorija dodatno su rekodirani na način da se kategorijama „nikada“ i „ne odnosi se na mene“ dodjeljuje ista vrijednost.

⁴⁶ Kategorije koje su uključene u analizu su prepoznate kao relevantni krugovi neformalne društvenosti temeljem kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja. Za iskaze koji govore o važnosti prijatelja, poznanika i rodbine vidi poglavlje o društvenim vezama u fenomenološkom dijelu disertacije. Na važnost veza zasnovanih u poslovnom okruženju ukazao je Stipe tvrdeći u razgovoru o članstvu u građanskim udruženjima da su se članovi udruge povezali jer su bili „djelatnici određene firme“. Za važnost kontakata u crkvi ili drugoj bogomolji indikativan je Franin iskaz u kojemu govori o tome kako u aktualnom susjedstvu ne poznaje ljude budući da tamo nema javnih prostora na kojima bi ih mogao upoznati. Na jednom mjestu u intervjuu je tako izjavio kako bi vjerojatno upoznao ljude ako bi u njegovom susjedstvu postojala crkva, tvrdeći: „vjerojatno ono da sad tamo postoji nekakva crkva, pa da se ljudi, ono, vide u crkvi pa možda idu zajedno doma ili nešto“. Važnost posjećivanja kafića predočio je Vice u iskazu o tome kako je u Zadru uobičajeno imati neku „bazu“ gdje se na kavi „komunicira, priča o politici, priča o bilo kakvim događanjima.“

⁴⁷ U statističkim udžbenicima prisutno je uvjerenje kako odstupanje od okvira kod parametra zaobljenosti nema pretjerano bitne učinke na većinu statističkih analiza (Leech, Gloeckner i Barrett 2005: 55; Tabachnick i Fidell 2013: 118). U nastavku disertacije se u kontekstu normalnosti distribucije varijabli stoga prvenstveno tematizira pitanje zakrivljenosti, dok se vrijednosti zaobljenosti tek navode.

granične vrijednosti od 0.5 ispod koje se može smatrati da instrument ima slabu unutarnju pouzdanost kod instrumenata koji imaju manji broj čestica (Pallant 2016; Bailón, Romero i Marie 2021).

Formalne društvene veze operacionalizirane su pitanjem o članstvu u građanskim udruženjima. Ispitanicima je ponuđeno da, ukoliko su učlanjeni u jedno ili više građanskih udruženja, odaberu kojem tipu ili tipovima građanskih udruženja pripadaju. Na popisu je bilo ponuđeno 16 različitih oblika građanskih udruženja te kategorija 'ostalo' za one ispitanike koji pripadaju nekom obliku udruženja koje nije navedeno na popisu (*usp. npr.* Putnam 2000; Pichler i Wallace 2007).⁴⁸ Odgovori ispitanika su naknadno rekodirani u dvije kategorije – 'nije član' i 'član'.

Uopćeno povjerenje mjereno je standardnim pitanjem: „Općenito govoreći, smatrate li da se većini ljudi može vjerovati?“ Ispitanicima je ponuđena skala od jedanaest stupnjeva na kojoj 0 označava „Nikad ne možete biti previše oprezni“, dok 10 označava „Većini ljudi se može vjerovati“ (*npr.* Maslik i Piróg 2020: 447). Varijabla uopćenog povjerenja u istraživanju je tretirana kao omjerna numerička varijabla, te ima približno normalnu distribuciju uz prihvatljive parametre odstupanja u kontekstu vrijednosti zakrivljenosti (-0.251) i zaobljenosti (-0.393).⁴⁹

Dimenzija **građanskog angažmana** operacionalizirana je putem dviju pod-dimenzija – volontiranja, koje je daljnje raščlanjeno u neformalno i formalno volontiranje te pod-dimenzije političke participacije, koja je daljnje raščlanjena u konvencionalnu i prosvjednu političku participaciju. **Neformalno volontiranje** operacionalizirano je pitanjem o doniranju novca u dobrotvorne svrhe i pitanjem o čišćenju javnih površina u razdoblju od posljednjih 12 mjeseci? Na oba pitanja ponuđeni su odgovori „DA“ i „NE“.⁵⁰ **Formalno volontiranje**

⁴⁸ U upitnik su bile uključene crkvene ili religijske organizacije, sportsko-rekreacijske organizacije ili klubovi, sindikati, organizacije branitelja ili stradalnika Domovinskog rata, profesionalna udruženja, humanitarne organizacije, organizacije koje se bave obrazovanjem, organizacije koje se bave umjetničkim ili kulturnim aktivnostima, organizacije koje se bave zdravstvom i pomoći oboljelima, organizacije za očuvanje okoliša, organizacije koje se bave specifičnim lokalnim problemima, organizacije mladih ili organizacije koje se bave mladima, ženske grupe, organizacije za zaštitu i promicanje ljudskih prava, političke stranke ili grupe, te udruge umirovljenika.

⁴⁹ O opravdanosti tretiranja ordinalnih varijabli kao pravih numeričkih varijabli vidi: Robitzsch 2020.

⁵⁰ Mjerenje neformalnog volontiranja dobrovoljnim darivanjem jedan je od indikatora te pod-dimenzije građanskog angažmana u Putnamovoj (2000) američkoj studiji. Čišćenje javnih površina također je često u operacionalizacijama neformalnog građanskog angažmana (*npr.* Bullen i Onyx 2005; Taylor i sur., 2006; Wood i sur., 2008), a kao indikator neformalnog volontiranja u ovo istraživanje je uvršteno je iz razloga što je taj oblik angažmana prema kvalitativnom adaptivno-teorijskom istraživanju dobro zastupljen kod gradske populacije. Kako

operacionalizirano je pitanjem o besplatnom radu u građanskim udruženjima. U odgovoru je ispitanicima ponuđeno da navedu od jedne do četiri udruge čiji su članovi te da za svaku od tih udruga navedu učestalost volontiranja u rasponu od: „Niti jednom“, „Nekoliko puta u 12 mjeseci“, „Najmanje jednom mjesečno“ i „Najmanje jednom tjedno“. Odgovori su naknadno rekodirani u dvije kategorije koje dijele ispitanike obzirom na to jesu li prijavili volontiranje tijekom posljednjih 12 mjeseci ili nisu.

Konvencionalna politička participacija, kao jedan od dvaju indikatora političke participacije, ispitivana je dvama pitanjima, pitanjem o izlasku na posljednje lokalne i pitanjem o izlasku na posljednje parlamentarne izbore (*usp. npr.* Rezeanu i sur., 2016; Putnam 2000). Za oba tipa izbora ponuđeni su odgovori „DA“ i „NE“. Naposljetku, **prosvjedna politička participacija** ispitivana je pitanjem o slanju pritužbi nekoj javnoj ustanovi zbog nezadovoljstva njenim radom tijekom proteklih 12 mjeseci, uz ponuđene odgovore „DA“ i „NE“ (*usp.* Putnam 2000: 45).⁵¹

Studija je uključivala i devet nezavisnih varijabli. Središnji eksplanatorni koncept kojega se razmatra u ovom istraživanju NSK je koncept **amoralnog familizma**. Taj pojam operacionaliziran je na identičan način ili na sličan način na koji je operacionaliziran u najvećem broju istraživanja SK, kroz konstrukt snage obiteljskih veza (*npr.* Alesina i Giuliano 2010; 2011; 2014; 2015; Durante 2010: 12; Ang i Fredriksson 2017; Mare i sur., 2020; Daniele i Geys 2016; Ljunge 2011; 2015; Growiec i sur., 2012; Algan i Chauc 2014). Operacionalizacija je uključivala tri pitanja. Prvo pitanje je pitanje o važnosti obitelji u životu ispitanika s ponuđenim odgovorima na četverostupanjskoj skali ('Nije uopće značajna', 'nije jako značajna', 'prilično značajna' te 'jako značajna'). Kod drugog pitanja ispitanicima je ponuđeno da odaberu jednu od dviju tvrdnji s kojom su suglasni, a tvrdnje se odnose na slaganje s jednim od stavova o poštovanju roditelja. Prva tvrdnja glasila je: „Bez obzira koje kvalitete ili mane imali nečiji roditelji, uvijek ih se mora voljeti i poštivati“, dok je druga tvrdnja glasila: „Pojedinaac nije dužan poštivati i voljeti roditelje koji to nisu zaslužili svojim postupcima i stavovima“. Treće pitanje odnosilo se na stav o odgovornosti roditelja za dobrobit djece, uz ponuđene dvije

bi se izbjeglo ponavljanje iskaza koji o tome svjedoče, čitatelja se upućuje na poglavlje o građanskom angažmanu u fenomenološkom dijelu disertacije.

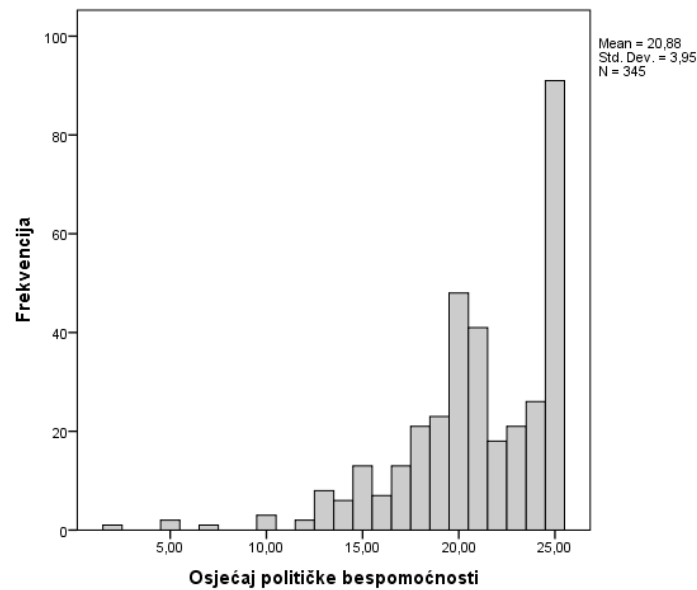
⁵¹ Ovaj indikator političke participacije uvedene je u upitnik iz razloga što je primjerice Stipe naveo da se dobrobiti lokalne sredine može pomoći upućivanjem pritužbi javnim ustanovama, tvrdeći: „Znači, da bi građanin trebao davati svoje prijedloge, primjedbe [...]. Danas svatko ima kompjutor i ima mail. Ima razno raznih adresa na koje se može poslati nešto što vas smeta. Ili imate neki prijedlog. Pošaljite na mail!, ništa ne košta, tri minute, tri minute dnevno da pošaljete mail zašto je ovo ovako, zašto nije onako.“

tvrdnje. Prva tvrdnja glasila je: „Dužnost je roditelja učiniti sve najbolje za svoju djecu, čak i na štetu vlastite dobrobiti“, dok je druga tvrdnja glasila: „Roditelji imaju svoj vlastiti život i od njih ne treba tražiti da se žrtvuju radi svoje djece“. Kod posljednjih dvaju pitanja veće slaganje s prvom tvrdnjom označava izraženije familističke vrijednosti. Metodom glavnih komponenti uz primjenu *varimax* rotacije ustanovljeno je da instrument ima jedno-komponentnu strukturu koja objašnjava 40,68% ukupne varijance, s rasponom zasićenja između 0,581 i 0,673. Prema parametrima zakrivljenosti (-0,959) i zaobljenosti (0,398) varijabla ima prihvatljivu normalnost distribucije.

Instrument kojim se mjeri *osjećaj političke bespomoćnosti* preuzet je iz istraživanja Geysa i Murdoch (2010). Instrument sadrži pet tvrdnji koje govore o percepciji mogućnosti utjecaja na rad političkih elita, s kojima su ispitanici izražavali slaganje na petostupanjskoj ljestvici (uopće se ne slažem/u potpunosti se slažem). Tvrdnje su glasile: „Političke stranke su zainteresirane isključivo za moj glas, ali ne i za moje mišljenje“, „Većina političara obećava mnogo, ali ne čine ništa od toga“, „Glasovanje nema smisla jer stranke ionako rade što god žele“, „Političari nikada nisu naučili slušati obične ljude poput mene“ te „Ukoliko Sabor izglasa nepravedan zakon, utoliko građani mogu učiniti jako malo da to promjene“. Metodom glavnih komponenti uz primjenu *varimax* rotacije potvrđena je jedno-komponentna struktura instrumenta koji objašnjava 61,34% varijance, uz raspon saturacija između 0,584 i 0,895. Koeficijent unutarnje pouzdanosti Cronbachov alfa iznosi 0,814. Budući da varijablu generiranu kao aditivni indeks karakterizira izraženija negativna zakrivljenost (-1,236) uz zaobljenost od 2,361 (Prikaz 9.5) na varijabli je bilo potrebno provesti transformaciju kojom se postiže normalnija distribucija varijable.⁵² Provedena je transformacija zasnovana na prirodnom logaritmu (ln) uz refleksiju, nakon koje su vrijednosti zakrivljenosti (-0,300) i zaobljenosti (-1.230) unutar okvira približno normalne distribucije.⁵³

⁵²Za opsežniju raspravu o opravdanosti transformacija u kvantitativnim istraživanjima vidi: Denis 2019; Field 2013; Tabachnik i Fidell 2013.

⁵³Refleksija označava postupak kojim se distribucija frekvencija obrće horizontalno kako bi se negativna zakrivljenost pretvorila u pozitivnu, što je potreban preduvjet za provedbu navedene transformacije. Nakon provedene transformacije distribucija frekvencija se ponovno reflektira kako bi raspon bio konzistentniji sa izvornom distribucijom varijable.

Prikaz 9.4: Distribucija frekvencija za varijablu osjećaja političke bespomoćnosti prije provedene transformacije

Podrška državnoj intervenciji operacionalizirana je semantičkim diferencijalom s dvjema tvrdnjama na suprotnim polovima desetostupanjske skale. Na lijevoj strani se nalazila tvrdnja: „Država bi trebala preuzeti veću odgovornost za zbrinjavanje građana“, dok se na desnoj strani nalazila tvrdnja: „Građani bi morali preuzeti veću odgovornost za vlastito zbrinjavanje“. Veće slaganje s prvom tvrdnjom izražavalo je izraženiju podršku državnoj intervenciji (npr. Pitlik i Kouba 2015). Vrijednosti zakrivljenosti (-0,584) i zaobljenosti (-0,971) te varijable ukazuju na približno normalnu distribuciju. Na sličan način mjerena je i **ideja ograničenog dobra**. S jedne strane skale bila je tvrdnja „Ljudi se mogu obogatiti samo na račun drugih“, dok se na drugoj strani nalazila tvrdnja koja glasi: „Bogatstvo se može povećavati, tako da ga bude dovoljno za sve“. Veće slaganje s prvom tvrdnjom označava izraženiju ideju ograničenog dobra (usp. Asuyama 2016: 18-19). Zakrivljenost (0,973) i zaobljenost (0,023) kod ove varijable također ukazuju na približno normalnu distribuciju.

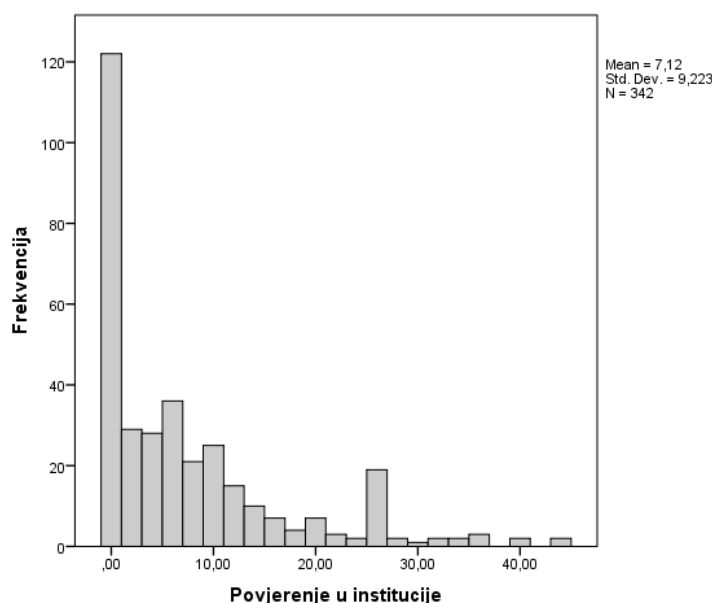
Vremenski pritisak mjereno je stupnjem slaganja s trima tvrdnjama na petostupanjskoj skali (uopće se ne slažem/u potpunosti se slažem). Tvrdnje su glasile: „Radim jako naporno većinu vremena“, „Radio bih manje sati čak i kada bi to značilo smanjenje prihoda“ te „Imam mnogo slobodnog vremena“ (Shah i sur., 2002). Veće slaganje s prve dvije tvrdnje te manje slaganje s posljednjom tvrdnjom označava veći percipirani vremenski pritisak. Metodom

glavnih komponenti uz *varimax* rotaciju utvrđena je jednokomponentna struktura instrumenta s objašnjenjem 52,05% varijance, uz raspon zasićenja između 0,330 i 0,876. Cronbachov alfa koeficijent unutarnje pouzdanosti iznosi 0,506. Vrijednosti zakrivljenosti (-0,415) i zaobljenosti (-0,006) ukazuju na to da distribucija frekvencija varijable ne odstupa snažno od normalne distribucije.

Izloženost medijskim vijestima mjerena je pitanjem o praćenju vijesti na četirima izvorima (novine, radio, televizija i internet) uz ponuđen raspon odgovora (Nikada, manje od jednom mjesečno, nekoliko puta mjesečno, nekoliko puta tjedno, svaki ili gotovo svaki dan) (*usp.* Addai, Opoku-Agyeman, i Gharthey 2011). Metododom glavnih komponenti uz primjenu *varimax* rotacije utvrđeno je da instrument ima dvo-komponentnu strukturu. Prva komponenta, nazvana komponentom tradicionalnih medija uključuje televiziju, radio i novine te objašnjava 42,33 % varijance uz raspon zasićenja od 0,722 do 0,792. Drugi faktor, internet, objašnjava 26,27% varijance i ima zasićenje od 0,966. Varijabla tradicionalnih medija iskazana kao aditivni indeks ne pokazuje pretjeranu zakrivljenost (-0,497) ni zaobljenost (-0,466). Varijabla praćenja vijesti na internetu korištena je kao ordinalna varijabla i ima izraženiju negativnu zakrivljenost (-1,107) uz vrijednost zaobljenosti od -0,435 te je stoga nad njom provedena transformacija zasnovana na prirodnom logaritmu nakon koje vrijednosti zakrivljenosti (-0,784) i zaobljenosti (-1,070) ukazuju na približno normalnu distribuciju.

Povjerenje u udruge civilnog društva mjereno je pitanjem o povjerenju ispitanika u udruge civilnog društva na jedanestostupanjskoj skali (Uopće nemam povjerenja/Imam potpuno povjerenje). Varijabla je u istraživanju tretirana kao omjerna numerička varijabla i ima približno normalnu distribuciju (zakrivljenost=0,734; zaobljenost= -0,359).

Povjerenje u političke i pravne institucije mjereno je na isti način kao i povjerenje u udruge civilnog društva, a u odgovore je uvršteno pet tipova institucija (Vlada RH, Hrvatski sabor, političke stranke, gradska vlast, pravosuđe). Metododom glavnih komponenti uz primjenu *varimax* rotacije potvrđena je jednofaktorska struktura s visokim razinama zasićenja između 0,825 i 0,951, uz visoki koeficijent unutarnje pouzdanosti ($\alpha=0,932$). Budući da varijabla odstupa od normalnosti s vrijednostima zakrivljenosti 1,642 i zaobljenosti 2,372 (prikaz 9.6) na varijabli je provedena transformacija zasnovana na prirodnom logaritmu nakon koje vrijednosti zakrivljenosti (0,119) i zaobljenosti (-0,1396) ukazuju na približno normalnu distribuciju.

Prikaz 9.5: Distribucije frekvencija za varijablu povjerenja u političke i pravne institucije prije transformacije

U istraživanju SK, kako na razni nelokalnog modela tako i u narednom modelu koji razmatra SK na razini susjedstva, korištene su i četiri kontrolne varijable. Prve dvije varijable, spol i dob sudionika, uključene su u modele kao temeljna sociodemografska obilježja kojima se nastoji kontrolirati efekte prediktora izdvojenih temeljem kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja. Druge dvije kontrolne varijable su religioznost i obrazovanje. Obrazovanje ispitanika korišteno je jer je kod nekih dimenzija NSK (članstvo u udrugama i volontiranje u udrugama) prepoznato kao mogući prediktor tih komponenti NSK. No pored toga obrazovanje je uz religioznost korišteno i jer su te dvije varijable bitne pretpostavke regresijskih analiza sukladno teoriji SK. Drugim pretpostavkama regresijske analize će se baviti u dijelu ovog poglavlja u kojem se prezentiraju rezultati studije. No budući da je potrebno jasno obrazložiti zbog čega su religioznost i obrazovanje korišteni kao kontrolne varijable u svim regresijskih analizama tu pretpostavku regresije je bitno elaborirati ovdje. Naime, jedna od pretpostavki regresijske analize je takozvana pretpostavka o „ispuštenoj varijabli“ (Field 2009: 309; Gupta 1999; Stockemer 2019). Problem ispuštene varijable očituje se ukoliko „u regresijski model ne uključimo varijablu za koju nam teorija govori da bi ju trebali uključiti“, a njeno zanemarivanje može rezultirati nizom iskrivljenja parametara modela, intervala pouzdanosti, kao i pouzdanosti u procjeni količine objašnjene varijance u modelu (Stockemeier 2019: 172). Putnam (2000: 67) u američkoj studiji eksplicitno navodi kako su religioznost i obrazovanje dva najznačajnija pozitivna korelata građanskog angažmana te su obje varijable, obrazovanje i religioznost,

iznimno bitne i u kontekstu uopćenog povjerenja (Putnam 2000, 2007; Putnam i Campbell 2010), a prepoznate su i kao relevantne u mnoštvu drugih istraživanja SK (*npr.* Parts 2013; Bekkers 2005; Derin-Güre i Uler 2010; Zukovski i Theis 2009). Obrazovanje je u ovom istraživanju mjereno pitanjem o ukupnom završenom stupnju obrazovanja, a ispitanicima je ponuđeno da odaberu između pet odgovora: „osnovna škola ili manje“, „dvogodišnja ili trogodišnja srednja škola“, „četverogodišnja srednja škola“, „viša ili visoka škola, preddiplomski ili diplomski studij“ te „magisteriji ili doktorat“. Odgovori na to pitanje su naknadno rekodirani u tri kategorije: osnovna škola ili manje, srednja škola te fakultet ili više, te je varijabla u regresijskim analizama korištena kao ordinalna varijabla. Religioznost ispitanika je mjerena pitanjem o važnosti religije u životu ispitanika, a ponuđeni su odgovori: 'Nije uopće značajna', 'nije jako značajna', 'prilično značajna' te 'jako značajna' (Putnam 2000: 69; *usp.* i Putnam 2003: 116). U regresijskim modelima koji tematiziraju različite oblike političke participacije uključena je i varijabla **političko-ideološke samo-identifikacije** na političkom spektru lijevo-desno (0-10). Varijabla političkog identiteta ima približno normalnu distribuciju uz vrijednosti zakrivljenosti (0,128) i zaobljenost (0,333).

9.2.1.2.3. Analitičke strategije

Istraživanje odrednica NSK uključivalo je dva oblika regresijske analize – višestruku linearnu te višestruku binarnu logističku regresiju. Regresijske analize provedene su s ciljem testiranja hipoteza razvijenih u kvalitativnom dijelu adaptivno-teorijskog istraživanja. Analize su provedene sekvencijalno na način da se u regresijske modele u prvom koraku uvode četiri kontrolne varijable (spol, dob, obrazovanje i religioznost), dok je kod indikatora političkog angažmana kontrolnim varijablama dodana i varijabla političko-ideološke samo-identifikacije na političkom spektru lijevo-desno. U drugom koraku regresijskih modela kod svakog od indikatora uvedene su moguće odrednice akumulacije NSK razvijene kvalitativnim dijelom adaptivno-teorijskog istraživanja. Prije provedbe regresijske analize, kojom se testiraju hipoteze istraživanja, provedene su bivarijatne korelacijske analize s ciljem utvrđivanja povezanosti između varijabli uvedenih u regresijske modele. Korelacije između dihotomnih varijabli testirane su 'f' koeficijentom korelacije (ϕ). Korelacije između numeričkih (kontinuiranih i omjernih) varijabli testirane su Pearsonovim produkt-moment koeficijentom korelacije (r). Korelacija između dihotomnih i numeričkih (kontinuiranih i omjernih) varijabli računata je pomoću point biserijalnog koeficijenta korelacije (r_{pb}). Povezanost između ordinalnih varijabli, povezanost između numeričkih (kontinuiranih i omjernih) i ordinalnih

varijabli te povezanost između dihotomnih i ordinalnih varijabli računata su pomoću Kendallovog tau-b koeficijenta korelacije ($r_{\tau-b}$). Putnamova teorija SK u istraživanju testirana je korelacijskim analizama.

Prije provedbe regresijskih analiza provođena je i regresijska dijagnostika kojom se provjeravalo opravdanost pojedinog oblika regresije za svaki od indikatora. Kod višestruke linearne regresije provođene su analize triju bitnih pretpostavki tog postupka, uz ranije spomenutu pretpostavku o (ne)ispuštenoj varijabli. Prva od njih je inspekcija postojanja netipičnih rezultata, čije prisustvo u modelu može izazvati pristranost bitnih parametara regresijskog modela. Univarijatni netipični rezultati su oni rezultati koji pokazuju veliko odstupanje u odnosu na distribuciju rezultata na samo jednoj varijabli. Problematičnijima se za regresijske modele smatraju multivarijatni netipični rezultati koji predstavljaju „neobičajene kombinacije rezultata na dvije ili više varijabli“ (Tabachnick i Fidell 2013: 106). Takvi rezultati su provjeravani postupkom zasnovanom na izračunu Mahalanobisovih udaljenosti te njihovom usporedbom prema hi kvadrat distribuciji, pri čemu su rezultati s 'p' vrijednošću manjom od 0,001 tretirani kao oni koji snažnije odstupaju od dominantne raspodjele (Tabachnick i Fidell 2013: 113). Druga bitna pretpostavka linearne regresijske analize je pretpostavka o nepostojanju multikolinearnosti, odnosno snažnije povezanosti između varijabli kojima se nastoji objasniti kriterijsku varijablu. Provjera tog preduvjeta izvedena je testiranjem bivarijatnih korelacija, pri čemu se snažnijom korelacijom koja ukazuje na izraženiju multikolinearnost smatra ona korelacija koja prelazi apsolutnu vrijednost od 0.7. U softveru SPSS multikolinearnost se testira i računanjem faktora varijacije inflacije (FVI), a vrijednosti tog faktora više od 4 ukazuju na prisutnost multikolinearnosti. Treća pretpostavka je pretpostavka o linearnosti, odnosno pretpostavka prema kojoj se zahtijeva da je odnos između nezavisnih varijabli i zavisne varijable približno linearan. Pretpostavka je testirana razmatranjem dijagrama raspršenja kako bi se utvrdilo da li povezanost među varijablama ima oblik kojega znatno bolje opisuju neki drugi oblici povezanosti (*npr.* krivolinijska, kubična i sl.). Ukoliko odnos između varijabli bolje opisuju neki od nelinearnih oblika uobičajeno se provodi izražavanje varijable kroz neki od polinoma višeg reda te se varijabla izražena na taj način uvodi u regresijski model. No takav postupak znatno otežava interpretaciju nalaza. Drugo, stvar je procijene istraživača „da li će, linearni odnos, iako objašnjava nešto manje varijance, uzeti kao bolji model“ za konkretnu studiju (Abbott 2011: 411). Također, manje

izražena nelinearnost u odnosu između dviju varijabli ne mora nužno značiti i lošu prilagođenost modela podacima (Fox 2016: 308).⁵⁴

U binarnoj logističkoj regresiji provođena su tri oblika regresijske dijagnostike. Prvo, testirana je multikolinearnost među nezavisnim varijablama, pomoću faktora inflacije varijacije i pomoću korelacijskih analiza. Drugo, provjeravana je prisutnost netipičnih rezultata koji mogu dovesti do iskrivljenja parametara modela. U binarnoj logističkoj regresiji za inspekciju netipičnih rezultata posebno se korisnom pokazuje tehnika računana DFBETA vrijednosti, a netipičnim rezultatima se smatraju oni čije apsolutne vrijednosti DFBETA iznose više od 1 (Harrlell 2001: 245; Hahs-vaughn 2016: 137). Druga tehnika razmatranja netipičnih rezultata je procjena na temelju Pearsonovih standardiziranih rezidua, a netipičnim rezultatima se smatraju one vrijednost čiji apsolutni iznos premašuje 4 (Hilbe 2009: 277). Treća bitna pretpostavka binarne logističke regresije je pretpostavka o linearnosti, odnosno numeričke (omjerne ili kontinuirane varijable) ne bi smjele biti nelinearno povezane s *logitom* kriterijske varijable. U binarnoj logističkoj regresiji se ta pretpostavka testira Box-Tidwellovim testom. To se provodi na način da se uz numeričke nezavisne varijable korištene u modelu uvrštavaju i varijable dobivene umnoškom numeričke varijable s transformacijom te iste varijable zasnovane na prirodnom logaritmu. Statistički značajan rezultat takve varijable uz konvencionalnu granicu p vrijednosti nižu od 0.05 ukazuje na izraženiju nelinearnu povezanost.

9.2.1.2.4. Rezultati

Društvene veze

Neformalne društvene veze

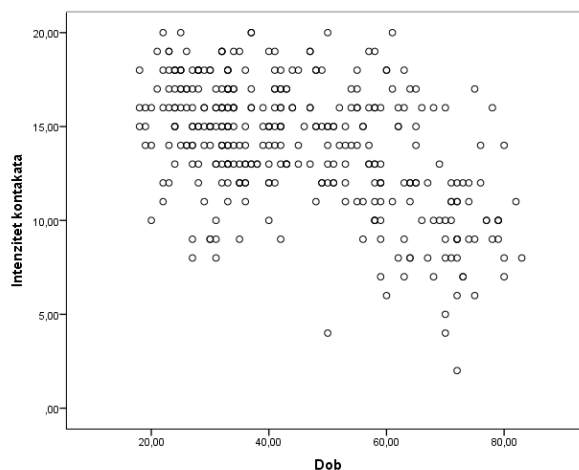
Prikaz rezultata istraživanja odrednica NSK zadarskog stanovništva započinje s rezultatima koji se odnose na indikator neformalnih društvenih veza. Na temelju kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja izdvojene su dvije hipoteze koje govore o mogućim konceptualnim odnosima vezanima uz prvi indikator dimenzije društvenih veza. Prvo, očekivano je da snaga društvenih veza nema značajan učinak na razvijenost neformalne društvenosti (H1). Potom, očekivano je da porast dobi ispitanika ima negativan učinak na razvijenost neformalnih društvenih veza (H2).

⁵⁴ Valja naglasiti da u stvarnoj istraživačkoj praksi odnosi između varijabli rijetko predstavljaju strogo linearne odnose te da su manja odstupanja od linearne veze vrlo često prisutna u regresijskim modelima (Fox 2016; Abbott 2011).

Korelacijske analize varijabli korištenih kod ovog indikatora ukazuju na značajnu povezanost nekoliko varijabli s varijablom koja mjeri razvijenost neformalnih društvenih veza. Odnos između spola i intenziteta kontakata pokazuje negativnu korelaciju, odnosno žene manje sudjeluju u neformalnim društvenim mrežama, no rezultat nema statističku značajnost ($r_{pb} = -0,087$; $p = 0,107$) uz razinu sigurnosti od 95%, koja određuje najnižu razinu sigurnosti kojom se testiraju značajnosti nalaza u korelacijskim i regresijskim analizama u ovom istraživanju. Stupanj obrazovanja je pozitivno koreliran s intenzitetom kontakata i nalaz je statistički značajan uz razinu sigurnosti od 99% ($r_{t-b} = 0,139$; $p = 0,002$). Religioznost je negativno povezana s razvijenošću neformalnih mreža, pri čemu je nalaz statistički značajan tek uz razinu sigurnosti od 90% ($r_{t-b} = -0,079$; $p = 0,061$). Prvi prediktor iz kvalitativnog istraživanja, snaga obiteljskih veza, je značajno i negativno povezan s intenzitetom neformalnih kontakata ($r = -0,212$; $p < 0,001$). Drugi prediktor iz kvalitativnog istraživanja, dob, je negativno te značajno povezana s intenzitetom kontakata ($r = -0,493$; $p < 0,001$).

Budući da je zavisna varijabla intenzitet neformalnih kontakata mjerena kao omjerna varijabla, istraživanju odrednica tog indikatora NSK pristupilo se postupkom višestruke linearne regresijske analize. Regresijskom dijagnostikom je utvrđeno kako model ne karakterizira prisutnost ekstremnih multivarijatnih netipičnih rezultata, budući da maksimalna vrijednost Mahalanobisove udaljenosti u modelu iznosi 15,92 uz nesignifikantan rezultat ($p = 0,007$) prema ranije elaboriranoj graničnoj vrijednosti. Druga pretpostavka linearne regresijske analize je pretpostavka o nepostojanju izraženije kurvilinearnosti u vezi između nezavisnih varijabli i kriterijske varijable. Vizualnom inspekcijom utvrđeno je kako samo dob ima blažu kurvilinearnu povezanost s kriterijskom varijablom (prikaz 9.7), no kako se radi o tek blažoj zakrivljenosti varijabla nije rekodirana te se na njoj nisu provodile transformacije u polinome višeg reda.⁵⁵ Zaključno, utvrđeno je kako model ne karakterizira ni snažnija multikolinearnost budući da najviša vrijednost faktora inflacije varijacije iznosi 1,330, što je manje od kritične vrijednosti 4.

⁵⁵ Zbog prostornog ograničenja ne pokazuju se dijagrami svih numeričkih varijabli korištenih u istraživanju.

Prikaz 9.7: Dijagram raspršenja za dob i intenziteta kontakata

Regresijska analiza provedena je u dva koraka. Prvi korak uključivao je kontrolne varijable – spol, uz muškarce kao referentnu skupinu, stupanj obrazovanja i religioznost ispitanika. S obzirom na to da je dob prema kvalitativnom adaptivno-teorijskom istraživanju prepoznata kao negativni prediktor intenziteta kontakata, ta varijabla uvrštena je kao nezavisna varijabla, zajedno sa snagom obiteljskih veza, u drugom koraku analize.

Tablica 9.2 prikazuje rezultate regresijske analize za indikator neformalnih društvenih veza. Prvi korak, koji uključuje samo kontrolne varijable, donosi značajno poboljšanje u udjelu objašnjene varijance u odnosu na temeljni model bez prediktora ($F=9,988$; $p<0,001$) te objašnjava oko 8% ukupne varijance kriterijske varijable. Uvođenje prediktora iz kvalitativnog istraživanja također donosi značajnu promjenu u količini objašnjene varijance u odnosu na prvi korak analize ($F=50,738$; $p<0,001$) te objašnjava dodatnih oko 21% varijance na kriterijskoj varijabli. Ukupna količina objašnjene varijance modela sa svim prediktorima iznosi oko 30% ($F=28,052$; $p<0,001$).

Kod indikatora intenziteta kontakata se u drugom regresijskom koraku spol pokazuje značajnim prediktorom te pod-dimenzije NSK, pri čemu žene manje participiraju u neformalnim društvenim mrežama. Prvi prediktor iz kvalitativnog istraživanja, snaga obiteljskih veza ima negativan efekt na razvijenost neformalne društvenosti, no nalaz je značajan tek uz razinu sigurnosti od 90%, a takav rezultat ide u prilog hipotezi o nepostojanju značajnog efekta familističkih vrednota na neformalnu društvenost (H1). Dob se, kako je također očekivano na temelju kvalitativne studije (H2), pokazuje značajnim negativnom prediktorom intenziteta neformalnih kontakata.

Tablica 9.2. Regresijska analiza za indikator neformalne društvenosti

	Intenzitet neformalnih kontakata			
	β	SE	Stand. β	p
Korak 1				
Spol (Ž)	-,755	,351	-,112*	0.032
Obrazovanje	1,286	,287	,238***	<0.001
Religioznost	-,288	,172	-,089	0.095
R^2	0.081(F=9.988)**			
Korak 2				
Spol (Ž)	-1,127	,311	-,167***	<0.001
Obrazovanje	,425	,266	,079	0.111
Religioznost	,274	,168	,084	0.103
Snaga obiteljskih veza	-,336	,201	-,086	0.096
Dob	-,098	,010	-,497***	<0.001
ΔR^2	0.213 (F=50,738)***			
R^2 (ANOVA-total)	0.295 (F=28.052)***			
N	343			

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Formalne društvene veze

Kod drugog indikatora NSK – formalnih društvenih veza očekivano je da snaga obiteljskih veza nema značajnog efekta na sklonost individue za učlanjenje u građanska udruženja (H3). Očekivano je i da je snaga obiteljskih veza negativno povezana s povjerenjem u udruge civilnog društva (H4), dok s druge strane prema očekivanju iz kvalitativnog dijela adaptivno-teorijske studije povjerenje u udruge civilnog društva ima negativan efekt na sklonost individue za učlanjenje u neko građansko udruženje (H5). Za osjećaj političke bespomoćnosti se očekuje da ima negativan efekt na sklonost ispitanika za učlanjenje u dobrovoljna građanska udruženja (H6). Također, negativni efekt se očekuje i za snažniju podršku državnom intervencionizmu (H7). Naposljetku, očekivano je i da je izraženiji vremenski pritisak negativni prediktor članstva u udruženjima (H8), te da obrazovanje ima pozitivan efekt na sklonost uključenju u građanske udruge (H9).

Bivarijatne korelacijske analize ukazuju na to da spol ispitanika nije značajno koreliran s članstvom u građanskim udruženjima ($\varphi = -0,010$; $p = 0,856$), kao ni dob ($r_{pb} = -0,062$; $p = 0,161$) ili religioznost ispitanika ($r_{\tau-b} = -0,009$; $p = 0,860$). Prvi prediktor iz kvalitativnog istraživanja, snaga obiteljskih veza, također nije značajno povezan s članstvom u građanska udruženja ($r_{pb} =$

-0,080; $p=0,142$). Povjerenje u udruge civilnog društva je značajno i pozitivno povezano s članstvom u građanskim udruženjima ($r_{pb}=0,124$; $p=0,026$). Osjećaj političke bespomoćnosti nije koreliran s članstvom u građanskim udruženjima ($r_{pb}=-0,070$; $p=0,193$), kao ni podrška državnoj intervenciji ($r_{pb}=-0,011$; $p=0,818$). Percipirani vremenski pritisak pozitivno je te značajno povezan s članstvom u građanskim udruženjima ($r_{pb}=0,130$; $p=0,016$). Zaključno, obrazovanje je također pozitivno te značajno povezano s članstvom u građanskim udruženjima ($r_{r-b}=0,144$; $p=0,005$).

Za istraživanje formalnih društvenih veza provedena je multipla binarna logistička regresija, prije koje je provedena i regresijska dijagnostika u svrhu adresiranja temeljnih pretpostavki potrebnih za njenu provedbu. Dijagnostikom je utvrđeno da su sve vrijednosti parametara DFBETA niže od apsolutne vrijednosti 1 te ni jedna od vrijednosti Pearsonovih standardiziranih rezidua ne premašuje graničnu vrijednost od 4. Rezultati Box-Tidwellovog testa ukazuju na to da odnos numeričkih nezavisnih varijabli ne karakterizira snažna nelinearna povezanost s *logitom* kriterijske varijable, budući da p vrijednosti pomnoženog prirodnog logaritma varijabli s varijablama za dob ($p=0,141$), snagu obiteljskih veza ($p=0,468$), povjerenje u udruge civilnog društva ($p=0,339$), osjećaj političke bespomoćnosti ($p=0,448$), podršku državnoj intervenciji ($p=0,232$) te vremensku deprivaciju ($p=0,187$) ukazuju na nesignifikantan rezultat efekata. Također, među prediktorima nema snažnije multikolinearnosti s obzirom na to da maksimalna vrijednost faktora inflacije varijacije među nezavisnim varijablama iznosi 1,595.

Binarna logistička regresija provedena je u dvama koracima. U prvom koraku uključene su varijable spola, dobi te religioznosti ispitanika. Obrazovanje je u ovom regresijskom modelu uključeno u drugom regresijskom koraku jer je kao i ostali prediktori iz drugog koraka analize prepoznato kao relevantno za istraživanje odrednica formalne dimenzije društvenih veza.

Prvi regresijski blok, koji uključuje samo kontrolne varijable, ne doprinosi značajno poboljšanju objašnjenja sklonosti za učlanjenje u građanska udruženja ($\chi^2=1,595$; $p>0,05$). Neznačajan rezultat Hosmer i Lemeshow testa ($\chi^2=10,684$; $p>0,05$) ukazuje na dobru prilagođenost modela podacima.⁵⁶ Prema Nagelkerke R^2 korak sa samo kontrolnim varijablama objašnjava tek oko 1% varijance kriterijske varijable. Uvođenjem prediktora iz kvalitativnog

⁵⁶ Hosmer i Lemeshow test smatran je najpouzdanijim testom koji ukazuje na dobru prilagođenosti modela podacima, a dostupan je u SPSS softveru (Pallant 2016).

istraživanja značajno se povećava udio objašnjene varijance kriterijske varijable ($\chi^2=19,280$; $p<0,05$) te model sa svim varijablama u cijelosti doprinosi značajnom porastu objašnjenja varijance u odnosu na model bez prediktora ($\chi^2=20,875$; $p<0,05$) uz ukupni udio objašnjene varijance od oko 9%. Nesignifikantan rezultat Hosmer i Lemeshow testa ukazuje na dobru prilagođenost modela u cijelosti podacima ($\chi^2=6,456$; $p>0,05$).

Rezultati binarne logističke regresije (Tablica 9.3) ukazuju na to da u drugom koraku analize prvi prediktor iz kvalitativnog istraživanja snaga obiteljskih veza nema značajan efekt na sklonost individua za učlanjenje u građanska udruženja, što je u skladu s izrečenim očekivanjem razvijenim temeljem prvog dijela adaptivno-teorijskog istraživanja (H3). Snaga obiteljskih veza, suprotno očekivanju (H4), nije značajno povezana s povjerenjem u udruge civilnog društva ($r_{pb}=-0,080$; $p=0,113$), dok su rezultati regresijske analize usklađeni s očekivanjem o pozitivnom učinku povjerenja u udruge civilnog društva na članstvo u građanskim udruženjima (H5). Osjećaj političke bespomoćnosti pokazuje očekivani smjer efekta, no rezultat nema statističku značajnost te stoga rezultati istraživanja ne idu u prilog hipotezi o negativnom efektu tog prediktora (H6). Efekt podrške državnom intervencionizmu također nema značajan rezultat te ni taj nalaz ne ide u prilog izrečenoj hipotezi (H7). Rezultati studije ne idu u prilog hipotezi o negativnom efektu percipiranog vremenskog pritiska na sklonost ispitanika za učlanjenje u građanska udruženja (H8). Naime, kako rezultati istraživanja ukazuju percipirani vremenski pritisak ima, suprotno očekivanju, pozitivan efekt na članstvo u udrugama, uz značajan nalaz tek na razini od 90% sigurnosti. Zaključno, očekivano je da obrazovanje ima pozitivan efekt na članstvo u građanskim udrugama (H9), a kako pokazuju rezultati analize takav efekt je primjetan uz prihvatljivu razinu statističke značajnosti.

Tablica 9.3: Binarna logistička regresija za indikator formalnih društvenih veza

Formalne društvene veze				
Korak 1	β	SE	OR	p
Spol	-,114	,235	,892	,628
Dob	-,009	,007	,991	,221
Religioznost	,036	,120	1,036	,767
<i>Omnibus test</i>	1.595 (0.660) n.s.			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	10.684 (0.220) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.007			
Korak 2				
Spol	-,156	,243	,855	,520
Dob	-,001	,009	,999	,898
Religioznost	,035	,136	1,036	,797
Snaga obiteljskih veza	-,049	,172	,952	,777
Povjerenje u udruge civilnog društva	,125	,053	1,133*	,020
Osjećaj političke bespomoćnosti (ln)	-,116	,151	,891	,443
Podrška državnom intervencionizmu	,008	,040	1,008	,843
Vremenski pritisak	,091	,048	1,096	,057
Obrazovanje	,493	,210	1,638*	,019
<i>Omnibus test</i>	19.280 (0.004)**			
<i>Omnibus test (total)</i>	20.875 (0.013)*			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	6.456 (0.596) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.088			
<i>N</i>	305			

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$;

Uopćeno povjerenje

Prema nalazima kvalitativne studije razine uopćenog povjerenja objašnjava sklop od pet prediktora. Očekivano je da snaga obiteljskih veza ima negativan učinak na uopćeno povjerenje (H10). Negativan učinak, kako se očekuje, ima i ideja ograničenog dobra (H11) kao i veća izloženost medijskim vijestima (H12). Budući da je metodom glavnih komponenti utvrđeno da je kod izloženosti medijskim vijestima moguće raščlaniti dva tipa medija, tradicionalne medije i internet, generalnu hipotezu o odnosu medijskih vijesti i uopćenog povjerenja moguće je raščlaniti u dvije pod-hipoteze. Prva od njih (H12a) glasi: izloženost vijestima na tradicionalnim medijima ima negativan učinak na uopćeno povjerenje, a druga se odnosi na učinke interneta

(H12b) i glasi: izloženost vijestima na internetu ima negativan učinak na uopćeno povjerenje. Također, prema provedenom kvalitativnom istraživanju moguće je očekivati da je snaga obiteljskih veza negativno povezana s povjerenjem u političke i pravne institucije (H13). Zaključno, očekuje se da povjerenje u pravne i političke institucije ima pozitivan efekt na uopćeno povjerenje, odnosno da s većim nepovjerenjem u državne institucije opada i povjerenje u ljude (H14).

Korelacijske analize ukazale su na to da spol ispitanika ($r_{pb}=-0,015$; $p=0,783$), kao ni obrazovanje ($r_{\tau-b}=0,036$; $p=0,423$) nisu povezani s uopćenim povjerenjem. Religioznost ispitanika je s druge strane pozitivno te statistički značajno povezana s uopćenim povjerenjem ($r_{\tau-b}=0,184$; $p<0,001$). Snaga obiteljskih veza je pozitivno povezana s uopćenim povjerenjem uz rezultat na granici konvencionalne razine statističke značajnosti ($r_{pb}=0,106$; $p=0,050$). Ideja ograničenog dobra nije značajno povezana s uopćenim povjerenjem ($r=-0,045$; $p=0,410$). Izloženost vijestima na tradicionalnim medijima pozitivno je te značajno povezana s uopćenim povjerenjem ($r=0,160$; $p=0,003$). Naspram toga praćenje vijesti na internetu nije značajno povezano s uopćenim povjerenjem ($r=0,031$; $p=0,569$). Naposljetku primjetna je i pozitivna te statistički značajna povezanost između povjerenja u institucije i uopćenog povjerenja ($r_{pb}=0,203$; $p<0,001$).

Istraživanju odrednica dimenzije uopćenog povjerenja pristupilo se putem hijerarhijske multiple linearne regresije. Analiza netipičnih rezultata ukazala je na to da takvi rezultati nisu prisutni u modelu kojim se istražuje dimenzija uopćenog povjerenja (maks. Mahalanobis=22,850; $p=0,0065$). Najviša vrijednost faktora inflacije varijacije u regresijskom modelu koji analizira indikator uopćenog povjerenja iznosi 1,796 čime se može zaključiti da među prediktorskim varijablama nema snažnije korelacije te da je postupak višestruke regresijske analize opravdan. Također ni jedna od numeričkih nezavisnih varijabli nije nelinearno povezana sa zavisnom varijablom.⁵⁷

U prvom koraku analize uvedeni su prediktori korišteni u ranijim analizama, odnosno, spol, dob, obrazovanje i religioznost ispitanika. Drugi korak uključuje prediktore dobivene kvalitativnim istraživanjem. Prvi korak regresijske analize objašnjava oko 6% varijance kriterijske varijable te značajno veći udio varijance u odnosu na bazni model bez prediktora

⁵⁷ Zbog prostornog ograničenja i velikog broja numeričkih prediktorskih varijabli ne prikazuju se dijagrami raspršenja.

($F=5,042$; $p=0,001$). Drugim korakom udio objašnjene varijance povećava se za oko 3% što predstavlja značajno povećanje udjela u objašnjenju varijance kriterijske varijable u odnosu na model s kontrolnim varijablama ($F=2,262$; $p=0,048$). Ukupni udio objašnjene varijance svim prediktorima iznosi oko 9% ($F=3,540$; $p<0,001$).

Tablica 9.4. Regresijska analiza za indikator uopćenog povjerenja

	Uopćeno povjerenje			
	β	SE	Stand. β	p
Korak 1				
Spol (Ž)	-,041	,280	-,008	,883
Dob	,015	,009	,100	,097
Obrazovanje	,555	,239	,133*	,021
Religioznost	,471	,143	,188**	,001
R^2	0.058 ($F=5.042$; $p=0.001$)***			
Korak 2				
Spol (Ž)	-,060	,285	-,012	,832
Dob	,015	,011	,099	,162
Obrazovanje	,445	,247	,107	,073
Religioznost	,323	,159	,129*	,043
Snaga obiteljskih veza	,059	,180	,019	,745
Ideja ograničenog dobra	-,040	,053	-,041	,449
Izloženost vijestima - tradicionalni mediji	,051	,051	,060	,315
Izloženost vijestima – Internet (ln)	,395	,278	,098	,157
Povjerenje u institucije (ln)	,299	,125	,141*	,017
ΔR^2	0.032 ($F=2.262$; $p=0.048$)*			
R^2 (ANOVA-total)	0.089 ($F=3.540$; $p<0.001$)***			
N	341			

* $p<0,05$; ** $p<0,01$; *** $p<0,001$

Tablica 9.4 ukazuje kako se u drugom koraku analize od kontrolnih varijabli religioznost pokazuje značajnim i pozitivnim prediktorom uopćenog povjerenja. Prvi prediktor iz kvalitativnog istraživanja, snaga obiteljskih veza pokazuje zanemarivi pozitivni efekt na uopćeno povjerenje, no rezultat nije statistički značajan te se stoga hipotezu (H10) može odbaciti. Drugi prediktor, ideja ograničenog dobra pokazuje zanemarivi i očekivani smjer efekta, no rezultat nema značajnost što ne podupire izrečenu hipotezu (H11). Također, rezultati ne podupiru ni dvije hipoteze o negativnom efektu većeg praćenja medijskih vijesti (H12a i H12b). Tradicionalni mediji pokazuju zanemarivi pozitivni efekt na uopćeno povjerenje, dok komponenta koja reprezentira nove medije – internet, pokazuje nešto snažniji efekt, no oba

rezultata nemaju statističku značajnost uz razinu sigurnosti od 95%. Prema kvalitativnom istraživanju, očekivano je i da je povjerenje u političke i pravne institucije negativno povezano sa snagom obiteljskih veza. Snaga obiteljskih veza i povjerenje u institucije značajno su povezani, no povezanost među varijablama nema očekivani smjer, nego je među varijablama prisutna pozitivna povezanost ($r=0,193$; $p<0,001$) što ne podupire hipotezu o negativnoj povezanosti familističkih vrednota i povjerenja u institucije (H13). Zaključno, u kontekstu odrednica dimenzije uopćenog povjerenja očekivano je da povjerenje u institucije političkog i pravnog sustava ima pozitivan efekt na uopćeno povjerenje. Kako ukazuju rezultati istraživanja primjetan je pozitivan efekt povjerenja u političke i pravne institucije na uopćeno povjerenje uz statistički značajan rezultat što podupire hipotezu razvijenu kvalitativnim adaptivno-teorijskim istraživanjem (H14).

Gradanski angažman

Neformalno volontiranje

Prvi indikator građanske participacije, kao pod-dimenzije građanskog angažmana, je neformalno volontiranje. Za istraživanje odrednica neformalnog volontiranja operacionaliziranog dvama indikatorima, doniranjem novca i čišćenjem javnih površina, provedene su višestruke binarne logističke regresije. Prema kvalitativnom dijelu adaptivno teorijskog istraživanja očekivano je da snaga obiteljskih veza ima negativan efekt na neformalno volontiranje (H15). Budući da je neformalno volontiranje operacionalizirano dvama indikatorima, generalna hipoteza o negativnom efektu familizma na ovaj oblik građanskog angažmana je raščlanjena u dvije pod-hipoteze. Prva pod-hipoteza (H15a) glasi: snaga obiteljskih ima negativni efekt na doniranje novca u dobrotvorne svrhe. Druga pod-hipoteza (H15b) glasi: snaga obiteljskih veza ima negativni efekt na čišćenja javnih površina.

Korelacijska analiza ukazuje na to da spol ispitanika ($\phi=0,056$; $p=0,296$), dob ispitanika ($r_{pb}=-0,028$; $p=0,609$), kao ni stupanj obrazovanja ispitanika ($r_{\tau-b}=0,030$; $p=0,538$) nisu u značajnoj korelaciji s doniranjem novca. Religioznost ispitanika je pozitivno te značajno povezana s ovim indikatorom građanske participacije ($r_{\tau-b}=0,111$; $p=0,026$), dok snaga obiteljskih veza ne pokazuje značajnu povezanost s dobrovoljnim darivanjem novca ($r_{pb}=-0,076$; $p=0,160$).

Box Tidwellovim testom je utvrđeno je da kontinuirana varijabla dob ($p=0,056$), kao ni druga kontinuirana varijabla snaga obiteljskih veza ($p=0,446$) nisu nelinearno povezane s

logitom kriterijske varijable. Najviša vrijednost faktora inflacije varijacije kod ovog indikatora iznosi 1,330 te stoga model ne karakterizira izraženija multikolineranost. Također, nijedna od vrijednosti DFBETA, kao ni vrijednost studentiziranih rezidua ne premašuju referentne okvire od 1, odnosno 4, što znači da model ne karakterizira prisutnost netipičnih rezultata.

Kod prvog indikatora neformalnog volontiranja, doniranja novca, prvi korak koji uključuje kontrolne varijable ne doprinosi značajno poboljšanju u objašnjenju varijance u odnosu na bazni model bez prediktora ($\chi^2=7,387$; $p>0,05$). Neznačajan rezultat Hosmer i Lemeshow testa ($\chi^2=7,257$; $p>0,05$) ukazuje na dobru prilagođenost modela podacima. Prema Nagelkerke R^2 korak sa samo kontrolnim varijablama objašnjava oko 3% varijance na kriterijskoj varijabli. Uvođenjem prediktora snage obiteljskih veza u drugom koraku značajno se povećava objašnjenje varijance kriterijske varijable ($\chi^2= 3,965$; $p<0,05$). Model u cijelosti objašnjava više varijance u odnosu na temeljni model bez prediktora ($\chi^2=11, 352$; $p< 0,05$) te prema Nagelkerke pseudo R^2 objašnjava oko 4% varijance. Nesignifikantan rezultat Hosmer i Lemeshow testa ($\chi^2= 7,278$; $p>0,05$) ukazuje na dobru prilagođenost modela podacima te je stoga usprkos malom udjelu objašnjene varijance kriterijske varijable model u cijelosti pogodan za testiranje hipoteza.

Tablica 9.5 prikazuje rezultat binarne logističke regresije za indikator doniranja novca. U drugom koraku modela značajnim pozitivnim prediktorom se pokazuje religioznost ispitanika. Snaga obiteljskih veza ima značajan i negativan efekt na indikator doniranja novca u dobrotvorne svrhe što podupire očekivanje izrečeno na temelju kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja (H15a).

Tablica 9.5. Rezultati regresijske analize za indikator doniranja novca

Neformalno volontirajte – doniranje novca				
Korak 1	β	SE	OR	p
Spol	,152	,224	1,164	,499
Dob	-,009	,007	,991	,218
Obrazovanje	,078	,193	1,082	,684
Religioznost	,282	,115	1,326*	,014
<i>Omnibus test</i>	7.387 (0.117) n.s.			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	7.257 (0.509) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.29			
Korak 2				
Spol	,159	,225	1,172	,480
Dob	-,006	,008	,994	,440
Obrazovanje	,069	,194	1,071	,723
Religioznost	,371	,124	1,449**	,003
Snaga obiteljskih veza	-,307	,156	,736*	,049
<i>Omnibus test</i>	3.965 (0.046)*			
<i>Omnibus test (total)</i>	11.352 (0.045)*			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	7.278 (0.507) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.44			
<i>N</i>	341			

Tablica 1 * $p > 0,05$; ** $p > 0,01$; *** $p < 0,001$.

Kod indikatora čišćenja javnih površina na razini bivarijatnih korelacijskih analiza evidentno je kako spol nije značajno povezan s čišćenjem javnih površina ($\phi=0,084$; $p=0,121$). Dob ispitanika značajno je i negativno korelirana s ovim tipom građanske participacije ($r_{pb}=-0,152$; $p=0,005$). Stupanj obrazovanja ne pokazuje se značajno povezanim s čišćenjem javnih površina ($r_{\tau-b}=0,012$; $p=0,820$), dok je religioznost ispitanika značajno i negativno povezana s ovim oblikom građanske participacije ($r_{\tau-b}=-0,098$; $p=0,049$), kao i snaga obiteljskih veza ($r_{pb}=-0,163$; $p=0,003$).

Model kojim se ispituju odrednice drugog indikatora neformalnog volontiranja, čišćenja javnih površina, također ne karakterizira prisutnost netipičnih rezultata koji bi doveli do iskrivljenja parametara istraživanja tog indikatora NSK. Box Tidwellovim testom utvrđeno je kako prediktor snaga obiteljskih veza nije nelinearno povezan s log-šansom kriterijske varijable ($p=0,950$). No druga kontinuirana varijabla u modelu, dob ($p=0,005$), ukazuje na izraženiji

nelinearni odnos spram *logita* čišćenja javnih površina te je varijabla stoga rekodirana u tri dobne skupine (18-34, 35-64, 65+), kako bi se umanjila mogućnost iskrivljivanja parametara. U modelu je prva kategorija, mlađih ispitanika, korištena kao referentna kategorija.

Kod indikatora čišćenja javnih površina prvi korak analize s kontrolnim varijablama donosi značajno povećanje u udjelu objašnjene varijance u odnosu na bazni model ($\chi^2=16,873$; $p<0,05$). Neznačajnost rezultata Hosmer i Lemeshow testa ($\chi^2=5,793$; $p>0,05$) indicira dobru prilagođenost modela podacima. Nagelkerkeov R^2 pokazuje kako korak sa samo kontrolnim varijablama objašnjava oko 7% varijance na kriterijskoj varijabli. Uvođenjem prediktora snage obiteljskih veza u drugom koraku značajno se ne povećava objašnjenje varijance kriterijske varijable ($\chi^2=1,440$; $p>0,05$). Model u cijelosti objašnjava više varijance u odnosu na temeljni model bez prediktora ($\chi^2=18,313$; $p<0,05$) te prema Nagelkerke pseudo R^2 udio objašnjene varijance iznosi oko 7%. Nesignifikantan rezultat Hosmer i Lemeshow testa ($\chi^2=9,66$; $p>0,05$) ukazuje na dobru prilagođenost modela podacima.

Kako ukazuje tablica 9.6 od varijabli u drugom koraku modela jedino se dob pokazuje značajnim prediktorom čišćenja javnih površina i to na način da skupina starija od 65 godina značajno manje prijavljuje sklonost takvom vidu neformalnog angažmana u odnosu na najmlađu skupinu ispitanika. U ponovljenoj analizi s najstarijom skupinom kao referentnom kategorijom se pokazuje da i sredovječna skupina značajno više sudjeluje u ovom vidu neformalnog volontiranja ($\beta=0,980$; $SE=0,341$; eksp. $\beta=2,666$; $p=0,004$). Prediktor iz kvalitativne studije, snaga obiteljskih veza pokazuje negativan efekt na čišćenje javnih površina, no rezultat nema značajnost uz razinu sigurnosti od 95%, što ne ide u prilog očekivanju razvijenom na temelju adaptivno-teorijske kvalitativne studije (H15b).

Tablica 9.6. Rezultati binarne logističke regresije za indikator neformalnog volontiranja – čišćenje javnih površina

Neformalno volontirajte – čišćenje javnih površina				
Korak 1	β	SE	OR	p
Spol	,331	,228	1,393	,146
18-34 (ref.)				
35-64	,066	,264	1,068	,802
Više od 65	-,963	,371	,382*	,010
Obrazovanje	-,212	,199	,809	,286
Religioznost	-,168	,118	,846	,157
<i>Omnibus test</i>	16.873 (0.005) n.s.			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	5.793 (0.670)			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.066			
Korak 2				
Spol	,331	,228	1,393	,147
18-34 (ref.)				
35-64	,087	,266	1,091	,744
Više od 65	-,894	,376	,409*	,018
Obrazovanje	-,223	,199	,800	,262
Religioznost	-,114	,127	,892	,368
Snaga obiteljskih veza	-,187	,157	,830	,233
<i>Omnibus test^a</i>	1.440 (0.230)			
<i>Omnibus test (total)</i>	18.313 (0.005)**			
<i>Hosmer i Lemeshow test^b</i>	9.666 (0.289) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.071			
<i>N</i>			339	

* $p > 0,05$; ** $p > 0,01$; *** $p < 0,001$

Zaključno, osvrćući se na generalnu hipotezu prema kojoj je izrečeno očekivanje da snaga obiteljskih veza ima negativan efekt na neformalno volontiranje, rezultati istraživanja samo dijelom idu u prilog toj hipotezi (H15).

Formalno volontiranje

Za istraživanje odrednica formalnog volontiranja provedena je višestruka binarna logistička regresija. Kod ovog indikatora očekivano je da snaga obiteljskih veza ima negativan efekt na formalno volontiranje (H16). Također, očekivano je i da obrazovanje ima pozitivan efekt na isti indikator građanskog angažmana (H17). Na razini bivarijantnih korelacijskih analiza

utvrđeno je kako spol nije značajno povezan s volontiranjem u građanskim udruženjima ($\varphi = -0,073$; $p = 0,172$), dok je dob značajno i negativno korelirana s tim indikatorom NSK ($r_{pb} = -0,120$; $p = 0,025$). Obrazovanje ispitanika nije značajno povezano s volontiranjem u građanskim udruženjima ($r_{\tau-b} = 0,077$; $p = 0,136$), kao ni religioznost ispitanika ($r_{\tau-b} = -0,028$; $p = 0,608$) te ni snaga obiteljskih veza ($r_{pb} = -0,017$; $p = 0,752$).

Kako je ukazano kod ranije izloženog modela koji koristi iste nezavisne varijable, model ne karakterizira prisutnost netipičnih rezultata. Vrijednosti DFBETA ne prelaze okvir od 1 te nema studentiziranih rezidua koje premašuju graničnu vrijednost od 4. Box Tidwellovim testom utvrđeno je da dob ($p = 0,205$), kao ni snaga obiteljskih veza ($p = 0,772$) nisu nelinearno povezane sa zavisnom varijablom.

Kod indikatora formalnog volontiranja analiza je provedena u dva koraka. Prvi korak uključuje varijable spola, dobi i religioznosti, dok drugi uključuje snagu obiteljskih veza i obrazovanje, koje je u ovom modelu uvršteno u drugi korak kao prediktor prepoznat relevantnim na temelju kvalitativne studije. Prvi korak analize, koji uključuje kontrolne varijable, ne doprinosi značajno poboljšanju u objašnjenju varijance u odnosu na bazni model bez prediktora ($\chi^2 = 7,025$; $p > 0,05$), dok neznačajan rezultat Hosmer i Lemeshow testa ($\chi^2 = 3,924$; $p > 0,05$) indicira dobru prilagođenost modela podacima. Udio objašnjene varijance prvim korakom analize iznosi oko 3%. Uvođenjem prediktora iz kvalitativnog istraživanja ne dolazi do značajne promjene u količini objašnjene varijance ($\chi^2 = 1,329$; $p > 0,05$) te model u cijelosti ne objašnjava značajno više varijance u odnosu na temeljni model bez prediktora ($\chi^2 = 8,354$; $p = 0,138$). Pri tom ukupna količina objašnjene varijance na kriterijskoj varijabli iznosi oko 3%. Prema Hosmer i Lemeshow statistiku model je dobro prilagođen podacima ($\chi^2 = 8,311$; $p > 0,05$).

U drugom koraku analize (Tablica 9.7) niti jedna od kontrolnih varijabli ne doseže statističku značajnost u predikciji kriterijske varijable. Snaga obiteljskih veza ukazuje na zanemariv efekt očekivanog smjera, no rezultat ne doseže statističku značajnost, što ne podupire hipotezu o negativnom efektu snage obiteljskih veza na volontiranje u građanskim udruženjima (H16). Obrazovanje također pokazuje očekivani smjer efekta, no ne i statistički značajan rezultat, što također ne ide u prilog hipotezi izrečenoj na temelju kvalitativne studije (H17).

Tablica 9.7. Binarna logistička regresijska analiza za indikator formalnog volontiranja

	Formalno volontiranje			
Korak 1	β	SE	OR	p
Spol	-,401	,254	,670	,115
Dob	-,019	,008	,982*	,025
Religioznost	,042	,129	1,043	,745
<i>Omnibus test</i> ^a	7.025 (0.071) n.s.			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i> ^b	3.924 (0.864) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.030			
Korak 2				
Spol	-,406	,254	,666	,111
Dob	-,015	,009	,985	,088
Religioznost	,070	,138	1,073	,613
Snaga obiteljskih veza	-,068	,167	,934	,684
Obrazovanje	,236	,222	1,266	,288
<i>Omnibus test</i> ^a	1.329 (0.515) n.s.			
<i>Omnibus test (total)</i>	8.354 (0.138) n.s.			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i> ^b	8.311 (0.404) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.305			
<i>N</i>			342	

* $p > 0,05$; ** $p > 0,01$; *** $p < 0,001$

Konvencionalna politička participacija

Za istraživanje odrednica konvencionalnog političkog angažmana operacionaliziranog dvama indikatorima, izlaznošću na lokalne i izlaznošću na parlamentarne izbore, provedene su dvije binarne logističke regresije. Kao kontrolne varijable u prvom bloku se koriste varijable korištene u ranijim regresijskim modelima (spol, dob, obrazovanje i religioznost) te se u prvom koraku u analizi dodaje i varijabla političko-ideološke samoidentifikacije. U drugom koraku analize su uvedeni prediktori iz kvalitativnog istraživanja – snaga obiteljskih veza i osjećaj političke bespomoćnosti. Budući da je kriterijska varijabla operacionalizirana dvama indikatorima, generalne hipoteze vezane uz ovu pod-dimenziju građanskog angažmana raščlanjene su u po dvije pod-hipoteze. Prvo, očekuje se da snaga obiteljskih veza nema učinak na izlaznost na lokalne izbore (H18a), drugo, očekuje se da snaga obiteljskih veza nema učinka na izlaznost na parlamentarne izbore (H18b). Za drugi se prediktor, osjećaj političke bespomoćnosti, očekuje negativan učinak na izlaznost na oba tipa izbora (H19a i H19b).

Korelacijska analiza ukazuje kako je spol značajno i negativno povezan s izlaskom na lokalne izbore pri čemu žene pokazuju manju sklonost za taj oblik političke participacije ($\phi = -0,131$; $p = 0,015$). Dob ispitanika se pokazuje značajno pozitivno povezanom s izlaznošću na lokalne izbore ($r_{pb} = 0,133$; $p = 0,013$). Obrazovanje je također značajno i pozitivno povezano s ovim oblikom političke participacije ($r_{\tau-b} = 0,107$; $p = 0,038$), a pozitivnu i značajnu povezanost pokazuje i religioznost ispitanika ($r_{\tau-b} = 0,113$; $p = 0,022$). Političko-ideološka samoidentifikacija ukazuje kako ispitanici skloniji desnom samopozicioniranju imaju značajno veću sklonost izlasku na lokalne izbore ($r_{pb} = 0,106$; $p = 0,035$). Snaga obiteljskih veza nije značajno povezana s izlaskom na lokalne izbore ($r_{pb} = -0,008$; $p = 0,879$), dok je osjećaj političke bespomoćnosti značajno i negativno koreliran s izlaznošću na izbore ($r_{pb} = -0,151$; $p = 0,005$).

Inspekcijom netipičnih rezultata je utvrđeno da model koji istražuje izlaznost na lokalne izbore ne karakterizira prisutnost takvih rezultata budući da vrijednosti parametara DFBETA ne premašuju apsolutnu vrijednost od 1, te nijedna od vrijednosti Pearsonovih standardiziranih rezidua ne premašuje apsolutnu vrijednost od 4. Box Tidwellovim testom utvrđeno je da varijable koje mjere političko-ideološku samo-identifikaciju ($p = 0,127$), snagu obiteljskih veza ($p = 0,522$) te osjećaj bespomoćnosti ($p = 0,454$) nisu nelinearno povezane s *logitom* kriterijske varijable. Dob s druge strane ukazuje na prisutnost nelinearnog obrasca ($p = 0,002$) te je stoga varijabla dobi rekodirana u tri skupine (18-34; 35-64; 65+) i korištena je kao kategorijska varijabla s mlađim ispitanicima kao referentnom kategorijom. Najviša vrijednost faktora inflacije varijacije iznosi 1,513, odnosno model ne karakterizira prisustvo izraženije multikolinearnosti.

Prema omnibus testu kod indikatora izlaznosti na lokalne izbore, prvi korak analize s pet nezavisnih varijabli značajno povećava udio objašnjene varijance ($\chi^2 = 28,705$; $p < 0,001$), koja u prvom koraku analize iznosi oko 11%. Nesignifikantan rezultat Hosmer i Lemeshow testa ($\chi^2 = 12,415$; $p > 0,05$) ukazuje na dobru prilagođenost modela podacima. Uvođenjem prediktora snage obiteljskih veza i osjećaja političke bespomoćnosti u drugom koraku dolazi do značajnog poboljšanja u objašnjenju varijance ($\chi^2 = 8,114$; $p < 0,01$) u odnosu na model sa samo kontrolnim varijablama te model sa svim varijablama predstavlja model koji objašnjava značajno više varijance u odnosu na temeljni model bez prediktora ($\chi^2 = 36,189$; $p < 0,001$). Hosmer i Lemeshov test ($\chi^2 = 4,604$; $p > 0,05$) ukazuje na dobru prilagođenost modela u cjelini podacima. Nagelkerke pseudo R^2 ukazuje na to da model u cijelosti sa svim varijablama objašnjava oko

14% varijance na kriterijskoj varijabli. Od varijabli u drugom koraku regresijskog modela tri varijable pokazuje značajne efekte na sklonost za izlazak na birališta na lokalnim izborima.

Tablica 9.8: Rezultati binarne logističke regresijske analize za izlaznost na lokalne izbore

Konvencionalni politički angažman – lokalni izbori				
Korak 1	β	SE	OR	p
Spol (Ž)	-,498	,255	,608	,051
18-34 godina (ref.)				
35-64 godina	,883	,285	2,418**	,002
Više od 65 godina	,609	,400	1,838	,128
Obrazovanje	,668	,219	1,950**	,002
Religioznost	,152	,142	1,164	,285
Samoidentifikacija (lijevo-desno)	,085	,066	1,089	,194
<i>Omnibus test</i>	28.075 (<0.001)**			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	12.415 (0.134) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.112			
Korak 2				
Spol	-,494	,259	,610	,056
18-34 godina (ref.)				
35-64	,957	,292	2,605***	,001
Više od 65 godina	,601	,412	1,825	,144
Obrazovanje	,639	,222	1,895**	,004
Religioznost	,190	,152	1,209	,212
Samoidentifikacija (lijevo-desno)	,091	,067	1,095	,178
Snaga obiteljskih veza	-,081	,173	,922	,640
Osjećaj političke bespomoćnosti (ln)	-,371	,142	,690**	,009
<i>Omnibus test</i>	8.114 (0.017)*			
<i>Omnibus test (total)</i>	36.189 (<0.001)**			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	4.604 (0.799) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.142			
<i>N</i>			338	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Prvo, kako je ukazano u tablici 9.8 sredovječni birači su skloniji izlasku na biralište na lokalnim izborima od mlađih te je efekt statistički značajan, dok stariji birači pokazuju veću sklonost izlasku na ovaj tip izbora od mlađih, no razlika nije značajna uz konvencionalnu razinu od 95% sigurnosti. Razlika u usporedbi sredovječnih birača sa starijima također nije značajna ($\beta=0,356$; eksp. $\beta=1,427$; $p=0,358$). Prvi prediktor iz kvalitativne studije, snaga obiteljskih

veza, pokazuje negativan efekt na sklonost ka izlasku na biralište, no rezultat nije statistički značajan, što ide u prilog prvoj pod-hipotezi u kontekstu konvencionalne političke participacije (H18a). Osjećaj političke bespomoćnosti ima značajan i negativan efekt šansi za izlazak na biralište na lokalnim izborima, što je također usklađeno s izrečenim očekivanjem (H19a).

Na razini korelacijskih analiza primjetno je kako kod izlaznosti na parlamentarne izbore žene značajno manje sudjeluju u takvom obliku političke participacije ($\phi=-0,120$; $p=0,026$), dok dob kod parlamentarnih izbora nije značajno povezana s izlaskom na izbore ($r_{pb}=0,091$; $p=0,091$). Stupanj obrazovanja pozitivno je povezan s izlaskom na parlamentarne izbore tek uz razinu sigurnosti od 90% ($r_{t-b}=0,92$; $p=0,075$), kao i religioznost ispitanika ($r_{t-b}=0,089$; $p=0,072$). Političko-ideološka samo-identifikacija značajno je povezana sa sklonošću izlaska na parlamentarne izbore na način da ispitanici s desnom orijentacijom prijavljuju veću sklonost izlasku na tu vrstu izbora ($r_{pb}=0,138$; $p=0,012$). Snaga obiteljskih veza nije značajno korelirana ni s ovim tipom izbora ($r_{pb}=-0,009$; $p=0,872$), dok je osjećaj političke bespomoćnosti značajno i negativno povezan s ovim vidom konvencionalne političke participacije ($r_{pb}=-0,110$; $p=0,018$).

Box Tidwellovim testom utvrđeno je da tri kontinuirane varijable korištenje u istraživanju dob ($p=0,115$), snaga obiteljskih veza ($p=0,227$) i osjećaj bespomoćnosti ($p=0,451$) nisu nelinearno povezane s *logitom* kriterijske varijable. Političko-ideološka identifikacija ukazuje na nelinearni odnos s *logitom* izlaznosti na parlamentarne izbore ($p=0,005$) te je stoga u modelu u kojem se analizira izlaznost na parlamentarne izbore rekodirana na način da vrijednosti 0,1,2,3 na skali predstavljaju lijevu političku samo-identifikaciju, vrijednosti 4,5,6 predstavljaju centar, dok vrijednosti 7,8,9,10 predstavljaju desnu političku samo-identifikaciju. Kao referentna kategorija korištena je lijeva političko-ideološka samo-identifikacija. Najviša vrijednost faktora inflacije varijacije iznosi 1,539 te stoga model ne karakterizira ni iznimno snažna povezanost među nezavisnim varijablama. U analizi s rekodiranom političkom identifikacijom jedna vrijednost premašuje apsolutnu vrijednost studentiziranih rezidua od 4 ($Z_{Resid}=-4,136$) te su dogovori tog ispitanika isključeni prije ponovljene analize.

Kod izlaznosti na parlamentarne izbore prvi blok prediktora značajno doprinosi poboljšanju objašnjene varijance u odnosu na osnovni model bez prediktora ($\chi^2=26,409$; $p<0,001$). Hosmer i Lemeshow test ($\chi^2=5,025$; $p>0,05$) ukazuje na dobru prilagođenost modela podacima. Prema Nagelkerke pseudo R^2 korak s kontrolnim varijablama objašnjava oko 10%

varijance kriterijske varijable. Uvođenjem prediktora snage obiteljskih veza i osjećaja političke bespomoćnost dolazi do značajne promjene u objašnjenju varijanci kriterijske varijable u odnosu na model sa samo kontrolnim varijablama ($\chi^2=6,696$; $p<0,05$), dok model u cijelosti pokazuje značajnu promjenu u objašnjenju varijance u odnosu na temeljni model bez prediktora ($\chi^2=33,104$; $p<0,001$). Hosmer i Lemeshow test pokazuje nesignifikantan rezultat ($\chi^2=10,409$; $p>0,05$) što govori o dobroj prilagođenosti modela podacima. Model sa svim prediktorima objašnjava oko 13% varijance na kriterijskoj varijabli.

Kako rezultati u tablici 9.9 ukazuju, u drugom koraku analize od kontrolnih varijabli dob pokazuje zanemarivi, ali značajan pozitivan efekt na sklonost za izlazak na parlamentarne izbore. Obrazovanje pokazuje značajan i pozitivan efekt kod prijavljivanja izlaska na ovaj tip izbora. Kod političko-ideološke samoidentifikacije birači s desnim identitetom pokazuju veću sklonost sudjelovanju u ovom obliku konvencionalne političke participacije u usporedbi s glasačima lijeve orijentacije, no rezultat se ne pokazuje značajnim, kao ni veća sklonost lijevih birača u odnosu s centrističkim dijelom birača. Značajnim te negativnim efektom se pokazuje jedino centristički politički identitet u usporedbi s biračima desnog identiteta ($\beta=-0,932$; eksp. $\beta=0,394$; $p=0,007$). Prediktori iz kvalitativnog istraživanja, snaga obiteljskih veza pokazuje negativan efekt u sklonosti k izlasku na birališta na parlamentarnim izborima, no rezultat je bez statističke značajnosti što ide u prilog hipotezi postavljenoj temeljem kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja (H18b). Osjećaj političke bespomoćnosti, kao i kod prošlog indikatora konvencionalne participacija pokazuje efekt očekivanog smjera, uz statističku značajnost, što također ide u prilog izrečenom očekivanju (H19b). Zaključno, osvrćući se na generalne hipoteze, o nepostojanju efekta snage obiteljskih veza na izlaznost na birališta (H18) te o negativnom učinku osjećaja političke bespomoćnosti na isti indikator konvencionalne političke participacije (H19) može se konstatirati kako rezultati istraživanja idu u prilog objema generalnim hipotezama razvijenima na temelju prvog dijela adaptivno-teorijske studije.

Tablica 9.9: Rezultati binarne logističke regresije za indikator izlaska na parlamentarne izbore

Konvencionalni politički angažman – parlamentarni izbori				
<i>Korak 1</i>	β	SE	OR	p
Spol (Ž)	-,347	,259	,707	,179
Dob	,016	,008	1,016	,059
Obrazovanje	,626	,221	1,871**	,005
Religioznost	,082	,140	1,086	,555
Lijevo (ref.)				
Centar	-,469	,370	,625	,205
Desno	,473	,474	1,605	,318
<i>Omnibus test</i>	26.409 (0.<0,001)**			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	5.025 (0.755) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.106			
<i>Korak 2</i>				
Spol	-,338	,262	,713	,196
Dob	,019	,009	1,019*	,031
Obrazovanje	,618	,224	1,856**	,006
Religioznost	,146	,149	1,157	,326
Lijevo (ref.)				
Centar	-,398	,375	,672	,288
Desno	,534	,480	1,706	,266
Snaga obiteljskih veza	-,192	,175	,825	,273
Osjećaj političke bespomoćnosti (ln)	-,291	,140	,748*	,038
<i>Omnibus test</i>	6.696 (0.035)*			
<i>Omnibus test (total)</i>	33.104 (0.0001)**			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	10.409 (0.237) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.132			
<i>N</i>			337	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Prosvjedna politička participacija

Posljednji indikator kojega se tematizira u ovom modelu NSK zadarskog stanovništva je indikator prosvjedne političke participacije. Ovaj indikator operacionaliziran je pitanjem o upućivanju pritužbi javnim ustanovama zbog nezadovoljstva njihovim radom. Prema kvalitativnom istraživanju pretpostavlja se da snaga obiteljskih veza ima negativan efekt na ovaj oblik građanskog angažmana (H20). Korelacijske analize ukazale su na to da spol

ispitanika ($\varphi=-0,044$; $p=0,419$), dob ($r_{pb}=-0,065$; $p=0,225$), stupanj obrazovanja ($r_{\tau-b}=0,055$; $p=0,292$), religioznost ispitanika ($r_{\tau-b}=-0,073$; $p=0,139$), političko-ideološka samoidentifikacija ($r_{pb}=-0,014$; $p=0,783$), kao ni snaga obiteljskih veza ($r_{pb}=-0,011$; $p=0,893$) nisu značajno povezani s prijavljivanjem prosvjedne političke participacije.

Za istraživanje odrednica ovog indikatora NKS primijenjena je binarna logistička regresija. Vrijednosti DFBETA i studentiziranih rezidua u regresijskom modelu ne prelaze okvire od 1, odnosno 4, te stoga model ne karakteriziraju netipični rezultati. Box Tidwellovim testom utvrđeno je da numerička varijabla, političko-ideološka samoidentifikacija nije nelinearno povezana s *logitom* slanja pritužbi javnim ustanovama ($p=0,538$). S druge strane dob ($p=0,005$) te snaga obiteljskih veza ($p=0,036$) ukazuju na nelinearnu povezanost te su stoga varijable rekodirane. Dob je rekodirana na način na koji je rekodirana i u ranijim modelima, koji adresiraju čišćenje javnih površina i izlaznosti na lokalne izbore (18-34; 35-64; 65+). Kako raspon rezultata varijable snage obiteljskih veza iznosi od 4 do 8, pri čemu tek jedan ispitanik ima rezultat 4, varijabla je rekodirana na način da je prva kategorija obuhvaćala ispitanike koji su imali rezultate od 4 do 6, dok je druga kategorija obuhvaćala ispitanike koji su ostvarili viši rezultat. Kao referentna kategorija uzeti su ispitanici koji imaju izraženije familističke vrednote. Inspekcijom multikolinearnosti utvrđeno je da najviša vrijednost faktora inflacije varijacije iznosi 1,513, čime se može zaključiti da model ne narušava relevantnije pretpostavke za provedbu binarne logističke regresije u tom pogledu.

Kontrolne varijable korištene u prvom koraku ne donose značajan pomak u količini objašnjene varijance kriterijske varijable ($\chi^2=9,639$; $p>0,05$). Hosmer i Lemeshow statistik ukazuje na dobru prilagođenost modela podacima ($\chi^2=5,5021$; $p>0,05$), a prema gruboj procjeni izraženoj Negelkerkeovim pseudo R^2 prvi korak analize objašnjava oko 4% varijance kriterijske varijable. Uvođenjem dvaju prediktora iz kvalitativnog istraživanja ne dolazi do značajnog porasta objašnjene varijance u odnosu na korak sa samo kontrolnim varijablama ($\chi^2=0,237$; $p>0,05$), te model u cijelosti ne objašnjava veću količinu varijance u odnosu na nulti model ($\chi^2=11,505$; $p>0,05$). Količina objašnjene varijance po uvođenju prediktorskih varijabli iznosi oko 4%. Nesignifikantan rezultat Hosmer i Lemeshow testa ($\chi^2=7,381$; $p>0,05$) ukazuje na dobru prilagođenost modela podacima, te je stoga, unatoč neznačajnoj promjeni u količini objašnjene varijance u odnosu na bazni model bez nezavisnih varijabli, model pogodan za testiranje hipoteza.

Od varijabli u drugom koraku analize ni jedna ne pokazuje značajan efekt na kriterijsku varijablu (Tablica 9.10). Snaga obiteljskih veza ima efekt očekivanog smjera, no rezultat nema statističku značajnost te stoga nalazi istraživanja kod ovog indikatora političkog angažmana ne idu u prilog izrečenoj hipotezi (H20).

Tablica 9.10 Rezultati binarne logističke regresije za indikator slanja pritužbe javnim ustanovama

Protestni politički angažman-slanje pritužbe javnim ustanovama				
Korak 1	β	SE	OR	p
Spol (Ž)	-,238	,269	,788	,376
18-34 godina (ref.)				
35-64 godina	,337	,293	1,401	,249
Više od 65 godina	-,611	,491	,543	,213
Obrazovanje	,212	,234	1,236	,366
Religioznost	-,159	,151	,853	,291
Samoidentifikacija (lijevo-desno)	,026	,069	1,027	,706
<i>Omnibus test</i>	9.639 (0.141) n.s.			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	5.021 (0.755) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.042			
Korak 2				
Spol	-,242	,269	,785	,367
18-34 godina (ref.)				
35-64	,328	,293	1,389	,262
Više od 65 godina	-,603	,492	,547	,220
Obrazovanje	,203	,235	1,225	,387
Religioznost	-,142	,155	,868	,361
Samoidentifikacija (lijevo-desno)	,027	,069	1,027	,701
Snažniji familizam	-,164	,335	1,179	,624
<i>Omnibus test</i>	0.237 (0.626)			
<i>Omnibus test (total)</i>	9.876 (0.196) n.s.			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	11.505 (0.175) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.043			
<i>N</i>			338	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

9.2.1.2.5. Testiranje Putnamove teorije SK za ne-lokalni model

Prvi cilj kvantitativnog djela istraživanja bio je istražiti odrednice akumulacije NSK zadraskog stanovništva. Kvantitativno istraživanje je za drugi cilj imalo testirati i Putnamovu teoriju SK. Prema toj teoriji različiti oblici SK međusobno su pozitivno korelirani, odnosno SK predstavlja sklop procesa koji se uzajamno pospješuje (Putnam 2000). Kako ukazuje tablica 9.11, ovo istraživanje u najvećoj mjeri potvrđuje postavke Putnamove teorije SK. Prvo je potrebno ukazati na to da svi statistički značajni rezultati ukazuju na pozitivne korelacije, odnosno među komponentama NSK nema značajne negativne povezanosti. Neformalne društvene veze značajno su povezane s formalnim društvenim vezama, doniranjem novca, čišćenjem javnih površina, formalnim volontiranjem te protestnim oblikom političkog angažmana, dok nisu značajno povezane s uopćenim povjerenjem i izlaskom na oba tipa izbora. Formalne društvene veze značajno su povezane svim komponentama NSK izuzev s uopćenim povjerenjem. Uopćeno povjerenje značajno je povezano s doniranjem novca te s izlaznošću na oba tipa izbora, dok je nepovezano s ostalim komponentama NSK. Doniranje novca ima najveću važnost u dinamici akumulacije NSK te je značajno povezano s svim komponentama NSK. Čišćenje javnih površina povezano je sa svim komponentama NSK izuzev uopćenog povjerenja. Izlaženje na lokalne izbore povezano je sa svim sastavnicama NSK izuzev neformalnih veza, čišćenja javnih površina i upućivanja pritužbi javnim službama, dok izlazak na parlamentarne izbore nije povezan samo s neformalnim mrežama i upućivanjem pritužbi javnim službama. Prosvjedna politička participacija, kako je ukazano u zadnjem dijelu istraživanja odrednica NSK, nije značajno korelirana ni s jednom od kontrolnih varijabli kao ni sa snagom obiteljskih veza. No kako rezultati testiranja Putnamove teorije SK ukazuju, ovaj indikator je povezan s četirima od osam drugih sastavnica NSK. Osobe koje su sklonije upućivanju pritužbi javnim institucijama imaju razvijenije neformalne i formalne društvene veze, sklonije su i doniranju novca u dobrotvorne svrhe te formalnom volontiranju, dok ne pokazuju veće razine uopćenog povjerenja, čišćenja javnih površina ni izlaska bilo na lokalne ili na parlamentarne izbore.

Tablica 9.11: Matrica korelacija za indikatore NSK

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
I. Neformalne društvene veze	1							
II. Formalne društvene veze	0,134* (0,012)	1						
III. Uopćeno povjerenje	-0,045 (0,267)	0,065 (0,227)	1					
IV. Doniranje novca	0,206*** (<0,001)	0,124* (0,021)	0,113* (0,037)	1				
V. Čišćenje javnih površina	0,182*** (0,001)	0,242*** (<0,001)	-0,103 (0,058)	0,202*** (<0,001)	1			
VI. Formalno volontiranje	0,175*** (0,001)		0,083 (0,125)	0,138* (0,010)	0,231*** (<0,001)	1		
VII. Lokalni izbori	0,048 (0,380)	0,189*** (<0,001)	0,174*** (0,001)	0,147** (0,006)	0,093 (0,084)	0,185*** (0,001)	1	
VIII. Parlamentarni izbori	0,024 (0,659)	0,216*** (<0,001)	0,113* (0,036)	0,158** (0,003)	0,181*** (0,001)	0,179*** (0,001)	0,748*** (<0,001)	1
IX. Pritužba javnim službama	0,187*** (<0,001)	0,114* (0,034)	-0,022 (0,678)	0,119* (0,026)	0,088 (0,101)	0,134* (0,013)	0,021 (0,693)	0,043 (0,419)

Podobljanim brojevima označene su statistički značajne korelacije. U zagradama su prikazane p vrijednosti za svaki testirani odnos. * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

9.2.1.2.6. Zaključak

U fenomenološkom dijelu disertacije cilj istraživanja bio je zahvatiti esencijalnu strukturu iskustva fenomena društvenih veza, povjerenja i građanskog angažmana. U adaptivno-teorijskom dijelu istraživanja, provedenom nakon fenomenološke studije, prvi cilj je bio prvo kvalitativnim putem istražiti moguće odrednice akumulacije SK, a potom i u kvantitativnom dijelu tog istraživanja testirati konceptualne odnose koji su prepoznati kao relevantni u kvalitativnom adaptivno-teorijskom dijelu istraživanja. Kvalitativna adaptivno-teorijska studija je kao središnji koncept, čije je moguće učinke po akumulaciju NSK vrijedno istražiti, prepoznala koncept amoralnog familizma. Amoralni familizam je Putnam (2003) u jednoj od naj utjecajnih studija SK napisanih ikad, svojoj talijanskoj studiji, prepoznao kao vrijednosnu orijentaciju koja priječi razvoj SK. Rezultati ovdje provedenog kvantitativnog istraživanja pokazali su da amoralni familizam nema bitan učinak na sve dimenzije NSK. No to ne znači da procesi koje Putnam (2003) bilježi u talijanskoj studiji, kao i Banfield (1958) u studiji izoliranog i siromašnog južno-talijanskog gradića, na koju se Putnam referira, nisu bitni po akumulaciju NSK zadarskog stanovništva. Na temelju provedenog kvantitativnog dijela adaptivno-teorijskog istraživanja razloži je zaključiti kako je priroda odnosa familističkog etosa i SK znatno drukčija u suvremenom i bitno drukčijem društvenom kontekstu u odnosu na siromašni jug Italije prije više od tri desetljeća. Naime, kako pokazuju rezultati kvantitativnog istraživanja može se zaključiti kako u kontekstu nekih sastavnica NSK familizam pokazuje onu narav koju mu Banfield i Putnam pripisuju, u nekim kontekstima je irelevantan po akumulaciju NSK, dok u trećem slučaju predstavlja poticaj za vitalnost nekih fenomena, čiji izostanak Banfield i Putnam pripisuju upravo amoralnom familizmu. Prva komponenta NSK, koju se razmatralo u kvantitativnom istraživanju je komponenta neformalnih društvenih veza. U kontekstu ove pod-dimenzije NSK primjetno je kako od kontrolnih varijabli korištenih u istraživanju jedino spol pokazuje važnost u objašnjenje te sastavnice NSK, te kako nalazi istraživanja sugeriraju žene prijavljuju manju participaciju u neformalnim vidovima društvenosti (*usp.* Lee 2010). Druga sociodemografska karakteristika, dob ispitanika, koja je prema kvalitativnom adaptivno-teorijskom istraživanju prepoznata i kao bitna odrednica neformalne društvenosti, usklađeno s izrečenom hipotezom, pokazuje se negativnim prediktorom razvijenosti društvenih mreža. Odnosno kako rezultati istraživanja pokazuju s porastom dobi dolazi do erozije društvenih veza koje se odvijaju izvan formalno-organizacijskog konteksta (*usp.* McDonald i Mair 2010; Van der Berg, i sur., 2015). Kada je

riječ o snazi obiteljskih veza, kao indikatoru putem kojega je u ovom istraživanju operacionaliziran amoralni familizam, može se zaključiti da taj fenomen nema značajan utjecaj na razvijenost neformalnih mreža, što je također u skladu s izrečenim očekivanjem razvijenim na temelju kvalitativne studije. Naime, prediktor snage obiteljskih veza pokazuje tendenciju kakvu je moguće očekivati na temelju Banfieldovog i Putnamovog rada, no rezultat je značajan tek uz razinu sigurnosti od 90%. Četiri su procesa za koje se može vjerovati da amortiziraju nepovoljne učinke familizma na vitalnost neformalnih društvenih veza i zbog kojih familizam nema značajnog učinka na tu pod-dimenziju NSK. Prvi razlog tomu zahvalno je tražiti u razlici između siromašnih ruralnih sredina na jugu Italije i suvremenog Zadra. Prema Banfieldu je slabo razvijena neformalna društvenost u izvanobiteljskoj sferi velikim dijelom odraz ekstremnog siromaštva na ruralnom talijanskom jugu. Suvremeni uvjeti života u Zadru bitno su drukčiji od izolirane agrarne sredine na jugu Italije prije više od 60 godina te se izniman oblik oskudice, kakav karakterizira ta područja, gotovo i ne može usporediti s aktualnom zadarskom svakodnevicom. Kako su ukazali nalazi kvalitativnog istraživanja, neformalne veze, posebno prijateljske, predstavljaju vrlo razvijen vid društvene potpore kao i relevantan oblik socijalnog hedonizma u zadarskom kontekstu, te se kod neformalnih društvenih veza teško može govoriti o nepriuštvom luksuzu. Drugo, kao i kod nekih drugih dimenzija NSK, nije moguće isključiti prisustvo *moralnog* familizma, kod kojega, suprotno teoriji amoralnog familizma, obiteljski SK predstavlja proces koji je poticajan za izgradnju kvalitetnih izvanobiteljskih odnosa (Prandini 2014; Donati i Prandini 2007; Gesualdi 2012; Gan, Bomhoff i Lee 2012; Bryson i Davies 2018). Odnosno, nije moguće isključiti da negativni efekt snage obiteljskih veza u određenoj mjeri ublažava i prisutnost *moralnog* familizma. Treći čimbenik koji amortizira učinke snage obiteljskih veza na razvijenost neformalnih društvenih veza moguće je tražiti u tome što se „ograničeni moral“ (Platteau 2000; Tabellini 2010), kod kojega se samo dio društvenih odnosa poima kao moralno relevantan i kakav je prisutan kod osoba koje imaju izražene familističke vrednote, može proširiti i na nešto širu društvenu mrežu od same obitelji. Amoralni familizam tako može dovesti i do „amoralnog prijateljstva“ (Foster 1965: 298; Sabatini 2008: 486; Zukovski i Theis 2009). Odnosno, zauzetost za bliske osobe može uključivati i druge osobe izuzev samo nukleusne obitelji. Na mogućnost takvog procesa dobro je ukazao Stipe u kvalitativnom dijelu istraživanja ističući kako „prijatelje i kumove“ smatra „dijelom obitelji“. Zaključno, efekt amoralnog familizma na neformalnu društvenost može amortizirati i to što neformalne mreže mogu predstavljati vitalan resurs pomoću kojeg individua i njena obitelj

moгу ostvariti određene blagodati. Simic (1988; 1975) je primjerice, oslanjajući se na Banfieldovu koncepciju amoralnog familizma i proučavajući jugoslavensko društva u prvim desetljećima nakon Drugog svjetskog rata, razradio koncepciju „moralnog polja“. Iako u svojoj studiji pronalazi slične obrasce onima u talijanskim ruralnim sredinama, primjećuje i kako u jugoslavenskom društvu neformalna društvenost nije slabo razvijena. To dijelom objašnjava i time što su osobe koje imaju familističke vrednote u procesu „konstantnog skeniranja horizonta za nove i profitabilne veze“, odnosno, familisti mogu širiti radijus neformalne društvenosti kako bi potencijalno ostvarili materijalne probitke vlastite obitelji (Simic 1988: 47; 1975).

Drugi indikator NSK kojega se tematiziralo u ovom istraživanju je indikator formalnih društvenih veza, operacionaliziran kroz članstvo u građanskim udruženjima. Prva hipoteza koju se razmatralo u kontekstu ovog indikatora NSK je hipoteza o nepostojanju značajnog učinka snage obiteljskih veza na članstvo građana u građanskim udruženjima, a rezultati istraživanja podupiru očekivanje da snaga obiteljskih veza nema značajan efekt na sklonost individua za učlanjenje u građanska udruženja. Banfield (1958) i Putnam (2003) u svojim istraživanjima vidjeli su amoralni familizam procesom koji priječi učlanjenje građana u građanska udruženja, a takav proces su potvrdila i brojna kvantitativna istraživanja koja su razmatrala odnos tih dvaju fenomena (Karmetou i Apastopolopoulos 2010; Sabatini 2006; Alesina i Giuliano 2014; Howard 2003; Gatskova i Gatskov 2015; Kim i Wilcox 2013). Ovo istraživanje pokazalo je da familizam nema bitnog učinka na članstvo u građanskim udruženjima, a dva su temeljna razloga kojima se može pripisati izostanak takvog učinka. Prvo, za razliku od načina na koji Banfield i Putnam generalno vide građanska udruženja, kao mjesto na kojima se ispoljavaju altruizam i filantropija, niz autora naglašava kako građanska udruženja, posebno u postsocijalističkom kontekstu, postoje kao mjesto na kojem se ostvaruju materijalne i druge pogodnosti, bilo legalnim ili ilegalnim načinima (Vuković 2017; Aliyev 2013; Fi i Lin 2014; Griesshaberi i Geys 2012; Bežovan i sur., 2005), a toga da same udruge mogu biti mjesto korupcije i alat za ostvarenje određenih osobnih interesa svjestan je sam Putnam (2000: 81) u svojoj američkoj studiji. Dakle, za razliku od Banfieldovih i Putnamovih argumentacija, može se smatrati da građanska udruženja predstavljaju i vid društvene organizacije u kakvu, između ostalih društvenih aktera, stupaju i familisti kako bi ostvarili vlastite materijalne pogodnosti ili materijalne pogodnosti koje doprinose dobrobiti njihove obitelji. Drugo, suprotno teoriji amoralnog familizma, teorija *moralnog* familizma ističe kako se obiteljska povezanost može prelijevati na druge sfere društvenosti izvan obiteljskog kruga (Prandini 2014; Donati i Prandini

2007; Gesualdi 2012; Gan, Bomhoff i Lee 2012; Bryson i Davies 2018; Zukowski i Theis 2009). Naime, formalne društvene veze ne predstavljaju nužno diskontinuitet s neformalnim vezama, nego zapravo mogu biti tek svojevrsan vid formalizacije ranije etabliranih neformalnih odnosa, a takav proces se često odvija upravo u građanskim udruženjima (Wilkinson 2019; Tonković 2016; Grødeland i Aasland 2011). Pri tom, kako je ukazano u kvalitativnom dijelu adaptivno-teorijskog istraživanja, obiteljske veze mogu biti jedan od oblika neformalnih veza koji doprinosi uključenju građana u formalna građanska udruženja (*usp.* Donati i Prandini 2007; Paturyan i Gevorgyan 2014). U sljedećoj hipotezi pretpostavljeno je da nepovjerenje u udruge civilnog društva u biti odražava cinizam osoba s familističkim etosom, koje sa skepsom gledaju na aktere koji sudjeluju u sektoru građanskih udruženja. Rezultati ovog istraživanja nisu potvrdili tu hipotezu, odnosno ukazali su na to da familistički etos nije negativno povezan s povjerenjem u udruge civilnog društva. Povjerenje u udruge civilnog društva s druge strane bitan je pozitivni prediktor sklonosti individue za učlanjenje u građansko udruženje, kako je i očekivano u trećoj hipotezi vezanoj za indikator formalnih društvenih veza. Europska društva sa socijalističkim nasljeđem masovnije su pojavu građanskih udruženja iskusila tek s transformacijom društva iz mono-partijskog sustava sa središnje upravljanom ekonomijom u društveno-politički okvir s višestranačkom demokracijom i jačanjem sektora privatnog vlasništva. Kultura koja je bila generalno sumnjičava prema formalnim vidovima građanskog udruživanja proces razvoja civilnog društva iskusila je usporedno s opsežnom transformacijom strukturnih sklopova u kojoj je korupcija postala sveprožimajuća realnost, a koruptivne radnje nisu zaobišle ni sferu građanskih udruženja (Grødeland i Aasland 2011; Howard 2003; Gatskova i Gatskov 2015; Marinova 2011; Vuković 2017). Niz istraživanja je pokazalo kako se u tim društvima na građanska udruženja gleda kao na mjesta na kojima se u biti ne zalaže za dobrobiti zajednice u cjelini, već kao na vidove organizacija u kojima se društveni akteri nastoje okoristiti (Aliyev 2013; Fi i Lin 2014; Griesshaberi Geys 2012; Bežovan i sur., 2005). Autori koji su se bavili razmatranjem lošije kulture građanskog udruživanja u europskim postsocijalističkim zemljama kao jedan od razloga manjoj sklonosti građana za uključivanje u sektor građanskih udruženja navodili su i izostanak povjerenja u građanska udruženja (Howard 2003; Gatskova i Gatskov 2015), a nalazi ovdje provedenog istraživanja sugeriraju kako takva percepcija i dalje predstavlja problem po razvoj kulture građanskih udruženja.

U istraživanju je očekivano i da izraženiji osjećaj političke bespomoćnosti ima negativan efekt na sklonost građana za učlanjenje u građanska udruženja, a nalazi studije ne idu u prilog toj hipotezi. Kod osjećaja političke bespomoćnosti bitno je prije svega naglasiti kako, generalno razmatrano, građanska udruženja predstavljaju širok spektar društvenih organizacija, koje su iznimno heterogene u pogledu njihovih ciljeva te stoga i motiva koji privlače društvene aktere na uključenje u takav vid formalnih društvenih mreža. Neovisno o tome što građanska udruženja predstavljaju iznimno heterogen skup organizacija te neovisno o historijski određenom sociokulturnom naslijeđu europskih zemalja, Maslik i Piróg (2020) pronalaze kako je u 13 od 18 europskih zemalja osjećaj političke bespomoćnosti iznimno bitan čimbenik koji priječi aktere u uključivanju u građanska udruženja uopće. Ovo istraživanje, međutim, ne ukazuje na takav obrazac. Kao razlog tomu što osjećaj bespomoćnosti nema bitnih učinaka na članstvo u građanskim udruženjima može se, prije svega, navesti heterogenost ciljeva udruga uz predočavanje još nekih argumenata izgrađenih na temelju adaptivno-teorijskog kvalitativnog istraživanja. Najbitniji oblici razlikovanja građanskih udruženja koja je u ovom kontekstu vrijedno spomenuti su razlikovanja poput onoga iz glasovite Putnam-Olson kontroverze, odnosno razlikovanje između udruga Olsonovog tipa, usmjerenih primarno na dobrobit svojih članova te organizacija Putnamovog tipa, koje su usmjerene na dobrobit šire društvene sfere (Putnam 2003: 188; Knack i Keefer 1997); ili razlikovanje „političkih“ ili „kvazi-političkih“ organizacija i „nepolitičkih“ organizacija (Bekkers 2005); ili primjerice razlikovanje na aktivističke i na organizacije usmjerene na dokolicu (Stekelenburg, Klandermans i Akkerman 2016). Dakle, ključno je razlikovanje između udruga koje su fokusirane na izravne pogodnosti članova same udruge i udruga koje se bave širim javnim pitanjima te na taj način zalaze svojim djelovanjem u sferu političkoga. Dok je kod drugog oblika organizacija moguće pretpostaviti da bi i osjećaj političke bespomoćnosti mogao imati negativan efekt na članstvo u građanskim udruženjima, kod prvog tipa udruga, odnosno onih udruga koje nisu fokusirane na polje političkoga i na javnu sferu uopće, takav osjećaj može se smatrati irelevantnim. U tom kontekstu potrebno je naglasiti kako su sudionici kvalitativnog istraživanja, u svojim opisima iznijeli shvaćanja koja udruge vide na sličan način na koji ih vide i Banfield i Putnam, kao organizacije fokusirane na društvenu promjenu te na dobrobit cjelokupne zajednice. No, kako je također ukazala kvalitativna analiza, građanska udruženja mogu sačinjavati akteri koji teže vlastitim pogodnostima te je stoga za vjerovati kako percipirana (ne)mogućnost promjene nije nešto što bitno utječe na uključivanje individua s takvim tipom ciljeva. Također, kako je ukazala

kvalitativna studija, rasprostranjena je percepcija da su građanska udruženja dijelom i instrumentalizirana i financirana od strane političkih elita. U takvom slučaju, za očekivati je da akteri u udrugama nisu nužno konfrontirani s moćnim političkim elitama te da ne samo da nisu motivirani za djelovanje koje teži k promjeni u političkoj sferi, nego da akteri u takvim udruženjima upravo pridonose jačanju i stabilizaciji ciljeva političkih elita.

Suprotno očekivanju, izraženije redistribucijske preferencije nemaju efekt na sklonost individua za učlanjenje u građanska udruženja. U studijama građanskih udruženja u postsocijalističkom kontekstu česta je argumentacija da razvoj kulture građanskih udruženja uopće u tim društvima dijelom priječi i sociohistorijskim naslijeđem oblikovano uvjerenje građana da je država temeljni akter koji treba skrbiti o njihovom boljitku (Gatskove i Gatskova 2015; Grødeland i Aasland 2011; Vasiljević 2020; Lissowska 2013), a takvi stavovi prisutni su i u talijanskoj komuni koju je proučavao Banfield (1958). No nasuprot tomu slika europskih društava po pitanju odnosa redistribucijskih preferencija i članstva u građanskim udruženjima poprilično je šarolika te je moguće primijetiti kako postoje raznovrsni efekti redistribucijskih preferencija na članstvo u udruženjima. Pri tom je teško pronaći uzorak koji bi ukazivao na to da je negativan učinak podrške državi blagostanja na članstvo u građanskim udruženjima i dalje posebno svojstven makroregionalnim posebnostima i ovisnosti o prijednom putu postsocijalističkih društava (Maslik i Piróg 2020). U kontekstu ovog istraživanja, koje je pronašlo da redistribucijske preferencije nemaju učinka na uključivanje građana u udruženja, ključno je elaborirati mehanizme putem kojih takav stav, uz odbijanje građana od građanskih udruženja, može biti i poticajan za članstvo u građanskim udruženjima. Postoje dva osnovna razloga zbog kojih članovi građanskih udruženja mogu imati izraženije paternalističke stavove. U prvom slučaju, kako ističu Maslik i Piróg (2020: 447), referirajući se na Brinkerhoffa (2002), akteri u sektoru građanskih udruženja zahtijevaju veću redistribuciju iz razloga što njihova opstojnost u velikoj mjeri zavisi o državnom financiranju. Odnosno zalaganje za smanjenje uloge države od strane aktera u građanskom sektoru značilo bi piljenje grane na kojoj sjede. No postoji i drugi razlog zbog kojega akteri u civilnom sektoru teže snažnijoj državnoj regulaciji te zbog kojega veća podrška državnom intervencionizmu može biti poticaj za uključivanje u rad građanskih organizacija. Naime, „nesebična akcija usmjerena na dobrobit drugih zahtijeva određenu količinu altruizma i društvene osjetljivosti, koje se i očekuje od ljudi koji rade u dobrovoljnim organizacijama“. Stoga akteri uključeni u građanska udruženja mogu biti zabrinuti za određene društvene probleme poput vertikalne raslojenosti te se i sami uključivati,

kao partneri države blagostanja, u djelovanje fokusirano na egalitarniju zajednicu i eliminaciju istih društvenih problema kojima se bavi i snažna država (Maslik i Piróg 2020: 447; *vidi i: Voicu i Voicu 2011*).

Također, suprotno očekivanju, prema ovom istraživanju veći percipirani vremenski pritisak kod individue nema negativni efekt na sklonost za učlanjenje u građanska udruženja. Kako nalazi studije pokazuju vremenski pritisak čak ima pozitivan učinak na tu domenu NSK, uz rezultat značajan tek na razini od 90% sigurnosti. Nemoguće je negirati da vremenski resursi predstavljaju nužan preduvjet za uključivanje individue u niz društvenih aktivnosti pa tako i za sudjelovanje u radu građanskih udruženja. No kako Mantovan, Sauer i Wilson (2021) pronalaze u jednom istraživanju, za participiranje u građanskim udruženjima nije ključna apsolutna količina slobodnog vremena, nego kvaliteta u organizaciji različitih aktivnosti i kvaliteta u upravljanju vremenom. Da slobodno vrijeme nije presudan faktor za uključivanje u građanski sektor pokazuju istraživanja koja pronalaze kako nezaposlene osobe, koje imaju više raspoloživog slobodnog vremena, manje sudjeluju u sektoru građanskih udruženja (Sørensen 2012; Zukowski i Theis 2009; Kunze i Suppa 2016; Pichler i Wallace 2008). Nezaposlene osobe imaju veću količinu slobodnog vremena na raspolaganju, no s druge strane isključivanjem iz poslovne i profesionalne sfere više vremena provode u susjedstvu. Pri tom češće participiraju u vezama s radno neaktivnim stanovništvom, a takvo okruženje često pruža manje poticaja za uključivanje u građanska udruženja (Ravanera i Rajulton 2009). Također, nezaposlene osobe su unatoč više slobodnog vremena više i zabrinute za temeljnu egzistenciju, što može kod njih razviti sklonost za povlačenje iz zajedničarskog života. Osobe koje se ostvaruju u više različitih sfera društvenosti više se otvaraju k zajednici te, unatoč manje slobodnog vremena, imaju snažniji poticaj iz okoline za daljnje širenje društvenih mreža (Kunze i Suppa 2016). Naposljetku, rezultati istraživanja idu u prilog hipotezi prema kojoj obrazovni procesi na višim razinama predstavljaju poticajan čimbenik za veću participaciju u formalnim društvenim vezama, a takav odnos obrazovanja i članstva u građanskim udruženjima pronalazi i niz istraživanja provedenih u različitim socio-kulturnim kontekstima (Putnam 2000; Zukovski i Theis 2009; Scheufelle i Shah 2000; Helms i Mckenzie 2014; Gatskova i Gatskov 2015; Maslik i Piróg 2020).

Druga dimenzija koju se u kontekstu NSK u ovoj disertaciji razmatralo je dimenzija uopćenog ili premošćujućeg povjerenja. Prvi proces kojega je potrebno elaborirati u kontekstu te dimenzije je odnos između religioznosti ispitanika i premošćujućeg povjerenja. Budući da je

religioznost ispitanika u ovom istraživanju korištena kao kontrolna varijabla te joj stoga nije posvećena pozornost u adaptivno-teorijskom kvalitativnom istraživanju, dok se uz to kod uopćenog povjerenja radi o sastavnici koju Putnam (2003: 182-183) smatra ključnom komponentom SK, odnos između religioznosti i povjerenja elaborirat će se nešto detaljnije. Brojna istraživanja ukazala su na to da veća religioznost ima negativan efekt na izgradnju uopćenog povjerenja (*npr.* Norris i Inglehart 2011; Uslaner 2002; Berggren i Bjørnskov 2011; Bützer i sur., 2014; Gusio, Sapienza i Zingales 2003; Olson i Li 2016; Parts 2013), a ovo istraživanje ukazuje na suprotan odnos tome, te se uvrštava u drugi niz istraživanja, koja pronalaze kako je izraženija religioznost poticajna za premošćujuće povjerenje (*npr.* Durkheim [1915] 2008; Gellner 2000; Bjørnskov, Borrella Mas i Rode 2021, Thunström i sur., 2021; Guiso i sur., 2003; Daniels i Ruhr 2010; Dingemans i van Ingen 2015; Kortt i Drew 2018; Valene i Okulicz-Kozaryn 2020; Lundåsen i Trägårdh 2013; Traunmüller 2011; Filetti 2014). Važnost izraženije religioznosti kao generatora uopćenog povjerenja teško je elaborirati oslanjajući se izravno na rad Banfielda i Putnama. Naime, talijansku komunu koju je proučavao Banfield karakterizira izniman animozitet njenih žitelja prema institucionalnoj Katoličkoj Crkvi. Za žitelje komune svojstveno je snažno nepovjerenje u sve izvanobiteljske društvene aktere, uključujući i svećenike, na koje se gleda kao na „grabežljivce i licemjere“. Razlozi za snažan antiklerikalizam familističke komune su sadržani u tome što Crkva u komuni „ne izvršava nikakve aktivnosti usmjerene na dobrotvorni rad ili dobrobit stanovništva“, te snažno ukorijenjeno negativno viđenje Crkve koja je na jugu Italije tijekom srednjeg vijeka bila „beščutna i korumpirana“ (Banfield 1958: 17-18). Putnam ima generalno negativno viđenje uloge religije u izgradnji uopćenog povjerenja u zajednici, a dva su temeljna mehanizma kojima se prema njemu religioznost u zajednici negativno odražava na uopćeno povjerenje (Berggren i Bjørnskov 2011; Uslaner 2002; Traunmüller 2011). Prvo, izgradnji atmosfere suradnje i povjerenja u sjevernim talijanskim regijama doprinosi razvijeni građanski angažman, a prema Putnamu (2003: 117) su „sva očitovanja religioznosti i klerikalizma“ negativni korelati građanskog angažmana, ili kako decidirano tvrdi Putnam – „civilna je zajednica sekularna zajednica“. Problem religioznosti za izgradnju povjerenja u talijanskoj studiji Putnam vidi u tome što religija predstavlja „alternativu socijalnom povjerenju, prije nego li dio njegovih temelja“ (Uslaner 2002: 87). Naime, vertikalni ustroj južnotalijanskog društva Putnam u velikoj mjeri pripisuje hijerarhijskoj strukturi srednjevjekovne Crkve i njenom učinku na javni život. Vertikalna hijerarhija, kakva na sekularnijem Sjeveru nije postojala, jedan je od temeljnih

razloga nemogućnosti izgradnje sekularne civilne zajednice s razvijenom horizontalnom kulturom građanskih udruženja, koja generiraju ozračje za suradnju i povjerenje širokog radijusa (Putnam 2003: 117). Odnosno, kako to ilustrativno predočava Putnam (2003: 188), civilna zajednica je „nusproizvod pjevačkih društva i nogometnih klubova, a ne molitve“. U svojoj najopsežnijoj studiji u kojoj najdetaljnije elaborira odnos religije i uopćenog povjerenja, studiji *American grace: how religion divides and unites us* (Putnam i Campbell 2020), koju piše zajedno s Davidom Campbellom, Putnam problem religije po izgradnju povjerenja vidi prvenstveno u svjetlu svojega razlikovanja na povezujući i premošćujući SK. Problem religioznosti u izgradnji premošćujućeg povjerenja je u tome što religija može biti generator partikularnog tipa povjerenja ili povjerenja u članove vlastite denominacije, no s druge strane u religijski heterogenim i pluralnim društvima snažnija konfesionalna pripadnost može prouzrokovati i snažne društvene rascijepa te posljedično i probleme u izgradnji premošćujućeg povjerenja. Suvremeni SAD Putnam vidi kao primjer društva u kojemu se upravo takvi procesi odvijaju (Putnam i Campbell 2010; *vidi i:* Putnam 2000). Putnam (2007) identitetsku heterogenost i grupni pluralizam vidi problemom u izgradnji premošćujućeg povjerenja u zajednici i religijske identitete pri tom ne vidi kao iznimku. Identitetska heterogenost je za njega inhibitorna okolnost pri izgradnji uopćenog povjerenja sve dotle dok se unutar heterogene zajednice ne uspostavi obuhvatniji identitet koji će, unatoč heterogenosti njenih žitelja, predstavljati identitetsku osnovu bitnu za suradnju i povjerenje unutar zajednice u cjelini (Putnam 2007). Također, valja spomenuti kako Berggren i Bjørnskov (2011) u utjecajnoj studiji više od sto svjetskih zemalja, slično Putnamu, pronalaze kako izraženija religioznost mjerena pitanjem o važnosti religije u životu individue ima generalno negativan efekt na uopćeno povjerenje, pri čemu je intenzitet takvog odnosa snažniji u zemljama s većom religijskom heterogenošću, a do sličnih nalaza dolaze i Olson i Li (2016) te Trautüller (2011).

Pozitivni učinak religioznosti na premošćujuće povjerenje, na koji ukazuje ovdje provedeno istraživanje, najzahvalnije je razumjeti kroz obrtanje mehanizma kojega Putnam, Berggren i Bjørnskov te drugi istraživači razmatraju u kontekstu pluralnih i religijski heterogenih društava. No bilo bi suviše pojednostavljeno tvrditi kako sama religijska homogenost generira povjerenje, budući da kod takvog objašnjenja nije jasno na koji način veća religioznost kod individue doprinosi većim razinama premošćujućeg povjerenja. Ili, bolje rečeno, odnos religioznosti i uopćenog povjerenja predstavlja kompozitni mehanizam u kojemu je potrebno imati u vidu i neke druge procese te je stoga obrazloženju nalaza zahvalnije

pristupiti koristeći retroduktivni oblik zaključivanja. Pri tom je bitno imati u vidu tri teorijski relevantna procesa. Prvo, kako je istaknuto u fenomenološkom dijelu disertacije, heterogenost se prema iskazima sudionika poima kao otegotni mehanizam u izgradnji povjerenja u zajednici, a Stipe koji zajednicu vidi kao dobro prožetu povjerenjem tu istu zajednicu vidi kao zasnovanu na zajedničkom identitetu. To se protumačilo jednim od temeljnih procesa u grupnoj dinamici uopće, a riječ je o tome da socijalni akteri imaju tendenciju članovima vlastite grupe pripisivati pozitivne kvalitete, među kojima i veću vjerodostojnost, dok članove druge grupe vide lošijima pa time i moralno inferiornijima i manje vjerodostojnima. Također, unutargrupna pripadnost bitna je i zato što ljudi vjeruju da članovi njihove grupe dijele s njima iste ciljeve, dok se pripadnike druge grupe u tipizacijama konstruira kao aktere koji imaju drukčije te nerijetko i vlastitoj grupi suprotstavljene ciljeve. Stoga se u interakcijskom kontekstu i uopće u doživljaju druge grupe pojavljuje sumnja da članovi druge grupe djeluju u skladu s ciljevima i vrijednostima njihove grupe koji mogu biti suprotstavljene unutargrupnim ciljevima (Brewer 1979; Tajfel 1982; Hernández-Lagos i Minor 2020; Williams 2001; Uslaner 1999; Fukuyama 1995). U kontekstu religijskih grupa bitno je naglasiti i da se često ne radi samo o unutargrupnoj pristranosti, kojom se vjerodostojnost članovima vlastite grupe pripisuje iz razloga što ih se smatra moralno boljima ili zbog toga što dijele individui slične ciljeve, nego se i u nekim religijama, između ostalog i katoličanstvu, spasenje zavrjeđuje aktivnim dobročinstvom i etičnim ophođenjem spram drugih. Taj mehanizam koji elaborira pozitivne učinke religioznosti na povjerenje prisutan je u sociološkoj teoriji više od sto godina (Durkheim [1915] 2008; Berggren i Bjørnskov 2011: 462; Bjørnskov i sur., 2021). Durkheim ([1915] 2008: 253) to primjerice dobro ilustrira ističući: „Čovjek koji se pokorio svome bogu i stoga vjeruje da ga ima uza se, pristupa svijetu s povjerenjem“, odnosno, čin vjere individuu čini uvjerenom da je u zaštiti moćnijeg bića te stoga individua ima manju bojazan od ovozemaljskih pitanja u odnosima s drugim osobama. Pri tom valja imati u vidu kako sigurnost koju individua osjeća ne proizlazi iz transcendentalnog bića, nego iz toga što je individua u „moralnom skladu“ s drugim članovima vlastite grupe (Durkheim [1915] 2008: 255). Stoga, „osjećaji vedrog povjerenja“ proizlaze iz uvjerenja da je zajednica u cijelosti „naseljena silama koje zapravo postoje samo u našem duhu“ (Durkheim [1915] 2008: 266-269; *vidi i*: Berggren i Bjørnskov 2011: 462). Odnosno religioznost stvara „klub' poznatosti, zajedništva i sigurnosti“ što može

pospješiti premošćujuće povjerenje kod individue koja se poima dijelom takvog kluba (Berggren i Bjørnskov 2011: 463).⁵⁸

Druga teorijski relevantna razrada koju je bitno imati u vidu je ona koja u kontekstu religijskih identiteta proizlazi iz odnosa manjine prema većini. Naime, u kontekstu religijskih identiteta „manjinska grupa sebe definira simboličkom demarkacijom spram većine te je stoga i manje povjerljiva prema ljudima u cijelosti“ (Tranmüller 2011: 3). Ili drukčije rečeno, osobe koje se poimaju dijelom manjine žive okružene većinom, kojoj mogu pripisati manju vjerodostojnost, a iskustvo takve svakodnevice može erodirati premošćujuće povjerenje kod tih osoba.

Treći teorijski relevantan proces je to što u kontekstu grupne kohezije i povjerenja nisu bitni samo identiteti zasnovani na konfesionalnoj pripadnosti, nego i nereligiozne osobe imaju identitet zasnovan u odnosu spram religijskih pitanja te tvore zasebnu društvenu skupinu unutar socijalnog miljea kojega karakterizira postojanje drugih religijskih identiteta. Religijska heterogenost se dakle ne pokazuje bitnom u procesima i dinamici izgradnje povjerenja samo zbog odnosa između pripadnika različitih religijskih skupina, nego budući da nereligioznost može predstavljati relevantan aspekt individualnog i grupnog identiteta i taj oblik odnosa prema religiji može biti također relevantan u izgradnji uopćenog povjerenja (Berggren i Bjørnskov 2011: 462; Traunüller 2011). Tako primjerice Thunström i suradnici (2021) u jednoj studiji pronalaze kako manje povjerenje nije samo karakteristika koju članovi jedne religijske grupe imaju prema drugima, nego i nereligiozne osobe manje vjeruju religioznima. Kako ističu Berggren i Bjørnskov (2011: 462) „nereligiozni mogu smatrati religiozne stranima ili drukčijima te smatrati kako se oni ponašaju čestito tek utoliko ukoliko očekuju dobivanje društvenih ili božanskih nagrada za takvo djelovanje“. Sukladno tomu nereligiozne osobe mogu ponašanje religioznih tumačiti kao nešto što nije „u tolikoj mjeri zasnovano na moralu“ već na njihovim osobnim interesima, koji su upravljani k transcendentnim nagradama. Imajući u vidu sve navedeno može se sintetički izložiti mehanizam za koji se može vjerovati da je u pozadini pozitivnog učinka religioznosti na premošćujuće povjerenje kakav je zabilježen u ovom istraživanju. Prva stvar koju je potrebno naglasiti u kontekstu tog nalaza jest da na temelju

⁵⁸Ovdje je bitno spomenuti i da Berggren i Bjørnskov (2011: 463) smatraju kako u nekim slučajevima „religioznost nema izvorni efekt na povjerenje“, nego zapravo prikriva efekt drugih oblika homogenosti, primjerice etničkog. No imajući u vidu prožetost religijskog i etničkog identiteta u procesima vezanima za re-konceptualizaciju nacionalnog identiteta u nekim jugoistočno-europskim društvima, za vjerovati je kako je predodžba o sigurnom klubu zasnovana na etno-religijskom identitetu.

uzorka nije moguće zaključiti kako je stanovništvo grada Zadra religijski homogeno u pogledu dviju dimenzija religioznosti čije razmatranje omogućuje ovo istraživanje. U kontekstu mrežne dimenzije religioznosti nešto manje od pola ispitanika (47,7%) istaklo je da nikad ne komunicira s ljudima iz crkve ili druge bogomolje, dok onih kojima religija nije uopće značajna (17,9%) ima tek nešto manje od onih kojima je religija jako značajna (24,8%).⁵⁹ No moguće je da je predodžba o sigurnom klubu nije zasnovana na temelju predodžbe o ovim dimenzijama religioznosti, nego na temelju dimenzije religijske samoidentifikacije, koja je ispitanicima poznate iz svakodnevice ili iz podataka iz popisa stanovništva. U skladu s takvom konstrukcijom lokalnog socijalnog miljea ispitanici koji iskazuju veću religioznost socijalni milje poimaju kao sigurni religijski klub, sačinjen od pripadnika vlastite grupe, kojoj na temelju tipizacija pripisuju određene moralne kvalitete, među kojima i vjerodostojnost. Takva konstrukcija psihičkog sistema može, u skladu s ranije izloženim teorijskim postavkama, inducirati veće povjerenje. Naspram tomu nereligiozna osoba, koja živi unutar istog društvenog miljea, sebe može doživljavati kao *outsider* sigurnom religijskom klubu. Njezin psihički sustav, imajući u vidu demografsku kompoziciju stanovništva, može poimati sebe kao osobu okruženu većom grupom, koju na temelju tipizacija i izvangrupne pristranosti vidi kao manje vjerodostojnu, što može erodirati povjerenje. Pri tom se ne bi smjelo donositi teorijski iracionalan zaključak da se kod religioznih osoba u stvari radi o povezujućem obliku povjerenja, budući da se povjerenje mjeri standardnim indikatorom koji eksplicitno mjeri povjerenje u ljude, a ne o indikatoru koji mjeri povjerenje u zajednicu ili neki od vidova partikularnog povjerenja, poput povjerenja u vlastitu etničku ili religijsku skupinu. Odnosno pozitivan učinak religioznosti na povjerenje je učinak na uopćeno ili premošćujuće povjerenje, no to povjerenje je inducirano predodžbom o sigurnom religijskom klubu, koja na temelju unutargrupne pristranosti konstruira lokalnu zajednicu kao homogenu i sačinjenu od moralno pouzdanih aktera.

⁵⁹ Također valja dodati kako u pogledu važnosti religije u životu ispitanika i pogledu razina uopćenog povjerenja rezultati ovog istraživanja ne pokazuju veća odstupanja u odnosu na neke pokazatelje zasnovane na nacionalnim probabilističkim uzorcima. Na to ukazuju istraživanja koja su prikupljala podatke u bliskom razdoblju kada su prikupljeni podaci i za ovo istraživanje te koja koriste identične ili vrlo slične indikatore koji su korišteni i u ovoj studiji. Prema jednom Nikodemovom (2018) istraživanju za koje su podaci prikupljeni između 1. studenog 2017. godine i početka veljače 2018. godine u Hrvatskoj tek nešto manje osoba ističe kako im je religija veoma važna u životu (21,1%) u odnosu na sličan pokazatelj dobiven ovim istraživanjem. Pilarov Barometar hrvatskog društva (<https://barometar.pilar.hr/>) u kojem su za uopćeno povjerenje podaci prikupljeni na identičan način kao i u ovom istraživanju te su prikupljeni u proljeće 2016. godine ukazuju na to da je nacionalni prosjek tog indikatora (5,11) tek nešto veći od prosjeka tog indikatora u ovom istraživanju (4,50).

Rezultat koji možda ponajviše iznenađuje, s obzirom na to da je u suprotnosti s hipotezom izrečenom na temelju kvalitativnog istraživanja, kao i većinom istraživanja koja su razmatrala odnos snage obiteljskih veza i uopćenog povjerenja, jest to da snaga obiteljskih veza nije negativni prediktor tog indikatora NSK. Kod ovog nalaza, kao i kod ostalih nije moguće isključiti mogućnost da suprotno onim procesima koje bilježe Banfield i Putnam djeluje i *moralni* familizam. No za vjerovati je kako je na dijelu drugi mehanizam zbog kojega snaga obiteljskih veza nije generator nepovjerenja. Daniele i Geys (2016a) na primjeru istraživanja 99 svjetskih zemalja pronalaze kako snaga obiteljskih veza u razvijenijim zemljama ima negativan efekt na premošćujuće povjerenje, dok nasuprot tomu pronalaze i kako je u zemljama s lošom institucionalnom učinkovitošću snaga obiteljskih veza bitan generator uopćenog povjerenja. Daniele i Geys (2016a) u svom istraživanju ne nude opsežnije objašnjenje o načinu na koji familističke vrednote mogu potaknuti uopćeno povjerenje. Mnogo bolje teorijski sklop triju komponenti, snage obiteljskih veza, institucionalne učinkovitosti i uopćenog povjerenja izlaže Herreros (2015) u jednom istraživanju više od 40 svjetskih zemalja. Za razliku od Danielea i Geysa (2016a), Herreors (2015) u svom istraživanju ne ispituje eksplicitno učinak snage obiteljskih veza na uopćeno povjerenje, nego učinak povjerenja u obitelj. No mehanizam kojega izlaže svejedno se može smatrati relevantnim za objašnjenje nalaza ovdje provedenog istraživanja. Prema Herreorsovima (2015: 338) temeljnim teorijskim postavkama ljudi vlastitu obitelj poimaju kao „reprezentativni uzorak društva“ na temelju kojega prognoziraju vjerodostojnost aktera u izvanobiteljskom krugu. Hoće li individua poopćiti povjerenje koje pruža obitelji na ostatak društva zavisi o procesu učenja metodom pokušaja i pogreške, pri kojem se povjerenje u izvanobiteljske aktere opetovano testira. Herreoros (2015) pri tom pronalazi kako u zemljama s visokom institucionalnom učinkovitošću više povjerenje u članove vlastite obitelji generira i više uopćenog povjerenja. Odnosno u socijalnom kontekstu u kojem su institucije vjerodostojne i djelotvorne potvrđuje se da je povjerenje koje postoji prema članovima obitelji ispravan stav, kojega se može poopćiti na izvan obiteljske socijalne kategorije. Naspram toga u zemljama u kojima su društvene institucije korumpirane i neučinkovite, intenzitet povjerenja u članove vlastite obitelji nema značajnog učinka na uopćeno povjerenje. U takvim društvenim kontekstima institucije neučinkovitošću te korupcijskim aferama narušavaju vlastiti kredibilitet, no pored toga njihova neučinkovitost i korupcija progresivno narušavaju kredibilitet i ostalih društvenih aktera. Stoga, neovisno o razlikama u intenzitetu povjerenja koje individua ima u članove obitelji, individua smatra

vjerovanje izvanobiteljskim akterima iracionalnim, budući da je iskustvo izvanobiteljskih odnosa tomu opetovano poučava (Herrerros 2015: 343- 353).

Kako su ukazali nalazi ovog istraživanja drugi prediktor, ideja ograničenog dobra, suprotno iskazanom očekivanju nije negativni prediktor uopćenog povjerenja, nego nema značajnog učinka na taj oblik povjerenja (*usp.* Bützer i sur., 2014). Ovaj nalaz može se smatrati najtežim za interpretaciju od svih nalaza ovog istraživanja te je potrebno odmah naglasiti da je teško dati definitivnu ocjenu o tome zašto se percepcija društvenog konteksta kao mjesta u kojem je dobrobit percipirana kao konstantna, te se jedino može ostvariti nauštrb drugih, ne odražava negativno na uopćeno povjerenje. Razloge je vjerojatno najzahvalnije tražiti u okolnostima koje su povijesno generirale takvu ideju i bitno izmijenjenoj društvenoj strukturi aktualnog društva. Naime, u izoliranim ruralnim sredinama takva ideja proizlazi iz načina na koji je privatno vlasništvo organizirano. Budući da je zemlja, kao najbitniji oblik privatnog vlasništva, u seoskim sredinama vrlo jasno raspodijeljena, te je gotovo sva u nečijem privatnom vlasništvu, jasno je da se povećanje nečijeg zemljišta ostvaruje na štetu druge osobe. Takva ideja potiče uvjerenje da je totalni okoliš sela strogo fiksne količine te da se dobici ostvaruju na štetu drugih, što čini socijalni milje kompetitivnim i nepovjerljivim (Du Bolay i Williams 1987; Foster 1956; 1972; 1974; Banfield 1958). U komunističkim društvima takva ideja proizlazi iz klasnih antagonizama i ideologije koja je promovirala uvjerenje da je bogatstvo više klase ostvareno izrabljivanjem radničkih slojeva te je takva ideja sadržana u široko rasprostranjenoj fundamentalnoj slici društva (Rózycka-Tran i sur., 2015: 528; Županov 1987; Simic 1988: 45). U suvremenijim se istraživanjima i teorijskim razradama ideja ograničenog dobra, slično marksističkoj političkoj ekonomiji, razmatra u relacijama makroekonomskih modela i pravednosti distribucije bogatstva te učincima takvih stavova na makroekonomske strukture i ekonomski razvoj (Bützer i sur., 2014; Curtis i Anderesen 2015; Ramos i Pavia 2013; Smerdon i Blauw 2017; Uslaner 2011). Pri tom je ključno istaknuti da je takva ideja svojstvena prvenstveno nižim klasama (Curtis i Andersen 2015; *usp.* Županov 2002).⁶⁰ Stoga je moguće pretpostaviti da ideja ograničenog dobra generira u prvom redu partikularni vid nepovjerenja, onog nižih slojeva prema višima. No moguće je i da takav efekt kod nižih slojeva ublažava

⁶⁰U ovom kontekstu valja napomenuti da je u ruralnoj sredini koju je proučavao Banfield također prisutno nepovjerenje u bogatije slojeve te se u nižim slojevima, uglavnom seljaka „viša klasa smatra kao zavjerenička“ i kao klasa koja bolji položaj ostvaruje na njihovoj eksploataciji (Banfield 1958: 125-127). No takve predodžbe samo su dio generalne hobsijanske predodžbe o svijetu te žitelji te sredine nisu ništa manje nepovjerljivi prema osobama istog klasnog položaja, kao ni pripadnici više klase prema pripadnicima nižih.

činjenica da se radi o grupi koja tvori većinu u lokalnom socijalnom miljeu te je stoga moguć efekt sličan onome kojega izaziva religioznost. Odnosno manjak premošćujućeg povjerenja potaknut idejom ograničenog dobra, karakterističan za pripadnike niže klase u vertikalnoj dimenziji, amortiziran je pripadnošću većinskoj klasi u horizontalnoj dimenziji. Ili drukčije rečeno, dok je kod osoba nižeg statusa manje uopćeno povjerenje između ostaloga i zasnovao na ideji ograničenog dobra, kod istih osoba je i inducirano pripadnošću većinskoj društvenoj skupini te unutargrupnom pristranošću spram većine u lokalnom socijalnom miljeu.

Iznenadjujući nalaz u ovoj studiji je i da veća izloženost medijima, suprotno očekivanju, nema značajnog efekta na uopćeno povjerenje. Štoviše kod tradicionalnih medija primjetan je pozitivan efekt na uopćeno povjerenje, no tek uz razinu sigurnosti od 90%. U američkoj studiji Putnam (2000) je uglavnom ukazao na negativne efekte praćenja TV-a, prvenstveno u sferi društvene participacije, budući da vrijeme provedeno ispred TV-a umanjuje vrijeme raspoloživo za društveni angažman, dok pored toga televizijsko predočavanje svijeta kao opasnog mjesta kod individue stvara utisak o tome kako su društveni odnosi potencijalno opasni. Dakle, temeljni naglasak stavio je na izloženost televizijskim sadržajima. Nasuprot tomu čitanje novina u talijanskoj (Putnam 2003: 100) kao i američkoj studiji (Putnam 2000: 218) vidi bitnim procesom u kontekstu razvoja građanskog angažmana, te kao praksu koja ukazuje na zauzetost individue za pitanja od važnosti šire socijalne sredine (*vidi i*: Uslaner 2002). Drugi istraživači ukazuju i na to da praćenje medija može imati i pozitivne učinke na izgradnju uopćenog povjerenja (Hindman i Yamamoto 2011: 852; Beaudoin i Thorson 2004; Shah, Kwak i Holbert 2001; van Lange 2014). Pozitivni učinak medija na uopćeno povjerenje očituje se u tome što veće praćenje medijskih vijesti fokus i interes individua odmiče od sfere privatnih problema te jača fokus individue na „zajedničke probleme“ (Brehm i Rahn 1997: 1017). Veća svijest o zajedničkim problemima, relevantnima za širu zajednicu inducira i veći osjećaj zajedništva te obuhvatniji kolektivni identitet (Beuadoin i Thorson 2004: 381; van Lange 2014), koji je kako je ranije izloženo bitna pretpostavka razvoju uopćenog povjerenja.

Naposljetku, podaci ovog istraživanja podupiru izrečenu hipotezu o pozitivnom efektu povjerenja u institucije na premošćujuće povjerenje, odnosno rezultati idu u prilog tezi razvijenoj u adaptivno-teorijskom kvalitativnom dijelu istraživanja prema kojoj se tvrdi da nepovjerenje u državne institucije generira nisko uopćeno ili premošćujuće povjerenje. Prije osvrtnja na učinak povjerenja u institucije na uopćeno povjerenje potrebno se i osvrnuti i na izrečenu hipotezu prema kojoj je očekivano da, u skladu s postavkama teorije amoralnog

familizma, osobe sa snažnijim obiteljskim vezama imaju manje razine povjerenje u institucije. Testiranjem tog konceptualnog odnosa se nastojalo istražiti je li nepovjerenje u institucije izraz vida cinizma prema izvanobiteljskoj sferi društvenosti svojstven za osobe sa snažnim obiteljskim vezama. Rezultati ovog istraživanja ukazali su na značajnu korelaciju između snage obiteljskih veza i povjerenje u institucije, no korelacija je pozitivnog smjera, odnosno osobe sa snažnijim familističkim etosom, suprotno očekivanju, imaju i snažnije povjerenje u državne institucije (*usp.* Lee i Hisao 2010). Banfield (1958) u svojoj studiji ističe kako je nepovjerenje u ruralnoj komuni karakteristika koju žitelji iskazuju spram svih oblika društvenosti izuzev vlastite obitelji. No s druge strane, ukazuje i na dijelom ambivalentan odnos familizma spram povjerenja u institucije, budući da žitelji komune u nekim slučajevima državu smatraju i prijateljem. U kontekstu ovog istraživanja to se može smatrati i relevantnim za objašnjenje pozitivne veze između familizma i povjerenja u institucije. Kako ukazuju Marè i suradnici (2020) društva sa snažnijim obiteljskim vezama imaju rasprostranjeniju korupciju te su osobe u tim društvima sklonije postizanju materijalnih pogodnosti neformalnim i protupravnim načinima. U tom kontekstu moguće je pretpostaviti da osobe sa snažnijim familističkim vrednotama očekuju pomoć od države, kako ističe i Banfield, no moguće da se državu poima i kao instituciju koja može neformalnim kanalima pružiti pomoć nečijoj obitelji. Drugi razlog zbog kojeg je moguće da familisti iskazuju veće povjerenje u državne institucije je to što su osobe sa snažnim obiteljskim vezama autoritarnije, a autoritarnije individue su sklonije podržati snažnu državu i red, naspram inicijative pojedinca (Houtman 2003: 99).

Odnos povjerenja u institucije i uopćenog povjerenja dijelom je tematiziran i kod odnosa snage obiteljskih veza i uopćenog povjerenja, pri čemu se istaklo da same institucije mogu erodirati premošćujuće povjerenje kod individua. Povjerenje je, prije svega, proces koji osoba zasniva na određenim stavovima, ali i na iskustvu svakodnevnog života (Uslaner 1999). Pri tom je bitno naglasiti da je, kako ističe Frederiksen (2014: 39), oslanjajući se na rad Scütza i Luckmanna (1973), povjerenje oblikovano iskustvom, a „društvene institucije su sastavni dio iskustva“ te kao takve također imaju učinke na formiranje povjerenja kod individue. Percipirani rad institucija, u kojima se javni resursi koruptivnim sredstvima zloupotrebljuju te njihova neučinkovitost, tako ima prelijevajući učinak na povjerenje u ljude generalno (*usp.* Uslaner 2002, Štulhofer 2004, Gvozdanović 2017; Yang i Zeng 2016).

U kontekstu građanskog angažmana amoralni familizam se također može smatrati bitnim, no kao i u kontekstu ranije izloženih dimenzija njegovi učinci su nešto kompleksniji od

jednostavnog i izravnog nepovoljnog učinka na građanski angažman. U kontekstu prvog indikatora građanskog angažmana, koji reprezentira indikator neformalnog volontiranja – doniranja novca, od kontrolnih varijabli bitnim se pozitivnim prediktorom pokazuje religioznosti ispitanika (Putnam 2000: 67-68; Glanville 2015; Derin-Güre i Uler 2010). Kada je riječ o snazi obiteljskih veza prema kvalitativnoj adaptivno-teorijskoj studiji očekivano je da snaga obiteljskih veza ima negativni učinak na doniranje novca u dobrotvorne svrhe, a tomu idu u prilog rezultati ovdje provedenog istraživanja. U ovom kontekstu pokazuje se da, za razliku od drugih indikatora kod kojih nije primjetan efekt snage obiteljskih veza, ili je riječ o nešto složenijim procesima na koji se familizam odnosi spram dimenzija NSK, u kontekstu doniranja novca snaga obiteljskih veza erodira ovaj oblik građanski angažman (Banfield 1958; Putnam 2003). Odnosno, manjak solidarnosti, filantropije i altruizma proizlazi iz snažnijeg interesa na materijalnu dobrobit vlastite obitelji. Naime kako ukazuju nalazi cjelokupne studije NSK, snaga obiteljskih veza nema negativan efekt na sve domene tog fenomena. No kako je istaknuto u fenomenološkoj studiji dobrovoljno darivanje novca je oblik angažmana koji je dobro prisutan u svijesti žitelja grada Zadra te, kako je istaknuto u dijelu istraživanja u kojem se testirana Putnamova teorija SK, riječ je o indikatoru koji je pozitivno povezan sa svim ostalim komponentama SK. U skladu s nalazom o negativnom efektu snage obiteljskih veza na dobrovoljno darivanje novca, može se stoga tvrditi da familistički etos nema negativne učinke na sve dimenzije NSK, no ima na najrelevantniji oblik građanskog angažmana kao i na oblik građanskog angažmana koji je pozitivno povezan sa svim drugim aspektima NSK.

Kod indikatora čišćenja javnih površina samo se dob pokazuje relevantnom za objašnjenje veće sklonosti za ovaj oblik građanskog angažmana i to na način da ispitanici mlađi od 65 značajno više sudjeluju u takvom tipu angažmana od onih starijih. Snaga obiteljskih veza nema značajan efekt na skrb za okoliš (*usp.* Torgler i sur., 2011). Razloge za to treba prvenstveno tražiti u *moralnom* familizmu, koji u određenoj mjeri amortizira učinke amoralnog familizma. Naime, kako je spomenuto u fenomenološkom dijelu istraživanja, čišćenje i uređenje javnih površina često se odvija u neposrednoj blizini područja stanovanja. Moguće je da je stoga takva aktivnost kod osoba s izraženijim obiteljskim vrednotama potaknuta skrbju za vlastiti urbani okoliš kao i primjerice skrb roditelja za okoliš u kojem se igraju njihova djeca. Primjerice roditelji koji imaju djecu mogu sudjelovati u čišćenju dječjeg igrališta ili područja oko stambenog objekta pri čemu mogu biti orijentirani na dobrobit vlastite djece. Kada roditelj

koji je zabrinut za svoje dijete uklanja razbijene flaše iz parka u kojem se igraju djeca, to doprinosi poboljšanju uvjeta življenja široj zajednici.

Suprotno očekivanju snaga obiteljskih veza nema efekta na formalno volontiranje. Razloge za to najzahvalnije je također tražiti u teoriji *moralnog* familizma. Naime, kako je izloženo u kontekstu dimenzije formalnih društvenih veza, obiteljske veze mogu biti poticajne za članstvo u građanskim udruženjima. Za vjerovati je da osobe sa snažnijim obiteljskim vezama, čiji su članovi obitelji članovi udruge, mogu volonterskim radom i doprinositi radu te iste udruge. O tome najbolje svjedoči Stipin opis u kojem je naveo da u sportskom udruženju u kojem je njegov sin s drugim učenicima iz njegovog razreda, sudjeluje u organizaciji sportskih natjecanja. Također, jedan od razloga zbog kojeg osobe s izraženijim obiteljskim vrednotama ulaze u građanska udruženja je i ostvarenje osobnih i probitaka koji koriste vlastitoj obitelji. No uključenost u rad udruge kod takvih osoba ne mora nužno isključivati ni manje oblike neplaćenog rada koji su nužni, ako ništa drugo, kako bi udruga postojala. Ili bolje rečeno, familisti će u udruzi obavljati određenu količinu neplaćenog rada, ukoliko procjenjuju kako su pogodnosti koje ostvaruju članstvom u udruzi veće od troškova povremenog dobrovoljnog rada. Kod formalnog volontiranja, suprotno očekivanju, viša postignuta razina obrazovanja nema pozitivan učinak na ovaj oblik građanskog angažmana, što je u skladu s nizom istraživanja (*npr.* Enjolras 2021; Hommerich 2015; Stekelenburg i sur., 2016; Voicu i Rusu 2012; Denny 2003, Maslik i Piróg 2020), dok neka istraživanja (*npr.* Kuze i Suppa 2017) pronalaze i negativni efekt većeg stupnja obrazovanja na volontiranje. Kako je istaknuto u fenomenološkom dijelu disertacije članstvo u udrugama može biti potaknuto potrebom za materijalnim ili poslovnim probicima, ili potrebom za podizanjem društvenog ugleda. U tom pogledu obrazovanje osobe mogu biti sklonije učlanjenju u građanska udruženja. No s druge strane obrazovanje ujedno i „jača individualističke i kompetitivne dispozicije“ uz jačanje potrebe za „statusnom diferencijacijom“, a takvi procesi mogu oslabiti filantropske i altruističke vrednote (Offe i Fuchs 2002: 209). Stoga obrazovanje individue mogu biti potaknute na učlanjenje u udruge zbog istih motiva koji mogu s druge strane erodirati potrebu za volontiranjem u formalnim građanskim udruženjima.

Kada je riječ o konvencionalnom političkom angažmanu izraženom kroz izlaznost na lokalne i parlamentarne izbore kontrolne varijable imaju veliku važnosti u objašnjenju sklonosti izlaska na izbore. Naime, prva varijabla, dob ispitanika, se pokazuje bitnom i to na način da su stariji ispitanici skloniji izlasku na birališta od mlađih, a takav nalaz prisutan je u nekim drugim

sociokulturnim kontekstima (Putnam 2000; Xu i sur., 2012; Kitchen i sur., 2012) kao i u hrvatskoj političkoj kulturi (Henjak 2017; Lamza-Posavec 2004; Vozab 2014). Obrazovanje kojega Putnam (2000) pronalazi bitnim u kontekstu razvijenijeg građanskog angažmana se u ovom, kao i u nizu drugih istraživanja, pokazuje bitnim pozitivnim prediktorom izlaska na izbore na oba tipa izbora (Curvale 2013; Southwell 1985; Finifter 1970; Grotlund i Setala 2007; Booth i Bayer Richard 2012) te u tom pogledu rezultat također pokazuje obrazac karakterističan za nešto širu, nacionalnu, političku kulturu (Henjak 2017; Lamza-Posavec 2004; Vozab 2014). Prvi prediktor iz kvalitativnog istraživanja osjećaj političke bespomoćnost, u skladu s hipotezom iz kvalitativnog istraživanja, ima negativan učinak na sklonost izlasku na biralište i to za oba tipa izbora. Na nepovoljne učinke percipirane mogućnosti utjecaja na političke elite na ostvarivanje biračkog prava ukazala je i jedna ranije provedena Šiberova (2004: 19) studija nacionalne političke kulture. Dakle, s obzirom na neka od temeljnih sociodemografskih obilježja te osjećaj političke bespomoćnosti i prediktivnu sposobnost tih varijabli, rezultati ovog istraživanja ukazuju na obrasce kakvi su percipirani u istraživanjima konvencionalne političke participacije provedenima na nacionalnim reprezentativnim uzorcima. Odnosno rezultati ne ukazuju na odstupanja od nekih procesa svojstvenih nacionalnoj političkoj kulturi.

Snaga obiteljskih veza se u skladu s očekivanjem izrečenom na temelju kvalitativne studije ne pokazuje značajnim prediktorom izlaska ni na jedan od dvaju tipova izbora. Razloge za takav rezultat potrebno je tražiti u tome što je odnos između familizma i biračke kulture bitno drukčiji u sredini koju je studirao Banfield, u odnosu na aktualni društveni kontekst. U društvenoj sredini s rasprostranjenim familističkim etosom glasovanje nije proces kojemu žitelji često pristupaju, a razlog tomu je između ostaloga što izostanak povjerenja šireg radijusa od kruga obitelji onemogućuje održavanje široko-opsežne koruptivne strukture poput masovne biračke mašinerije. Takvo strukturno ograničenje predstavlja prepreku izgradnji biračke mašinerije unatoč volji društvenih aktera da biračko pravo koriste kao kompenzaciju za materijalne pogodnosti (Banfield 1958: 100-103). Naspram tomu, kako pokazuje zbornik studija slučajeva neformalnih ekonomija zasnovanih na razmjeni usluga, koji uređuje jedna od najutjecajnijih istraživačica tog fenomena, Alena Ledeneva zajedno sa suradnicama (2018), široko-opsežne koruptivne mreže iznimno su snažne i prisutne u velikom broju suvremenih svjetskih društva. Prema nizu istraživanja iz toga zbornika moguće je razabrati kako koruptivne mreže, posebno u postsocijalističkim društvima, ne predstavljaju društvenu anomaliju ili aberaciju od demokratskog funkcioniranja incidentalnog karaktera, već jedan od temelja na

kojima počiva politički sustav te budući da je i ekonomija privatnog sektora vitalan dio takvih struktura, jedan od temelja socijalnog okvira uopće (Ledeneva i sur., 2018). U sociološkim krugovima su termini za takve strukture poput pojma *guanxi* u kineskom kontekstu (npr. Mang i Cheng 2015; Lin i si 2012) ili pojmovi *blat* (Aliyev 2013) i *sistema* (Ledeneva 2013) u istočno-europskom postsocijalizmu sastavan dio istraživačkog polja SK. U jugoistočno-europskom istraživačkom kontekstu ekvivalent za takve pojmove, unatoč dugo ukorijenjenoj tradiciji korupcije i amoralnog glasovanja (Županov 2002; Vuković 2019), ne postoji. No analitički se posebno vrijednom u tom kontekstu čini tek recentnije formalno zasnovana kategorija „uhljeba“ ili „postsocijalističkog *homo Croaticusa*“ (Šimić Banović 2018; 2019). U Ledenevinom (Ledeneva i sur., 2018) zborniku Šimić Banović (2018: 373) pod pojmom „uhljeba“ misli na „osobu koja je zaposlena u javnom sektoru na temelju nepotističkih veza ili stranačke pripadnosti“, odnosno osobu koja je na taj način zaposlena u „ministarstvu, državnoj agenciji, lokalnoj samoupravi ili tvrtki u državnom vlasništvu“. Drugo značenje tog pojma je ono koje se odnosi na osobu iz privatnog sektora, koja putem privatnih „mreža i stranačke pripadnosti“ osigurava ugovore u javno-privatnoj nabavi s nekim od spomenutih državnih tijela. Etimološki gledano pojam uhljeb sadrži korijen staroslavenske riječi *xlěbъ* [hljeb], budući da „uhljebljenje“ predstavlja ostvarenje zaposlenja unutar administrativnih tijela i vladinih kompanija ili pomaganja privatne poslovne aktivnosti u „ortačkom kapitalizmu“ osobama koje „'hrane' vlastitu obitelj istodobno doprinoseći patronu“ (Šimić Banović 2018: 373). U svojoj kasnije provedenoj studiji slučaja Šimić Banović (2019: 294) ističe kako su široko-opsežne koruptivne mreže, koje u velikoj mjeri počivaju na mobilizaciji amoralnih glasača, predstavljaju „*modus operandi*“ hrvatskog društva, u velikoj mjeri organiziranog na principima neformalne „ekonomije usluga“ (usp. i Vuković 2017). U takvom društvu uhljebi i njihove obitelji predstavljaju relevantan dio biračke populacije, dok uhljebljivanje predstavlja progresivan i samo-jačajući fenomen (Šimić Banović 2019). U takvom kontekstu moguće je pretpostaviti da familizam može imati dvojak učinak na izlazak na izbore. Dok je kod dijela amoralnih familista – familista-apstinenata, moguće pretpostaviti da zbog orijentacije na vlastitu obitelj i zanemarivanje javne sfere ne izlaze na izbore, kod drugog tipa – familista-amoralnih birača, snaga obiteljskih veza može biti upravo poticaj za izlazak na biralište, čime je moguće objasniti nepostojanje značajnog negativnog efekta snage obiteljskih veza na indikatore konvencionalne političke participacije.

U kontekstu posljednjeg indikatora NSK protestnog političkog angažmana nijedna se od pet kontrolnih varijabli korištenih u istraživanju ne pokazuje relevantnom za objašnjenje tog oblika političke participacije. Također ni snaga obiteljskih veza, za koju je očekivano da ima negativan efekt, nema prediktivnu sposobnost u objašnjenju tog oblika participacije. Nepostojanje takvog efekta snage obiteljskih veza na prosvjedni angažman se može dijelom pripisati i indikatoru kojim se mjeri ovaj oblik političke participacije. Naime, svaka pritužba upućena javnim institucijama ne mora biti nužno potaknuta nakanom da se poboljša rad određene institucije čime bi se ostvarila i općedruštvena dobrobit. Primjerice pritužba školi, koju je uputila neka osoba, ne mora biti primarno izazvana nakanom da se ostvari dobrobit šire zajednice, nego dobrobit djeteta osobe koja upućuje pritužbu. Stoga je moguće pretpostaviti da se, slično kao i kod članstva i volontiranja u udrugama, efekti amoralnog i *moralnog* familizma međusobno ublažuju.

Kako je navedeno, drugi cilj ovog dijela istraživanja bio je testirati Putnamovu teoriju SK na uzorku od 348 ispitanika s područja grada Zadra. Istraživanje je pokazalo kako je Putnamova teorija u najvećoj mjeri potvrđena. Odnosno može se konstatirati kako se teorija SK pokazuje i dalje relevantnom, te pokazuje da se nekoliko fenomena poput društvenih veza, uopćenog povjerenja i građanskog angažmana, koji sami po sebi predstavljaju društveno relevantne procese, uzajamno pospješuju. Kako je u ovom istraživanju NSK operacionaliziran putem čak devet indikatora svih 35 odnosa između komponenti NSK neće se detaljno interpretirati. Ipak, potrebno se osvrnuti na nekoliko najzanimljivijih nalaza koji dobro ukazuju na to da SK predstavlja samo-pospješujući mehanizam, kao i na neke nalaze koji ne ukazuju na to da ovaj društveni fenomen ima takvu narav. Prvi bitan nalaz kojega je potrebno detaljnije rastumačiti je nalaz o pozitivnoj povezanosti između neformalnih i formalnih društvenih veza. Kod nekih klasičnih sociologa, prije svega Tönniesa, Durkheima, Webera ili teoretičara američke škole sociologije grada, napose Parka i Wirtha, bilo je prisutno shvaćanje da će neformalne odnose, kakvi su svojstveni ruralnim sredinama zamijeniti mnogo instrumentalniji i racionaliziraniji tipovi odnosa svojstveni organizaciji društvenog života i podjeli rada u urbanim sredinama (Lannoo i sur., 2011; Wun'Gaeo i sur., 2014; Nannestad, Svendsen i Svendsen., 2008). Neformalnim vezama se pri tom često pristupalo kao nečemu što predstavlja ostavštinu društva iz ranije epohe ili kao oblik društvene inercije u kojem se raniji oblik integracije teško nadilazi u suvremenijem društvu. Takav pristup može se uvrstiti u pristup koji Williams i Onoshchenko (2015: 25) nazivaju „teorijama rezidua“, odnosno pristup koji na

društvenost gleda u relacijama onoga što Derrida (1967) naziva „teorijama binarnih opozicija“. U binarnim opozicijama se dva fenomena stavljaju u međusobno „hijerarhijski odnos“ na način da je jedan „superordiniran dok je drugi subordiniran“, pri čemu se na neformalne veze u teorijama rezidua gleda kao na subordinirane. No razdoblje u kojem su djelovali spomenuti klasici bilo je vrijeme znatno dramatičnijih prevrata, kakvi predstavljaju presedan u svjetskoj povijesti, a njihove projekcije potrebno je razmatati u tom svjetlu, dok više od stoljeća duga povijest od takvih projekcija ukazuje na bitno drukčije razvoje odnosa između formalnih i neformalnih veza (Lannoo i sur., 2011; Sørensen 2012; 2016; Wun'Gaeo i sur., 2014; Wilkinson 2009). Kod dijela istraživača SK, kako ističu Wun'Gaeo i suradnici (2014: 94), distinkcije poput one između „zajednice“ i „društva“ ili „mehaničke“ i „organske“ solidarnosti ili primjerice dihotomizacije društvenih veza na „tradicionalne“ i „moderne“ projicirale su se u neke od podjela svojstvenih teoriji SK, prvenstveno podjele na povezujući i premošćujući SK ili formalne i neformalne veze (*usp. i* : Nannestad i sur., 2008; Šalaj 2007). Suvremena društvena stvarnost u biti ukazuje na to da je teško razdvajati neformalne i formalne veze na takav način budući da neformalni oblici društvenih veza egzistiraju i u formalnim oblicima organizacija ili formalne organizacije često predstavljaju tek formalizaciju ranije etabliranih prijateljskih i neformalnih veza (Wilkinson 2009; Williams i Onoshchenko 2015; Williams i Round 2008). Teorija SK predstavlja jedan od oblika promišljanja različitih oblika društvenih veza, koji je suprotan teorijama rezidua. U teoriji SK u modernim gradovima *Gemeinschaft* i *Gesellschaft* „postoje jedno uz drugo“ (Talen 1999: 1375), odnosno teorija SK transcendirala klasičnu podjelu na *Gemeinschaft* i *Gesellschaft* (Castiglione i sur., 2008: 5), a kako nalazi ovdje provedenog kvalitativnog i kvantitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja sugeriraju, neformalni i formalni oblici društvenosti se uzajamno podupiru i međusobno jačaju (*usp.* Putnam 2000; Pichler i Wallace 2008; Enjolras 2021; Hu i Chan 2012: 34).

To je bitno naglasiti i u kontekstu drugog teorijski relevantnog odnosa na kojega se ovdje osvrće. Naime, kako su ukazali rezultati ovdje provedenog istraživanja članstvo u građanskim udruženjima značajno je i pozitivno povezano sa svim drugim komponentama NSK izuzev uopćenog povjerenja. To se može protumačiti time što građanska udruženja predstavljaju važan proces u kontekstu drugih oblika društvenih mreža i svih oblika građanskog angažmana no ne i uopćenog povjerenja. Kako je više puta u ovom istraživanju spomenuto građanska udruženja u biti su često formalizacija neformalnih mreža (Tonković 2016; Grødeland i Aasland 2011: 140; Wilkinson 2019) te je za njih kao takve postojanje povjerenja

širokog radijusa manje relevantno. Također, potrebno se i osvrnuti na jednu kritiku građanskih udruženja kao generatora premošćujućeg povjerenja i tipa SK koji nadilazi različite socijalne identitete kakvi mogu odražavati društvene procijepe. Naime, Putnam sam u svojim radovima nije nikada ponudio sistematičnu operacionalizaciju kojom bi se određena mrežna komponenta SK mogla valorizirati kao povezujuća ili premošćujuća. No u literaturi se, oslanjajući se na Putnamove teorijske argumente, uvriježilo građanska udruženja poimati kao oblik društvene organizacije koji širi radijus povjerenja te privlači aktore s bitno različitim sociodemografskim karakteristikama i ideološkim te drugim svjetonazorskim karakteristikama. Geys i Murdoch (2008; 2010) u svojim su radovima kritizirali takve simplifikacije ističući kako različiti tipovi udruga mogu imati bitno različiti kapacitet koji privlači članove s obzirom na niz obilježja. Kao takve udruge mogu često biti zasnovane na partikulariziranom obliku povjerenja te privlačiti osobe istih ideoloških i svjetonazorskih obilježja te stoga uopćeno povjerenje može biti manje relevantno za njihovu integraciju. Odnosno, kao i u slučaju nekih prediktora članstva u udrugama koje je razmatralo ovo istraživanje, bilo bi bitno empirijski detaljnije ispitati koji tipovi udruga imaju veću mogućnost širenja radijusa povjerenja. Generalno gledano, udruge kao takve prema ovom istraživanju ne počivaju na premošćujućem povjerenju.

Zaključno, potrebno se osvrnuti na dimenziju građanskog angažmana, koja je u ovom istraživanju operacionalizirana s nešto većim brojem indikatora u odnosu na prve dvije dimenzije. U kontekstu odnosa među komponentama građanskog angažmana posebno su bitna dva nalaza. Prvo, Putnam (2000: 18; 35; 93; 117-120; 132-133) u svojoj američkoj studiji ističe kako su različiti oblici građanskog angažmana međusobno korelirani, odnosno građanski angažman je odraz sindroma dobrog građanina, pri čemu građani skloniji jednom obliku pokazuju veće razine i drugih oblika. Kako je prikazano u ovom istraživanju doniranje novca u dobrotvorne svrhe povezano je sa svim drugim formama NSK pa i sa svim drugim oblicima građanskog angažmana. Odnosno ukoliko bi se tražila „elita socijalnog kapitala“, odnosno osobe koje pokazuju veće razine svih dimenzija SK (Kitchen i sur., 2012), tu elitu bi trebalo tražiti prvenstveno među osobama najsklonijima dobrovoljnom doniranju novca. Također, kako ukazuju rezultati ovdje provedenog istraživanja među različitim oblicima građanskog angažmana, iako ne u potpunosti, većinom postoje značajne pozitivne korelacije, što ukazuje na generalno slaganje s Putnamovom teorijom u pogledu toga da su aktivni građani aktivni u više različitih oblika građanskog angažmana. No ipak u jednom segmentu se ne potvrđuju takvi odnosi između sastavnica domene građanskog angažmana. Putnam (2000: 35) u američkoj

studiji pokazuje kako su glasači skloniji sudjelovanju u „javnim demonstracijama“, dok na drugom mjestu ističe kako prosvjedni oblici političke participacije nisu „alternativa, konvencionalnoj politici već nadopuna“ (Putnam 2000: 165). Ovdje provedeno istraživanje ukazalo je kako prosvjedni angažman nije koreliran ni s jednom od pet sociodemografskih varijabli (spol, dob, obrazovanje, religioznost, političko-ideološka samo-identifikacija) kao ni sa snagom obiteljskih veza, no indikator se pokazuje pozitivno i značajno povezan s četirima od osam indikatora NSK koje razmatra ova studija. No posebno se bitno osvrnuti na razliku tog nalaza u odnosu na Putnamovu teoriju. Naime, slanje pritužbe službenicima je povezano s volontiranjem u građanskim udruženjima kao i s doniranjem novca, no nije povezano ni s jednim od dvaju tipova izbora. To ukazuje na jedan od specifičnih tipova političke alijenacije. Naime politička alijenacija je višedimenzionalan pojam i pojavljuje se u više bitno različitih modaliteta (Nachmias 1974; Sinclair 1979; Finifter 1970; Dahl i sur., 2017). Ovo istraživanje u kontekstu odnosa konvencionalne i političke participacije ukazuje kako je kod dijela ispitanika prisutan model alijenacije kojega Nachmias (1974) naziva „participativnim oblikom alijenacije“. U takvom obliku političkog otuđenja ne radi se o potpunom „povlačenju“ aktera iz političkog života ili „političkoj izolaciji“, već se radi o procesu kod kojega se predodžba irelevantnosti konvencionalnog angažmana i uzdržavanje od biračkih procedura kompenzira kroz druge oblike društvenog angažmana i prosvjednu participaciju.

9.3.1. Model susjedskog SK

U ovom dijelu disertacije prikazuju se rezultati adaptivno-teorijskog istraživanja za model SSK. Kao i kod prošlog modela NSK, cilj kvalitativnog adaptivno-teorijskog dijela istraživanja bio je detektirati moguće odrednice SSK, odnosno formulirati hipoteze s konceptualnim odnosima relevantnima za testiranje u narednom kvantitativno dijelu. SSK se ovdje raščlanjuje u tri dimenzije – dimenziju društvenih veza, kognitivnu dimenziju SSK, odnosno percepciju kohezije susjedstva te akcijsku dimenziju, odnosno angažman u susjedstvu. Prema nalazima kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja, SSK je oblikovan sklopom od pet odrednica, čije se učinke može smatrati relevantnima za sve dimenzije SSK te imaju slične učinke na sve tri dimenzije SSK. Budući da je prema kvalitativnom istraživanju SSK oblikovan istim sklopom prediktora rezultati se izlažu na ponešto drukčiji način od načina na koji su izložene u prošlom

modelu SK. U ovom dijelu istraživanja iznose se rezultati za svaku od mogućih odrednica SSK na sve tri dimenzije SSK kojima je taj pojam u ovom dijelu istraživanja operacionaliziran. Prva odrednica SSK koju se u nastavku istraživanja razmatra je vlasništvo nekretnine.

9.3.1.1. Kvalitativni adaptivno-teorijski dio

Vlasništvo nekretnine

Pod pojmom vlasništvo nekretnine u kontekstu ove disertacije misli se na posjedovanje nekretnine u kojoj individua stanuje. Dakle pojam se koristi kao ekvivalent engleskog pojma *homeownership* ili kao ekvivalent sociodemografske karakteristike *owner-occupier*, što označava da je osoba koja stanuje u nekoj nekretnini ujedno i njen vlasnik. Prema opisima sudionika kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja moguće je razabrati da osobe koje stanuju u vlastitoj nekretnini imaju razvijeniji SSK u svim trima dimenzijama. Jelena je primjerice istakla da zbog svog podstanarskog statusa nije povezana sa susjedima. Tvrdi kako je u prethodnom području stanovanja u kojem je živjela s roditeljima koji su posjedovali nekretninu u kojoj je tada stanovala bila „povezana s tim ljudima“, osvrćući se na osobe koje stanuju u blizini njene stambene jedinice. Naspram tomu istakla je i kako nije povezana s osobama na aktualnoj lokaciji jer je na aktualnoj lokaciji podstanarka, tvrdeći „a sad čak i ne toliko jer smo u iznajmljenom stanu pa nekako nemam taj osjećaj pripadnosti.“ Frane, također podstanar, je istakao kako živi na trenutnoj lokaciji stjecajem okolnosti, tvrdeći „stvar je u tome da smo morali hitno naći stan i jedini prihvatljivi stan u tom trenutku je bio taj“. U drugom dijelu intervjua obrazložio je i kako na aktualni stan gleda kao na privremenu stambenu lokaciju što rezultira i izostankom potrebe za socijalnim ulaganjem u susjedstvo i potrebom za izgradnjom kvalitetnih susjedskih veza.

Znači nisam ja odlučio da mi to bude konačni kvart ni konačno stambeno rješenje, onda nisam nikad ni gledao na to da budem kao dio nekakve zajednice [...]. Tako da je meni jasno da sam ja tamo privremeno. Tako da nikad nisam ni gledao na nekakvo dugoročno rješenje pa vjerojatno je i to rezultiralo time da nije bilo možda nekih više socijalnih kontakata.

Jelena je također istakla da ne sudjeluje u aktivnostima vezanima uz dobrobit života u susjedstvu jer je podstanarka. Na pitanje postoji li ozračje za suradnju u njenom susjedstvu odgovorila je pozitivno, no dodala je i kako ona osobno zbog svog podstanarskog statusa nije uključena u aktivnosti vezane uz uvjete života u susjedstvu.

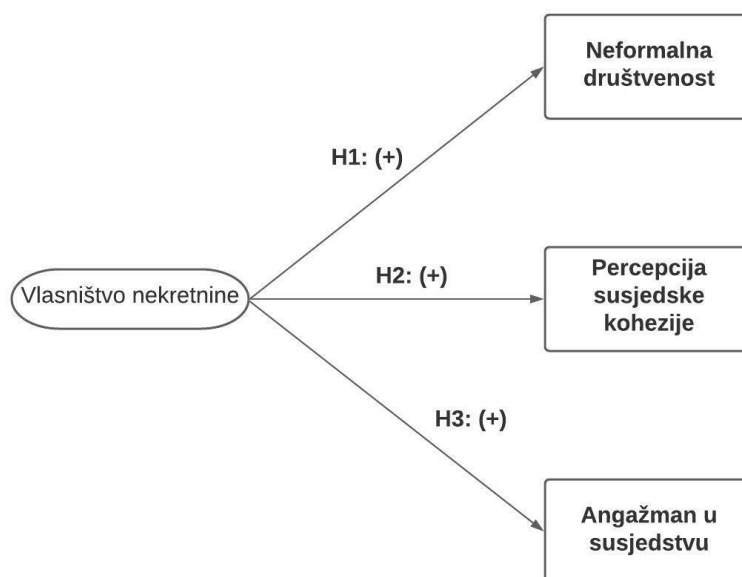
Pa mislim da postoji zato što imamo ovaj, čak, ovog, predstavnika stanara i kada, pošto sam ja tamo podstanarka, i kada budu ti neki sastanci dolazi ekipa koja je kupila tamo stan i onda dogovaraju neke zajedničke aktivnosti, tako da mislim da je ok. Mislim da je ok. Samo što ja nisam uključena.

U postojećim kvantitativnim istraživanjima SSK primjetno je kako se vlasništvo nekretnine pokazuje kao iznimno bitno za izgradnju SSK. Vlasnici nekretnina tako pokazuju značajno razvijeniju neformalnu društvenost s osobama u susjedstvu (Putnam 2000; Muzayanah i sur., 2020; Blum i Kingston 1984; Lancee i Dronkes 2009; Kleinhaus i sur., 2007; Ruef i Kwon 2016; Hipp i sur., 2014; Austin i Baba 1990). Kod vlasnika nekretnina također je i razvijenija kognitivna dimenzija SSK (Roskruge i sur., 2011; Lancee i Dronkes 2009; Kleinhaus i sur., 2007; Brisson i Usher 2007; Friedrichs i Blasius 2009; Fu i sur., 2015; McCabe 2012; Mohnen i sur., 2011; Brunton-Smith i sur., 2018; Ha 2010; Hipp i sur., 2014; Lee i sur., 2017; Wang, Zhang i Wu 2016; Muzayanah i sur., 2020). Također, vlasnici nekretnina više participiraju u aktivnostima vezanima za poboljšanje uvjeta života u susjedstvu (Muzayanah i sur., 2020; Hipp i sur., 2014; Kleinhaus i sur., 2007; Rossi i Weber 1996; Hays 2014). Stoga, prve tri hipoteze koje se testiraju u narednom kvantitativnom dijelu istraživanja i odnose se na efekt vlasništva nekretnine na SSK glase:

H1: Vlasništvo nekretnine ima pozitivan efekt na neformalnu društvenost

H2: Vlasništvo nekretnine ima pozitivan efekt na percepciju susjedske kohezije

H3: Vlasništvo nekretnine ima pozitivan efekt na angažman u susjedstvu

Prikaz 9.8: Vlasništvo nekretnine i očekivani efekti na domene SSK

Privrženost susjedstvu

Ranije izloženi Jelenin i Franin iskaz ukazali su i na to da njih dvoje nemaju izražen osjećaj pripadnosti susjedstvu u kojem stanuju. Jelena je primjerice istakla kako nema „taj osjećaj pripadnosti susjedstvu“, dok je Frane istakao kako, s obzorom na to da svoju aktualnu stambenu lokaciju vidi kao prolaznu, nije „nikad ni gledao na to da [bude] kao dio nekakve zajednice“. Neki opisi drugih sudionika ukazuju na to da je kod osoba s većom privrženošću susjedstvu moguće očekivati veće razine SSK. Važnost osjećaja privrženosti susjedstvu po akumulaciju SSK ponajbolje se može ilustrirati kroz bitno kontrastne načine na koji se odsustvo ili imanje toga osjećaja očituje po SSK u iskustvima Luke i Vlatke, naspram iskustvu Stipe i Marka. Na pitanje osjećaju li se dijelom četvrti u kojoj stanuju Šime i Vlatka su odgovorili:

„Ja imam samo stambenu jedinicu u kojoj živim i to je meni jednostavno nužno za egzistenciju. Svi ostali osjećaji vezani za to bi bili nategnuti i izmišljeni.“ (Luka)

„Ne [...]. Samo sam se, eto... dogodilo se da tamo živim.“ (Vlatka)

U drugom dijelu intervjua u kojem su upitani o moralnoj odgovornosti za članove susjedstva Luka i Vlatka daju sljedeće odgovore:

Pa osjećam moralnu odgovornost nastojati da nitko ne primjećuje da ja živim između njih. Znači to je moja moralna odgovornost, da ja ne bacam kokoš kroz prozor, da na bacam smeće kroz prozor, da ne puštam jaku glazbu, da ne lupam po stanu, kući, i da ne uznemiravam nikoga tko živi u kvartu. To je moja moralna odgovornost.“ (Luka)

„Ne... ne znam... ne... u kakvu?...u kakvom smislu?“ (Vlatka)

Za razliku od Luke i Vlatke, Stipe i Marko osjećaju privrženost susjedstvu te se njihova moralna odgovornost prema susjedima očituje u aktivnom dobročinstvu spram žiteljima s kojima dijele neposrednu stambenu lokaciju. Stipe je na pitanje osjeća li se dijelom susjedstva odgovorio - „Da“. Upitan o moralnoj odgovornosti za članove susjedstva odgovorio je:

Znači moralno se osjećate da ako im trebate pomoći da ćete im pomoći. Što ja znam, primjerice, mi imamo susjedu, koja je već jako stara... i nema, nema djece, i muž joj je umro. Osjećate moralnu odgovornost da joj pomognete, ako joj nešto treba pa je zovnete neki put na ručak pa joj odete ne znam, namjestiti televiziju.

Kod Marka je primjetan sličan obrazac kao i kod Stipe. Na pitanje o pripadnosti susjedstvu odgovorio je: „Ja obvezno! Ja sam pravi iz 'Kampo Kaštela'“, nastavljajući:

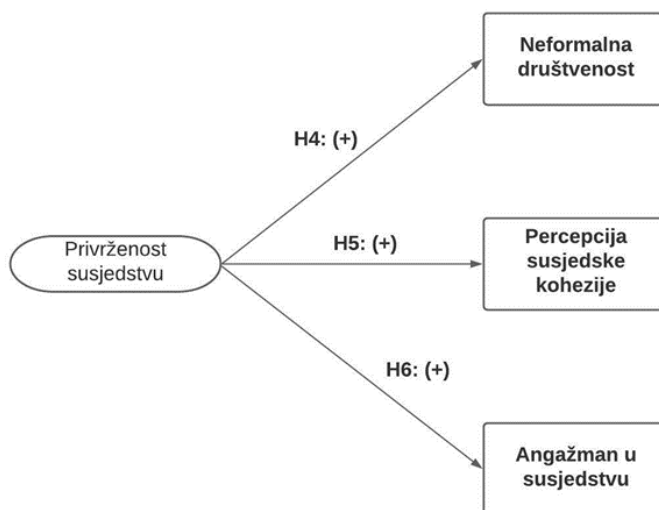
'Kampo Kaštelo' je poseban. Mnogi kažu da je 'Kampo Kaštelo' jedna posebna četvrt grada gdje živi jedna određena populacija gdje nema problema nikada. Mi, uvijek ćemo zaštititi ovdje jedan drugoga, pobrinuti se o jednom drugome, zatražiti pomoć od jednog od drugog i neće nitko odbiti.

Niz istraživanja pokazuje kako je izraženiji osjećaj povezanosti sa susjedstvom kao društveno-fizičkom cjelinom bitan u kontekstu razvijenijih neformalnih kontakata sa susjedima (Kleinhaus i sur., 2007; Jelić i Löw Stanić 2014; Lewicka 2005; Schellenberg i sur., 2017), percepcije kohezije u susjedstvu (Curley 2010; Lenzi i sur., 2011; Kleinhaus i sur., 2007; Schellenberg i sur., 2017; Neutens i sur., 2013), te aktivnog dobročinstva usmjerenog k žiteljima susjedstva (Neutens i sur., 2013; Kleinhaus i sur., 2007; Curley 2010; Mata i Pendakur 2014). Stoga, hipoteze vezane uz emocionalni odnos prema susjedstvu i SSK redom glase:

H4: Privrženost susjedstvu ima pozitivan efekt na neformalnu društvenost

H5: Privrženost susjedstvu ima pozitivan efekt na percepciju susjedske kohezije

H6: Privrženost susjedstvu ima pozitivan efekt na angažman u susjedstvu

Prikaz 9.9: Privrženost susjedstvu i očekivani efekti na domene SSK

Duljina boravka u susjedstvu

Putnam (2000: 204-205) je u svojoj američkoj studiji rezidencijalnu nestabilnost naveo kao bitan problem koji priječi izgradnju SSK, a u fenomenološkom dijelu ove disertacije je istaknuto kako je za integraciju kohezivnog susjedstva potrebno određeno vrijeme. Na to da je trajniji boravak u nekom susjedstvu bitan za integraciju u susjedstvo i razvoj SSK ukazali su i neki opisi u adaptivno-teorijskom kvalitativnom istraživanju. Ponajbolje su to ilustrirali Frane i Jelena, koji su nedavno doselili u novu četvrt. Frane je primjerice istakao da u novom susjedstvu boravi „tek godinu dana“. U drugom djelu intervjua naveo je da ne poznaje susjede izuzev onih koji žive u njegovom stambenom objektu i osoba koje je poznao ranije, prije doseljenja u novo susjedstvo, ističući: „Mislim ja ti ne znam nikoga osim onih koji su, ono što bi se reklo u toj, ajmo reći, kući, i znam, ono, ajmo reći par ljudi koje znam od prije.“ Slično tomu i Jelena je istakla kako na novom stambenom području, izuzev jednog etabliranog prijateljstva od ranije, ne poznaje ljude iz svoje zgrade. No također je i primijetila kako su ljudi u njenom susjedstvu međusobno povezani iz razloga što su dulje vremena u tom susjedstvu. Na pitanje osjeća li se dijelom četvrti u kojoj boravi u podstanarskom stanu tako je odgovorila:

Pa i ne baš. S obzirom da sam tamo podstanarka, pa onda nekako. Di' živim, stan di' živim mi je super, ali s tim ljudima nisam nekako povezana. Vidim da su oni međusobno povezani jer oni svi došli u isto vrijeme i znaju se i iz nekih drugih krugova, ali ja ne baš. Ne. Imam samo jednu prijateljicu u toj zgradi koja mi je inače prijateljica u privatnom životu.

S druge strane Stipe je za četvrt u kojoj je odrastao i u kojoj je proveo najveći dio života te u kojoj sada stanuje istakao: „glavni ključ za suradnju je dugovječnost odnosa. Znači dugovječnost poznanstva.“ U drugom dijelu intervjua dao je i iskaz prema kojemu je dugovječnost poznanstva, koja zahtijeva duži boravak u susjedstvu, bitna pretpostavka izgradnje kvalitetnih odnosa sa susjedima.

Smatrate da tim ljudima koje znate čitav život, ako im treba pomoć da ćete im pomoći. Znači da imate nekakvu tu obavezu, moralnu, baš zato što ste djelom te četvrti i baš zato što se godinama poznajete i što imate neko povjerenje i što znate da vama treba da bi oni vama to isto napravili.

U ranije navedenom iskazu u kojem se obrazlaže važnost privrženosti susjedstvu Marko je naveo kako živi u četvrti u kojoj se svi međusobno pomažu i brinu se jedni o drugima. U nastavku tog iskaza pojasnio je i razloge zbog kojih je tomu tako, a razloge čvrste integriranost susjedstva i solidarnosti među susjedima vidi upravo u povezanosti više generacija koje žive na istom području.

Mi, mi smo u ovoj četvrti dosta dobro zato što su i mladi i stariji su kompaktni su i svi se znamo. Najprije se znamo kao stariji svi, a znamo se, i znam ovu mladariju koja je tu našu. Znamo od kad su se tu rodili od kad su tu odrasli. Tako da postoji jedan dosta dobar odnos. Jedno lijepo poštovanje tih mladih prema starijima [...]. Svi su ovi, svi ovi koji mladi sada tu žive, svi su tu rođeni. Svi su oni ovdje i svi su tu prošli cijelo djetinjstvo i cijelu mladost. I njihovi roditelji i sada oni. I zato je 'Kampo Kaštelo' jedna posebna, specifična sredina, cjelina, odnosno nazovimo ga cjelina ili dio grada, koja ima jedno svoje posebno, posebno imidž, poseban imidž.

Kvantitativna istraživanja su također ukazala na slične procese onima o kojima su govorili sudionici kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja. Trajnije naseljeni stanovnici nekog područja imaju razvijeniju neformalnu društvenost (Kasarda i Janowitz 1974; Mohnen i

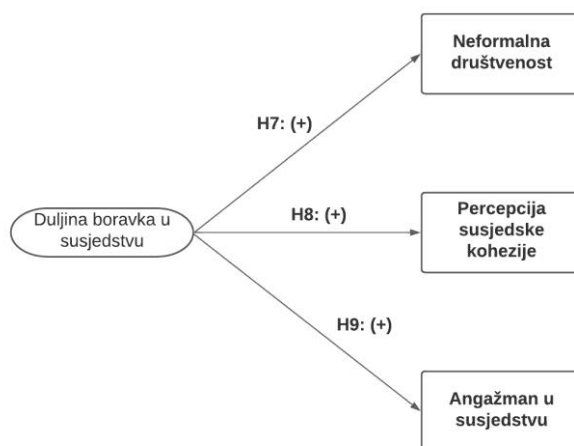
sur., 2015; Dekker i Filipović 2009; Lindblad i Quercia 2014; Ha 2010; Hipp i sur., 2014; Larsen i sur., 2004; Austin i baba 1990; van der Berg i sur., 2015; Wang i sur., 2016). Kod osoba koje trajnije borave u nekom susjedstvu razvijenija je i kognitivna dimenzija SSK (Chi i Carpiano 2013; Keene i sur., 2013; Brisson i Usher 2007; McCabe 2012; Ruef i Kwon 2016; Yoo i Lee 2016). Također, osobe koje duže borave u nekom susjedstvu imaju i razvijeniju akcijsku komponentu SSK (Fong i Hou 2015; Hays 2014; Forrest i Yip 2007).

Sljedeće tri hipoteze koje se testiraju u kvantitativnom dijelu adaptivno-teorijskog istraživanja stoga glase:

H7: Veća duljina boravka u susjedstvu ima pozitivan efekt na neformalnu društvenost

H8: Veća duljina boravka u susjedstvu ima pozitivan efekt na percepciju susjedske kohezije

H9: Veća duljina boravka u susjedstvu ima pozitivan efekt na angažman u susjedstvu

Prikaz 9.10: Duljina boravka u susjedstvu i očekivani efekti na domene SSK

Tip stambenog objekta

Od urbanističko-arhitektonskih značajki dva čimbenika se na temelju iskaza sudionika mogu smatrati posebno bitnima po akumulaciju SSK – tip stambenog objekta te tip stambenog područja, kojega se razmatra u nastavku ovog poglavlja. U kontekstu važnosti stanovanju u različitom tipu stambenog objekta po akumulaciju SSK potrebno je, prije svega, naglasiti da sudionici razlikuju tri tipa stambenih objekata. Stanovanje u tim stambenim objektima se na ponešto različite načine odražava na akumulaciji različitih dimenzija SSK. Prvi tip stambenog objekta je obiteljska kuća, drugi relevantan tip stambenog objekta je manja višestambena zgrada,

dok treći tip stambenog objekta predstavljaju veće višestambene zgrade.⁶¹ Za razliku od prethodno izloženih triju odrednica SSK, kod kojih je primjetno da se sve na isti način odnose spram sastavnica SSK stanovanje u različitim tipovima stambenih objekata se na nešto složeniji način odražava na akumulaciju susjedskih mreža, percepcije kohezije i susjedskog angažmana. Kod ove karakteristike u pozadini akumulacije SSK nije moguće utvrditi jasan obrazac efekata na SSK, no slijedom niza iskaza tu kategoriju se može smatrati relevantnom za proučavanje. Na važnost tipa stambenog objekta ukazao je Stipe. Stipe, koji živi u obiteljskoj kući, je primjerice u ranije izloženom iskazu vezanom za privrženost susjedstvu ukazao da je kod njega razvijena moralna odgovornost za članove susjedstva te kako je za njega uobičajeno pozivanje susjeda na ručak u vlastito domaćinstvo. Vlatka je također potvrdila kako je društvenost kod stanara obiteljskih kuća vrlo intenzivna te percipira žitelje obiteljskih kuća vrlo tijesno povezanim. No pored toga ukazala je i na to da takvu društvenost vidi bitno intenzivnijom u odnosu na Poluotok u kojem je odrasla u većoj višestambenoj zgradi. Život u obiteljskoj kući na Stanovima u usporedbi sa životom u većoj višestambenoj zgradi na Poluotoku opisala je tvrdeći kako se na Stanovima svi „znaju, svi se non-stop telefoniraju, sjede skupa u vrtu, ćakulaju, ogovaraju.“ Iskustva sudionika ukazuju i na to da je kod stanara manjih višestambenih zgrada neformalna društvenost i percepcija kohezije također dobro razvijena i bitno intenzivnija u odnosu na iste procese u većim višestambenim zgradama. To su dobro ilustrirali Frane i Stipe elaborirajući razlike u stanovanju u tim dvama tipovima objekata:

Razlika je, recimo, u 'Maraska Parku' kad imate malu zgradu koja ima četiri kata i osam stanova i kad živite na 'Meladi' u zgradi od sedam katova i četrdeset i nešto stanova, zato što se u ovoj manjoj zgradi svi poznaju... i svi su na ti i svi si pomažu na neki način. Tamo gdje smo živjeli na jednom katu je bilo nas tri obitelji, zapravo, a mi smo na kraju, ono, s obzirom da smo svi na istom katu...a vjerojatno je to ono i učinak rata i svega ostaloga, zapravo smo dosta povezani tako da je uobičajeno da svatko svaki dan, znači, dolazi se ili kod nas ili kod nekog drugog. Znači druži se i na neki način ti ljudi koji žive, bar je tako kod nas bilo, ti budu zapravo bliži možda nego neki članovi obitelji. Jer smo mi ovaj bili baš ono svi k'o jedno na tom istom katu, tako da

⁶¹U kvalitativnom istraživanju Jelena je primjerice za manje višestambene zgrade koristila izraz „obiteljska zgrada“, dok je Vice koristio pojam „zgradica“, a Frane primjerice „manja“ ili „mala zgrada“. Kako bi se izbjeglo korištenje novotvorenicama za ovaj tip objekta se koristi termina manja višestambena zgrada. Metodološki je ovakav tip objekta teško označiti preciznim terminom, jer tipovi stambenih objekata u literaturi zavise o arhitekturi proučavanih lokacija.

koliko god smo bili k'o jedno...recimo da su se...da je meni kum recimo susjed, ovaj na krizmi. Tu je ono bilo i tih nekakvih kumstava i svega tako da... dok recimo tamo gdje su bile veće zgrade, tamo je to bilo malo drukčije...zato što...pogotovo ono kad ideš u novu zgradu, onda i ne znaš sve, nego znaš ove ljude sa svojeg kata, ali dosta je to ono na 'bok-bok' i ono.⁶²

Vice je usporedio život u manjoj zgradi na 'Solidarnosti' sa životom na aktualnoj lokaciji u većoj višestambenoj zgradi na Bilom Brigu.⁶³

Pa razlike su ovakve, dok sam živio na 'Solidarnosti', u toj 'zgradici' s tri ulaza tu su ljudi bili malo bliskiji i lakše se organiziralo nešto u tom dvorištu [...] Ali u glavnini, ta zgrada je bila nekako, ljudi su bili bliskiji i povezaniji i češće su se organizirali za bolji život u toj zgradi!

Na razlike u društvenosti između manjih i većih višestambenih zgrada ukazala je i Jelena uspoređujući život u manjoj zgradi u četvrti 'Bude Borijan' u odnosu na život u voluminoznom višestambenom bloku na području četvrti Višnjik.⁶⁴ Na pitanje da pojasni razlike između života u prethodnoj stambenoj četvrti u odnosu na aktualnu četvrt stanovanja rekla je:

Jelena: Pa živim u većoj zgradi. Prije sam živjela u obiteljskoj zgradi sa svojom cijelom obitelji. Sad živim u velikoj zgradi pa nemam toliko kontakta sa susjedima. Prije smo ono bili u manjim zgradama i svi smo se igrali k'o djeca i to, pa sam bila i povezana s tim ljudima.

Intervjuer: *A zbog čega ne ostvarujete kontakte u novoj sredini?*

Jelena: Nemam tih potreba, povezivati se s ljudima iz svoje zgrade. Ne, ne stvarno! [smijeh] evo, baš iskreno, razmišljam se [smiješak] zašto, ali nemam, ovaj. Ne, previše nas je, oprost, tamo. Pa ovaj...

Intervjuer: *A ha, previše?*

Jelena: A sedam katova, na svakom katu šest stanova. Ja ni ne znam sve koji mi žive tamo.

⁶² „Maraska“ ili „Maraska park“ je lokalni naziv za četvrt na području MO Brodarica. „Melada“ je lokalni naziv za gradsku četvrt koja se nalazi na području mjesnog odbora „Maslina“. Kod ovog iskaza također dodatno valja napomenuti da manjak poznanstava Frane pripisuje i manjoj duljini boravka u novom stambenom objektu naglašavajući to posebno frazom „pogotovo kad dođeš u novu zgradu“.

⁶³ „Solidarnost“ je lokalni naziv za četvrt na području MO Brodarica.

⁶⁴ „Bude Borijan“ je lokalni naziv za četvrt strukturiranu od manjih i većih višestambenih zgrada na području MO Stanovi. Višnjik je naziv za četvrt na području istoimenog mjesnog odbora.

Imajući u vidu navedeno dalo bi se zaključiti kako je kod stanovnika velikih višestambenih zgrada slabije razvijen SSK. No s druge strane, kako je istakao Marko u ranijem opisu, svoju četvrt, 'Kampo kaštelo' strukturiranu od većih višestambenih zgrada opisao je kao vrlo kohezivnu cjelinu, što je u suprotnosti s ranije navedenim iskazima. Na to da nije moguće SSK stanovnika većih višestambenih zgrada smatrati bitno lošijim u odnosu na onaj stanovnika prvih dvaju tipova objekata ponajbolje je potvrdio Danijel. On smatra da se povezanost sa susjedima kod stanovnika većih višestambenih zgrada, u kakvoj je živio na Poluotoku ne razlikuje u odnosu na isti proces kod stanovnika obiteljskih kuća.

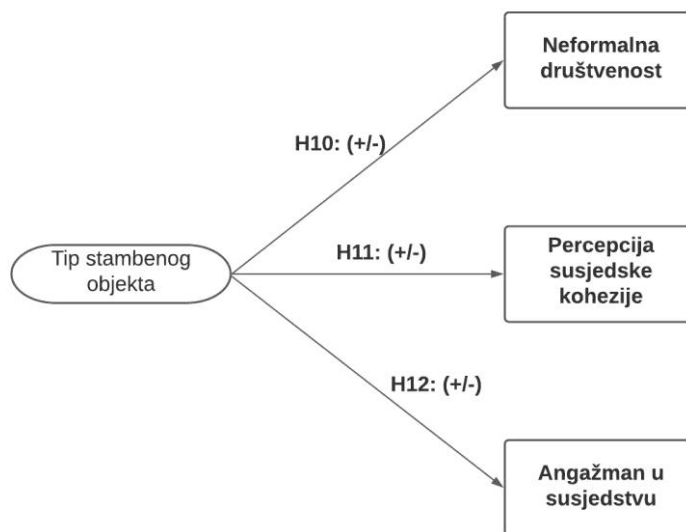
Ja, ako sam u stanu, onda ne mogu imati svoje pomidore. Ako sam u kući ovamo, onda mogu posaditi deset pomidora, kužiš ili krumpire. [...] Ali ako imamo svi isti pristup životu ili istu paradigmu u glavi, kužiš? Onda je u biti to ista stvar. A što se tiče samih društvenih odnosa, opet ti je to ne znam...fali ti šećera za kavu, pozvonit ćeš susjedu i on će ti dati šećera, a ovamo ako živiš pored nekog 'ko ima...ako ti živiš u kući s vrtom, a i ovaj živi u kući s vrtom, tvoj susjed, pa ne znam ti imaš pomidore, krumpire, bob, a ovaj još ima i ne znam sadi neke začine pa znaš ono možeš jedan drugome.

Kvantitativna istraživanja, koja su razmatrala SSK, ne donose koherentne nalaze u komparacijama SSK kod stanara različitih tipova stambenih objekata (Kleinhaus i sur., 2007; Lewicka 2010; Franck 1983; Miletić, Krnić i Majetić 2016; McCarthy i Saegert 1978; Kitchen i sur., 2012; Lee i sur., 2017). Budući da ni prema kvalitativnom istraživanju nije moguće razabrati da stanovanje u nekom specifičnom tipu stambenog objekta ima bitne efekte na akumulaciju SSK:

H10: Stanovanje u različitim tipovima stambenog objekta nema značajan efekt na neformalnu društvenost u susjedstvu

H11: Stanovanje u različitim tipovima stambenog objekta nema značajan efekt na percepciju kohezije u susjedstvu

H12: Stanovanje u različitim tipovima stambenog objekta nema značajan efekt na angažman u susjedstvu

Prikaz 9.11. Tip stambenog objekta i očekivani efekti na dimenzije SSK

Urbana gustoća

Klasična sociološka teorija, posebno u radovima Durkheima, Tönniesa i Simmela, naglašavala je kako veća urbaniziranost i stanovanje u područjima veće gustoće naseljenosti ima otuđujuće efekte na individuu te kako su područja veće gustoće naseljenosti slabije integrirana od rjeđe naseljenih sredina (Cornwell and Behler 2015). Ta teza prisutna je i u američkoj školi sociologije grada (*npr.* Wirth 1938). U utjecajnoj studiji s početka šezdesetih godina prošloga stoljeća Gans (1962) je ukazivao na to da je tradicionalna sociološka teorija kod otuđujućih učinaka urbanih sredina uglavnom razmatrala urbane sredine u usporedbi s ruralnima, pri tom zanemarujući činjenicu da i sami gradovi unutar sebe pokazuju razlike u pogledu stupnja urbaniziranosti pojedinih gradskih područja. Pod pojmom urbane gustoće (eng. *urban density*) misli se na karakteristiku gustoće naseljenosti određenog područja unutar samih gradova, a ta karakteristika se prema nizu istraživanja pokazuje bitnom po akumulaciju SSK i to na način da stanovnici rjeđe naseljenih područja u gradovima imaju razvijeniji SSK od gušće naseljenih područja. Wood i sur., (2008: 20) uspoređujući tri tipa četvrti različitih urbanističko-arhitektonskih karakteristika koje između ostaloga odražavaju i razlike u gustoći naseljenosti pronalaze kako je SSK razvijeniji u četvrtima s manjom gustoćom naseljenosti i to u svima trima dimenzijama koje ovdje provedeno istraživanje tematizira. No s druge strane, njihovo istraživanje pronalazi i kako je SSK u četvrti višestambenih zgrada razvijeniji u odnosu na mješovito područje strukturirano od obiteljskih kuća i višestambenih zgrada. French i sur.,

(2013: 683) pronalaze kako je u gradskom području s manjom gustoćom naseljenosti razvijenija strukturalna kao i kognitivna dimenzija SSK te je veća sklonost k aktivnostima usmjerenima na boljitak života u susjedstvu.⁶⁵ Baldassare (1975) te Bramley i sur., (2009) pronalaze kako je strukturalna dimenzija SSK razvijenija u područjima rjeđe gustoće naseljenosti u gradu. Muzayanah i sur., (2020) pronalaze da je u gušće naseljenim gradovima slabije razvijena neformalna društvenost sa susjedima, a do sličnih nalaza dolaze i Lance i Dronkes (2009) u kontekstu kognitivne dimenzije SSK, što pronalaze i neke unutar-gradske komparacije koje su uvažavale razlike u gustoći naseljenosti (Kuipers i sur., 2013; Brunton-Smith i sur., 2018; Bramley 2009; Forrest i Yip 2007; Kullberg i sur., 2010). U područjima strukturiranim od obiteljskih kuća veća je i neformalna pomoć susjedima (Wood i sur., 2008; Ahn i Kwak 2002; Wickes i sur., 2013; Kearns i Yip 2007; Bramley i sur., 2009; Skjaeveland i Garling 1997; Lee i sur., 2017), a Muzayanah i suradnici (2020) razvijeniji građanski angažman primjećuju kod stanovnika rjeđe naseljenih gradova u odnosu na gušće naseljene.

Prema ovdje provedenom kvalitativnom istraživanju moguće je pretpostaviti kako SSK generalno jača sa stanovanjem u području rjeđe gustoće naseljenosti, odnosno kako je najrazvijeniji u području obiteljskih kuća. Od svih sudionika istraživanja jedino je Marko, u ranijem iskazu, svoju četvrt strukturiranu od višestambenih zgrada opisao kao dobro povezanu. No svi drugi sudionici koji su opisivali razlike u životu u područjima veće gustoće naseljenosti spram života u rjeđe naseljenim područjima opisali su društvenost u gušće naseljenim područjima bitno lošijom. Na to je primjerice ukazala Vlatka uspoređujući život na Stanovima većinom strukturiranim od obiteljskih kuća sa životom na Poluotoku.

Ja sam tamo, ne znam onako pomalo k'o da si došao iz grada na selo. Tako to gledam. Ili u manji grad. Stil, ne znam. Nije nešto na što sam navikla. Mi smo u gradu⁶⁶...znači živiš među zgradama... ja nikad nisam poznavala susjede. Nikad! Nisam znala ni jednu osobu koja živi, ne na Poluotoku, nego u zgradi do mene... osim svojih prijatelja i to. Ono nisam imala pojma tko živi u zgradi do mene.

Danijel je također mišljenja da je rjeđe naseljen prostor bitna karakteristika stambenog područja koja doprinosi izgradnji kvalitetnijih društvenih odnosa sa susjedima. To je ukazao

⁶⁵ French i sur., (2013) mjere osjećaj zajednice te kompozitni indikator koji koristi čestice koje su uobičajeno uključene u istraživanja SSK, a reprezentiraju navedene dimenzije i pod-dimenzije SSK u ovom istraživanju.

⁶⁶ Izraz 'grad' uobičajen je među lokalnim stanovništvom za područje uže povijesne jezgre smještene na Poluotoku.

osvrćući se na život na 'Meladi' i uspoređujući ga sa životom u području gušće naseljenih višestambenih zgrada na Poluotoku. Danijel naime smatra da su u rjeđe naseljenom području odnosi sa susjedima „možda kvalitetniji nego da živiš u samom centru“. To prema njemu proizlazi iz „fizičkih razloga“, dodajući kako su u centru ljudi „više otuđeni i ukalupljeni su u svoju ćeliju i znaš, a ovako kad si malo, malo van te priče onda imaš i više prostora za razvijat neke i međuljudske odnose.“ U drugom opisu to je i nešto detaljnije obrazložio:

Pa sigurno po meni, po meni neki, neki ovoga, neki odnosi koji su možda prirodniiji će se bolje razviti u nekom kontekstu koji je van ove...koji nije sami centar grada. Dok si ti u visokim zgradama, je li karikiram...dok si tu i u nekom kontekstu kvartovskom ili kako već, koji je više urbaniziran, ajmo reći, u tom smislu...sigurno je drukčije nego kad si ti u nekom kvartu gdje je drukčije organiziran prostor u smislu samog tog fizičkog prostora i neke te nazovimo je prirode... jer se stvaraju nekakvi ti drukčiji odnosi i po meni su kvalitetniji ti odnosi u pravilu, mislim... ali to su sve sitne nijanse, ali po meni se nekakvi ti kvalitetniji odnosi mogu stvoriti u fizičkom prostoru koji je malo više raspršeniji ili koji je rjeđe naseljen.

Slično mišljenje njegovu dijele Vice i Stipe:

Pa jednostavno broj stanova i broj osoba na jednom području. Na Bilom Brigu živi desetak tisuća ljudi. To je ogroman broj ljudi, dok ovamo u starom kvartu, recimo, ako spojim ovu našu zgradu gdje sam ja živio i možda još dvije iznad to je 600-700 ljudi sve ukupno. Znači broj, veličina, količina osoba. Znači, što je veći broj ljudi ti ljudi manje komuniciraju osobno. Što je i zdravo logično. (Vice)

Ovamo su tu nekakve zgrade bile, to je nekakvo poduzeće napravilo i onda su se ljudi naselili, svatko u svoj stan. A ovo je znači gradnja od temelja do krova, morao si se osloniti. Na koga ćeš? Na susjeda. Da ti da vodu. Da ti da struju. Da imaš se negdje skloniti od kiše, ako već radiš tamo. (Stipe)

Vi danas u nekakvoj zgradi u kojoj živite...ne znam tamo u Zagrebu, u 'mamutici', di ima desetak tisuća ljudi, di se u stanu... mijenjaju stanari godišnje, na godišnjoj bazi, vi niste za nekakvo uspostavljanje povjerenja da bi vam taj nešto pomogao ili da bi mu nešto vjerovao, je li? Tako da mislim da je sama okolina. Jer, ovaj, kod nas je malo drukčije[...]. Pa, prvo je velika razlika u samoj četvrti. Velika je razlika u ako mogu

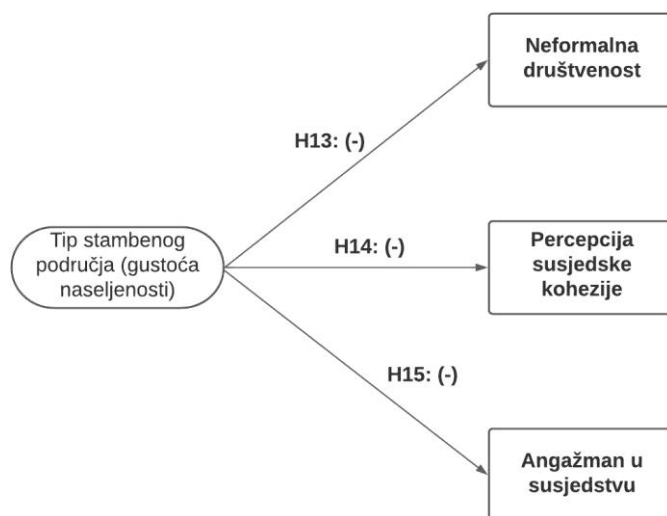
to reći u susjedstvu, jer tamo u Zagrebu, u toj četvrti ste dobri možda s jednim susjedom do vas. Možda i niste dobri s njim. A ovaj, a to može potjecati i iz toga što ste iz različitih sredina. Jer vi ste gore došljak pa onda i možda i zbog toga. Ali u principu ljudi se tamo puno manje znaju. Tu, znači u ovom mom predjelu, di ja živim, ljudi se puno više znaju. Puno više kontaktiraju jedan s drugim. Manja je sredina znači i dolazi do nekakvih prisnijih odnosa. Jer vi kad prođete to susjedstvo, vi koga god sretnete, vi ćete reći dobar dan. Ja kad sam živio u Zagrebu, vi ćete reći eventualno dobar dan nekom prvom susjedu ili nekom koga baš znate, ali će proći i milijun ljudi koje ne znate i onda bi bili imbecili, praktički bi vas gledali k'o čudaka da se javljate svakome, dobar dan. A ovako vam vaš kodeks ponašanja, pogotovo ako je neko stariji, nalaže da kažete dobar dan. Znači prisnije su te veze. Više su ljudi povezani. Mogu se više osloniti jedan na drugog.

Stoga posljednja serija hipoteza u istraživanju odrednica SSK zadarskog stanovništva pretpostavlja da SSK gradualno jača sa stanovanjem u području manje gustoće naseljenosti, odnosno moguće je predložiti tri pod-hipoteze koje govore o efektu stanovanja u području manje gustoće naseljenosti na SSK:

H13: *Stanovanje u području veće gustoće naseljenosti ima negativan efekt na neformalnu društvenost*

H14: *Stanovanje u području veće gustoće naseljenosti ima negativan efekt na percepciju susjedske kohezije*

H15: *Stanovanje u području veće gustoće naseljenosti ima negativna efekt na susjedski angažman*

Prikaz 9.12: Tip stambenog područja i očekivani efekti za domene SSK

9.3.1.2. Kvantitativni adaptivno-teorijski dio

9.3.1.2.1. Opis zona

Postupak zoniranja je proveden prije konstrukcije uzorka i generalno slijedi polu-radikalni pristup u zoniranju (*usp. npr.* Barmley i sur., 2009). Tri zone predstavljaju područja s različitim karakteristikama s obzirom na, prije svega, tip stambenih jedinca koji dominira unutar svake od zona, što služi kao aproksimacija za gradska područja s različitom gustoćom naseljenosti (*usp. npr.* Slavuj 2011; Yoo i Lee 2016; Fu i sur., 2015; Lindén-Boström, Persson i Eriksson 2010; Bramley i sur., 2009: 2130; Wood i sur., 2008; Kullberg i sur., 2010: 593). Razlikovanje zona zasnovano je na kombinaciji korištenja statističkih podataka, fotografija, visoko-rezolucijskog satelita, GIS-a te nestrukturiranog promatranja, kao i određene tekstualne građe, odnosno radova iz područja demografije i povijesti (*usp. npr.* Frenkel i Israel 2018; Tucker i Abbas 2018).

Prva zona obuhvaća najgušće naseljeno područje, područje višestambenih zgrada i područje šireg gradskog centra. Područje je to stare gradske jezgre te obližnjih četvrti 'Relja', 'Voštarnica' i 'Višnjik'. Radi se o području koje obuhvaća administrativni, kulturni i turistički centar grada te je područje s najvišom upotrebom mješovitog zemljišta, javnih prostora, trgova i parkova. Na tom području je nešto manje stambene izgradnje, izuzev predjela Višnjik na kojem je u proteklom desetljeću na sjeverozapadnom dijelu niklo više višestambenih blokova. Kako ukazuje tablica 9.12 stanovništvo tog područja je rezidencijalno nestabilnije.

Rezidencijalno previranje izraženo postotkom osoba koje u istom susjedstvu žive pet ili manje godina (npr. Chi i Carpiano 2013; Wickes i sur., 2015) najveće je u tom području te ta zona ima 18,5% stanovnika koji u susjedstvu stanuju pet ili manje godina. U prvoj zoni i najmanji je udio osoba kojih stanuju u vlastitoj nekretnini 69,4% te najveći udio podstanara 30,6%.

Druga zona obuhvaća srednje gusto naseljeno područje koje uključuje površinom najveći dio grada i uključuje sva tri tipa stambenih objekata, obiteljske kuće te manje i veće višestambene zgrade. Riječ je o području koje u nekim dijelovima doživljava intenzivnu izgradnju, prvenstveno manjih višestambenih zgrada, kao na području Plovanije i Stanova, te na nekim predjelima i intenzivnu izgradnju većih višestambenih blokova (npr. 'Melada', 'Belafuža', 'Sokin brig'). Prema dostupnosti javnih sadržaja i mješovite uporabe zemljišta riječ je o području s manje takvih karakteristika u odnosu na prvu zonu. Javni sadržaji uglavnom su smješteni u područjima kompaktnih četvrti s većim višestambenim objektima iz razdoblja stanogradnje 1980-tih (Bili Brig, 'Put Petrića') te na području najveće gradske vertikalne prometnice ('Bulevar'). Na tom području nalaze se i neki sportsko-rekreacijski centri i objekti (dvorana Mocire, igralište na Stanovima).

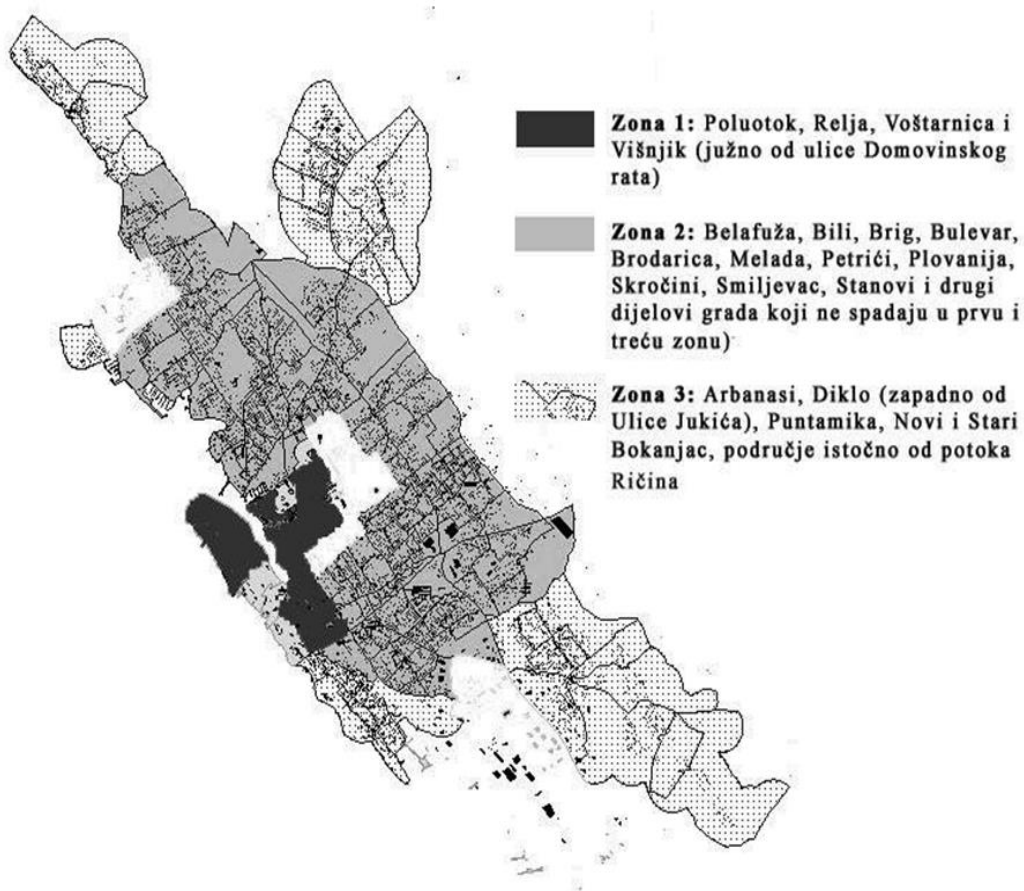
Tablica 9.12: Opis rezidencijalne stabilnosti i duljine boravka prema zonama

	Zona 1		Zona 2		Zona 3		Ukupno	
	N	%	N	%	N	%	N	%
<i>Duljina boravka</i>								
5 ili manje godina	15	18,5%	37	16,7%	4	9,6%	56	16,2%
6 do 10 godina	9	11,1%	17	7,7%	3	7,5%	29	8,5%
11 do 20 godina	16	20,1%	52	23,1%	7	15,3%	75	21,4%
Više od 20 godina	40	50,4%	117	52,4%	31	67,5%	188	53,9%
<i>Vlasništvo nekretnine</i>								
Vlasnik	55	69,4%	176	78,9%	39	87,3%	270	77,8%
Podstanar	24	30,4%	47	21,1%	6	12,7%	77	22,2%

Područje je to s nešto manjim rezidencijalnim previranjem u odnosu na prvu zonu, s udjelom od 16,7% stanovnika koji u istom susjedstvu stanuju manje od 5 godina. Također radi se i o području sa nešto višim udjelom stanovnika koji žive u vlastitoj nekretnini (78,9%) u odnosu na prvu zonu.

Treća zona obuhvaća četiri stambena područja gotovo u potpunosti strukturirana od obiteljskih kuća.⁶⁷ Riječ je o četvrtima Arbanasi, Punatamika, Diklo, Stari i Novi Bokanjac te četvrtima Ploča i Zadarski Dračevac. Četvrti Puntamika, Diklo, Stari Bokanjac te Ploča i Dračevac predstavljaju seoske sredine koje su administrativnim širenjem grada tijekom 1980-tih uključene u naselje Zadar (Magaš 2007). U tim područjima stanovništvo je tradicionalno bilo orijentirano na ribolov (Puntamika, Diklo, Arbanasi) i poljodjelstvo (sva područja obuhvaćena u toj zoni), a u trećoj zoni najmanja je i uporaba mješovitog zemljišta te javnih površina i prostora. Riječ je također o rezidencijalno najstabilnijem području s udjelom od 9,6% stanovnika koji u susjedstvu stanuju manje od 5 godina te o području sa sličnim udjelom osoba koje stanuju u vlastitoj nekretnini (77,8%) onome u drugoj zoni. U ovoj zoni nešto je manja stambena izgradnja, izuzev područja Novog Bokanjca, dok je u područjima Puntamika, Diklo i Arbanasi, izražen proces apartmanizacije.

⁶⁷ U istraživanjima je uobičajeno da se primjerice jedno centralo područje uspoređuje s drugom zonom koja je sastavljena od više međusobno udaljenih područja koja predstavljaju periferiju (npr. Frenkel i Israel 2017).

Slika 9.2. Područje triju gradskih zona s granicama razgraničenja između pojedinih zona.

9.3.1.2.2. Operacionalizacija varijabli

SSK u ovom istraživanju je operacionaliziran putem triju dimenzija – društvenih veza, percepcije kohezije susjedstva te susjednog angažmana. **Dimenzija društvenih veza** operacionalizirana je pitanjem o učestalosti kontakata sa susjedima mjerenim na petostupanjskoj skali (Svaki ili gotovo svaki dan/nikad) (*usp.* Brueckner i Largey 2008; Yoo i Lee 2016). Varijabla je naknadno dihotomizirana pri čemu su odgovori „Nikad“, „Manje od jednom mjesečno“ i „Nekoliko puta mjesečno“ tvorili kategoriju „Nikad ili rijetko“, dok odgovori „Nekoliko puta tjedno“ i „Svaki ili gotovo svaki dan“ tvore kategoriju „Često“.

Kognitivna dimenzija SSK operacionalizirana je putem instrumenta koji mjeri percepciju kohezije susjedstva. Skala s pet čestica koju koristi ovo istraživanje korištena je u utjecajnom radu Roberta Sampsona i njegovih suradnika (Sampson, Raudenbush i Earls 1997; Sampson i Graif 2009) te se u ovom ili u nešto izmijenjenom obliku vrlo često koristi za

operacionalizaciju kognitivne dimenzije SSK (Miletić 2015; Miletić i sur., 2016; Mohnen i sur., 2011; Ruef i Kwon 2016; Hipp i sur., 2014; Hays 2014; Brisson i Usher 2007; Carpiano i Kimbro 2012; Friedrichs i Blasius 2009; Hays 2014, Wickes i sur., 2013; Collins i sur., 2014; Fu i sur., 2015; Li 2016; Neutens i sur., 2013; Sharp i Warner 2018). Instrument uključuje slaganje na petostupanjskoj ljestvici (uopće se ne slažem/u potpunosti se slažem) s tvrdnjama koje glase: „Ljudi koji ovdje žive spremni su pomoći svojim susjedima“, „Ovo je čvrsto povezano susjedstvo“, „Ljudi u ovom susjedstvu uglavnom se međusobno slažu“, „Ljudima u mojem susjedstvu se može vjerovati“ te „Ljudi u ovom susjedstvu dijele iste vrijednosti“. Metodom glavnih komponenti uz primjenu *varimax* rotacije utvrđeno je kako instrument ima jednokomponentnu strukturu, koja objašnjava 65,40% varijance, s rasponom zasićenja između 0,680 i 0,868. Koeficijent unutarnje pouzdanosti Cronbachov alfa iznosi 0,867. Varijabla ima približno normalnu distribuciju frekvencija (zakrivljenost = -0,347; zaobljenost= 0,728).

Angažman u susjedstvu, odnosno akcijska dimenzija SSK operacionalizirana je pitanjem koje glasi: „U proteklih mjesec dana jeste li učinili ikakvu uslugu za susjeda?“, uz ponuđene odgovore DA/NE (*usp.* Fong i Hou 2015).

Prva nezavisna varijabla korištena u istraživanju je **vlasnički odnos spram nekretnine** u kojoj ispitanik stanuje u trenutku provedbe istraživanja. U ovdje provedenom istraživanju ispitanicima je ponuđeno da izaberu jednu od pet kategorija koja iskazuje njihov odnos spram stambene jedinice: „Vlasnik“, „Živi kod roditelja“, „Podstanar“, „Živi u stanu kod muža/žene/partnera“ te kategorija „ostalo“. Odgovori su naknadno rekodirani u dvije kategorije. Kategorija 'vlasnik' uključivala je odgovore: „Vlasnik/ca“, „Živi kod roditelja“ i „Živi u stanu kod muža/žene/partnera“, dok je kategorija podstanar uključivala odgovore „Podstanar“ i „ostalo“. U analizama je kategorija podstanar korištena kao referentna kategorija. **Privrženost susjedstvu** mjerena je trima izjavama s kojima ispitanici izražavaju stupanj slaganja na petostupanjskoj ljestvici (uopće se ne slažem/u potpunosti se slažem). Tvrdnje su glasile: „Općenito govoreći, povezan/a sam s ovim susjedstvom“, „Sviđa mi se moje susjedstvo kao životni prostor“ te „Ne želim se odseliti iz ovog susjedstva“ (Fu i sur., 2015: 20). Metodom glavnih komponenti uz *varimax* rotaciju utvrđeno je da instrument ima jedno-komponentnu strukturu koja objašnjava 69,92% varijance s rasponom zasićenja u iznosu od 0,804 do 0,871. Koeficijent unutarnje pouzdanosti alfa iznosi 0,780. Varijabla ima približno normalnu distribuciju uz vrijednost zakrivljenosti od -0,607 i zaobljenosti od 0,083.

Duljina boravka u četvrti mjerena je pitanjem o duljini stanovanja u aktualnoj četvrti, uz ponuđene odgovore „Manje od jedne godine“, „1-2 godine“, „3-5 godina“, „6-10 godina“, „11-20 godina“ te „više od 20 godina“. Zbog izraženije negativne zakrivljenosti (-1,390) varijabla je rekodirana u tri kategorije. Prva uključuje osobe koje u susjedstvu stanuju deset ili manje godina, druga kategorija uključuje one koji stanuju između 11 i 20 godina, dok treća kategorija uključuje one koji stanuju u susjedstvu dulje od 20 godina. U analizama je varijabla tretirana kao kategorijska varijabla.

Tip stambenog objekta operacionaliziran je kao nominalna varijabla s tri kategorije prepoznate kao relevantne temeljem kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja. Prva kategorija je obiteljska kuća i odnosi se na zasebne objekte koji imaju jednu do pet stambenih jedinica. Druga kategorija je manja višestambena zgrada i odnosi se na zasebne stambene objekte koji imaju 6 do 15 stambenih jedinica.⁶⁸ Treća kategorija je veća višestambena zgrada i uključuje zasebne stambene objekte koji imaju više od 16 stanova. Budući da su za potrebe istraživanja sukladno hipotezama potrebne usporedbe efekata stanovanja u svim trima stambenim jedinicama kao referentne kategorije uzimane su obiteljska kuća i veća višestambena zgrada. **Tip stambenog područja** operacionaliziran je pitanjem u stanovanju u jednoj od triju zona elaboriranih u opisu uzorka istraživanja. Za potrebe istraživanja na razini cjelokupnog uzorka i testiranje hipoteza varijabla je korištena kao ordinalna varijabla, koja reprezentira stanovanje u području različite gustoće naseljenosti.

9.3.1.2.3. Rezultati

Za testiranje odrednica SSK korišteni su postupci višestruke binarne logističke i višestruke linearne regresijske analize. Odrednice svakog od indikatora SSK istraživane su na isti način tako da se prvo na razini cijelog uzorka provodi analiza s kontrolnim varijablama i svim prediktorima iz kvalitativnog istraživanja te se na taj način testiraju hipoteze istraživanja. Potom se kod svakog od indikatora primjenjuje analiza slična onoj koju koriste Wood, Giles-Corti i Bulsara (2012) u studiji triju predgrađa australskog Perth s različitim demografskim i urbanističko-arhitektonskim karakteristikama. U toj analizi se nakon testiranja na razini cjelokupnog uzorka provode i analize na razini svake od zona zasebno. Dakle, na razini svake od zona provode se regresijske analize s trima individualnim prediktorima iz kvalitativnog

⁶⁸ U ovom kontekstu koristi se deskriptivni pojam manja višestambena zgrada, budući da je teško odrediti adekvatan termin za takav objekt (Skjaeveland i Garling 1997).

istraživanja (vlasništvo nekretnine, privrženost susjedstvu te duljina boravka u susjedstvu) kako bi se utvrdilo efekt tih prediktora unutar svake od triju zona. Potom se u ovom dijelu istraživanja, kao i u slučaju NSK, korelacijskom analizom testira Putnamova teorija SK na primjeru zadarskog stanovništva te se potom i teorija testira na razini svake od zona zasebno.

Intenzitet kontakata sa susjedima

Prikaz rezultata istraživanja SSK započinje rezultatima za intenzitet neformalne društvenosti u susjedstvu. Na temelju kvalitativnog istraživanja izdvojeno je pet hipoteza koje uključuju prediktore intenziteta kontakata sa susjedima. Prvo, očekivano je da vlasništvo nekretnine ima pozitivan efekt na razvijenost neformalne društvenosti (H1). Drugo, očekivano je i da izraženiji osjećaj privrženosti susjedstvu ima također pozitivan efekt na intenzitet kontakata sa susjedima (H4). Također, pozitivan efekt je očekivan i kod prediktora duljine boravka u susjedstvu (H7). Nadalje, prema kvalitativnom istraživanju očekivano je da tip stambenog objekta nema učinak na razvijenost neformalne društvenosti (H10). Zaključno, u kontekstu neformalne društvenosti sa susjedima, očekivano je da stanovanje u području veće gustoće naseljenosti ima negativan efekt na neformalnu društvenost (H13).

Korelacijske analize ukazuju na značajnu povezanost nekoliko varijabli korištenih u istraživanju s intenzitetom kontakata u susjedstvu. Spol nije značajno povezan s intenzitetom kontakata ($\varphi=-0,088$; $p=0,12$). Odnos dobi ispitanika i intenziteta kontakata pokazuje pozitivnu i značajnu povezanost ($r_{pb}=0,316$; $p<0,001$). Stupanj obrazovanja je negativno i značajno povezan s intenzitetom kontakata sa susjedima ($r_{\tau-b}=-0,220$; $p<0,001$), dok religiozniji ispitanici značajno više kontaktiraju sa susjedima ($r_{\tau-b}=0,295$; $p<0,001$). Osobe u statusu podstanara prijavljuju značajno slabije razvijenu neformalnu društvenost unutar svoga susjedstva ($\varphi=-0,161$; $p=0,003$). Kod osoba sa snažnijom privrženosti susjedstvu primjetna je značajno razvijenija društvenost koju ostvaruju unutar svoga susjedstva ($r_{pb}=0,293$; $p<0,001$). Kod usporedbe triju grupa, obzirom na duljinu boravka u susjedstvu, ustanovljeno je postojanje razlike u učestalosti komuniciranja sa susjedima $\chi^2(2,344)=12,130$; $p=0,002$; Cramerov $V=0,188$; $p=0,002$, dok se ispitanici ne razlikuju u pogledu kontakata sa susjedima obzirom na stanovanje u različitim tipovima stambenih objekata $\chi^2(2,343)=0,872$; $p=0,647$; Cramerov $V=0,050$; $p=0,647$, kao ni u pogledu stanovanja u različitim gradskim zonama $\chi^2(2,344)=2,070$; $p=0,355$; Cramerov $V=0,078$; $p=0,355$.

Za istraživanje strukturne dimenzije SSK, odnosno intenziteta kontakata sa susjedima korištena je binarna logistička regresija. Analizom netipičnih rezultata utvrđeno je kako model ne karakterizira prisutnost takvih rezultata budući da ni jedan od rezultata ne premašuje vrijednost DFBETA veću od 1 te vrijednost studentiziranih rezidua od 4. Box-Tidwellovim testom ukazano je da kontinuirana varijabla dobi ($p=0,144$), kao ni varijabla privrženosti susjedstvu ($p=0,379$) nije nelinearno povezana s *logitom* kriterijske varijable. Regresijskom dijagnostikom utvrđeno je i kako među prediktorskim varijablama nema snažnije multikolinearnosti, budući da najviša vrijednost faktora inflacije varijacije iznosi 1,445, što je ispod granične vrijednosti od 4.

Binarna logistička regresija za intenzitet kontakata sa susjedima je provedena u dva koraka. U prvom koraku analize korištene su četiri kontrolne varijable – spol, dob, obrazovanje i religioznost ispitanika. U drugom koraku su uključeni prediktori iz kvalitativnog istraživanja – vlasništvo nekretnine, privrženost susjedstvu, duljina boravka u susjedstvu te dva prediktora koji se odnose na urbanističko-arhitektonske karakteristike – tip stambenog objekta te tip stambenog područja.

Prvi korak analize, koji uključuje samo kontrolne varijable značajno doprinosi poboljšanju u objašnjenju varijance u odnosu na bazni model bez prediktora ($\chi^2= 60,759$; $p < 0,05$). Neznačajan rezultat Hosmer i Lemeshow testa ($\chi^2= 4,841$; $p > 0,05$) ukazuje na dobru prilagođenost modela podacima. Prema Nagelkerke R^2 korak sa samo kontrolnim varijablama objašnjava oko 22% varijance kriterijske varijable. Uvođenjem prediktora iz kvalitativnog istraživanja u drugom koraku značajno se povećava objašnjenje varijance kriterijske varijable ($\chi^2= 18,154$ $p < 0,05$) te model u cijelosti objašnjava više varijance u odnosu na temeljni model bez prediktora ($\chi^2=78,913$; $p < 0,001$). Nesignifikantan rezultat Hosmer i Lemeshow testa ukazuje na dobru prilagođenost modela podacima ($\chi^2=12,185$; $p > 0,05$). Prema Nagelkerke R^2 model u cijelosti objašnjava oko 28% varijance kriterijske varijable.

Tablica 9.13 prikazuje rezultat binarne logističke regresije za indikator intenziteta kontakata sa susjedima. U drugom koraku modela od kontrolnih varijabli značajnima se pokazuju dob, obrazovanje i religioznost ispitanika. Dob ima zanemarivi pozitivan učinak na intenzitet kontakata. Stupanj obrazovanja ispitanika ima značajan negativan efekt na razvijenost društvenih mreža u susjedstvu, dok je kod religioznosti ispitanika primjetan značajan efekt pozitivnog smjera. Prvi prediktor iz kvalitativnog istraživanja, vlasništvo nekretnine ima

očekivani efekt, no rezultat nema statističku značajnost te se stoga prvu hipotezu (H1) može odbaciti. Drugi prediktor iz kvalitativnog istraživanja, privrženost susjedstvu, ima pozitivan efekt te je rezultat statistički značajan čime se drugu hipotezu (H4) potvrđuje.

Tablica 9.13: Binarna logistička regresija za neformalnu društvenost sa susjedima

Korak 1	Neformalna društvenost			
	β	SE	OR	p
Spol	-,197	,241	,821	,415
Dob	,024	,008	1,025**	,002
Obrazovanje	-,522	,212	,593*	,014
Religioznost	,520	,124	1,682***	<0.001
<i>Omnibus test</i>	60.759 (<0.001)***			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	4.841 (0.774) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.220			
Korak 2				
Spol	-,087	,253	,917	,730
Dob	,019	,009	1,019*	,029
Obrazovanje	-,489	,224	,613*	,029
Religioznost	,467	,130	1,596***	<0.001
Vlasnik	,212	,330	1,236	,520
Privrženost susjedstvu	,175	,054	1,191***	,001
Manje od 10 godina (ref.)				
11 do 20 godina	-,111	,398	,895	,779
Više od 20 godina	,086	,329	1,090	,795
Kuća (ref.)				
Manja zgrada	,455	,408	1,576	,265
Veća zgrada	,586	,360	1,797	,104
Gustoća naseljenosti	-,481	,223	,618*	,031
<i>Omnibus test</i>	18.154 (0.011)*			
<i>Omnibus test (total)</i>	78.913 (<0.001)***			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	12.185 (0.143) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.278			
N	337			

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Kod duljine boravka primjetan je sljedeći obrazac. Osobe koje u susjedstvu stanuju između 11 i 20 godina imaju slabije razvijenu neformalnu društvenost u odnosu na skupinu osoba koja najmanje stanuje u susjedstvu. S druge strane osobe koje su u susjedstvu više od dvadeset

godina imaju zanemarivo veću sklonost participiranja u susjedskim mrežama u usporedbi s osobama koje u susjedstvu borave deset ili manje godina te u odnosu na osobe koje u susjedstvu borave između 11 i 20 godina ($\beta=-0,197$; $SE=354$; $OR=0,821$; $p=0,577$). Pritom ni jedna od razlika u efektu nije statistički značajna te se stoga hipotezu (H7) o pozitivnom efektu duljine boravka u susjedstvu može odbaciti. U konteksta učinaka tipa stambenog objekta, primjetno je kako stanovanje u manjoj višestambenoj zgradi ima pozitivan efekt na susjedске mreže, no pri tom rezultat nije statistički značajan. Stanari većih višestambenih zgrada također pokazuju veću sklonost za komuniciranje sa susjedima u odnosu na stanare obiteljskih kuća, uz statistički neznačajan rezultat. Također, ni između stanara dvaju tipova višestambenih zgrada nema značajne razlike u efektu na neformalnu društvenost ($\beta=-0,131$; $SE=0,387$; eksp. $\beta=0,877$; $p=0,735$), čime je i hipotezu (H10) o nepostojanju učinka tipa stambenog objekta na neformalnu društvenost moguće potvrditi. Naposljetku, prema nalazima kvalitativne studije očekivano je kako neformalna društvenost slabi sa stanovanjem u području veće gustoće naseljenosti. Kako ukazuju rezultati provedene logističke regresije gustoća naseljenosti ima negativan efekt na društvene mreže u susjedstvu pa se stoga posljednja hipoteza (H13) u kontekstu prve dimenzije SSK potvrđuje.

Nakon analize provedene na razini cijelog uzorka provedene su i analize na razini svake od zona zasebno kako bi se ustvrdilo variraju li obrasci prediktora u stambenim područjima koji se uvelike razlikuju s obzirom na urbanističko-arhitektonske karakteristike, odnosno da bi se ispitalo koji prediktori imaju najkonzistentniji efekt na različite domene SSK u različitim tipovima stambenih područja.⁶⁹ U prvoj zoni, području višestambenih zgrada, u drugom koraku analize dob pokazuje zanemariv pozitivan i značajan efekt na komuniciranje sa susjedima (Tablica 9.14). Vlasništvo nekretnine pokazuje pozitivan efekt u usporedbi s podstanarstvom, no rezultat nema statističku značajnost. Privrženost susjedstvu u ovoj se zoni pokazuje značajnim i pozitivnim prediktorom participacije u susjedskim mrežama. Razvijenost neformalnih mreža u susjedstvu stupnjevito opada s duljinom boravka. Najrazvijenije mreže imaju osobe nastanjene u području centra grada manje od deset godina, potom osobe koje žive u susjedstvu između 11 i dvadeset godina, dok najsnažniji negativni efekt ima svrstavanje u skupinu koja u susjedstvu boravi više od 20 godina. No pritom ni jedna od razlika nije statistički

⁶⁹ Kao i kod provedbe analiza na razini opće populacije, provođene su bivarijatne analize te regresijska dijagnostika uz primjenu korekcija, no zbog prostornog ograničenja ti se rezultati ne prikazuju već samo rezultati regresijskih analiza.

značajna.⁷⁰ Valja naglasiti da Hosmer i Lemeshow test, kod ove zone, donosi značajan rezultat te je stoga moguća loša prilagođenost podacima.

Tablica 9.14: Binarna logistička regresija za intenzitet kontakata sa susjedima na razini zona

Prediktor	Intenzitet kontakata sa susjedima								
	Zona 1			Zona 2			Zona 3		
	β	OR	p	β	OR	p	β	OR	p
Korak 1									
Spol (Ž)	-,348	,706	,450	,235	1,265	,512	-,833	,435	,119
Dob	,039	1,040**	,002	,010	1,010	,417	,029	1,030	,121
Obrazovanje	-,360	,697	,369	-,880	,415**	,007	-,233	,792	,626
Religioznost	,383	1,467	,126	,554	1,740**	,003	,786	2,195**	,004
Omnibus test	18.967 (0.001)***			27.577 (<0,001)***			22.144 (<0,001)***		
Hosmer i Lemeshow test	5.539 (0.699) n.s.			4.864 (0.772) n.s.			7.537 (0.480) n.s.		
Nagelkerke pseudo R ²	0.235			0.212			0.322		
Korak 2									
Spol (Ž)	-,238	,788	,649	,222	1,248	,547	-,772	,462	,201
Dob	,048	1,049**	,003	,005	1,005	,732	,019	1,019	,349
Obrazovanje	-,110	,896	,810	-,744	,475*	,025	-,275	,760	,578
Religioznost	,270	1,310	,332	,494	1,638*	,010	,798	2,221**	,008
Vlasnik	,171	1,186	,794	-,123	,884	,792	1,562	4,768	,075
Privrženost susjedstvu	,296	1,344*	,022	,147	1,159*	,045	,187	1,206	,177
Manje od 10 godina (ref.)									
11 do 20 godina	-,696	,499	,417	,660	1,935	,215	-1,284	,277	,213
Više od dvadeset godina	-1,055	,348	,145	,761	2,140	,085	-1,124	,325	,199
Omnibus test (korak 2)	7.523 (0.111) n.s.			8.024 (0.091) n.s.			5.762 (0.218) n.s.		
Omnibus test (total)	26.490 (0.001)***			35.601 (<0,001)***			27.906 (<0,001)***		
Hosmer i Lemeshow test	15.875 (0.44)*			3.509 (0.899) n.s.			8.975 (0.344) n.s.		
Nagelkerke pseudo R ²	0.317			0.268			0.392		
N	98			159			81		

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Prema drugom koraku analize kod druge stambene zone, mješovitom području s obzirom na tip stambenih objekata, obrazovanje ima značajan negativni efekt na neformalnu društvenost, dok religioznost ima značajan i pozitivan efekt. Stanovanje u vlastitoj nekretnini nema statistički značajan rezultat u odnosu na stanovanje u podstanarstvu. Privrženost susjedstvu se i u ovoj zoni pokazuje značajnim i pozitivnim prediktorom veza sa susjedima.

⁷⁰ Razlika između skupne koja najdulje stanuje u susjedstvu te one srednje prema duljini boravka također nije značajna ($\beta = 0,359$; OR=1,432; $p = 0,667$).

Duljina boravka pokazuje pozitivan efekt na susjedske mreže, odnosno, sklonost participaciji u društvenim mrežama raste s duljinom boravka u susjedstvu, no u usporedbi među skupinama jedino se značajnom pokazuje razlika između onih koji žive u susjedstvu dulje od 20 godina i onih koji su u susjedstvu kraće od deset godina i to tek uz razinu sigurnosti od 90%.⁷¹

U trećoj zoni, prema drugom koraku analize, religioznost predstavlja značajan i pozitivan prediktor participacije u susjedskim mrežama. Vlasništvo nekretnine ima pozitivan efekt na neformalnu društvenost, no rezultat je značajan na razini od 90% sigurnosti. Duljina boravka ima negativan efekt i to na način da obje skupine koje su dulje nastanjene u istom susjedstvu pokazuju manju sklonost za komuniciranje sa susjedima, no razlike među skupinama nisu statistički značajne.⁷²

Percepcija susjedske kohezije

Dugi indikator SSK kojega se tematizira u ovom istraživanju je percepcija kohezije susjedstva. Temeljem kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja ustanovljena je prisutnost istih obrazaca koji se odnose na strukturnu dimenziju SSK i kod kognitivne dimenzije, odnosno percepcije susjedske kohezije. Dakle, očekivano je da je vlasništvo nekretnine prvi pozitivni prediktor susjedske kohezije (H2). Potom, očekuje se da snažniji emocionalni odnos povezanosti sa susjedstvom ima pozitivan efekt na percepciju susjedske kohezije (H5). Duljina boravka u susjedstvu prema kvalitativnom istraživanju također ima pozitivan učinak na kognitivnu dimenziju SSK (H8). U kontekstu tipa stambene jedinice, očekuje se da se stanovanje u različitim tipovima stambenog objekta nema efekta na percepciju kohezije susjedstva (H11). Zaključno, očekuje se i da stanovanje u gušće naseljenom području ima značajan negativan efekt na kognitivnu dimenziju SSK (H14).

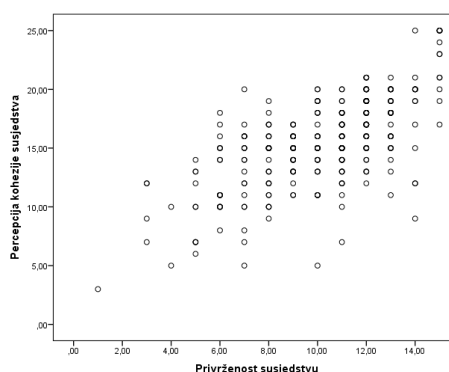
Prema korelacijskoj analizi spol nema bitnu ulogu u objašnjenju razvijenosti kognitivnog aspekta SSK ($r_{pb}=-0,022$; $p=0,696$), dok je kod dobi primjetna značajna, pozitivna korelacija s ovom dimenzijom SSK ($r=0,137$; $p=0,012$). Stupanj obrazovanja nije značajno povezan s percepcijom susjedske kohezije ($r_{\tau-b}=-0,065$; $p=0,150$), dok je religioznost značajno i pozitivno povezana s kognitivnom dimenzijom SSK ($r_{\tau-b}=0,147$; $p=0,001$). Stanovanje u

⁷¹ Razlika između skupine koja boravi u susjedstvu dulje od dvadeset godina i onih koji borave između 11 i 20 godina nije značajna ($\beta = -0,100$; eksp. $\beta = 0,904$; $p=0,833$).

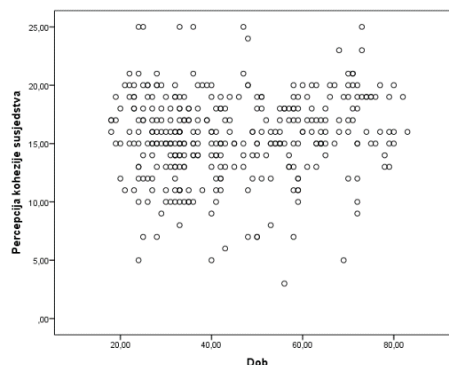
⁷² Parametri u usporedbi skupine koja boravi između 11 i 20 godina u usporedbi s najdulje naseljenima u susjedstvu iznose: $\beta = -0,160$; eksp. $\beta = 0,852$; $p=0,836$.

podstanarstvu je značajno te negativno korelirano s kognitivnim SSK ($r_{pb}=-0,177$; $p=0,001$), dok privrženost susjedstvu značajno i pozitivno korelira s percepcijom kohezije susjedstva ($r=0,464$; $p=0,0001$). Analizom varijance utvrđeno je postojanje značajne razlike između triju grupa s obzirom na duljinu boravka u susjedstvu ($F=3,310$; $p=0,038$) u kontekstu ovog indikatora SK, a među stanovnicima različitih tipova stambenih objekata također je utvrđeno postojanje značajnih razlika ($F=7,873$; $p<0,001$). Analiza varijance ukazuje i na to da se stanovnici različitih tipova stambenih područja značajno razlikuju u pogledu percepcije susjedske kohezije ($F=6,263$; $p=0,002$).

Za istraživanje odrednica percepcije kohezije u susjedstvu korištena je višestruka linearna regresijska analiza. Regresijskom dijagnostikom utvrđeno je da model ne karakterizira prisutnost netipičnih rezultata (maksimum Mah. = 19,68; $p= 0.0199$). Regresijski model ne karakterizira ni snažnija multikolinearnost budući da najviša vrijednost faktora inflacije varijacije iznosi 1,855. Također, dijagramom raspršenja utvrđeno je da veze između zavisne varijable te kontinuiranih nezavisnih varijabli nemaju krivolinijsku povezanost (Prikaz 16.2 i prikaz 16.3).

Prikaz 16.2. Dijagram raspršenja za varijable privrženosti susjedstvu i percepcije susjedske kohezije

Prikaz 16.3. Dijagram raspršenja za varijable dobi i percepcije susjedske kohezije

U prvom koraku analize korištene su četiri kontrolne varijable (spol, dob, obrazovanje i religioznost ispitanika). Prvi korak analize objašnjava oko 4% varijance na kriterijskoj varijabli te donosi značajno poboljšanje objašnjene varijance u odnosu na bazni model bez prediktora ($F=3,143$; $p<0,05$). Uvođenjem prediktora iz kvalitativnog istraživanja dolazi do značajnog porasta u objašnjenju varijance u odnosu na korak s kontrolnim varijablama ($F=41,495$; $p<0,001$) te drugi korak donosi dodatnih oko 45% objašnjenja varijance na kriterijskoj varijabli, čime ukupni udio objašnjene varijance indikatora percepcije kohezije u susjedstvu iznosi oko 49%. Tablica 9.15 donosi rezultate za oba koraka regresijske analize provedene na cjelokupnom uzorku. U drugom koraku analize se nijedna od kontrolnih varijabli ne pokazuje značajnom u objašnjenju razina percipirane susjedske kohezije. Življenje u podstanarstvu ima negativan efekt na kognitivnu dimenziju SSK, uz nalaz značajan tek na razini od 90% sigurnosti te se stoga hipotezu o efektu vlasništva nekretnine (H2) odbacuje. Drugi prediktor, privrženost susjedstvu, pokazuje očekivani smjer efekta uz visoku razinu značajnosti te se stoga druga hipoteza (H5) u kontekstu ove dimenzije SSK potvrđuje. Duljina boravka u susjedstvu ima negativan efekt na percepciju kohezije u susjedstvu te je uz to razlika kod usporedbe ispitanika koji u susjedstvu žive više od dvadeset godina naspram ispitanika koji u istom susjedstvu žive manje od 10 godina statistički značajna, slijedom čega se hipotezu o pozitivnom učinku duljine boravka u susjedstvu (H8) može odbaciti. Kod tipa stambenog objekta primjetno je kako stanovanje u manjoj višestambenoj zgradi nema značajan efekt na percepciju susjedske kohezije u usporedbi sa stanovanjem u obiteljskoj kući. Također, stanovanje u većoj višestambenoj zgradi nema značajan negativan efekt u usporedbi sa stanovanjem u obiteljskoj kući, kao ni u usporedbi s manjom višestambenom zgradom ($\beta = -0,034$; $SE=0,451$; stand. $\beta = -0,004$; $p=0,939$) pa je stoga moguće potvrditi i hipotezu o nepostojanju utjecaja tipa stambenog objekta na percepciju kohezije susjedstva (H11).

Tablica 9.15. Linearna regresijska analiza za percepciju kohezije susjedstvu

Percepcija kohezije susjedstva				
	B	SE	β	p
Korak 1				
Spol	-,223	,392	-,031	,569
Dob	,005	,013	,023	,702
Obrazovanje	-,529	,335	-,091	,116
Religioznost	,469	,200	,134*	,020
R^2	0.36 (F=3.143)*			
Korak 2				
Spol	,327	,294	,045	,266
Dob	-,007	,010	-,033	,487
Obrazovanje	,204	,255	,035	,426
Religioznost	,072	,151	,021	,633
Vlasnik	,718	,394	,082	,070
Privrženost susjedstvu	,965	,060	,700***	<0.005
Manje od 10 godina (ref.)				
11-20 godina	-,505	,464	-,055	,277
Više od 20 godina	-,938	,391	-,129*	,017
Kuća (ref.)				
Manja zgrada	-,046	,474	-,005	,922
Veća zgrada	-,059	,413	-,007	,886
Gustoća naseljenosti	-,796	,252	-,160**	,002
ΔR^2	0.452 (F=41.495)***			
R^2 (ANOVA-total)	0.488 (F=28.513)***			
N	343			

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Zaključno, stanovanje u području veće gustoće naseljenosti ima značajan i negativan efekt na percepciju kohezije u susjedstvu te se stoga posljednja hipoteza u kontekstu ove dimenzije SSK potvrđuje (H14).

U prvoj zoni nijedna od kontrolnih varijabli nema statistički značajan efekt na kognitivni SSK (Tablica 9.16). Vlasništvo nekretnine ima očekivan efekt na kognitivni SSK, no rezultat nema statističku značajnost. Privrženost susjedstvu ima pozitivan efekt, uz statistički značajan

rezultat. Duljina boravka pokazuje obrnuti smjer efekta u odnosu na onaj izrečen u generalnoj hipotezi uz statistički neznačajne razlike u usporedbi svih skupina.⁷³

Tablica 9.16. Linearne regresijske analize za percepciju kohezije susjedstva na razini zona

Prediktor	Percepcija susjedske kohezije								
	Zona 1			Zona 2			Zona 3		
	B	β	p	B	β	p	B	β	p
Korak 1									
Spol (Ž)	-,193	-,027	,798	,293	,040	,619	-1,254	-,185	,090
Dob	-,009	-,045	,680	,025	,114	,236	,021	,100	,425
Obrazovanje	-1,006	-,164	,113	-,010	-,002	,984	-,442	-,083	,515
Religioznost	,401	,107	,318	,288	,083	,337	,669	,214	,076
Religioznost	-,193	-,027	,798	,293	,040	,619	-1,254	-,185	,090
R^2	0.37 (0.901) n.s.			0.027 (F=1.059) n.s.			0.125 (F=2.745)*		
Korak 2									
Spol (Ž)	,168	,023	,800	,244	,034	,556	,395	,058	,498
Dob	-,013	-,065	,524	-,002	-,009	,895	-,008	-,038	,700
Obrazovanje	,205	,033	,718	,630	,110	,088	-,560	-,105	,271
Religioznost	,213	,057	,539	-,097	-,028	,651	-,070	-,022	,813
Vlasnik	,503	,063	,556	,900	,102	,094	,888	,096	,289
Privrženost susjedstvu	,888	,625***	<0.001	1,026	,748***	<0.001	1,006	,781***	<0.001
Manje od 10 godina (ref.)									
11 do 20 godina	-,613	-,066	,566	-,200	-,022	,740	-,728	-,081	,455
Više od dvadeset godina	-1,276	-,176	,162	-,422	-,058	,412	-1,157	-,165	,168
ΔR^2	0.326 (F=11.539)***			0.506 (F=40.950)***			0.429 (F=17.559)***		
R^2 (ANOVA-total)	0.363 (F=6.422)***			0.533 (F=21.551)***			0.554 (F=65.397)***		
N	101			161			82		

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Druga zona ukazuje također kako nijedna od kontrolnih varijabli značajno ne pridonosi objašnjenju varijance na kriterijskoj varijabli. Vlasništvo nekretnine pokazuje pozitivan efekt na percepciju kohezije u susjedstvu, no rezultat je značajan tek uz 90% sigurnosti. Privrženost susjedstvu ima značajan i pozitivan efekt na kognitivni SSK i u ovoj zoni. Slično kao i u području višestambenih zgrada, percepcija kohezije susjedstva opada s duljinom boravka, no razlike među grupama nisu statistički značajne.⁷⁴ Ni u trećoj zoni nijedna od kontrolnih varijabli značajno ne doprinosi objašnjenju protumačene varijance. Vlasništvo nekretnine i u ovoj zoni

⁷³ U ponovljenoj analizi sa skupinom najdulje nastanjenih ispitanika kao referentnom skupinom parametri za srednju skupinu iznose: $\beta = 0,699$; $\beta = 0,072$; $p = 0,483$.

⁷⁴ U ponovljenoj analizi sa skupinom najdulje nastanjenih ispitanika kao referentnom skupinom parametri za srednju skupinu iznose: $\beta = 0,224$; $\beta = 0,025$; $p = 0,679$.

pokazuje pozitivan efekt, no rezultat nema statističku značajnost. I u području obiteljskih kuća privrženost susjedstvu je značajan i pozitivan prediktor percipirane kohezije u susjedstvu. Dulje stanovanje u susjedstvu i u trećoj zoni ima negativan efekt na kognitivni SSK uz statistički neznačajne razlike među grupama.⁷⁵

Susjedski angažman

Kod indikatora individualnog angažmana u susjedstvu očekuje se da prva tri prediktora iz kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja, vlasništvo nekretnine, privrženost susjedstvu i duljina boravka imaju pozitivan efekt na individualna dobročinstva u susjedstvu (H3, H6 i H9). Za tip stambenog objekta ne očekuje se značajan efekt na ovaj oblik aktivnog zalaganja za dobrobit susjedstva (H12). Naposljetku očekivano je i da stanovanje u području veće gustoće naseljenosti ima negativan efekt na individualni angažman u susjedstvu (H15).

Prema korelacijskoj analizi muškarci i žene ne razlikuju se značajno u individualnom obliku susjedskog angažmana ($\phi = -0,089$; $p = 0,098$). Stariji ispitanici skloniji su individualnom angažmanu u susjedstvu i nalaz je vrlo blizu granice konvencionalne razine statističke značajnosti ($r_{pb} = 0,105$; $p = 0,051$). Između stupnja obrazovanja ispitanika i pomaganja susjedima nema značajne povezanosti ($r_{\tau-b} = -0,083$; $p = 0,109$), dok je religioznost slabo i pozitivno povezana sa susjedskim angažmanom ($r_{\tau-b} = 0,097$; $p = 0,050$). Stanovanje u podstanarskom stanu značajno i negativno korelira s ovim oblikom građanskog angažmana ($r_{\tau-b} = -0,120$; $p = 0,025$). Privrženost susjedstvu pozitivno je i značajno, povezana sa susjedskim angažmanom ($r_{pb} = 0,268$; $p = 0,0001$). Hi-kvadrat testom utvrđene su razlike među grupama s različitim duljinom boravka u susjedstvu s obzirom na prijavljivanje pomaganja susjedima $\chi^2(2,347) = 8,353$, $p = 0,015$. Sklonost pomaganju susjedima se ne razlikuje kod stanovnika različitih tipova stambenih objekata $\chi^2(2,346) = 0,007$, $p = 0,997$; Cramerov V = 0,004, $p = 0,997$. Zaključno, sklonost pomaganju susjedima se ne razlikuje ni kod stanovnika različitih tipova stambenih područja $\chi^2(2,347) = 4,191$, $p = 0,123$; Cramerov V = 0,110, $p = 0,123$.

Regresijska dijagnostika ukazala je na to da model kojim se istražuju odrednice angažmana u susjedstvu ne karakteriziraju netipični rezultati, budući da su DFBETA vrijednosti kao i studentizirane rezidue niže od referentnih okvira. Također, ni multikolinearnost nije prisutna u modelu, budući da najviša vrijednost faktora inflacije varijacije iznosi 1,490, što je

⁷⁵U ponovljenoj analizi sa skupinom najdulje nastanjenih ispitanika kao referentnom skupinom parametri za srednju skupinu iznose: $\beta = 0,429$; $\beta = 0,048$; $p = 0,567$.

osjetno ispod granične vrijednosti od 4. Box Tidwellovim testom također je utvrđeno da numerička varijabla dobi ($p=0,154$) kao ni druga numerička varijabla privrženost susjedstvu ($p=0,885$) nisu nelinearno povezane s *logitom* kriterijske varijable

U prvom koraku analize uvedene su kontrolne varijable (spol, dob, obrazovanje i religioznost). Drugi korak uključuje pet prediktora korištenih i u ranijim regresijskim modelima. Prvi korak analize ne donosi značajan porast u udjelu objašnjene varijance kriterijske varijable u odnosu na bazni model bez prediktora ($\chi^2= 8,090$; $p>0,05$). Nesignifikantan rezultat Hosmer i Lemeshow testa ($\chi^2= 8,412$; $p > 0,05$) pokazuje da je model dobro prilagođen podacima. Prema Nagelkerke R^2 prvi korak analize, koji uključuje kontrolne varijable, objašnjava tek oko 3% varijance kriterijske varijable. Uvođenjem prediktora iz kvalitativnog istraživanja dolazi do značajnog porasta u količini objašnjene varijance na kriterijskoj varijabli ($\chi^2= 24,714$; $p =0,001$) u odnosu na korak sa samo kontrolnim varijablama te model u cijelosti objašnjava značajno više varijance u odnosu na temeljni model bez prediktora ($\chi^2=32, 804$; $p = 0,001$). Rezultat Hosmer i Lemeshow testa ukazuje na to da je model dobro prilagođen podacima ($\chi^2=8,126$; $p>0,05$). Udio objašnjene varijance nakon uvođenja prediktora u drugom koraku raste na oko 13%. Kako pokazuju rezultati u tablici 9.17 u drugom koraku analize ni jedna od kontrolnih varijabli se ne pokazuje značajnom. Prvi prediktor iz kvalitativnog istraživanja – vlasništvo nekretnine ima očekivani smjer efekta, no rezultat nije statistički značajan te se stoga prvu hipotezu u kontekstu individualnog angažmana može odbaciti (H3). Privrženost susjedstvu se kao i u prethodnim modelima pokazuje kao značajan i pozitivan prediktor ovog indikatora SSK, te se hipoteza (H6) o pozitivnom efektu privrženosti susjedstvu potvrđuje. Duljina boravka u susjedstvu pokazuje očekivani smjer efekta, no u usporedbi se stanovnici koji u susjedstvu žive između 10 i 20 godina te ispitanici koji žive u susjedstvu duže od 20 godina značajno se ne razlikuju od onih koji u susjedstvu žive manje od 10 godina. U ponovljenoj analizi s ispitanicima koji žive u susjedstvu više od 20 godina kao referentnom kategorijom, također je primjetno kako nema značajnih razlika u efektu između njih i onih koji u susjedstvu žive između 11 i 20 godina ($\beta =-0,329$; $SE=0,346$; eksp. $\beta = 0,720$; $p=0,342$) te se stoga hipoteza o pozitivnom učinku duljine boravka (H9) može odbaciti. Stanovnici višestambenih zgrada manje su skloni pružanju pomoći susjedima u usporedbi sa stanovnicima kuća, no efekti nemaju statističku značajnost. Također i stanovnici manjih višestambenih zgrada skloniji su individualnom pomaganju susjedima u odnosu na stanovnike velikih stambenih zgrada no rezultat također nema statističku značajnost ($B= 0,267$; $SE=0,401$;

eksp. $B=1,306$; $p=0,506$) te se stoga hipotezu o nepostojanju učinka stambenog objekta na angažman u susjedstvu potvrđuje (H12). Naposljetku, stanovanje u području veće gustoće naseljenosti ima značajan učinak na individualni angažman u susjedstvu, no efekt je suprotan od očekivanog te se stoga hipotezu (H15) odbacuje.

Tablica 9.17. Binarna logistička regresija za indikator angažmana u susjedstvu

Korak 1	Angažman u susjedstvu			
	β	SE	OR	p
Spol	-,308	,240	,735	,199
Dob	,008	,008	1,008	,331
Obrazovanje	-,158	,207	,854	,446
Religioznost	,164	,122	1,179	,177
<i>Omnibus test</i>	8.090 (0.098) n.s.			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	8,412 (0.394) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.033			
Korak 2				
Spol	-,183	,253	,833	,469
Dob	-,002	,009	,998	,799
Obrazovanje	-,073	,221	,930	,741
Religioznost	,103	,130	1,109	,427
Vlasnik	,339	,322	1,403	,294
Privrženost susjedstvu	,175	,052	1,191***	,001
Manje od 10 godina (ref.)				
11 do 20 godina	,035	,385	1,035	,928
Više od 20 godina	,363	,326	1,438	,265
Kuća (ref.)				
Manja zgrada	-,092	,413	,912	,823
Veća zgrada	-,359	,357	,698	,314
Gustoća naseljenosti	,497	,220	1,644*	,024
<i>Omnibus test</i>	24.714 (0.001)***			
<i>Omnibus test (total)</i>	32.804 (0.001)***			
<i>Hosmer i Lemeshow test</i>	8.126 (0.421) n.s.			
<i>Nagelkerke pseudo R²</i>	0.130			
N			339	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

U drugom koraku analize kod prve stambene zone, vlasništvo nekretnine ima pozitivan efekt na dobročinstva u susjedstvu, no rezultat nije značajan. Privrženost susjedstvu također

ima pozitivan efekt na angažman u susjedstvu, no ni ovaj rezultat nema statističku značajnost. Duljina boravka ima ponešto složeniji efekt. Naime, osobe koje stanuju u susjedstvu između 11 i 20 godina manje su sklone pomaganju susjedima u odnosu na one koji žive u susjedstvu deset ili manje godina, dok su osobe nastanjene u istom susjedstvu više od dvadeset godina sklonije pomaganju susjedima od prve kategorije ispitanika, onih koji manje od desetljeća žive u nekom susjedstvu, pri čemu razlike nisu statistički značajne. Osobe koje u susjedstvu žive više od 20 godina sklonije su pomaganju susjedima od onih koji u susjedstvu žive između 11 i 20 godina, no razlika je značajna tek uz razinu od 90% sigurnosti ($\beta=-1,462$; eksp. $\beta =0,232$; $p=0,098$).

U drugoj zoni, u drugom koraku logističke regresije, obrazovanje se pokazuje značajnim i negativnim prediktorom dobročinstava u susjedstvu. Vlasništvo nekretnine ima pozitivan efekt na pružanje usluga susjedima, no rezultat nije značajan. Privrženost susjedstvu također ukazuje na pozitivni smjer efekta, no rezultat je značajan tek uz razinu sigurnosti od 90%. Kod duljine boravka u susjedstvu primjetno je kako su osobe koje u susjedstvu stanuju između 11 i 20 godina najsklonije pomaganju susjedima, a potom osobe koje najdulje stanuju u susjedstvima druge zone. No pri tom razlike u efektima između svih triju skupina nemaju statističku značajnost.⁷⁶

U zoni obiteljskih kuća, vlasništvo nekretnine ima značajan i pozitivan efekt na dobročinstva u susjedstvu. Drugi prediktor iz kvalitativnog istraživanja, privrženost susjedstvu, također se pokazuje značajnim i pozitivnim čimbenikom angažmana u susjedstvu. Duljina boravka ukazuje na ponešto drukčiji obrazac u odnosu na prve dvije zone, a to je da su osobe koje najmanje stanuju u susjedstvu najsklonije pomaganju susjedima. Osobe koje se uvrštavaju u srednju skupinu s obzirom na duljinu boravka, najmanje su sklone pružanju usluga susjedima. No razlike efekata u usporedbi između svih triju skupina nisu statistički značajne.⁷⁷

⁷⁶U ponovljenoj analizi pokazuje se da efekt stanovanja u susjedstvu dvadeset ili dulje godina nije značajan u usporedbi sa srednjom skupinom ($\beta =0,171$; eksp. $\beta =1,186$; $p=0,742$).

⁷⁷U ponovljenoj analizi pokazuje se da efekt stanovanja u susjedstvu dvadeset ili dulje godina nije značajan u usporedbi sa srednjom skupinom ($\beta =-0,690$; eksp. $\beta =0,502$; $p=0,335$).

Tablica 9.18: Binarna logistička regresija za indikator angažmana u susjedstvu na razini zona

Prediktor	Angažman u susjedstvu								
	Zona 1			Zona 2			Zona 3		
	β	OR	p	β	OR	p	β	OR	p
Korak 1									
Spol (Ž)	-1,523	,218**	,009	,623	1,865	,092	-,895	,409	,061
Dob	,010	1,010	,507	,001	1,001	,956	,012	1,012	,505
Obrazovanje	,120	1,128	,779	-,893	,409**	,008	,476	1,610	,293
Religioznost	,366	1,442	,207	,434	1,543*	,020	,021	1,021	,932
Omnibus test	9.805 (0.044)*			17.666 (0.001)***			5.254 (0.262) n.s.		
Hosmer i Lemeshow test	6.794 (0.559) n.s.			4.149 (0.843) n.s.			5.305 (0.725) n.s.		
Nagelkerke pseudo R ²	0.146			0.145			0.085		
Korak 2									
Spol (Ž)	-1,112	,329	,084	,605	1,832	,109	-,437	,646	,432
Dob	-,011	,989	,547	-,002	,998	,865	-,006	,994	,762
Obrazovanje	,158	1,171	,756	-,763	,466*	,027	,417	1,517	,405
Religioznost	,432	1,540	,185	,362	1,436	,063	-,231	,794	,430
Vlasnik	,949	2,583	,184	-,263	,769	,574	1,642	5,163*	,040
Privrženost susjedstvu	,172	1,188	,202	,138	1,147	,061	,306	1,358*	,019
Manje od 10 godina (ref.)									
11 do 20 godina	-,822	,440	,356	,678	1,971	,215	-1,413	,243	,144
Više od dvadeset godina	,640	1,897	,434	,508	1,662	,246	-,724	,485	,376
Omnibus test (korak 2)	9.443 (0.051) n.s.			5.999 (0.199) n.s.			12.430 (0.014)*		
Omnibus test (total)	19.248 (0.014)*			23.665 (0.003)**			17.685 (0.24)*		
Hosmer i Lemeshow test	8.699 (0.555) n.s.			14.698 (0.065) n.s.			05.553 (0.697) n.s.		
Nagelkerke pseudo R ²	0.274			0.191			0.265		
N	97			160			82		

* $p < 0,05$; ** $0,01$; *** $p < 0,001$

9.3.1.2.4. Testiranje Putnamove teorije SK za model susjedstva

U prošlom dijelu disertacije koji tematizira NSK zadarskog stanovništva pokazalo se da je Putnamova teorija SK većim dijelom potvrđena, odnosno većina indikatora NSK pokazuje pozitivnu međusobnu korelaciju. Kada je riječ o SSK, može se konstatirati da je Putnamova teorija SK prema rezultatima korelacijske analize u potpunosti potvrđena. Kako ukazuju rezultati tablice 9.19 svi indikatora SK međusobno su značajno te pozitivno povezani.

Tablica 9.19: Korelacijska matrica za indikatore SSK na razini cjelokupnog uzorka

	I	II	III
I. Neformalne mreže	1		
II. Percepcija kohezije	0.257 (p<0,001)***	1	
III. Susjedski angažman	0.213 (p<0,001)***	0.193 (p<0,001)***	1

Zadebljani brojevi pokazuju statistički značajne korelacije među varijablama; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Teoriju SSK potom se testiralo na razini svake od zona, kako bi se utvrdilo razlikuje li se akumulacija sastavnica SSK u različitim područjima, strukturiranima od različitih tipova stambenih objekata, odnosno u područjima koja imaju nekoliko bitnih različitih karakteristika kako je i izloženo na početku ovoga dijela poglavlja. Kako ukazuju rezultati u tablici 9.20 teorija SK se u prvoj zoni također potvrđuje u potpunosti.

Tablica 9.20. Korelacijska matrica indikatora SSK u prvoj stambenoj zoni

Zona 1			
	I	II	III
I. Neformalne mreže	1		
II. Percepcija kohezije	0.220 (0.012)*	1	
III. Individualni angažman	0.229 (0,022)*	0.223 (0.010)*	1

Zadebljani brojevi pokazuju statistički značajne korelacije među varijablama; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

U drugoj zoni, kako ukazuju rezultati prikazani u tablici 9.21, Putnamova teorija se u najvećoj mjeri potvrđuje. Pri tom je primjetno kako postoji pozitivna povezanost između neformalnih društvenih veza i percepcije kohezije u susjedstvu uz rezultat vrlo blizu konvencionalne razine statističke značajnosti od 95%, no rezultat je značajan tek na razini sigurnosti od 90%.

Tablica 9.21: Korelacijska matrica indikatora SSK u drugoj stambenoj zoni

Zona 2			
	I	II	III
I. Neformalne mreže	1		
II. Percepcija kohezije	0.151 (0.056)	1	
III. Individualni angažman	0.218 (0.005)**	0.152 (0.024)*	1

Zadebljani brojevi pokazuju statistički značajne korelacije među varijablama; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

U trećoj zoni se, kao i u prvoj zoni, te kao i na razini cjelokupnog uzorka, također pokazuje kako je Putnamova teorija SSK u potpunosti potvrđena (Tablica 9.22).

Tablica 9.22. Korelacijska matrica indikatora SSK u trećoj stambenoj zoni

Zona 3			
	I	II	III
I. Neformalne mreže	1		
II. Percepcija kohezije	0.370 (0.001)***	1	
III. Individualni angažman	0.228 (0.040)*	0.180 (0.001)**	1

Zadebljani brojevi pokazuju statistički značajne korelacije među varijablama; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

9.3.1.2.5. Zaključak

Na temelju kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja nijedna od varijabli koje se u kvantitativnim istraživanjima često koriste kao kontrolne varijable kod istraživanja SK na razini susjedstva nije prepoznata kao relevantna u kontekstu formiranja SSK. Ipak, kako su rezultati kvantitativnog dijela adaptivno-teorijskog istraživanja pokazali, dob, obrazovanje i religioznost imaju bitne učinke po akumulaciju SSK. Religioznost je pozitivni prediktor intenziteta kontakata sa susjedima (*usp.* Putnam i Campbell 2010, Weaver 2011; Lewis, MacGregor i Putnam 2013). Dob ima slab, ali statistički značajan pozitivan efekt na razvijenost neformalnih veza ispitanika sa žiteljima susjedstva. Pozitivni učinak dobi na tu dimenziju SSK često pronalaze i druga istraživanja SSK (Levitein-Reid i Matthew 2017; Dekker 2007; Ziersch i sur., 2005; Hoogebrugge i Burger 2018; Humprey i Dineen 2007; Lancee i Dronkees 2009;

Van der Berg i sur., 2015; De Donder i sur., 2012; Lee i sur., 2017). Iako se radi o slabom efektu, ovaj nalaz potrebno je prokomentirati nešto detaljnije, budući da, kako je ukazalo istraživanje NSK, dob ima negativan efekt na neformalnu društvenost na toj razini SK. Razvijeniju neformalnu društvenost u susjedstvu starijih osoba može se pripisati dvama razlozima. Kod mlađih umirovljenika s raskidom radnog odnosa dolazi do opadanja niza društvenih veza koje su do tog trenutka bile ostvarivane u poslovnom okruženju. Intenzifikacija veza u susjedstvu kod te skupine nerijetko predstavlja vid kompenzacije društvenosti za gubitak društvenosti ostvarivane u poslovnom okruženju (Oh i Kim 2009). Pored toga, starije osobe su zbog fizičkih razloga više vezane uz susjedstvo te stoga više komuniciraju s osobama iz stambenog područja, dok su uz to i zbog fizičkih razloga više zavisne o pomoći koju pružaju susjedi (Van der Berg i sur., 2015; Grams, Root i Wilson 2006). Obrazovanje je prema nalazima ovog istraživanja negativni prediktor kontakata sa susjedima, a na to da se viši stupanj obrazovanja nepovoljno očituje na strukturnu dimenziju SSK ukazuju i neka druga istraživanja (Dekker 2007; Hoogebrugge i Burger 2018), dok i jedno istraživanje provedeno na nacionalnom reprezentativnom uzorku hrvatskih ispitanika pokazuje kako je intenzitet odnosa sa susjedima slabije razvijen kod visokoobrazovanih osoba (Miletić 2015). To se može također objasniti dvama razlozima. Prvo, takav nalaz je moguće protumačiti kao odraz načina na koji se kod obrazovanih društvenih aktera razrješava antagonizam između tržišta kao makro-sistenskog procesa i susjedstva kao lokalnog oblika društvene integracije. Naime, u literaturi je prisutno shvaćanje kako postoji napetost između tržišta i snažnih lokalnih veza. Tržište nastoji privući ekonomski najefikasnije pojedince te ekonomskim nagradama osigurati njihovu integraciju u ekonomske organizacije s ciljem povećanja produktivnosti tih organizacija, dok snažnije lokalne veze predstavljaju proces suprotan tim tendencijama (Alesina i sur., 2015). U perspektivni društvenih aktera takvi procesi se odražavaju kroz napetost između privrženosti tržištu rada i privrženosti susjedstvu (Pinkster 2007). Budući da su susjedske mreže često strukturirane od umirovljenika i drugog radno neaktivnog stanovništva, obrazovanije individue, koje imaju veću mogućnost vertikalne mobilnosti, manje participiraju u takvim vezama te se odlučuju za manje lokalno-vezane odnose koji mogu doprinijeti njihovu poslovnom napredovanju i materijalnom probitku (Van Bergeijk, Bolt i Van Kempen 2008; Hoogebrugge i Burger 2018; Lewicka 2005; Dekker i Bolt 2005; Li, Mao i Du 2018). Pored toga, osobe koje imaju viši postignuti stupanj obrazovanja nerijetko imaju i veću sklonost k potrošnji rafiniranijih kulturnih i uopće društvenih sadržaja (Glaeser i Gottlieb 2006: 1292; Hodgkin

2011; Gong, Japzon i Chen 2008), te je stoga moguće pretpostaviti kako te osobe više participiraju u vezama koje nisu lokalno zasnovane već društvenost ostvaruju na lokacijama na kojima postoje takvi sadržaji. Takvi procesi razvidni su i kod usporedbe obrazaca društvenosti u trima zonama. Naime, samo u drugoj zoni obrazovanje ima negativan učinak na razvijenost susjedskih veza. To se može objasniti time što je u prvoj zoni najviše kulturnih i zabavnih sadržaja kojima gravitiraju obrazovane osobe, pri čemu veće participiranje u takvim sadržajima potiče i veće izlaganje, te time i veće kontakte sa susjedima. S druge strane osobe u drugoj zoni s relativnom malim troškovima dnevne mobilnosti mogu participirati u sadržajima unutar prve zone te stoga i manje vremena provode u svom području stanovanja. Obrazovanije osobe u trećoj zoni s druge strane imaju nešto veće financijske i vremenske troškove učestale mobilnosti pa stoga dio slobodnog vremena ipak odlučuju provoditi s osobama u blizini neposrednog područja stanovanja, što dijelom amortizira učinak obrazovanja na intenzitet neformalne društvenosti u susjedstvu kod stanovnika ove zone.

Prvi prediktor iz kvalitativne adaptivno-teorijske studije, vlasništvo nekretnine, generalno nema bitnih efekata na razine SSK. Kao jedan od temeljnih procesa zbog kojega vlasništvo nekretnine ima pozitivne učinke po izgradnju SSK u literaturi se navodi to što relokacija društvenim akterima koji stanuju u vlastitoj nekretnini donosi niz visokih vremenskih i financijskih troškova. Nekretnina u kojoj stanuju nakon određenog vremena gubi na cijeni te se stoga kod kupnje nove pojavljuje problem dodatnog troška koji proizlazi iz razlike u cijenama između aktualne i nove nekretnine. Uz to, sam proces preseljenja sa sobom donosi određene troškove, dok i integracija u novo susjedstvo donosi niz socijalnih troškova vezanih za izgradnju novih veza i gubitak onih koje postoje na aktualnoj lokaciji. Stoga vlasnici nekretnina nastoje izbjeći takve troškove te ulaganjem u odnose sa susjedima „povećavaju potencijalne benefite od ekvilibrija u kojem ljudi pomažu jedni drugima“ u području u kojem već posjeduju nekretninu (Hilber 2010: 419; Leviten-Reid i Matthew 2017; Di Pasquale i Glaeser 1999). No prema ovom istraživanju vlasništvo nekretnine jedino je snažni pozitivni prediktor angažmana u susjedstvu u zoni obiteljskih kuća. Razlog zbog kojega je vlasništvo nekretnine bitno kod pomaganja susjedima samo u ovoj zoni može se pripisati načinu na koji je skrb za objekte organizirana kod različitih tipova stambenih objekata. U višestambenim zgradama velik dio skrbi za objekte je u nadležnosti privatnih tvrtki te se rješavanje problema vezanih za objekt plaća sredstvima pričuve i slično, dok vlasnici obiteljskih kuća sami skrbe za vlastite objekte (Glaeser i Sacerdote 2000: 2). Za razliku od vlasnika višestambenih objekata,

kakvi su prisutni u prvoj i drugoj zoni i kakvi ne zahtijevaju dodatne investicije u SSK, vlasnici obiteljskih kuća nastoje ulaganjima u društvene odnose sa susjedima osigurati podršku koja može biti potrebna između ostaloga i kod skrbi i održavanja vlastitog stambenog objekta ili područja okućnice.

Na temelju kvalitativnog istraživanja očekivano je i da je dulje vrijeme stanovanja u susjedstvu poticajno za izgradnju SSK. No kako ukazuju rezultati kvantitativnog istraživanja duljina boravka u susjedstvu ne samo da nije pozitivni prediktor različitih aspekata SSK, nego i kod percepcije kohezije predstavlja negativni prediktor pa tako osobe koje u nekom susjedstvu stanuju dulje od dvadeset godina imaju slabije razvijen kognitivni aspekt SSK od onih koji su u nekom susjedstvu manje od 10 godina. Integracija osoba na određenom stambenom području zahtijeva vrijeme. No često linearni porast vremena provedenog živeći u nekom susjedstvu ne prati i razvijeniji SSK. Dobro objašnjenje razloga zbog kojih porast vremena provedenog u susjedstvu ne donosi nužno i razvijeniji SSK elaborirano je u teorijama životnog puta. Naime, dulji boravak u susjedstvu često rezultira snažnijom integracijom individua u susjedstvo. No tijekom života preferencije za određene sadržaje i životni ciljevi se nerijetko mijenjaju ili se kod individua razvija potreba za zasnivanjem vlastite obitelji. Takvi procesi mogu rezultirati potrebom za relokacijom ili ostvarenjem društvenosti izvan susjedstva, a to posljedično može rezultirati i smanjenim ulaganjem u aktualno susjedstvo (Li i sur., 2018; Sharp i Warner 2018; Clark i Coulter 2015; Bailey i sur., 2013). Također, jedan od razloga zbog kojeg osobe koje najdulje borave u susjedstvu nemaju i najrazvijeniji SSK može biti i to što novopridošlice nerijetko imaju vrlo razvijen SSK. Kleinhaus i suradnici (2007) pronalaze u jednoj studiji rotterdamskih četvrti, kako je u nekim slučajevima SK novopridošlica vrlo razvijen, posebno kod stanovnika koji useljavaju u novoizgrađene višestambene objekte. Zanimljiv je i nalaz da osobe koje su dulje u susjedstvu imaju značajno slabije razvijenu percepciju susjedske kohezije. Taj nalaz se može objasniti i time što su osobe koje dulje žive u nekom susjedstvu nerijetko i starije osobe. Kako ističu Mohnen i suradnici (2015: 202) kod starijih osoba percepcija aktualne kohezije susjedstva oblikovana je kroz usporedbu sa susjedstvom kakvo postoji u njihovim nostalgičnim sjećanjima i koje je u tim sjećanjima bilo mnogo kohezivnije.

Za emocionalnu povezanost sa susjedstvom je očekivano da ima pozitivne učinke na sve dimenzije SSK. Privrženost susjedstvu se u ovom istraživanju pokazala kao najkonzistentniji prediktor SSK, koji ne samo da ima pozitivne učinke na sve domene SSK, nego i ima poprilično konzistentne učinke na akumulaciju SSK u različitim stambenim zonama.

U literaturi je poznat niz mehanizama putem kojih privrženosti susjedstvu generira SSK (Anton i Lawrence 2014). Razlog zbog kojeg taj proces ima niz bitnih učinaka na izgradnju SSK je u tome što ukoliko se ljudi osjećaju povezanim s neposrednim životnim okruženjem te se „identificiraju s njim“ razvijaju i osjećaj da taj društveni i okolišni ambijent „treba biti štice“ i „zbrinut“ te da u njemu trebaju ostvariti određeni utjecaj (Dekker 2007: 362).

Tip stambenog objekta, kako je i pretpostavljeno na temelju kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja, nema bitnog učinka na akumulaciju SSK (*usp.* Franck 1983). Takav nalaz moguće je objasniti time što različiti tipovi stambenog objekta imaju određene karakteristike koje pogoduju razvoju SSK, no s druge strane različiti tipovi stambenih objekata imaju i karakteristike koje priječe razvoj SSK (Gifford 2007). Voluminozniji objekti imaju više zajedničkih javnih površina poput stubišta ili dizala, gušću koncentraciju stanovništva na manjem području, te često i u okruženju imaju više javnih sadržaja, a takva obilježja mogu biti poticajna za izgradnju SSK (Oldenburg 1999; Glaeser i Sacerdote 2000; Fox, Fox i Marans 1980; Curley 2010). No s druge strane u višestambenim objektima veće je rezidencijalno previranje zbog kojeg je teže uspostavljati i održavati socijalne mreže te je uz to često i veća namjera iseljenja zbog koje stanovnici takvih objekata manje ulažu u SSK (Kleinhaus i sur., 2007). Stanovnici obiteljskih kuća nemaju javne površine u zajedničkom stambenom objektu te imaju manje javnih površina i objekata uz sami stambeni objekt. No stanovništvo obiteljskih kuća ima veću rezidencijalnu stabilnost i manju namjeru iseljenja. Uz to, obiteljske kuće imaju polu-privatni prostor okućnica, u kojem žitelji tih objekata provode dosta vremena, što ih time čini i više izloženima potencijalnim kontaktima (Brueckner i Largey 2008; Skjaeveland i Garling 1997).

U istraživanju je također očekivano i da sa stanovanjem u području manje gustoće naseljenosti dolazi do porasta SSK. Literatura koja je razmatrala odnose između gustoće naseljenosti stambenog područja i SSK, slično kao i u slučaju efekata tipa stambenog objekta, ukazuje na to da gustoća naseljenosti može imati različite efekte na izgradnju SSK. S jedne strane, kako je to ukazivala i klasična sociološka teorija (Tönnies 1887; Durkheim 1893; Simmel 1908; Wirth 1938), stanovanje u području veće urbaniziranosti i gustoće naseljenosti ima otuđujuće efekte na individuu te povećava izoliranost aktera koji stanuju u takvim predjelima. Takve efekte pronalaze i suvremenija istraživanja SK (Hamzan, Yousof i Marzukhi 2014; Mazumdar i sur., 2017; Muzayanah i sur., 2020; Brueckner i Largey 2006). No s druge strane gušće naseljena područja s većom uporabom mješovitog zemljišta imaju više javnih

prostora i površina uopće, koje mogu biti poticajne za izgradnju SK (Putnam 2000; Naderi 2021; Jacobs 1961; Wood i sur., 2008). Prema nalazima ovdje provedene studije u dvjema dimenzijama, intenzitetu kontakata i percepciji susjedske kohezije, SSK je razvijeniji u području manje gustoće naseljenosti. U rjeđe naseljenim stambenim područjima „žitelji moraju tražiti susjede za interakciju“, dok su naspram toga žitelji gušće naseljenih područja učestalo izloženi „slučajnim kontaktima nepoznatih osoba te se stoga povlače kako bi minimizirali takve interakcije“ (French i sur., 2013: 688; Simmel 1950; Goffman 1966; Jensen 2008). Dakle, u gušće naseljenim područjima postoji potreba stanovnika da se kognitivno ili strukturno isključuju iz intenzivnih interakcija sa susjedima. Pored toga, kako ističu Glaeser i Sacerdote (2000: 14), stanari gušće naseljenih područja koji žive u manjim stambenim jedinicama generalno imaju problem „manjka prostora“ te stoga realizaciju društvenosti izvan stambene jedinice smatraju „poželjnijom“. Zbog takvih preferencija društvenost manje vezuju uz sam stambeni objekt te su u izgradnji mreža manje orijentirani na neposredne susjede. Orijehtacija na druženje u javnim prostorima može s vremenom dovesti do potrebe za potrošnjom specifičnih kulturnih sadržaja u javnim prostorima, kakvi nisu prisutni u susjedstvu, niti su nužno vezani za susjede, a to posljedično može dovesti do erozije susjedskih veza.

U kontekstu indikatora kognitivne dimenzije SSK, percepcije kohezije susjedstva, primjetno je kako taj aspekt SSK generalno opada s porastom gustoće naseljenosti stambenog područja. Pozadinu takve distribucije kod ovog indikatora SSK zahvalno je tražiti u dvama procesima. Prvo, veće rezidencijalno previranje kakvo je svojstveno za gušće naseljena područja povećava osjećaj anonimnosti. U područjima s većom anonimnosti i impersonalnijim odnosima oportunističko ponašanje se teže sankcionira jer se čin izigravanja povjerenja ili ne uzvratanja usluge teže širi mehanizmima tračanja i ogovaranja do aktera koji nisu bili neposredno uključeni u taj čin (Hilber 2010: 422). Odnosno, u rezidencijalno mobilnijim i anonimnijim područjima čin izigravanja povjerenja neće biti percipiran od strane šire zajednice i sankcioniran normama uzajamnosti te će stoga akteri u tim sredinama stav opreza u socijalnim razmjenama sa susjedima smatrati opravdanijim. Drugi mehanizam zbog kojega je moguće smatrati da stanovnici rjeđe naseljenih područja imaju razvijeniji kognitivni SSK potrebno je sagledati zauzimajući meta-inferencijsku poziciju, odnosno povezujući nalaze deskriptivno-fenomenološke studije s nalazima adaptivno-teorijskog istraživanja. Naime, kako je istaknuto u fenomenološkom dijelu disertacije, genealoška privrženost susjedstvu počiva na svijesti o vlastitom poimanju sebstva kao dijela zajednice koja je etablirana u nekim prošlim vremenima.

Takav vid privrženosti susjedstvu i osjećaja zajednice, kako je naglašeno u fenomenološkom dijelu disertacije, svojstveniji je stanovnicima ruralnih sredina (Low 1992). Imajući u vidu društveno-povijesni i urbanističko-arhitektonski razvoj Zadra u proteklih nekoliko desetljeća, četvrti strukturirane od obiteljskih kuća (Puntamika, Diklo, Bokanjac, Ploča i Dračevac) nisu samo četvrti s drukčijim oblikom stambenih objekata, nego i četvrti koje su do sredine osamdesetih godina prošloga stoljeća faktički i pravno predstavljale ruralne zajednice (Magaš 2007). Također, i stambeno područje Arbanasa, koje zajedno sa spomenutim četvrtima tvori stambenu zonu obiteljskih kuća u suštini predstavlja zajednicu sa zajedničkim povijesnim porijeklom (Babić i Selimović 2018). Moguće je stoga da je u tim sredinama razvijeniji osjećaj zajednice zasnovane na geneološkoj privrženosti, koji s druge strane inducira i veću predodžbu o susjedstvu kao kohezivnoj zajednici čiji su akteri vjerodostojniji.

Nalaz koji se može smatrati najzanimljivijim jest to da gustoća naseljenosti ima negativne učinke na prve dvije dimenzije, no ne i na treću dimenziju SSK, nego, suprotno očekivanju razvijenom na temelju kvalitativnog istraživanja, stanovnici gušće naseljenih područja prijavljuju češće pomaganje susjedima. Kod tog nalaza prvo je potrebno naglasiti da „gradovi ne funkcioniraju kao da su velika susjedstva, niti su karakteristike gradova reproducirane u mikrokozmosima urbanih susjedstava“ (Fox i sur., 1980: 350; Gans 1962). Oblici integracije u gradovima prostorno su diferencirani, a procesi na kojima počiva integracija u mikrokozmosima susjedstva poprilično su složeni i slojeviti. U ovom kontekstu je ključno to da gušće naseljena područja, usprkos većoj anonimnosti i rezidencijalnom previranju, imaju veću koncentraciju stanovnika na manjem području što omogućuje veći izbor osoba među kojima akteri mogu razviti kvalitetnije odnose. Kako ističe Baldassare (1975: 822) u jednoj studiji Detroita, žitelji gušće naseljenih urbanih područja nemaju intenzivne odnose s velikim brojem susjeda, no to ne znači da imaju manje kvalitetnih odnosa s osobama koje žive u njihovom susjedstvu. Žitelji obiteljskih kuća naspram tomu izloženi su akterima koji žive u neposrednijoj blizini njihovog stambenog objekta. No s tim susjedima povezani su prvenstveno kriterijem prostorne blizine, koji nužno ne jamči i mikro-integracijsku osnovu za odnose u kojima je prisutna snažnija društvena podrška (Glaeser i Sacerdote 2000). Primjerice boravak u području okućnice može biti pretpostavka površnih razgovora i veće učestalosti komunikacija s neposrednim susjedima (Brueckner i Largey 2008). Međutim, takav oblik veza ne mora nužno imati i kvalitetu kakvu je sadržana u selektivnijim odnosima, koji imaju druge integracijske osnove, a omogućeni su većim izborom među gušće koncentriranim stanovnicima. Također, u

kontekstu nalaza o većem angažmanu u susjedstvu ispitanika koji stanuju u području višestambenih zgrada moguće je ponuditi i još jedno objašnjenje. Naime, obiteljske kuće su nerijetko strukturirane od više stambenih jedinica u kojima živi više generacija iste obitelji ili članovi rodbine. Kod potrebe za uslugama se akteri u takvim obiteljskim kućama nerijetko obraćaju članovima proširene obitelji ili rodbine, a ne susjedima iz tog stambenog područja. U području strukturiranom od višestambenih zgrada manja je prostorna blizina između članova (proširene) obitelji ili rodbine, koji u takvom kontekstu ne žive unutar istog stambenog objekta ili susjedstva. Stoga su žitelji tih područja više ovisni o pomoći susjeda, što s druge strane generira i veći intenzitet pružanja usluga. No takve pretpostavke trebalo bi tek istražiti u nekom narednom istraživanju.

Testiranje Putnamove teorije na razini susjedstva prema nalazima ovog istraživanja pokazuje kako se i na ovoj razini SK pokazuje kao sklop relevantnih uzajamno pospješujućih procesa. Štoviše testiranje Putnamove teorije SK na razini susjedstva ukazuje na to da se sklop mehanizama u kojem se društvene mreže, percepcija susjedske kohezije i pomaganje susjedima međusobno pospješuju, očituje u bitno drukčijim urbanističko-arhitektonskim kontekstima i među stanovnicima gradskih područja s ponešto drukčijim socio-historijskim naslijeđima te ponešto različitom populacijskom dinamikom i socio-demografskim obilježjima. Također, istraživanje je ukazalo i na to da je susjedstvo i dalje relevantna integracijska osnova unutar koje se procesi važni u kontekstu društvene uključenosti, odnosno kvalitete međuljudskih odnosa, procesi važni u kontekstu osobne dobrobiti, odnosno percepcije kohezije u susjedstvu te procesi važni u kontekstu društvene podrške, odnosno pružanja pomoći susjedima uzajamno podupiru i jačaju.

10. Zaključak cjelokupnog istraživanja

Temeljni cilj ove disertacije bio je istražiti SK zadarskog stanovništva. Studija se pri tome vodila s nekoliko istraživačkih pitanja na koja se odgovorilo koristeći deskriptivno-fenomenološki i adaptivno-teorijski istraživački pristup, u okviru integriranog nacrta istraživanja s mješovitim metodama. U fenomenološkom dijelu istraživanja odgovoreno je na pitanje što temeljne teorijske sastavnice, koje sadržajno tvore koncept SK, društvene veze, povjerenje i građanski angažman, znače stanovništvu grada Zadra. Esencijalnu strukturu prvog

fenomena kojeg je studija tematizirala, tj. fenomen društvenih veza, sačinjava nekoliko konstituenti izraženih nekolicinom otkrivajućih tema, a prva od njih je učenje kao dio osobnog razvoja. Ova tema otkriva kako individua sebe doživljava kao biće u procesu promjene i to promjene koju poima kao linearni razvoj, zasnovan na učenju o svijetu. Pri tome se društvene veze svijesti pokazuju bitnima zbog dvaju razloga. Prvo, društvene veze omogućuju usvajanje spoznaja o svijetu koji obogaćuje fond individualnih znanja na kojima počiva osobni razvoj. Drugo, u odnosu s drugim osobama individua ostvaruje proces samo-vrednovanja, budući da osobe s kojima je povezana pružaju individui informaciju o tome da li se ona sama razvija i na koji način se razvija (Youngson i Hughes 2009; Skaniakos i Piirainen 2019). Druga otkrivajuća tema ukazuje na to da je društvena podrška također bitan segment fenomena društvenih veza (Šaknys 2018). Bitan aspekt iskustva ovog fenomena je i uroda, odnosno, u druženju s drugima individua doživljava specifičan vid socijalnog hedonizma (Tomić-Koludrović i sur., 2012: 84; Gulin Zrnić 2014; Šaknys 2018). Također, svijest o povezanosti individue s drugim osobama sadrži i svijest o svjetonazorskoj bliskosti (Šaknys 2018). Relevantan aspekt iskustva fenomena društvenih veza je i njihova trajnost. U trajnijim odnosima osoba postiže veću razinu emocionalnog otvaranja te stoga i veću razinu emocionalne bliskosti, što je bitno u kontekstu razmjene emocionalne podrške (Adler i Rodman 2006; Shea, Thompson i Bliezsner 1988). Pored toga trajniji odnosi imaju i dužu povijest uzajamnog pomaganja te je stoga u trajnijim društvenim vezama i veća svijest o dobivanju instrumentalne, materijalne i druge podrške, koja se ostvaruje kao kompenzacija za pruženu podršku iz nekog ranijeg razdoblja (Shea i sur., 1988: 92). Trajnost veza je relevantna i u kontekstu ostvarenja ugode iz razloga što osobe u trajnijim vezama s vremenom zajednički izgrađuju mehanizme pomoću kojih eliminiraju ili ublažavaju potencijalno konfliktne situacije (Lane 2010). U vremenskom tijeku dolazi i do konvergencije u svjetonazorima između ljudi (Giles 1973; Giles i Ogay 2007; Shea i sur. 1988), što je, kako je spomenuto, uz podršku i urodu, također bitna komponenta iskustva fenomena društvenih veza. Bitna dimenzija društvenih veza je i njihova lokalnost. Taj aspekt fenomena predložen je dvjema pod-temama, susjedstvo i 'stari kvart'. Svijest o povezanosti sa susjedima posebno je snažna u kontekstu u kojem je kod individue prisutna i svijest o genealoškoj privrženosti susjedstvu. Osobe koje imaju takav oblik privrženosti sebe poimaju kao biće utjelovljeno unutar lokalne susjedske zajednice, koja egzistira dulje od osobne biografije individue. Takva zajednica postoji u kolektivnom i prenesenom sjećanju aktera koji čine aktualnu susjedsku svakodnevicu, a upravo ti procesi svijesti predstavljaju temelj snažnije povezanosti susjeda

(Low 1992; Logan 1984; Gulin Zrnić 2009; Lewicka 2014). Lokalna susjedska zajednica pri tom ne uključuje samo ljude koji trenutno stanuju na nekom mjestu već i osobe koje stanuju u drugim susjedstvima i koje održavaju redovite kontakte i komunikacije s osobama iz susjedstva u kojem su ranije stanovale. Odnosno susjedstvo prema tome ne predstavlja samo socijalno-fizički entitet, koji se svijesti prikazuje kao nedjeljivi sklop socijalnog, prirodnog i izgrađenog okoliša, nego i proces koji je fluidan i elastičan te kojega je teško teritorijalno omeđiti (Barcus i Brun 2010). Posljednja otkrivajuća tema u kontekstu ovog fenomena ukazala je na to da društvene veze osim što pružaju emocionalna iskustva poput ugone, zabave ili (osjećaja) podrške mogu biti i teret u življenoj svakodnevnicu te izazivati nelagodu u osobnom iskustvu. Takav teret društvenih veza proizlazi iz pretjerane zainteresiranosti drugih osoba za intimniju sferu individue, a karakterističan je za manje sredine i gradove srednje veličine u kojima je veća dostupnost informacija o ljudima koji u njima žive, dok je s druge strane u takvim sredinama i veća kohezija što omogućuje brži i lakši protok takvih informacija (Haugen i Villa 2006; Blumenthall 1932; Haugen i Villa 2006; Woods 2018; Gulin Zrnić 2009).

Drugi fenomen kojega je deskriptivno fenomenološka studija obrađivala jest fenomen povjerenja. Prvi bitan aspekt tog fenomena je osjećaj stvarne osobnosti. U interakcijskom kontekstu u kojem je prisutan fenomen povjerenja osoba doživljava vlastito sebstvo kao nešto što ima esencijalnu prirodu i to onu koja se ne otkriva u svim oblicima socijalnih interakcija, već samo u situacijskim kontekstima u kojima se individua nalazi zajedno s blisko povezanim osobama (Franzese 2009; Kernis i Goldman 2006; Spitzmuller i Ilies 2010). Iskustvo osjećaja povjerenja prožeto je i s osjećajem sigurnosti, odnosno odsustvom osjećaja straha (Kernis i Goldman 2006). Strah u odsustvu povjerenja proizlazi iz triju temeljnih razloga. Prvi od njih je strah osobe da će neuspješno prezentirati vlastito sebstvo te da će takav neuspjeh izazvati neželjenu reakciju kod drugih ljudi (Kernis i Goldman 2009; Eikeland 2015; Franzese 2009; Goffman 1959). Strah se u odsustvu povjerenja pojavljuje i kao strah od mogućeg ponavljanja nepovoljnih ili traumatičnih iskustava koja su upisana u svijest i pamćenje osobe (Jones 2004; Bistricky i sur., 2017). U odsutnosti povjerenja prisutan je i strah od samog čina izigravanja povjerenja (Dirks, Lewicki i Zaheer 2009; Jones 2004: 10-13; Bistricky i sur., 2017). Takav strah odražava bojazan u kompromitiranje cjelokupne društvene veze, koja je između ostaloga u bitnome zasnovana i na povjerenju. Odnosno sam čin izigravanja povjerenja često ne predstavlja samo trenutni nelagodni događaj, nego takav događaj kompromitira i cjelokupni odnos koji karakteriziraju kontinuirani oblici emocionalnog i drugih vidova ulaganja (Luis i

Weigert 1985; Weber i Carter 2003; Mullin 2005). Također, čin izigranog povjerenja može u bitnom narušiti moralni integritet individue. Prisutnost povjerenja u socijalnom kontekstu vezana je za određene emocionalne i afektivne procese individue, ali i počiva na racionalnim prosudbama kome se uopće može vjerovati. Takve racionalne prosudbe čine bitnu okosnicu samo-poimanja individue. Kompromitiranje povjerenja stoga ne narušava samo relacijsku dimenziju odnosa, već i uvjerenost u ispravnost vlastitih prosudbi, pa time i samo-vrednovanja vlastite osobnosti u cijelosti (Rompf 2015; Mullin 2005). Naposljetku, bojazan uslijed čina izigravanja povjerenja ne proizlazi samo jer se konkretnu osobu koja je izigrala povjerenje počinje smatrati nevjerodostojnom, nego takav čin priziva svijesti i predodžbu o svijetu u cijelosti kao nesigurnom mjestu (Luhmann 1979; Utley 2014; Weber i Carter, Preble 2015). Povjerenje nije povezano samo uz afektivnu sferu ličnosti već i uz određene kognitivne procese, prvenstveno uz određena znanja oblikovanima kulturnim kontekstom (Rompf 2015; Luhmann 1979; Jones 2004; Trotsuk 2016). U tom kontekstu potrebno je istaknuti tri oblika znanja. Prvo je znanje koje individua dobiva u okružju vlastite obitelji i temeljnih socijalizacijskih procesa (Ermisch i Gambetta 2010; Jones 2004). Drugi tip znanja predstavlja ono znanje koje je formirano osobnom prošlošću i iskustvima ugrađenima u osobnu strukturu pamćenja (Bistricky i sur., 2017). Znanje na temelju kojih se zasnivaju rasudbe vezane uz vjerodostojnost drugih aktera pored navedenoga počivaju i na generalnim rasudbama antropološke naravi, odnosno vjerodostojnost aktera se zasniva na predodžbama o generalnoj i esencijalnoj naravi ljudskog bića. U tom pogledu istraživanje je ukazalo na doživljaj društvenog svijeta svojstven hobsijanskoj slici, odnosno na sliku svijeta kakva je rasprostranjena u europskim društvima s nasljeđem socijalizma (Simić 2016; Losoncz 2013; Begić 2012). Naposljetku, znanja o vjerodostojnosti aktera oblikovana su i iskustvom samog življenja unutar lokalne zajednice, pri čemu ključnu ulogu prema opisima iskustava sudionika ima heterogenost, odnosno homogenost zajednice. Identitetska heterogenost prepreka je izgradnji povjerenja jer su akteri vlastitoj grupi skloni pripisivati slične ciljeve i vrijednosne orijentacije, koje su koherentne s onima koje akter i sam ima. S druge strane članove druge grupe doživljava se kao aktere koji djelovanje upravljaju k vlastitim ciljevima, što od osobe iziskuje oprez u odnosima s članovima druge grupe (Chambers i Melnyk 2006; Williams 2001). Također, ljudska psiha ima sklonost članovima vlastite grupe pripisivati pozitivne kvalitete, a kako se čestitost i vjerodostojnost smatraju poželjnim moralnim normama, članove druge grupe se doživljava kao osobe spram kojih je opravdan stav opreza (Brewer 1979; Tajfel 1982; Hernández-Lagos i Minor 2020;

Williams 2001). Naposljetku, u kontekstu povjerenja bitno je i to da se povjerenje iskustvu predočava kao fenomen koji se ne ostvaruje spontano i slučajno, već kao fenomen koji se postupno uspostavlja i izgrađuje među ljudima. U literaturi se takav oblik povjerenja naziva povjerenjem zasnovanim na upoznatosti (Luhmann 1979). Takvo povjerenje se formira mehanizmima učenja o vjerodostojnosti osobe, a počiva na pretpostavci da će se interakcije u kojima povjerenje nije povrijeđeno u uzajamnoj povijesti ponoviti i u budućim interakcijama s akterima s čijom je biografijom individua dobro upoznata (Luhman 1979; Jones 2004).

Treći fenomen razmatran u deskriptivno-fenomenološkom dijelu disertacije je fenomen građanskog angažmana. Esencijalnu strukturu iskustava tog fenomena sačinjava pet konstituenti izraženih u pet otkrivajućih tema. Prvo, građanski angažman je u svijesti sudionika percipiran kao djelovanje usmjereno na očuvanje socijalnog reda (Mojanchevska 2016; Juska i Woolfson 2012; Scheidegger i Staerklé 2011), pri čemu se očuvanje socijalnog reda postiže ne samo aktivnim zalaganjem za socijalni red već i samim poštivanjem zakona, ili uzdržavanjem od radnji koje narušavaju društvenu harmoniju (Shiller 2012). Takvo poimanje sastavnice iskustva fenomena građanskog angažmana bitno je sagledati imajući u vidu da sudionici sebe poimaju kao bića koja egzistiraju u sredini u kojoj je rasprostranjena korupcija i bezakonje, te unutar konteksta u kojem se zanemaruje skrb za estetiku urbanog ambijenta. Briga o estetici urbanog okoliša je iznimno bitan aspekt iskustva fenomena građanskog angažmana. Takvo iskustvo može se shvatiti kao iskustvo oblikovano kolektivnom potrebom zajednice da se odgovori na zanemarivanje skrbi o javnim površinama. Neadekvatan odnos ljudi prema javnim površinama može se protumačiti kao posljedica urbano-centrične industrijalizacije jugoslavenskog društva, koja je potaknula masovne ruralno-urbane migracije. Taj vid urbanizacije je u relativno kratkom roku u gradove doveo stanovništvo bez internaliziranih stavova na kojima se zasniva adekvatan odnos prema okolišu, a površine u takvom ambijentu su često zanemarivane i nagrđivane (Simić 1988; Gulin Zrnić 2009).

U iskustvu sudionika intervjua za građanski angažman karakterističan je i oblik djelovanja u kojem se građani udružuju u jednokratne inicijative formirane oko pomoći nekoj potrebitoj individui. U literaturi se takav angažman, karakterističan za europska društva sa socijalističkim nasljeđem, tumači kao kolektivna reakcija ljudi potaknuta suosjećanjem s potrebitima u socijalnom kontekstu u kojem je percipiran i neadekvatan kapacitet državnih institucija za pomoć unesrećenoj osobi (Vasiljević 2020). S druge strane kod takvog angažmana vremenski i finansijski troškovi nisu toliko visoki da bi akterima bili neprihvatljivi (Brković

2014). Pored svijesti o pomaganju drugima, iskustvo fenomena građanskog angažmana uključuje i akte svijesti o osobnim pogodnostima, odnosno građanski angažman nije fenomen koji se prikazuje svijesti samo kao činjenje dobrog drugima, već podrazumijeva i određene oblike osobne dobrobiti. Nekoliko je oblika takvih pogodnosti – obrazovanje i osobni razvoj (Baturina 2018; Swingler i Reid 2017; Pirk i Nugin 2016; Kirmse 2009; Roman i sur., 2018; Shea 2016), stjecanje novih poznanstva i prijateljstava (Ghiglieri i sur., 2021; Swingler i Reid 2017; Baturina 2018; Pirk i Nugin 2016), zabava i kvalitetnije provođenje slobodnog vremena (Paturyan i Gevorgyan 2014: 59; Roman i sur., 2018; Pirk i Nugin 2016: 91-94; Lo i Lee 2011; Kirmse 2009), osjećaj osobnog zadovoljstva (Baturina 2018; Ledić 2007; Shea 2016; Pirk i Nugin 2016; Roman i sur., 2018), samo-promidžba i stvaranje veće reputacije unutar društva (Kirmse 2009; Pirk i Nugin 2016; Shea 2016) te naposljetku i osiguranje egzistencije pomoću naknada za profesionalni rad u sektoru građanskog aktivizma ili ostvarenje materijalnih pogodnosti na druge načine (Grødeland i Aasland 2011; Rose Ackerman 2001; Brown i Green 2015; Kirmse 2009; Shea 2016; Paturyan i Gevorgyan 2014).

Naposljetku tema koja u bitnome rasvjetljava prirodu građanskog angažmana je i zajedničina osuda aktivista, koja se odražava na emocionalnu sferu svijesti osobe koja ima iskustvo građanskog angažmana. Kako je spomenuto u okviru elaboracije prethodne teme osoba kroz iskustvo građanskog angažmana dobiva osjećaj zadovoljstva zbog pomaganja drugima te zadovoljstvo koje proizlazi uslijed toga što je njen angažman vrednovan unutar zajednice (Griffiths 2015). No prema opisima iskustava sudionika intervjua, zajednica ne vrednuje uvijek građanski angažman te ga ne ocjenjuje kao pozitivan i poželjan fenomen. Prema tim opisima nekoliko je razloga zbog kojih lokalni socijalni milje sadrži i negativne stavove prema aktivistima. Prvo, aktiviste se ponekad smatra beskorisnima te se njihovo zalaganje za boljitak društva poima kao ono koje nema realnih i mjerljivih učinaka po društvenu dobrobit (Grødeland 2006: 234-235; Rahmani 2012). Pored toga, građanski se angažman, prvenstveno onaj koji se ostvaruje kroz rad građanskih udruženja, smatra ekstenzijom djelovanja formalno-političkih struktura, odnosno poima se kao jedan od vidova političke instrumentalizacije (Grødeland i Aasland 2011; Grødeland 2006; Theros i Kaldor 2011; Elayah i Verkonen 2020). Također, neki sudionici vjeruju kako je građanski angažman u lokalnoj zajednici percipiran kao paravan za stjecanje materijalnih pogodnosti te oblik djelovanja kojim se nastoji ostvariti koruptivne radnje (Gagy i Ivancheva 2019; Grødeland 2006; Grødeland i Aasland 2011;

Böstrom 2017; Theros i Kaldor 2011; Stefes 2006) poput primjerice pranja novca (Grødeland 2006).

U drugom, adaptivno-teorijskom dijelu disertacije, cilj je bio istražiti koje su odrednice akumulacije socijalnog kapitala zadarskog stanovništva. Za razliku od deskriptivno fenomenološkog dijela disertacije u kojem se sastavnicama SK pristupilo uzdržavajući se prije interpretacije esencijalne strukture od primjene teorijskih znanja, u adaptivno teorijskom dijelu se transkriptima intervju pristupilo na način da se SK razmatra u nužnoj refleksiji spram postojećeg fonda teorijskih znanja te kvantitativnih empirijskih istraživanja SK. Adaptivno-teorijski dio disertacije imao je tri istraživačka cilja. Prvo, na temelju analize transkripata zasnovati operacionalizaciju pojma SK te prilagoditi varijable potrebne za testiranje u kvantitativnom dijelu istraživanja. Drugi cilj adaptivno-teorijske studije bio je detektirati moguće odrednice akumulacije SK te razviti hipoteze potrebne za testiranje u narednom kvantitativnom dijelu. Zaključno, u kvantitativnom, adaptivno teorijskom dijelu disertacije cilj je bio i testirati Putnamovu teoriju SK. Temeljem kvalitativnog dijela adaptivno teorijskog istraživanja SK je prvo raščlanjen u dva teorijska modela. Prvi od njih je onaj u kojem dinamika SK nije nužno vezana za neki lokalitet, dok je kod drugog modela dinamika izgradnje SK vezana za susjedstvo kao oblik lokalne integracije stanovništva unutar gradova.

U kvalitativnom adaptivno teorijskom dijelu disertacije je detektirano nekoliko varijabli za koje se smatralo da mogu imati važnosti po akumulaciju NSK, a među njima najveću važnost ima koncept amoralnog familizma. Taj pojam se prema nalazima kvalitativnog istraživanja pokazuje bitnim po više (pod)dimenzija NSK. Prva dimenzija NSK koja je problematizirana u adaptivno-teorijskom dijelu disertacije je dimenzija društvenih veza, a ona je konceptualno raščlanjena i operacionalizirana kroz dva indikatora, neformalne i formalne društvene veze. Kod neformalnih društvenih veza tri prediktora imaju važnost u objašnjenju razvijenosti nelokalnih neformalnih kontakata. Jedan od njih je spol ispitanika, a nalazi ukazuju na to da žene značajno manje participiraju u neformalnim vezama (Lee 2010). U kontekstu ovog indikatora očekivano je na temelju kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja da intenzitet neformalnih kontakata opada s dobi što je i potvrđeno nalazima istraživanja (McDonald i Mair 2010; Van der Berg i sur., 2015). Također, očekivano je da amoralni familizam neće imati bitnih učinaka na razvijenost neformalne društvenosti što je također potvrđeno nalazima studije. U kontekstu formalnih društvenih veza očekivano je da amoralni familizam izražen indikatorom snage obiteljskih veza nema značajnog učinka na sklonost individua za učlanjenje u građanska

udruženja što je i potvrđeno ovim istraživanjem. Za tri prediktora za koja je očekivano da doprinose objašnjenju sklonosti članstvu u građanskom udruženjima – osjećaj političke bespomoćnosti, podršku državnom intervencionizmu te percipirani vremenski pritisak nije utvrđeno kako imaju bitnu ulogu u tom procesu. No sukladno hipotezama razvijenima na temelju kvalitativnog dijela adaptivno-teorijske studije veće povjerenje u udruge civilnog društva i viši postignuti stupanj obrazovanja imaju statistički značajne učinke na sklonost individue za učlanjene u građanska udruženja.

Druga dimenzija putem koje je operacionaliziran NSK je dimenzija uopćenog povjerenja. Premošćući oblik povjerenja uobičajeno je shvaćan kao središnji aspekt NSK. Prema nalazima ove studije u izgradnji povjerenja posebno su bitna dva procesa. Prvi od njih je religioznost ispitanika, koja je u studiji korištena kao kontrolna varijabla. Religioznost individue prema rezultatima regresijske analize ima pozitivan učinak na izgradnju premošćućeg oblika povjerenja. Snaga obiteljskih veza, suprotno izrečenoj hipotezi, nema bitnu ulogu u formiranju uopćenog povjerenja. To se može objasniti time što u društvima s lošom institucionalnom učinkovitošću i rasprostranjenom korupcijom institucije imaju erodirajući efekt na premošćuće povjerenje, neovisno o obliku povjerenja koje postoji u okviru obitelji te snazi obiteljskih veza. Odnosno ukoliko individue opetovano percipiraju institucije kao nedjelotvorne i korumpirane, dok i institucije same lošom kvalitetom dovode do slabljenja vjerodostojnosti aktera, individue će povjerenje u ljude generalno smatrati iracionalnim (Herrerros 2015). U studiji je pronađeno i kako, suprotnu očekivanju, izloženost vijestima na internetu, kao i vijestima na tradicionalnim oblicima medija (novine, radio, televizija) te ideja ograničenog dobra, nemaju bitnih učinaka po proces izgradnje uopćenog povjerenja. Zaključno u kontekstu premošćućeg povjerenja, studija je utvrdila kako se nepovjerenje u institucije preljeva na nepovjerenje u ostale članove društva, odnosno percepcija institucija kao korumpiranih i neučinkovitih se odražava i na poimanje vjerodostojnosti društvenih aktera u cjelini, a taj nalaz je također u sukladnosti s očekivanjem razvijenim temeljem kvalitativnog dijela adaptivno-teorijske studije (Uslaner 2002, Štulhofer 2004, Gvozdanović 2017; Yang i Zeng 2016).

Sljedeća dimenzija SK koju je studija razmatrala je dimenzija građanskog angažmana. Ta dimenzija operacionalizirana je kroz neformalno i formalno volontiranje te kroz političku participaciju koja je raščlanjena u konvencionalni i prosvjedni oblik. Neformalno volontiranje je operacionalizirano korištenjem dvaju indikatora – doniranja novca i čišćenja javnih površina.

Bitnu ulogu u doniranju novca ima religioznost ispitanika, budući da prema nalazima studije religioznije osobe imaju veću sklonost doniranju novca (Putnam 2000; Glanville 2015; Derin-Güre i Uler 2010). Amoralni familizam kod ovog indikatora ima ulogu koju mu u izgradnji NSK pripisuju Banfield (1958) i Putnam (2003), odnosno veća zauzetost za materijalna pitanja vlastite obitelji očituje se u manjku altruizma i filantropije usmjerenih k izvanobiteljskim članovima društva, a taj nalaz je usklađen s hipotezom razvijenom na temelju kvalitativnog adaptivno-teorijskog dijela. S druge strane kod indikatora čišćenja javnih površina, suprotno izrečenoj hipotezi, snaga obiteljskih veza nema bitnog efekta na taj oblik neformalnog volontiranja. Kada je riječ o formalnom volontiranju, u suprotnosti s hipotezom iz kvalitativnog adaptivno-teorijskog dijela, snaga obiteljskih veza nema bitnu ulogu u razinama formalnog volontiranja. Obrazovanje za koje je očekivano da ima pozitivan učinak na formalno volontiranje prema nalazima studije nema bitan efekt na sklonost volontiranju u okviru građanskih udruženja.

Konvencionalni oblik političke participacije operacionaliziran je putem indikatora izlaznosti na lokalne i izlaznosti na parlamentarne izbore. U istraživanju je očekivano da snaga obiteljskih veza nema bitnih učinaka na sklonost izlasku na biralište te da izraženiji osjećaj političke bespomoćnosti ima negativan efekt za sklonost izlasku na biralište, a obje hipoteze potvrđene su kvantitativnim istraživanjem. Od kontrolnih varijabli dob ima važnost u objašnjenju političke participacije. Kod lokalnih izbora ispitanici koji spadaju u sredovječnu dobnu skupinu (35-64) imaju veću sklonost izlaska na lokalne izbore u usporedbi s mlađim ispitanicima (18-34), dok je kod parlamentarnih izbora primjetan pozitivan efekt dobi, odnosno s proračeu dobi veća je sklonost izlasku na taj tip izbora (Putnam 2000; Xu i sur., 2012: 266; Kitchen i sur., 2012; Henjak 2017; Lamza-Posavec 2004; Vozab 2014). Veći stupanj obrazovanja također ima pozitivan učinak na sklonost izlasku građana na birališta kod obaju tipova izbora (Curvale 2013; Southwell 1985; Finifter 1970; Grotlund i Setala 2007; Booth i Bayer Richard 2012; Henjak 2017; Lamza-Posavec 2004; Vozab 2014). Također, kod parlamentarnih izbora utvrđeno je da građani skloniji svrstavanju na desni pol kod političko-ideološke samo-identifikacije imaju veću sklonost izlasku na ovaj tip izbora u odnosu na ispitanike centrističke orijentacije. Snaga obiteljskih veza, kako je i očekivano temeljem kvalitativnog dijela adaptivno teorijske studije, nema bitnih učinaka na izlaznost na izbore za oba tipa izbora. To se objasnilo time što za razliku od familističke komune koju je proučavao Banfield (1958), u kojoj je nemoguće održati opsežniju biračku mašineriju, u suvremenom

lokalnom kontekstu i političkoj kulturi takve strukture predstavljaju bitan dio socijetalnog okvira. Ostvarivanje vlastitih te pogodnosti za članove vlastite obitelji kao kompenzacija za biračko pravo u sociološkoj teoriji poznati su kao proces uhljebljivanja (Šimić Banović 2018; 2019). Kod učinka amoralnog familizma na konvencionalni politički angažman, moguće je postojanje dvaju usporednih procesa, koji raščlanjuju birače na dva tipa s obzirom na tu problematiku. Prvi oblik birača karakterističan je za familiste-apstinate ili osobe koje zbog snažne orijentacije na dobrobiti članova isključivo vlastite obitelji ne izlaze na izbore. S druge strane osobe sklone uhljebljivanju, familisti-amoralni birači, koriste biračko pravo kao kompenzaciju za određene materijalne pogodnosti te su stoga skloniji izlasku na birališta. Kod posljednjeg indikatora građanskog angažmana, protestnog oblika političke participacije izraženog kao sklonost građana upućivanju pritužbi javnim službama, utvrđeno je suprotno očekivanju, da snaga obiteljskih veza nema bitan učinak na taj proces, kao što nisu utvrđeni utjecaji kontrolnih varijabli (spol, dob, obrazovanje, religioznost, političko ideološka samo-identifikacija) na taj proces.

Kada je riječ o testiranju Putnamove teorije SK koja razmatra nelokalni model SK, može se temeljem nalaza studije konstatirati kako je ona u većoj mjeri potvrđena u ovom modelu SK, što ukazuje na to da je Putnamova teorija SK relevantna u objašnjenju odnosa između relevantnih aspekata društvene zbilje – društvenih veza, povjerenja i građanskog angažmana. Pri tom je bitno istaknuti da prema nalazima studije udruge ne predstavljaju generator uopćenog povjerenja ili da ne okupljaju osobe koje imaju širok radijus povjerenja, već je razloznije vjerovati da okupljaju osobe koje sklonost članstvu u udruženja zasnivaju na partikularnijem tipu povjerenja, svojstvenom etabliranim društvenim odnosima s poznatim osobama (Tonković 2016; Grødeland i Aasland 2011: 140; Wilkinson 2019). To se može zaključiti i na temelju nalaza koji ukazuje na pozitivnu povezanost između neformalnih i formalnih društvenih veza. Naime, u klasičnoj sociološkoj teoriji se neformalnim vezama pristupalo kao nečemu što predstavlja ostavštinu ranijih oblika društvenosti koje zamjenjuju novi formaliziraniji oblici odnosa. Takve dihotomne podjele na neformalne i formalne društvene veze, prvenstveno ona podjela na društvo kao oblik integracije u kojem dominiraju formalne mreže naspram zajednice zasnovane na neformalnosti, projicirale su se u dihotomije svojstvene teoriji SK, prvenstveno onu koja SK raščlanjuje na povezujući i premošćujući (Wun'Gaeo i sur., 2014; Nannestad i sur., 2008; Šalaj 2007). Takvo shvaćanje suprotno je samim temeljnim postavkama teorije SK prema kojima SK predstavlja sklop međusobno pospješujućih mehanizama, odnosno sklop

mehanizama čije komponente međusobno jačaju jedne druge (Putnam 2000), a nalazi kvalitativnog i kvantitativnog dijela adaptivno teorijske studije pokazuju kako između neformalnih i formalnih veza postoji pozitivna povezanost i reciprocitet (Pichler i Wallace 2008; Enjorlas 2021; Hu i Chan 2012). Zaključno se u kontekstu nalaza vezanih uz testiranje Putnamove teorije SK na razni nelokalnog modela potrebno osvrnuti i na neke od nalaza vezanih za dimenziju građanskog angažmana. Prvi bitan nalaz u tom kontekstu je vezan uz prosvjednu političku participaciju. Kako je spomenuto, prosvjedni oblik participacije nije koreliran ni s jednom od kontrolnih varijabli korištenih u istraživanju kao ni s amoralnim familizmom, konceptom kojeg Putnam (2003) u svojoj talijanskoj studiji navodi kao temeljni proces koji erodira SK. No taj indikator NSK je prema ovom istraživanju značajno i pozitivno povezan s četirima od osam preostalih indikatora SK korištenih u ovom teorijskom modelu. Dakle, čimbenike koji doprinose sklonosti za prosvjedni vid političke participacije najzahvalnije je tražiti u samim komponentama SK, prije nego li u nekim temeljnim sociodemografskim obilježjima ili etosu amoralnog familizma. Drugi bitan nalaz je da sve komponente građanskog angažmana nisu međusobno povezane. Prema Putnamovoj teoriji SK, različiti oblici građanskog angažmana, kao i ostale komponente SK, se međusobno pospješuju. No nalazi ovdje provedene studije ukazuju na to da je isključivo dobrovoljno darivanje novca povezano sa svim drugim oblicima građanskog angažmana kao i s ostalim komponentama SK. Odnosno ukoliko bi se tražile osobe s najrazvijenijim SK, generalno bi takve osobe bilo najzahvalnije tražiti među onima koji su najskloniji dobrovoljnom doniranju novca. No među svim drugim komponentama građanskog angažmana ne postoje značajne i pozitivne korelacije. Prosvjedna participacija je pozitivno i značajno povezana s dva druga indikatora građanskog angažmana – doniranjem novca i volontiranjem u građanskim udruženjima. No taj oblik participacije nije značajno povezan s izlaskom ni na jedan od dva tipa izbora. Takav nalaz ukazuje na prisutnost participativne političke alijenacije (Nachmias 1974), odnosno procesa u političkoj kulturi kod kojeg individua apstinira od formalnih političkih procedura, dok s druge strane manjak konvencionalnog oblika političkog angažmana kompenzira drugim oblicima djelovanja.

Drugi model razmatran u adaptivno-teorijskom dijelu disertacije je model SSK. U tom modelu SK je operacionaliziran putem triju indikatora - intenziteta kontakata sa susjedima koji reprezentira strukturnu ili mrežnu dimenziju SK, percepcije kohezije u susjedstvu, koja reprezentira kognitivni aspekt SK te pružanja pomoću susjedima koja reprezentira aktivni

angažman u susjedstvu. Od kontrolnih varijabli korištenih u ovom kao i prethodnom teorijskom modelu dob, religioznost i obrazovanje se pokazuju bitnima za objašnjenje razina SSK. Religioznost je tako primjerice pozitivni prediktor intenziteta kontakata sa susjedima (Putnam i Campbell 2010, Weaver 2011; Lewis, MacGregor i Putnam 2013). Dob je, suprotno neformalnoj društvenosti kod nelokalnog modela, pozitivni prediktor neformalne društvenosti sa susjedima. Taj nalaz može se rastumačiti time što osobe nakon čina umirovljenja intenzivnijim druženjem sa susjedima nastoje kompenzirati vibrantne društvene mreže koje su imali u razdoblju zaposlenja (Oh i Kim 2009), kao i time što su zbog fizičke pokretljivosti i zdravstvenih razloga više ovisne o pomoći koju im pružaju susjedi (Van der Berg i sur., 2015; Grams, Root i Wilson 2006). Obrazovanije osobe teže više ostvarenju poslovnih probitaka te akumulaciji materijalnih dobara, ili uspjehu u karijeri, te stoga više participiraju u krugovima društvenosti u kojima mogu postići takve ciljeve i koji nisu nužno vezani za susjedstvo (Van Bergeijk, Bolt i Van Kempen 2008; Hoogebrugge i Burger 2018; Lewicka 2005: 382; Dekker i Bolt 2005: 74; Li, Mao i Du 2018: 13). Uz to, obrazovanije osobe su sklonije specifičnim vidovima kulturne potrošnje te stoga ostvaruju društvenost na lokacijama koje nisu striktnije vezane za područje stanovanja (Glaeser i Gottlieb 2006: 1292; Hodgkin 2011; Gong, Japzon i Chen 2008).

Prema kvalitativnom adaptivno-teorijskom istraživanju SSK je oblikovan sklopom od četiri prediktora koji se na isti način odnose spram sastavnica tog oblika SK. Prvi prediktor iz kvalitativnog istraživanja je vlasništvo nekretnine za koji je očekivano da ima pozitivan učinak na sve tri dimenzije SSK. No kako nalazi kvantitativne studije sugeriraju taj prediktor nema bitnijeg utjecaja na ni jednu od dimenzija SSK, izuzev intenziteta kontakata u zoni obiteljskih kuća. Drugi prediktor kojega je studija razmatrala je duljina boravka u susjedstvu te je očekivano kako će kod osoba koje stanuju dulje unutar nekog susjedstva biti razvijeniji SSK. No taj se prediktor također ne pokazuje bitnim u objašnjenju razina SSK. Treći prediktor u studiji je privrženost susjedstvu, odnosno emocionalni odnos prema susjedstvu kao društvenoj, prirodnoj i izgrađenoj cjelini. Kod ovog prediktora očekivan je pozitivan učinak na sve tri domene SSK, a rezultati istraživanja su ukazali kako je veća emocionalna vezanost uz susjedstvo bitna po razvijeniji SSK u svim trima komponentama. Privrženost susjedstvu ne samo da je pozitivan prediktor svih triju dimenzija SSK, nego su takvi učinci poprilično konzistentni i u svim trima gradskim zonama (Anton i Lawrence 2014; Dekker 2007). Sljedeći bitan proces kojega je bilo vrijedno istražiti na temelju adaptivno teorijske kvalitativne analize

bio je i odnos tipa stambenog objekta spram SSK. Na temelju kvalitativnog istraživanja ustanovljeno je da sudionici intervjua smatraju tu kategoriju bitnom za akumulaciju SSK, no nije bilo moguće detektirati jasan obrazac koji ukazuje na uniformnije načine na koji se stanovanje u jednom od triju tipova stambenih objekata odražava po dimenzije SSK te je stoga postavljena hipoteza prema kojoj ta kategorija nema bitnih učinaka za formiranje SSK. To je i potvrđeno rezultatima istraživanja. Naime, različiti tipovi stambenih objekata imaju prednosti koje mogu generirati SSK, no imaju i određene učinke koji erodiraju taj isti proces. Stanovanje u obiteljskoj kući često znači i manje javnih prostora i površina u blizini samog stambenog objekta, poput zajedničkog stubišta, dizala, klupa, parkova ili komercijalnih sadržaja, a takvi sadržaji povećavaju mogućnost kontakata i druženja koje može generirati SSK (Oldenburg 1999; Glaeser i Sacerdote 2000; Fox, Fox i Marans 1980; Curley 2010). Naspram tomu višestambeni objekti, koji imaju više takvih sadržaja, imaju i manju rezidencijalnu stabilnost, što se može nepovoljno odraziti na socijalno ulaganje u odnose s većim brojem neposrednih susjeda. Pored toga obiteljske kuće su okružene polu-privatnim prostorima u kojima zbog obveza ili rekreacije njihovi stanovnici često borave, a boravak u toj polu-privatnoj sferi više izlaže stanovnike kuća kontaktima (Brueckner i Largey 2008; Skjaeveland i Garling 1997). Zaključno u istraživanju je i očekivano da stanovanje u području manje gustoće naseljenosti ima pozitivne učinke na sve domene SSK. Takav učinak je pronađen kod dviju od triju razmatranih dimenzija SSK. Klasična sociološka teorija je ukazala na to da područja veće gustoće naseljenosti imaju otuđujući učinak na individue koje stanuju u takvim područjima (Tönnies 1887; Durkheim 1893; Simmel 1908; Wirth 1938), a na takav proces ukazuju i brojna istraživanja SK u gradovima (Hamzan, Yousof i Marzukhi 2014; Mazumdar i sur., 2017; Muzayanah i sur., 2020; Brueckner i Largey 2006). U područjima koje karakterizira manja urbana gustoća stanovnici teže društvenosti sa susjedima, dok se stanovnici područja veće urbane gustoće nastoje samoizolirati zbog suviše potencijalnih kontakata koje takva urbanističko-arhitektonska struktura potencira (French i sur., 2013; Simmel 1950; Goffman 1966; Jensen 2008). Uz to, stanovnici područja s većom urbanom gustoćom često imaju osjećaj manjka prostora zbog skučenosti stambenih jedinica u kojima stanuju. Zbog toga slobodno vrijeme nastoje ostvarivati izvan stambenog objekta (Glaser i Sacerdote 2000). S vremenom razvijaju obrasce ponašanja u kojima su stoga manje orijentirani na neposredne susjede, što može posljedično i erodirati neformalnu društvenost sa susjedima. Kod percepcije susjedske kohezije moguće je pretpostaviti da su dva procesa posebno bitna pozadina većeg kognitivnog

SSK u području manje urbane gustoće. Prvo, u područjima s većom urbanom gustoćom veća je anonimnosti, a ona je nerijetko i dodatno pojačana većim rezidencijalnim previranjem. Veća anonimnost i impersonalnost u društvenim odnosima otežavaju sankcioniranje oportunitizma u odnosima među osobama koje dijele stambeno područje (Hilber 2010: 422). Pored toga, stambena zona strukturirana od obiteljskih kuća u ovoj studiji predstavljena je područjem bivših ruralnih zajednica koje imaju zajedničko porijeklo (Magaš 2007; Babić i Selimović 2018), a u takvim područjima je i veća genealoška privrženost u kojoj se zajednicu poima kao kohezivni trans-generacijski entitet što može povećati osjećaj zajedništva (Low 1992). Posebno je zanimljiv i nalaz ovog istraživanja prema kojemu suprotno očekivanju te negativnom efektu gustoće naseljenosti na prve dvije dimenzije SSK, stanovanje u području veće gustoće naseljenosti ima pozitivan efekt na pomaganje susjedima. Razloge tomu potrebno je tražiti u tome što područja veće urbane gustoće omogućuju veći izbor između osoba s kojima će se akteri tješnje vezati (Baldassare 1975). Dakle, žitelji kuća mogu imati više površnih interakcija s neposrednim susjedima, no područje na kojem stanuju ne pruža veći izbor ljudi s kojima će se povezati na temelju neke bine integracijske osnove i unutar koje je intenzivnija društvena podrška (Glaeser i Sacerdote 2000). Također, kod ove dimenzije SSK je bitno naglasiti da su obiteljske kuće objekti u kojima je moguće pretpostaviti da stanuje više generacija iste obitelji ili rodbine, a te osobe mogu biti izvor društvene podrške. Naspram toga stanovnici višestambenih zgrada su u manjoj prostornoj blizini s članovima (proširene) obitelji i rodbine te stoga pomoć često nastoje ostvariti kod susjeda, a takav poticaj za pružanje pomoći može biti pozadina veće razvijenosti ove dimenzije SSK kod stanovnika urbaniziranijih gradskih predjela.

Drugi cilj ovog istraživanja, kako je spomenuto, bio je testirati Putnamovu teoriju SK te je ona testirana kod oba teorijska modela koji su tematizirani u adaptivno-teorijskom dijelu disertacije. Kod modela NSK koji je operacionaliziran putem nešto većeg broja indikatora od onoga kojim je operacionaliziran SSK rezultati ukazuju na značajnu pozitivnu povezanost većeg dijela indikatora tog koncepta. Odnosno na razini nelokalnog SK Putnamova teorija SK je u većoj mjeri potvrđena. Kada je riječ o SK razmatranom na razini susjedstva nalazi ukazuju na to da je teorija Putnamova teorija SK u potpunosti potvrđena. Značajna i pozitivna povezanost među komponentama SSK nije potvrđena samo na razini cjelokupnog uzorka, već je takav nalaz poprilično konzistentan i na razini svake od triju zona zasebno. Odnosno dinamika unutar koje se neformalne veze sa susjedima, percepcija kohezije te aktivno zalaganje

za dobrobit života susjeda uzajamno pospješuju je konzistentna na razini cijelog uzorka, ali i u gradskim područjima strukturiranima na drukčije načine u pogledu urbanističko-arhitektonskih karakteristika te područjima koja imaju bitno različita socio-historijska nasljeđa kao i djelom različita sociodemografska obilježja.

U prethodnim dijelovima ovog zaključka rezimirani su najvažniji nalazi iz poglavlja s rezultatima istraživanja. Na kraju ovog poglavlja potrebno je i naglasiti neke najvažnije nalaze razmotrene iz meta-inferencijskog okvira, koji su dijelom izlagani i u prethodnim poglavljima s nalazima rezultata adaptivno-teorijske studije. Odnosno, potrebno je obrazložiti neke od dodatnih spoznajnih vrijednosti istraživanja koje proizlaze iz pristupa SK zadarskog stanovništva korištenjem dvaju bitno različitih metodoloških okvira u okviru integriranog nacrtu istraživanja s mješovitim metodama. Razlozi zbog kojih se proučavanju SK zadarskog stanovništva pristupilo putem mješovitih metoda te koristeći deskriptivnu fenomenologiju i adaptivnu teoriju, odnosno dva istraživačka pristupa s bitno različitim poimanjem uloge sociološke teorije u istraživanju, detaljno su elaborirani u poglavlju s ciljevima istraživanja te potom i u metodološkom poglavlju u kojem su predstavljene temeljne svrhe miješanja metoda. Na ovom mjestu potrebno je kratko ponoviti temeljne svrhe miješanja te dodatno ukazati na koji su način metodološke procedure, korištene u istraživanju, doprinijele boljem zahvaćanju predmeta istraživanja u ovoj disertaciji. Dvije temeljne svrhe miješanja u adaptivno-teorijskom dijelu disertacije bile su: svrha koja se u formalnoj terminologiji istraživanja s mješovitim metodama naziva *razvoj instrumenta* te svrha koja se naziva *otkriti i potvrditi*. U kontekstu prve svrhe cilj je bio provesti adaptaciju središnjeg ishodišnog koncepta SK, na način da zadržava osnovni teorijski sadržaj koncepta s jedne strane, dok se s druge strane koncept prilagođava i lokalnoj stvarnosti s ciljem jačanja koherencije između sociološke teorije i empirijskog istraživanja, koje bolje zahvaća specifikume lokalne sredine. U kontekstu druge svrhe cilj je bio pronaći varijable koje su prisutne u postojećem fondu istraživanja SK i za koje je razložno vjerovati da imaju mogućnost objašnjenja razlika u razinama SK. Kada je riječ o adaptaciji SK, može se konstatirati da je koncept moguće operacionalizirati sukladno dominantnim trendovima operacionalizacija kakve su prisutne u istraživanjima SK u različitim vremenskim i sociokulturnim kontekstima. Naime, indikatori SK kojeg se razmatra na nelokalnoj razini, neformalna i formalna društvenost, uopćeno povjerenje, volontiranje u građanskim udruženjima, doniranje novca te izlaznost na izbore, predstavljaju neke od najčešće korištenih indikatora u studijama SK te indikatore koji su svi prisutni u Putnamovom radu. Tek se u

kontekstu indikatora čišćenja javnih površina i slanja pritužbi javnim ustanovama može govoriti o indikatorima kod kojih je operacionalizacija prilagođena u svrhu adekvatnijeg zahvaćanja procesa karakterističnijih za lokalnu sredinu. S druge strane kvalitativno istraživanje SK na razini susjedstva je ukazalo kako studija ne zahtijeva lokalno specifične indikatore, budući da su sve tri domene putem kojih je operacionaliziran SSK vrlo često prisutne u istraživanjima drugih gradova. U kontekstu druge svrhe – *otkriti i potvrditi*, može se konstatirati kako je kvalitativna adaptivno-teorijska studija otkrila velik broj prediktora za koje se pokazalo da imaju dobar eksplanatorni potencijal temeljem naknadno provedenih kvantitativnih analiza. Tako je u modelu koji razmatra NSK od 20 hipoteza izgrađenih na temelju kvalitativne adaptivno-teorijske studije 11 hipoteza potvrđeno, čime se može zaključiti da su varijable korištene u studiji relevantne u objašnjenju procesa vezanih za akumulaciju SK zadarskog stanovništva (Dodatak 2). Kod modela koji razmatra SK susjedstva 8 od 15 hipoteza razvijenih u kvalitativnoj studiji je potvrđeno kvantitativnim istraživanjem (Dodatak 2), čime se može konstatirati da je i kod ovog teorijskog modela kvalitativna analiza pronašla velik broj varijabli korisnih u objašnjenju razina SK.

Pored spomenutih dviju svrha miješanja, istraživanje s mješovitim metodama je legitimirano i trima dodatnim svrhama, koje se odnose na pristup istraživačkom problemu korištenjem kvalitativnih i kvantitativnih metoda, kao i na pristup istraživačkom problemu korištenjem deskriptivne fenomenologije i adaptivne teorije. Te tri svrhe – raznovrsnost gledišta, neutralizacija i cjelovitost, u naravi su usmjerene na iscrpnije zahvaćanje istraživačkog problema. Jedna od generalnih prednosti koja proizlazi iz istraživanja zasnovanih na tim svrhama je, pored produbljenja kvantitativnih nalaza i njihova upotpunjavanja razumijevanjem konkretnih situacija iz perspektive društvenih aktera, i objašnjenje razlika u nalazima koji proizlaze uslijed zahvaćanja društvenog procesa različitim pristupima. U zaključcima rezultata istraživanja adaptivno-teorijske studije detaljno su elaborirani rezultati u kojima hipoteze nisu potvrđene kvantitativnim istraživanjem. Ovdje je još jednom bitno spomenuti neke od tih nalaza, posebno one u kojima je kvantitativna studija ukazala na suprotne tendencije onima koje su očekivane na temelju kvalitativne studije. Odnosno, u ovom dijelu zaključka cjelokupnog istraživanja je potrebno još jednom kratko podastrijeti na koji način su dijalektički suprotstavljeni nalazi kvalitativnih i kvantitativnih studija. U tom kontekstu posebno je bitno istaknuti tri iznenađujuća rezultata, dva vezana za teorijski model koji razmatra NSK i jedan nalaz koji je vezan uz SSK. U kontekstu članstva u građanskim udruženjima, kao indikatoru

formalnih društvenih veza kojim je operacionaliziran NSK, na temelju kvalitativnog adaptivno-teorijskog istraživanja ustanovljeno je da jednu od prepreka uključenju u rad građanskih udruženja predstavlja nedostatak slobodnog vremena. Takav proces doima se logičnim te ga potvrđuju i neka istraživanja građanskih udruženja. Dakle, ukoliko bi se sklonosti članstvu u građanska udruženja pristupilo samo kvalitativnim putem, ne bi bilo razloga propitkivati takav odnos vremenskog pritiska i članstva u udruženjima. No kako su ukazali rezultati regresijske analize, osobe s većim percipiranim vremenskim pritiskom, ne samo da nisu manje sklone uključenju u rad građanskih udruženja, nego u njihovom slučaju veći vremenski pritisak ima pozitivan efekt na članstvo, uz rezultat koji je vrlo blizu konvencionalne razine statističke značajnosti. Taj nalaz se objasnio time što osobe koje imaju manje slobodnog vremena vode generalno aktivniji život te su stoga sklonije ostvarivati društvenost u različitim sferama života te, između ostalog, dio oskudnijeg slobodnog vremena provode i u građanskim udruženjima (Kunze i Suppa 2016; Mantovan i sur., 2021). Drugi iznenađujući nalaz iz ovog teorijskog modela je nalaz vezan uz odnos izloženosti medijima i razina uopćenog povjerenja. Kvalitativna adaptivno-teorijska studija je u kontekstu tog odnosa utvrdila kako veća izloženost medijskim vijestima, koje prioritiziraju nasilje, kriminal, prijevare i korupciju, ima erodirajuće efekte na uopćeno povjerenje, a takav proces potvrđuju i neka istraživanja. No na temelju kvantitativne analize utvrđeno je da su efekti veće izloženosti medijskim vijestima pozitivni u kontekstu izgradnje uopćenog povjerenja, pri čemu nalazi nisu statistički značajni. Odnosno na temelju kvantitativnog istraživanja moguće je isključiti proces u kojemu, prema uvriježenim lokalnim znanjima, veća izloženost medijskim vijestima ima negativan efekt na povjerenje. Nepostojanje nepovoljnog efekta praćenja vijesti na tradicionalnim medijima i internetu objasnilo se time da veće praćenje vijesti jača fokus individue na pitanja u javnoj sferi i lokalnoj sredini te odvraća fokus individue od isključivo privatne sfere (Brehim i Rahn 1997). Jačanje fokusa na širu zajednicu i njene probleme može s druge strane kod individue i doprinijeti izgradnji snažnijeg kolektivnog identiteta i osjećaja zajednice (Beaudoin i Thorson 2004; van Lange 2014), a to da se osoba doživljava dijelom šire zajednice može inducirati uopćeno povjerenje. U kontekstu modela koji SK razmatra na razini susjedstva posebno je bitan iznenađujući nalaz prema kojemu osobe koje dulje stanuju unutar istog susjedstva nemaju razvijeniji SSK. Naime, zdravo logičko razmišljanje prisutno u lokalnim znanjima, kao i nizu istraživanja SSK izloženih u kvalitativnom adaptivno-teorijskom dijelu disertacije, ukazuje kako je za izgradnju SSK potreban duži vremenski period te ga mogu

razviti samo osobe koje su trajnije nastanjene u određenom susjedstvu. No kvantitativno istraživanje odrednica SSK je ukazalo na to da duljina boravka nije bitan prediktor SSK. Naime utjecaj duljine boravka ne treba shvaćati deterministički, kao nešto kod čega linearni porast vremena provedenog u susjedstvu ujedno prati i razvijeniji SSK. Osobe s duljim boravkom u susjedstvu bolje poznaju druge ljude u neposrednoj blizini stambenog objekta, no dulji boravak u susjedstvu je i razdoblje u kojem kod društvenih aktera dolazi do promjena u životnim ciljevima i preferencijama, što se s druge strane može odraziti i manjom potrebom za socijalna ulaganja u odnose sa susjedima (Li i sur., 2018; Sharp i Warner 2018; Clark i Coulter 2015; Bailey i sur., 2013). Uz to kvantitativna studija je suprotno očekivanom pozitivnom efektu duljine boravka u susjedstvu na kognitivni aspekt SSK pronašla kako osobe koje dulje žive u susjedstvu imaju čak i značajno nižu percepcija susjedske kohezije, a vjerojatan razlog tomu je što su osobe koje dulje žive u nekom susjedstvu ujedno i starije osobe te susjedstvo uspoređuju s razdobljem djetinjstva i adolescencije u kojem su susjedstvo doživljavali bitno povezanijim (Mohnen i sur., 2015).

Naposljetku se potrebno osvrnuti i na neke bitne nalaze na meta-inferencijskoj razini koji ukazuju na korisnost zahvaćanja SK zadarskog stanovništva koristeći deskriptivnu fenomenologiju i adaptivnu teoriju. U tom kontekstu prvi bitan nalaz je onaj vezan uz prirodu društvenih veza. Naime, kako je elaborirano u rezultatima fenomenološkog dijela disertacije te ranije u ovom zaključku, dvije bine komponente iskustva fenomena društvenih veza su podrška i ugoda. Ukoliko bi se na temelju takvih nalaza donosili zaključci o funkcijama veza, utoliko bi se reklo da je funkcija veza osigurati individui dovoljnu razinu sigurnosti i podrške, koja joj potom omogućuje nesmetano uživanje u druženju s osobama s kojima je povezana. No ukoliko se taj nalaz suprotstavi nalazu korelacijske analize kojom je testirana teorija NSK, utoliko se može konstatirati kako društvene veze nemaju samo funkciju sigurnosti i zabave, već su i generator znatno šireg sklopa društvenih procesa. Kako je ukazalo testiranje Putnamove teorije na razini nelokalnog modela, neformalne društvene veze su pozitivno i značajno korelirane s oba indikatora neformalnog volontiranja, volontiranjem u građanskim udruženjima, kao i s prosvjednim oblikom političke participacije. Odnosno, iako se u iskustvu društvenih veza vrlo bitnima pokazuju sigurnost i ugoda, dok angažman nema bitnu ulogu, razložno je vjerovati da je funkcija neformalnih veza znatno šira te one mogu biti generator i različitih oblika volontiranja kao i protivljenju radu javnih ustanova. U kontekstu fenomena povjerenja, fenomenološka studija je pokazala da je doživljaj zajednice kao u osnovi homogene i

sastavljene od identitetski sličnih aktera, nešto što doprinosi uvjerenju da su akteri s kojima individua dijeli svakodnevicu vjerodostojni. Taj nalaz je pomogao u rasvjetljavanju pozitivnog učinka religioznosti, koja je u kvantitativnom istraživanju korištena kao kontrolna varijabla na uopćeno povjerenje. Kako je izloženo u zaključku, adaptivno-teorijskog istraživanja koje razmatra NSK, kod religioznijih osoba je moguće da u skladu sa znanjima o religijskoj kompoziciji, lokalni socijalni milje doživljavaju kao sastavljen od osoba s kojima dijele grupnu pripadnost. To s druge strane kod njih inducira pristranost i uvjerenje da žive u socijalnoj sredini okruženi pripadnicima grupe kojima pripisuju vjerodostojnost, a takvo uvjerenje može generirati stav da su ljudi općenito dobri, odnosno inducirati premošćujuće povjerenje. U kontekstu fenomena građanskog angažmana fenomenološka studija je rasvijetlila činjenicu da građanski aktivisti doživljavaju ugodu i osobno zadovoljstvo koji proizlaze iz samog činjenja dobrih dijela (Baturina 2018; Ledić 2007; Shea 2016; Pirk i Nugin 2016; Roman i sur., 2018), kao i iz vrednovanja njihova rada u zajednici (Grifiths 2015). No s druge strane deskriptivno-fenomenološka studija je ukazala i na to da su aktivisti suočeni s nelagodom koja je posljedica uvjerenja dijela žitelja zajednice da su svi aktivisti društveno beskorisni, politički instrumentalizirani, orijentirani primarno na samopromociju te na ostvarenje materijalnih pogodnosti, nerijetko i koruptivnim radnjama. Taj nalaz je relevantan u kontekstu svrha miješanja nazvanih *neutralizacija i cjelovitost*, budući da se pored razloga za (ne)stupanje u građanska udruženja i sklonost građanskom angažmanu, razmatra i samo iskustvo osoba koje su sklone građanskom angažmanu. Drukčije rečeno, zahvaćanje građanskog angažmana na način na koji se to učinilo u ovom istraživanju doprinosi i razumijevanju relevantnih procesa koji potiču ili priječe sklonost k građanskom angažmanu, ali i uvid u perspektivu samih aktivista i neke od problema s kojima se aktivisti susreću u okviru življene svakodnevice.

Zaključno, potrebno se osvrnuti i na neka ograničenja koja karakteriziraju studiju. Budući da je SK u ovoj disertaciji pristupljeno korištenjem više metodoloških pristupa, prisutna su i neka ograničenja svojstvena tim pristupima, kao i neka ograničenja koja proizlaze iz takvog pristupa SK. Prvo ograničenje je spomenuto u metodološkom poglavlju i odnosi se na ustroj protokola intervjua potrebnog za djelomično interferirajuće kvalitativne linije. Naime, deskriptivna fenomenologija i adaptivna teorija imaju različit odnos prema ulozi teorije u istraživanju te različite ishode kojima smjeraju njihove analize. Stoga je bilo nezahvalno ustrojiti protokol istraživanja koji će adresirati kauzalne odnose, koji nisu od primarnog interesa za deskriptivno-fenomenološka istraživanja, dok su s druge strane bitni u kontekstu adaptivno-

teorijske analize, fokusirane na razmatranje teorijskih odnosa. Zbog toga je bilo nemoguće iscrpnije kvalitativno istražiti SK s pozicije i jednog i drugog istraživačkog pristupa. No takvo ograničenje karakteristično je za pluralistička kvalitativna istraživanja, i nužno je da bi se maksimizirao potencijal koji proizlazi iz takvih istraživanja. U adaptivno-teorijskom dijelu istraživanja detektiran je poprilično velik broj potencijalnih eksplanatornih varijabli. To je s druge strane rezultiralo manjkom parsimoničnosti u kvantitativnim analizama, zbog koje su neke prediktorske varijable (npr. obrazovanje, urbana gustoća) tretirane kao ordinalne, a ne kao *dummy* varijable. Takvo kodiranje rezultiralo je i gubitkom nekih podataka, koji bi detaljnije raščlanili neke razlike među kategorijama prediktorskih varijabli. Također bitno je naglasiti i da je istraživanje zasnovano na kvantitativnim analitičkim strategijama neadekvatno za ulaženje u kauzalna pitanja. To se može smatrati manje bitnim u kontekstu testiranja Putnamove teorije SK, u kojoj je SK konceptualno zasnovan kao sklop mehanizama koji se uzajamno pospješuju. No svakako je to ograničenje bitno istaknuti u kontekstu istraživanja odrednica akumulacije zasebnih (pod)dimenzija SK. U nekim narednim istraživanjima bilo bi prikladno adresirati i pitanja kauzalnosti, uz korištenje zahvalnijih analitičkih strategija, poput primjerice analiza putanje ili jednadžbi strukturalnim modeliranjem. Također, selekcija kontrolnih i prediktorskih varijabli je u ovom istraživanju određena potrebom istraživanja s mješovitim metodama, odnosno testiranju hipoteza razvijenih kvalitativnim dijelom adaptivno-teorijske studije. Pri tome su sve hipoteze kod svih (pod)dimenzija i oba teorijska modela, testirane uz kontrolu istih setova varijabli i to samo s prediktorima relevantnim u kontekstu specifične dimenzije SK. Takav pristup pokazao se učinkovitim u objašnjenju vrlo velikog dijela varijance kod velikog broja kriterijskih varijabli. No empirijska selekcija kontrolnih i prediktorskih varijabli, odnosno selekcija varijabli vođena kriterijem dobivanja što boljih regresijskih modela i što većem udjelu objašnjene varijance bi kod nekih indikatora rezultirala i efektivnijim eksplanatornim modelima. Ipak, takva selekcija kontrolnih i prediktorskih varijabli dodatno bi zahtijevala legitimaciju izbora varijabli u svakom od regresijskih modela, što bi s druge strane zahtijevalo opsežnije rasprave vezane za izbor specifičnog seta varijabli te dodatno povećalo opseg već prilično opsežne disertacije. Uz to svakako je bitno naglasiti izostanak iscrpnijih deskriptivnih analiza u kvantitativnom dijelu adaptivno-teorijskog istraživanja, koje doduše nisu sadržane u osnovnim ciljevima ovog istraživanja, no svejedno mogu biti vrlo korisne za bolje razumijevanje prirode SK.

11. Literatura

1. Abbott, M. L. (2011). *Understanding Educational Statistics Using Microsoft Excel and SPSS*. Wiley. New Jersey.
2. Adams, C., i van Manen, M. (2008). Phenomenology. U: Given, L., M. (Ur.), *The Sage Encyclopedia of Qualitative research Methods* (str. 614-619). Sage. Los Angeles.
3. Addai, I., Opoku-Agyeman, C., i Ghartey, H. (2011). An Exploratory Study of Religion and Trust in Ghana. *Social Indicators Research*. 110: 993-1012.
4. Adler, P., S., i Kwon, S. (2002). Social Capital: Prospects for a New Concept. *Academy of Management Review*, 27 (1): 17-40.
5. Adler, R., B., i Rodman, G. (2006). *Understanding Human Communication*. Oxford University Press. Oxford.
6. Adler, R., P., i Goggin, J. (2005). What Do We Mean By “Civic Engagement”? *Journal of Transformative Education*, 3 (3): 236-253.
7. Ahn, S., H., i Kwak, H., K. (2002). An exploratory study on social capital in the neighborhood level. *The Korean Journal of Local Government Studies*, 18(1): 1–31.
8. Ainsworth, M., D., S. (1967). *Infancy in Uganda: Infant care and the Growth of Love*. John Hopkins University Press. Baltimore.
9. Alber, I. (2016). Doing civil society in post-socialist Poland. Triangulation of biographical analysis and discourse analysis. *Przegląd Socjologiczny*, 65 (4): 91-110.
10. Aldrich, D., P., i Meyer, M., A. (2015). Social Capital and Community Resilience. *American Behavioral Scientist*, 59 (2): 254-269.
11. Alesina, A., Algan, Y., Cahuc, P., i Giuliano, P. (2015). Family values and the Regulation of Labour. *Journal of the European Economic Association*, 13(4):599–630.–630.
12. Alesina, A., i Giuliano, P. (2011). Family Ties and Political Participation. *Journal of the European Economic Association*, 9(5):817–839.
13. Alesina, A., i Giuliano, P. (2014). Family ties. U: Aghion, P., i Durlauf, S.,M. (ur.). *Handbook of Economic Growth*. North Holand. Amsterdam, str. 177-213.
14. Alesina, A., i Giuliano, P. (2015). Culture and Institutions. *Journal of Economic Literature*, 53(4): 898–944.
15. Algan, Y., i Chauc, P. (2014). Trust, Growth, and Well-Being: New Evidence and Policy Implications, U: Aghion, m P., i Durlauf, S., N. (Ur.). *Handbook of Economic Growth*. North Holand. Amsterdam str., 44-115.
16. Aligica, P., D., i Evans, A., J. (2009). *The Neoliberal Revolution in Eastern Europe. Economic Ideas in the Transition from Communism*. Edward Elgar. Cheltenham.
17. Alise, M., A., i Teddlie., C. (2010). A Continuation of the Paradigm Wars? Prevalence Rates of Methodological Approaches Across the Social/Behavioral Sciences. *Journal of Mixed Methods Research*, 4 (2): 103-126.
18. Aliyev, H. (2013). Post-Communist Informal Networking: Blat in the South Caucasus. *Demokratizatsiya The Journal of Post-Soviet Democratization*, 21(1): 89-111.
19. Aliyev, H. (2014). Civil society in the South Caucasus: kinship networks as obstacles to civil participation. *Southeast European and Black Sea Studies*, 14 (2): 263–282.
20. Aliyev, H. (2015). Informal Networks and Human Security in the South Caucasus. *Forum of EthnoGeoPolitics*, 3(3): 47-67.
21. Altman, S., M., i Low., I. (1992). Place Attachment: A Conceptual Inquiry. U: *Place Attachment*. Low, S., M., i Altman, I. (ur.). Plenum Press. New York, str. 1-12.
22. Andriani, L., i Christoforou, A. (2016). Social Capital: A Roadmap of Theoretical and Empirical Contributions and Limitations. *Journal of Economic Issues*, 1 (1): 4-22.

23. Ang, J., B., i Fredriksson, P., G. (2017). Wheat Agriculture and Family Ties. *EGC Report No: 2017/05*, str., 1- 41.
24. Angelini, A. (2010). Urban Anthropology. U: Encyclopedia of Urban Studies. Hutchison, R. (ur.). SAGE. Los Angeles, str. 840-844.
25. Anguera, T., M., Blanco-Villaseñor, A., Losada, J.,L., Sánchez-Algarra, P., i Onwuegbuzie, A., J. (2018). Revisiting the difference between mixed methods and multimethods: Is it all in the name? *Quality & Quantity: International Journal of Methodology*, 52(6): 2757–2770.
26. Anton, C., E., i Lawrence, C. (2014). Home is where the heart is: The effect of place of residence on place attachment and community participation. *Journal of Environmental Psychology*, 40: 451-461.
27. Anyan, J. (2018). Researching Social Stratification in Higher Education: Methodology and Paradigms. U: Pekkola, E., Kivistö, J., Kohtamäki, V., Cai, Y., i Lyytinen, A. (Ur.), *Theoretical and Methodological Perspectives on Higher Education Management and Transformation: An Advanced Reader for PhD Students* (str. 51-63). Tampereen yliopistopaino. Tampere.
28. Appelbaum, M. (2010). Beyond Scientism and Relativism: Amedeo Giorgi's Commitment to Human Science. *Les Collectifs du Cirp*, 1: 41-60.
29. Appelbaum, M., H. (2014). Intentionality and Narrativity in Phenomenological Psychological Research: Reflections on Husserl and Ricoeur. *Indo-Pacific Journal of Phenomenology Volume*, 14 (2): 1 – 19.
30. Aprilia, S., i Wibwo, S., S. (2017). The Impact of Social Capital on Crowdfunding Performance. *The South East Asian Journal of Management*, 11 (1): 44-57.
31. Asuyama, Y. (2016). Delegation to Workers across Countries nad Industries: Social Capital and Coordination Need Matter. IDE DISCUSSION PAPER No. 620.
32. Austin i Baba (1990). Social Determinants of Neighbourhood Attachment. *Sociological Spectrum*, 10: 59-78.
33. Avery, L., Rotondi, N., McKnight, C., Firestone, M., Smylie, J., i Rotondi, M. (2019). Unweighted regression models perform better than weighted regression techniques for respondent-driven sampling data: results from a simulation study. *Medical Research Methodology* (2019) 19:202.
34. Badescu, G., i Uslaner, E., M. (2003). *Social capital and Transition to Democracy*. Routledge. New York.
35. Bailey, N., Barnes, H., Livingston, M. i Maclennan, D. (2013). Understanding neighbourhood population dynamics for neighbourhood effects research: A review of recent evidence and data source developments. U: van Ham, M., Manley, D., Bailey, N., Simpson, L. and Maclennan, D. (ur.). *Understanding Neighbourhood Dynamics: New Insights for Neighbourhood Effects Research*. Springer. Dordrecht, str: 23-42.
36. Bailón, I., Romero, R., Marie, F. (2021). Model of Logistics Factors and their Impact on the Competitiveness of Small and Medium Enterprises within the Industry 4.0 Paradigm. U: *Critical Factors in Industry 4.0*. El Colegio de Chihuahua. Ciudad Juárez.
37. Baldassare, M. (1975). The Effects of Density on Social Behavior and Attitudes. *American Behavioral Scientist*, 18(6): 815-825.
38. Banfield, E. (1958). *The Moral Basis of a Backward Society*. The Free Press Glencoe. Chichago.
39. Barada, V., Primorac, J. i Buršić, E. (2016). *Uvjeti rada organizacija civilnog društva na području suvremene kulture i umjetnosti*. Zagreb. Biblioteka Kultura nova.
40. Barceló, J. (2014). Re-examining a modern classic: does Putnam's Making Democracy Work suffer from spuriousness? *Modern Italy*, 19 (4) 457–471.

41. Barcus, H., R., i Brun, S., D. (2010). 'Place elasticity: exploring a new conceptualization of mobility and place attachment in rural America', *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 92 (4): 281–295.
42. Barnes, J., Caddick, N., Clarke, N., J., Cromby, J., McDermott, H., Willis; M., E., H., i Wiltshire, G. (2014). Methodological pluralism in qualitative research: Reflections on a meta-study. *Qualitative Methods in Psychology*, 17: 35-41.
43. Barret, M., i Brunton Smith, I. (2014). Political and Civic Engagement and Participation: Towards an Integrative Perspective. *Journal of Civil Society*, 10 (1): 5-28.
44. Baturina, D. (2018). Za nestabilnost spremni? Utjecaj dionika i procesa trećeg sektora na njezove ljudske resurse. *Sociologija i prostor*, 56 (2018) 211 (2): 137-159.
45. Beaudoin, C., E., i Thorson, E. (2004). Social Capital in Rural and Urban Communities: Testing Differences in Media Effects and Media. *J&MC Quarterly*, 81(2): 378-399.
46. Beck, U. (1999). Beck, U. (1999). *What is globalization?* Polity Press. Cambridge.
47. Begić, S. (2012). Imagine Being Alone: Making Sense of Life in Contemporary Bosnia and Herzegovina by Remembering the Past. U: *Peace Psychology in the Balkans: Dealing with a Violent Past while Building Peace*. Simić, O., Volčić, Z., i Philpot, C., R. (ur.). Springer, New York, str. 129-142.
48. Bekkers, R. (2005). Participation in Voluntary Associations: Relations with Resources, Personality, and Political Values. *Political Psychology*, 26 (3): 439-454.
49. Benge, C., L., Onwuegbuzie, A., J., i Robbins, M., E. (2012). A Model for Presenting Threats to Legitimation at the Planning and Interpretation Phases in the Quantitative, Qualitative, and Mixed Research Components of a Dissertation. *International Journal of Education*, 4 (4): 65-124.
50. Benković, V., i Balabanić, I. (2010). Analiza sadržaja najposjećenijih hrvatskih internetskih portala. *Medijska istraživanja*, 16(2): 43-56.
51. Berggren, N., i Bjørnskov, C. (2011). Is the importance of religion in daily life related to social trust? Cross-country and cross-state comparisons. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 80 (2011): 459– 480.
52. Bergh, A., i Bjørnskov, C. (2014). Trust, welfare states and income equality: Sorting out the causality. *European Journal of Political Economy*, 35: 183-199.
53. Berwald, S., Roche, M., Adelman, S., Mukadam, N., Livingston, G. (2016). Black African and Caribbean British Communities' Perceptions of Memory Problems: "We Don't Do Dementia". *PLoS ONE*, 11(4): e0151878.
54. Bežovan, G. (2002). Croatian civil society on the pathway to becoming a legitimate public actor. *Družboslovne razprave*, 19 (42): 123-143.
55. Bežovan, G., i Vugec., M. (2006). Neki statistički pokazatelji o civilnom društvu u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 13 (1): 223 – 230.
56. Bežovan, G., i Zrnišćak, S. (2007). *Civilno društvo u Hrvatskoj*. Jesenski i Turk. Zagreb.
57. Bežovan, G., Zrnišćak, S., i Vugec, M. (2005). *Civilno društvo u procesu stjecanja povjerenja u Hrvatskoj i izgradnji partnerstva s državom i drugim dionicima*. CERANEO - Centar za razvoj neprofitnih organizacija. Zagreb.
58. Bhaskar, R. (1989). *Reclaiming reality: A critical introduction to contemporary philosophy*. Verso. London.
59. Biesta, G. (2010). Pragmatism and the Philosophical Foundations of Mixed Methods Research. U: Tashakkori, A., i Teddlie, C. (Ur.), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research* (str. 95-117). Sage. Thousand Oaks.
60. Birkerhoff, J., M. (2002). Government-nonprofit partnership: a defining framework, *Public Administration and Development*, 22 (1): 19–30.

61. Bishop, F., L. (2015). Using mixed methods research designs in health psychology: An illustrated discussion from a pragmatist perspective. *British Journal of Health Psychology*, (2015), 20: 5–20.
62. Bistricky, S., L., Gallagher, M., W., Roberts, C., M., Ferris, L., Gonzalez, A., J., i Wetterneck, C., T. (2017). Frequency of Interpersonal Trauma Types, Avoidant Attachment, Self-Compassion, and Interpersonal Competence: A Model Persisting Posttraumatic Symptoms. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 26 (6): 608-625.
63. Bjørnskov, C., Borrel Mas, M., Rode, M. (2021). The economics of change and stability in social trust: Evidence from (and for) Catalan secession. *Economics & Politics*. (2021):1–23.
64. Blaikie, N. (1991). *Approaches to social enquiry*. Polity Press. Cambridge.
65. Blau, P., M. (1977). A Macrosociological Theory of Social Structure. *The American Journal of Sociology*, 83 (1): 26-54.
66. Blum, T., C., i Kingston, P., W. (1984). Homeownership and Social Attachment. *Sociological Perspectives*, 27(2): 159-180.
67. Blumenthall, A. (1932). *Small-Town Stuff*. Forgotten Books. Chicago.
68. Bolt, G., i Van Kempen, R. (2010). Dispersal Patterns of Households who are Forced to Move: Desegregation by Demolition: A Case Study of Dutch Cities. *Housing Studies*, 25 (2): 159–180.
69. Booth, J., A., i Bayer-Richard, P. (2012). Untangling Social and Political Capital in Latin American Democracies. *Latin American Politics and Society*, 54(3): 33 – 64.
70. Borozan, D. i Radma Funaric, M. (2016). Social capital in Croatia: measurement and regional distribution *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 29 (4): 481–505.
71. Böstrom, M. (2017). Environmental SMOs and resource mobilization in the post-communist versus the west- European context. *Qualitative Research in Organizations and Management: An International Journal*, 12 (3): 225-244.
72. Bouget, D., Frazer, H., Marler, E., Sabato, S. i Vanhercke, B. (2015). Social Investment in Europe: A study of national policies. European Union.
73. Bourdieu, P. (1986). The Forms of Capital. U: Richardson, G. (ur.). Handbook of theory and research for the sociology of education. Greenwood Press. New York, str. 241-258.
74. Bowlby, J. (1968). *Attachemnt and Loss: Vol. 1 Attachment*. Basic Books. New York.
75. Bramley, G., Dempsey, N., Power, S., Brown, C., i Watkins, D. (2009). Social stainability and urban form: evidence from five British cities. *Environment and Planning A*, 41: 2125 – 2142.
76. Brewer, M., B. (1979). Ingroup bias in the minimal intergroup situation: A cognitive–motivational analysis. *Psychological Bulletin*, 86 (2): 307–32.
77. Brisson, D., i Usher, C., L. (2007). The Effects of Informal Neighborhood Bonding Social Capital and Neighborhood Context on Homeownership for Families Living in Poverty. *Journal of Urban Affairs*, 29 (1): 65–75.
78. Brković, Č. (2014). Surviving in a Moveopticon: Humanitarian Actions in Bosnia and Herzegovina. *Contemporary Southeastern Europe*, 1 (2): 42 – 60.
79. Broekstra R., Aris-Meijer, J., Maeckelberghe, E., Stolk R., Otten, S. (2020). Trust in Centralized Large-Scale Data Repository: A Qualitative Analysis. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics*, 15(4): 365-378.
80. Brown, B., i Cropper, V., L. (2001). New Urban and Standard Suburban Subdivisions: Evaluating Psychological and Social Goals. *Journal of the American Planning Association*, 67(4): 402-419.

81. Brown, H., i Green, M. (2015). At the Service of Community Development: The Professionalization of Volunteer Work in Kenya and Tanzania. *African Studies Review*, 58 (2): 63– 84.
82. Brueckner, J., K., i Largey, A., G. (2008). Social interaction and urban sprawl. *Journal of Urban Economics*, 64: 18–34.
83. Brunton-Smith, I., Sturgis, P., i Leckie, G. (2018). How collective is collective efficacy? The importance of consensus in judgments about community cohesion and willingness to intervene. *Criminology*, 56(3): 608-637.
84. Bryman (2006). Integrating quantitative and qualitative research: how is it done? *Qualitative Research*, 6 (1): 97-113.
85. Bryman, A. (2007). Barriers to Integrating Quantitative and Qualitative Research. *Journal of Mixed Methods Research*, 1 (1): 8 – 22.
86. Bryman, A. (2012). *Social research Methods*. Oxford University Press. Oxford.
87. Bryson, A., i Davies, R. (2019). Family, Place and the Intergenerational Transmission of Union Membership, *British Journal of Industrial Relations*, 57 (3): 624–650.
88. Burleson, B., R., Samter, W., i Lucchetti, A., E. (1992). Similarity in Communication Values as a Predictor of Friendship Choices: Studies of Friends and Best Friends, *Southern Communication Journal*, 57 (4): 260-276.
89. Butzel, J., S., i Ryan, R., M. (1997). The Dynamics of Volitional Reliance: A Motivational Perspective on Dependence, Independence, and Social Support. U: Pierce, G., R., Lakey, B., Sarson, I., G., Sarson, B., i Joseph H., J. (ur.). Sourcebook of Social Support and Personality. Springer. New York, str. 2-18. i Joseph, H., J. (ur.). Sourcebook of Social Support and Personality. Springer, str. 3-18.
90. Bützer, S., Jordan, C., i Stracca, L. (2014). Macroeconomic Imbalances: A Question of Trust? *Fiscal Policy and Macroeconomic Imbalances*, 16., str., 649-694.
91. Byrne, D. (1971) *The Attraction Paradigm*. Academic Press. New York.
92. Caddickk, N., Smith, B., i Phoenix, C. (2015). The Effects of Surfing and the Natural Environment on the Well-Being of Combat Veterans. *Qualitative Health Research*, 25 (1): 76-86.
93. Caelli, K. (2000). The Changing Face of Phenomenological Research: Traditional and American Phenomenology in Nursing. *Qualitative Health Research*, 10 (3): 366-377.
94. Calafat, A., Mnatecón, A., Montse, J., Adover- Roig, D., Blay, N., i Rosal, F. (2011). Violent Behaviour, Drunkenness, Drug use, and Social Capital in Nightlife Contexts *Psychosocial Intervention*, 20 (1): 45-51.
95. Callois, J., i Aubert, F. (2007). Towards Indicators of Social Capital for Regional Development Issues: The Case of French Rural Areas. *Regional Studies*, 41. 6: 809–821.
96. Cameron, R., (2011). Mixed methods in business and management: A call to the 'first generation'. *Journal of Management & Organization*, 17: 245–267.
97. Carlsson, S., A. (2003). Critical Realism: A Way Forward in IS Research. Proceedings of the Eleventh European Conference on Information Systems (str. 348-362).
98. Carpiano, R., M., i Kimbro, R., T. (2012). Neighborhood Social Capital, Parenting Strain, and Personal Mastery among Female Primary Caregivers of Children. *Journal of Health and Social Behavior*, 53(2): 232–247.
99. Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society (The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume 1)*. Blackwell Publishers, Inc. Malden.
100. Castiglione, D., van Deth, J., W., i Wolleb, G. (2008). Social capital's fortune: An Introduction. U: Castiglione D., van Deth, J., W., i Wolleb, G. (ur.). *The Handbook of Social Capital*. Oxford University Press. Oxford/New York, str. 1-12.

101. Chaffour, J. (2017). *Morocco 2040: Emerging by Investing in Intangible Capital*. International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. Washington.
102. Chamberlain, K., Cain, T., Sheridan, J., i Dupuis, A. (2011). Pluralisms in Qualitative Research: From Multiple Methods to Integrated Methods. *Qualitative Research in Psychology*, 8 (2): 151-169.
103. Chambers, D. (2006). *New Social Ties. Contemporary Connections in a Fragmented Society*. Palgrave. Houndmills.
104. Chambers, J., R., i Melnyk, D. (2006). Why Do I Hate Thee? Conflict Misperceptions and Intergroup Mistrust. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32 (10): 1295-1311.
105. Chi, D., L, i Carpiano, R., M. (2013). Neighborhood Social Capital, Neighborhood Attachment, and Dental Care Use for Los Angeles Family and Neighborhood Survey Adults. *Research and Practice. American Journal of Public Health*, 103(4): 88-95.
106. Christenson, C., i Deller, S. (2019). Social Capital in Wisconsin. *WIndicators*, 2 (7): 1-11.
107. Christ, T., W. (2013). The worldview matrix as a strategy when designing mixed methods research. *International Journal of Multiple Research Approaches*, 7 (1): 110-118.
108. Christoforou, A. (2017). Social Capital: Intuition, Precept, Concept and Theory. U: Pisani, E., Franceshetti, G., Secco, L., i Christoforou, A. (ur.). *Social Capital and Local Development*. Palgrave Mcmillan. Padova., str. 23-42.
109. Christoforou, A., i Pisani, E., (2016). Social capital and rural development in Southern European regions: the case of EU-funded LEADER projects. U: Westlund, H., i Larsson, J., P. (Ur.), *Handbook of Social Capital ad Regional Development* ,str. 391-415). Edward Elgar. Cheltenham.
110. Claridge, T., (2018). Criticisms of social capital theory: and lessons for improving practice. *Social Capital research*, str. 1-8.
111. Clarke, N., J., Willis, M., E., H., Barnes, J., S., Caddick, N., Cromby, J., McDermott, H., Wilthshire, G. (2015). Analytical Pluralism in Qualitative Research: A Meta-Study. *Qualitative Research in Psychology*, 12:182–201.
112. Colahan, M., Tunariu, A., D., i Dell, P. (2012). Understanding lived experience and the structure of its discursive context. *Qualitative Methods in Psychology Bulletin*, 13(1): 48-57.
113. Coleman, J. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *The American Journal of Sociology*, 94: 95-120.
114. Collins, C., R., Neal, J., W., i Neal, Z. (2014). Transforming Individual Civic Engagement into Community Collective Efficacy: The Role of Bonding Social Capital. *American Journal of Community Psychology*, 54: 328-336.
115. Collins, R. (1981). On the Microfoundations of Macrosociology. *American Journal of Sociology*, 86 (5): 984-1014.
116. Coll-Planas, L., Valle Gómez, G., Bonilla, P., Masat, T., Puig, T., i Monteserin, R. (2017). Promoting social capital to alleviate loneliness and improve health among older people in Spain. *Health and Social Care in the Community*, 25 (1): 145–157.
117. Colombo, M., Mosso, C., i De Piccoli, N. (2001). Sense of Community and Participation in Urban Contexts. *Jornal of Community & Applied Social Psychology*, 11: 457-464.
118. Comin, F., (2008). Social capital and the capability approach. U: Castiglione D., van Deth, J., W., i Wolleb, G. (ur.). *The Handbook of Social Capital*. Oxford University Press. Oxford/New York.
119. Constantino, T., E. (2008). Constructivism. U: *Encyclopedia of Qualitative Research Methods* (str. 116-119). Sage. Thousand Oaks.
120. Converse, P., E., i Pierce, R. (1986). *Political Representation in France*. Cambridge.

121. Cooper, L., Knight, B., i Blackmore, S. (2005). *Društveni kapital u Hrvatskoj*. Nacionalna zaklada za razvoj civilnog društva.
122. Cornwell, E., Y., i Bechler, R., L. (2015). Urbanism, Neighborhood Context, and Social Networks. *City and Community*, 14(3): 311-335.
123. Course, M. (2010). Making friends, Making Oneself: Friendship and the Mapuche person. U: Desai, A., i Killick., E. (ur.). *The ways of friendship: Anthropological perspectives*. Bergham Books. New York, str. 154-173.
124. Coyle, A. (2010). Qualitative Research and Anomalous Experience: A Call for Interpretative Pluralism. *Qualitative Research in Psychology*, 7 (1): 79-83.
125. Craig, E., P., i Walsh, S., J. (1993). Phenomenological challenges for Clinical Use of Dreams. U: Delaney, G. (Ur.), *New Directions in Dream Interpretation* (str. 103-154). State University of New York. Albany.
126. Creamer, E., G. (2018a). *An Introduction to Fully Integrated Mixed Methods Research*. SAGE. Los Angeles.
127. Creamer, E., G. (2018b). Enlarging the Conceptualization of Mixed Method Approaches to Grounded Theory With Intervention Research. *American Behavioral Scientist*, 62 (7): 919-934.
128. Creswell, J., W. (2009). Mapping the Field of Mixed Methods Research. *Journal of Mixed Methods Research*, 3 (2): 95-108.
129. Creswell, J., W. (2013). *Qualitative Inquiry and Research Design: Chosing Among Five Approaches*. Sage. Los Angeles.
130. Creswell, J., W. (2015). *A Concise Introduction to Mixed Methods Research*. Sage. Thousand Oaks.
131. Creswell, J., W. (2015). Revisiting Mixed Methods and Advancing Scientific Practices. U: Hesse-Biber, S., i Johnosn, R., B. (Ur.), *The Oxford Handbook of Multimethod and Mixed Methods Research Inquiry* (str. 57-71). Oxford University Press. Oxford.
132. Creswell, J., W., i Plano Clark, V., L. (2011). *Designing and Conducting Mixed Methods Research*. Sage. Los Angeles.
133. Creswell, J., W., Plano Clark, V., L., Gutmann, M., L., i Hanson, W., E. (2003). Advanced mixed methods research designs. U: Tashakkori, A., i Teddlie, C. (Ur.), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research* (str. 209–240). Sage. Thousand Oaks.
134. Cronenberg, S. (2020). Paradigm parley: A Framework for the Dialectic Stance. *Journal of Mixed Methods Research*, 14 (2): 26-46.
135. Curley, A., M. (2010). Relocating the Poor: Social Capital and Neighborhood Resources. *Journal of Urban Affairs*, 32(1):79 – 103.
136. Curtis, J., i Andersen, R. (2015). How Social Class Shapes Attitudes on Economic Inequality: The Competing Forces of Self-Interest and Legitimation, *International Review of Social Research*, 5(1): 4–19.
137. Curvale, C. (2013). Citizen Participation, Social Trust, and Ethnic Groups in Ecuador. *Asian Journal of Latin American Studies*, 1: 75-96.
138. Dahl, V., Amnå, E., Banaji, S., Landberg, M., Šerek, J., Ribeiro, N., Beilmann, M., Pavlopoulos, V., i Zani, B. (2018) Apathy or alienation? Political passivity among youths across eight European Union countries, *European Journal of Developmental Psychology*, 15(3): 284-301.
139. Daniele i Geys (2016a). Family Ties and Socio-Economic Outcomes in High vs Low Income Countries. *The Journal of Development Studies*, 52(6): 813-823.
140. Daniels, J.,P., i Ruhr, M. (2010). Trust in Others: Does Religion Matter? *Review of Social Economy*, 68:2: 163-186.

141. De Allegri, M., Brenner, S., Kambala, C., Mazalele, J., Muula, A., S., Chinkhumba, J., Wilhelm, D., i Lohmann, J. (2020). Exploiting the emergent nature of mixed methods designs: insights from a mixed methods impact evaluation in Malawi. *Health Policy and Planning*, (35): 102–106.
142. De Blij, H. (2008). *The Power of Place. Geography, Destiny and Globalization's Rough Landscape*. Oxford University Press. Oxford.
143. De Boulay, J., i Williams, R. (1987). Amoral Familism and the Image of Limited Good: A Critique from a European Perspective. *Anthropological Quarterly*, 60 (1): 12-24.
144. De Donder, L., Witte, N., Buffel, T., Dury, S., i Verté, D. (2012). Social Capital and Feelings of Unsafety in Later Life: A Study on the Influence of Social Networks, Place Attachment, and Civic Participation on Perceived Safety in Belgium. *Research on Aging*, 34(4) 425– 448.
145. De Lisle, J. (2011). The Benefits and Challenges of Mixing Methods and Methodologies: Lessons Learnt From Implementing Qualitatively Led Mixed Methods Research Designs in Trinidad and Tobago. *Caribbean Curriculum*, 18: 87-120.
146. Dekker, K. (2007). Social Capital, Neighbourhood Attachment and Participation in Distressed Urban Areas. A Case Study in The Hague and Utrecht, the Netherlands. *Housing Studies*, 22 (3): 355–379.
147. Dekker, K., i Filipovič, M. (2009). Effects of physical measures on social cohesion: Case studies in the Netherlands and Slovenia. U: Rowlands, R., Mustered, S., i Van Kempen, R. (Ur.). *Mass Housing in Europe Multiple Faces of Development, Change and Response*, str., 157-188.
148. Dekker, R., i Engbersen, G. (2014). How social media transform migrant networks and facilitate migration. *Global Networks*, 14 (4): 401–418.
149. Denis, D., J. (2019). *SPSS Data Analysis for Univariate, Bivariate, and Multivariate Statistics*. Wiley.
150. Denny, K., J. (2003). The Effects of Human Capital on Social Capital: A Cross-Country Analysis. *Department of Economics & Institute for the Study of Social Change*, V1.6., 16. July. Str., 1-24.
151. Denscombe, M. (2010). *The Good Research Guide For small-scale social research projects*. Open University Press. Maidenhead.
152. Denzin, N., K. (2010). Moments, Mixed Methods, and Paradigm Dialogs. *Qualitative Inquiry*, 16 (6): 419-427.
153. Denzin, N., K., i Lincoln, Y., S. (2018). Paradigms and Perspectives in Contention. U: Denzin, N., K., i Lincoln, Y., S. (Ur.). *The Sage Handbook of Qualitative Research* (str. xx-xx). Sage. Los Angeles/London.
154. Derin-Güre, P., i Uler, N. (2010). Charitable giving under inequality aversion. *Economics Letters* 107 (2010): 208–210.
155. Derrida, J. (1967). *Of Grammatology*. Johns Hopkins University Press. Baltimore.
156. Deutscher, M. (1980). Husserl's Transcendental Subjectivity, *Canadian Journal of Philosophy*, 10 (1): 21-45.
157. Dewe, M., i Coyle., A. (2014). Reflections on a study of responses to research on smoking: A pragmatic, pluralist variation on a qualitative psychological theme. *Review of Social Studies*, 1(1): 21-36.
158. Di Caro, P. (2017). Testing and explaining economic resilience with an application to Italian regions. *Papers in Regional Science*: 96 (1), 93-113.
159. Diener, E., i Tov, W. (2012). National accounts of well-being. U: K. C. Land, K., C., Michalos, A., C., i Sirgy, M., J. (ur.). *Handbook of social indicators and quality of life research*. Springer. New York, str. 137-156.

160. Dincer, O., C., i Fredriksson, P., G. (2018). Corruption and Environmental Regulatory Policy in the United States: Does Trust Matter? *Resource and Energy Economics*, 54: 212-225.
161. Dinesen, P., T. i Sønderskov, K., M. (2016). Trusting the State, Trusting Each Other? The Effect of Institutional Trust on Social Trust. *Political Behavior*, 38: 179-202.
162. Dinesen, P., T., i Sønderskov, K., M. (2015). Ethnic Diversity and Social Trust: Evidence from the Micro-Context. *American Sociological Review*, 80 (3): 550-573.
163. Dingemans, E., i Van Ingen, E. (2015). Does Religion Breed Trust? A Cross-National Study of the Effects of Religious Involvement, Religious Faith, and Religious Context on Social Trust. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 54(4):739–755.
164. Dirks, K., T., Lewicki, R., Y., i Zaheer, A. (2009). Repairing Relationship Within and Between Organizations: Building a Conceptual Foundation. *Academy of Management Review*, 34 (1): 68-84.
165. Dobrotić, I., Hromatko, A., Japec, L., Matković, T., i Šućur, Z. (2007). Kvaliteta života u Hrvatskoj; Regionalne nejednakosti. *Program Ujedinjenih naroda za razvoj – Hrvatska*.
166. Dolenc, D. (2016). Nakon devijantne modernizacije, divlji kapitalizam? Genaologija teze i neke kritičke opaske. U: Vrijednosti u hrvatskom društvu, Sekulić, D. (ur.). Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo. Zagreb, str. 91-108.
167. Donati, P., i Prandini, R. (2007). The Family in the Light of a New Relational Theory of Primary, Secondary and Generalized Social Capital. *International Review of Sociology - Revue Internationale de Sociologie*, 17 (2): 209-223.
168. Dovidio, J., F., Gaertner, S., L., Pearson, A., R., i Riek, B., M. (2005). Social Identities and Social Context: Social Attitudes and Personal Well-Being. *Advances in Group Processes*, 22: 231-260.
169. Doyle, L., Brady, A., i Byrne, G. (2016). An overview of mixed methods research – revisited. *Journal of Research in Nursing*, 21 (8): 623-635.
170. Durante, R. (2010). Risk, Cooperation and the Economic Origins of Social Trust. Sciences Po publications info:hdl:2441/eu4vqp9ompq, Sciences Po, str., 1-45.
171. Durkheim, E. (1893). *The Division of Labor in Society*. The Free Press. New York.
172. Durkheim, E. (2008). *Elementarni oblici religijskog života: Totemistički sustav u Australiji*. Jesenski i Turk. Zagreb.
173. Durlauf, S.,N. (2002). Bowling Alone: a review essay. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 47 (2002): 259–273.
174. Dutta, S. (2017). Creating in the Crucibles of Nature's Fury: Associational Diversity and Local Social Entrepreneurship after Natural Disasters in California, 1991–2010. *Administrative Science Quarterly*, 62 (3): 443–483.
175. Easton, G., (2010). Critical realism in case study research. *Industrial Marketing Management* 39: 118–128.
176. Eikeland, T., B. (2015). Emergent Trust and Work Life Relationships: How to Approach the Relational Moment of Trust. *Nordic journal of working life studies*, 5 (3): 59-77.
177. Ekiert, G., i Kubik, J. (2001). *Rebellious Civil Society Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989-1993*. The University of Michigan Press. Michigan.
178. Ekiert, G., i Kubik, J. (2014). The Legacies of 1989; Myths and Realities of Civil Society. *Journal of Democracy*, 25 (1): 46-58.
179. Ekiert, G., i Ziblatt, D. (2013). Democracy in Central and Eastern Europe One Hundred Years On. *East European Politics and Societies and Cultures*, 27 (1): 90-107.
180. Elayah, M., i Verkonen, W. (2020). Civil society during war: the case of Yemen. *Peacebuilding*, 8 (4): 476-498.

181. Elezović, A. (2012). O čemu pišu novine? Analiza sadržaja novinskih naslovnica. *Medijska istraživanja*, 18(1): 61-88.
182. Elster, Jon. (2007). *Explaining Social Behaviour: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge University Press. Cambridge.
183. Engbers, T., A., Thompson, M., F., i Slaper, T., F. (2017). Theory and Measurement in Social Capital Research. *Social Indicators Research*, 132: 537-558.
184. Engbers, T., Rubin, B., M., i Aubuchon, C. (2017). The Currency of Connections: An Analysis of the Urban Economic Impact of Social Capital. *Economic Development Quarterly*, 31 (1): 37-49.
185. Englander, M. (2012). The Interview: Data Collection in Descriptive Phenomenological Human Scientific Research. *Journal of Phenomenological Psychology*, 43: 13–35.
186. Enjorlas, B. (2021). Explaining the Varieties of Volunteering in Europe: A Capability Approach. *Voluntas*, (2021) 32:1187–1212.
187. Ermisch, J., i Gambetta, D. (2010). Do strong family ties inhibit trust? *Journal of Economic Behavior & Organization*, 75: 365–376.
188. ESPON. (2014). Territorial Dynamics in Europe: Economic Crisis and the Resilience of Regions. *Territorial Observation* No. 12.
189. Feilzer, M., Y. (2010). Doing Mixed Methods Research Pragmatically: Implications for the Rediscovery of Pragmatism as a Research Paradigm. *Journal of Mixed Methods Research*, 4 (1): 6-16.
190. Ferragina, E., i Arrigoni, A. (2017). The Rise and Fall of Social Capital: Requiem for a Theory? *Political Studies Review*, 15 (3): 355-367.
191. Field, J., (2008). *Social Capital*. Routledge. London/New York.
192. Field, A. (2009). *Discovering Statistics Using SPSS*. Sage. Thousand Oaks.
193. Filetti, A. (2014). Religiosity in the South Caucasus: searching for an underlying logic of religion's impact on political attitudes, *Southeast European and Black Sea Studies*, 14(2): 219-238.
194. Fine, B. (2001). *Social Capital versus Social Theory*. Routledge. New York/London
195. Fine, G., A. (2010). The Sociology of the Local: Action and its Publics, *Sociological Theory* 28 (4): 355- 376.
196. Finifter, A., W. (1970). Dimensions of Political Alienation. *The American Political Science Review*, 64 (2): 389-410.
197. Finlay, L. (2009). Debating Phenomenological Research Methods. *Phenomenology and Practice*, 3 (1): 6-25.
198. Firat, R., B. (2014). Media Usage and Civic Life: The Role of Values. *Journal of Social and Political Psychology*, 2(1): 117–142.
199. Fisher, W., P., i Stenner, J., A. (2011). Integrating qualitative and quantitative approaches via the phenomenological method. *International journal of qualitative research approaches*, 5 (1): 89-103.
200. Flanagan, W., G. (2010a). Urban Sociology. U: Hutchison, R. (ur.). *Encyclopedia of Urban Studies*. SAGE. Los Angeles str. 922-926.
201. Flanagan, W., G. (2010b). *Urban Sociology Images and Structure*. Rowman and Littlefield Publishers, INC. Lanham.
202. Flick, U., (2016). Mantras and Myths: The Disenchantment of Mixed-Methods Research and Revisiting Triangulation as a Perspective. *Qualitative Inquiry*, 23 (1): 46-57.
203. Foa, R., S., i Ekiert, G. (2016). *The weakness of postcommunist civil society reassessed*. *European Journal of Political Research*, 56 (2): 419–439.

204. Fong, E., i Hou, F. (2015). Neighbours Helping Neighbours in Multiethnic Context. *Space and Place*, 23 (2): e1991.
205. Forrest, R., i Kearns, A. (2001). Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood. *Urban Studies*, 38 (12): 2125–2143.
206. Forrest, R., i Yip, N. (2007). Neighbourhood and Neighbouring in Contemporary Guangzhou. *Journal of Contemporary China*, 16 (50): 47–64.
207. Foschi i Lauriola (2016). Do Amoral Familism and Political Distrust Really Affect North–South Differences in Italy? *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 1-14.
208. Foster, G., M. (1965). Peasant Society and the Image of Limited Good. *American Anthropologist*, 67: 293-314.
209. Foster, G., M. (1972). Second Look at Limited Good. *Anthropological Quarterly*, 45 (2): 57-64.
210. Foster, G., M. (1974). Limited Good or Limited Goods: Observations on Acheson. *American Anthropologist*, 76: 53-57.
211. Foster, K., A., i Maas, C., D. (2016). An Exploratory Factor Analysis of the Resource Generator-United States: A Social Capital Measure. *British Journal of Social Work*, 46 (1): 8–26.
212. Foster, K., A., Pitner, R., Freedman, D., A., Bell, B., A., i Shaw, T., C. (2015). Spatial Dimensions of Social Capital. *City & Community*, 14(4): 392-409.
213. Fox, J. (2016). *Applied Regression Analysis and Generalized Linear Models*. Sage. Los Angeles.
214. Franck, K., A. (1983). Community by Design. *Sociological Inquiry*, 53: 289-313.
215. Franc, R., Maglić, M., i Sučić, I. (2020). Političko (ne)povjerenje kao odrednica sklonosti glasanju na izborima i sklonosti prosvjednom sudjelovanju. *Revija za sociologiju*, 50(3): 381-406.
216. Franzese, A., T. (2009). Authenticity: Perspectives and Experiences. U: *Authenticity in Culture, Self, and Society*. Vannini, P., i Williams, P., J. (ur.). Ashgate. Farnham, str. 87-101.
217. Frederiksen, M. (2014). Calculativeness and trust: A view from phenomenology. *Journal of Trust Research*, 4 (1): 34-43.
218. French, S., Wood, L., Foster, S., A., Giles-Corti, B., Frank, L., i Learnihan, V. (2014). Sense of Community and Its Association With the Neighborhood Built Environment. *Environment and Behavior*, 46(6): 677-697.
219. Frenkel, A., i Israel, E. (2017). Spatial inequality in the context of city-suburb cleavages–Enlarging the framework of well-being and social inequality. *Landscape and Urban Planning*, 177: 328-339.
220. Friedrichs, J., i Blasius, J. (2009). Attitudes of Owners and Renters in a Deprived Neighbourhood. *European Journal of Housing Policy*, 9 (4): 435–455.
221. Frost, N., (2009). ‘Do you know what I mean?’: the use of a pluralistic narrative analysis approach in the interpretation of an intervju. *Qualitative Research*, 9 (1): 9-29.
222. Frost, N., i Nolas, S. (2013). The contribution of pluralistic qualitative approaches to mixed methods evaluations. U: Mertens, D., M., i Hesse-Biber, S. (Ur.), *Mixed methods and credibility of evidence in evaluation* (str75–84). New Directions for Evaluation, 138.
223. Frost, N., Nolas, S., Brooks-Gordon, B., Esin, C., Holt, A., Mehdizadeh, L., i Shinebourne, P. (2010) Pluralism in qualitative research: the impact of different researchers and qualitative approaches on the analysis of qualitative data. *Qualitative Research*, 10 (4): 441-460.

224. Fu, Q., He, S., Zhu, Y., Li, S., He, Y., Zhou, H., i Lin, N. (2015). Toward a Relational Account of Neighborhood Governance: Territory-Based Networks and Residential Outcomes in Urban China. *American Behavioral Scientist*, 59(8): 992–1006.
225. Fukuyama, F. (1995). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. The Free Press. New York
226. Gagyí, A., i Ivancheva, M. (2019). The reinvention of ‘civil society’: transnational conceptions of development in East-Central Europe. U: McCrea, N., i Finnegan, F. (ur.). *Funding, Power and Community Development*. Policy Press. Bristol, str., 55-68.
227. Galster, G., C. (2008). Quantifying the Effect of Neighbourhood on Individuals Challenges: Alternative Approaches, and Promising Directions. *Schmollers Jahrbuch*, 128: 1 – 42.
228. Gambetta, D. (1988). Can We Trust Trust? U: *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Gambetta, D. (ur.). Basil Blackwell. Oxford, str. 213-237.
229. Gan, S., T., Bomhoff, E., J., i Lee, G., H., Y., (2012). Family Ties and Civic Virtues: A Comparison between the East and the West. *International Business Research Conference - Melbourne Vic Australia, Melbourne Vic Australia*, str., 1-20.
230. Gannon, i Roberts. (2020). Social capital: exploring the theory and empirical divide. *Empirical Economics*, 58: 899–919.
231. Gans, H., J. (1962). Urbanism and suburbanism as ways of life : a re-evaluation of definitions. U: Rose, A. (Ur.) *Human Behavior and Social Processes: An Interactionist Approach*. Routledge and Kegan Paul. London, str., 625-648.
232. García, J., A., i Riuz., B. (2015). Exploring the Role of Time Perspective in Leisure Choices. *Journal of Leisure Research*, 47 (5): 515-537.
233. Gatskova, K., i Gatskov, M. (2015). Third Sector in Ukraine: Civic Engagement Before and After the ‘Euromaidan’. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 27 (2): 673-694.
234. Gearing, R., E. (2004). *Bracketing in Research: A Typology*. *Qualitative health Research*, 14 (10): 1429-1452.
235. Gellner, E. (2000). Trust, Cohesion, and the Social Order. U: Gambetta, D. (Ur.). *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. Blackwell. Oxford, str., 143-157.
236. Gerbner, G., Gross, L. Morgan, M., i Signorelli, N. (1980). The Mainstreaming of America: Violence. *Journal of Communication*, 10-29.
237. Gesualdi, L., J. (2012). *The Italian/American Experience: A Collection of Writings*. University Press of America. Lanham.
238. Geys, B., i Murdoch, Z. (2008). How to make head or tail of ‘bridging’ and ‘bonding’?: addressing the methodological ambiguity. *The British Journal of Sociology*, 59 (3): 435-454.
239. Geys, B., i Murdoch, Z. (2010). Measuring the ‘Bridging’ versus ‘Bonding’ Nature of Social Networks: A Proposal for Integrating Existing Measures. *Sociology*, 44(3): 523–540.
240. Ghiara, V. (2019). Disambiguating the Role of Paradigms in Mixed Methods Research. *Journal of Mixed Methods Research*, 14 (1): 11-25.
241. Ghiglieri, M., McAndrew, R., Baum, C., M., i Taff, S., D. (2021). Identity, civic engagement, and altruism: a phenomenological exploration of activity engagement in older adults. *Scandinavian Journal of Occupational Therapy*, 28 (3): 225-238.
242. Giles, H. (1973). Accent mobility: A model and some data. *Anthropological Linguistics*, 15: 87–109.
243. Giles, H., i Ogay, T. (2007). Communication Accommodation Theory. U: Whaley, B., B. B., i Samter, W. (ur.). *Explaining communication : Contemporary theories and exemplars*. Lawrence Erlbaum. Mahwah, str. 293-310.

244. Giorgi, A. (1983). Concerning the possibility of phenomenological psychological research. *Journal of Phenomenological Psychology*, 14 (2): 129-169.
245. Giorgi, A. (1994). A Phenomenological Perspectives on Certain Qualitative Research Methods. *Journal of Phenomenological Psychology*, 25 (2): 190-220.
246. Giorgi, A. (1997). The Theory, Practice, and Evaluation of the Phenomenological Method as Qualitative Research Perspective. *Journal of Phenomenological Psychology*, 28 (2): 235-260.
247. Giorgi, A. (2000). The Status of Husserlian Phenomenology in Caring Research. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 14 (3): 3-10.
248. Giorgi, A. (2004). A Way to Overcome the Methodological Vicissitudes Involved in Researching Subjectivity. *Journal of Phenomenological Psychology*, 35 (1): 1-25.
249. Giorgi, A. (2006a). Facts, Values and the Psychology of the Human Person, *Indo-Pacific Journal of Phenomenology*, 6 (1): 1-17.
250. Giorgi, A. (2006b). Difficulties encountered in the application of the phenomenological method in the social sciences. *Análise Psicológica*, 3 (24): 353-361.
251. Giorgi, A. (2008). Concerning a Serious Misunderstanding of the Essence of the Phenomenological Method in Psychology. *Journal of Phenomenological Psychology*, 39: 33-58.
252. Giorgi, A. (2009). *The Descriptive Phenomenological Method in Psychology: A Modified Husserlian Approach*. Duquesne University Press. Pittsburgh.
253. Giorgi, A. (2012). The Descriptive Phenomenological Psychological Method. *Journal of Phenomenological Psychology*, 43: 3-12.
254. Giorgi, A. (2017). A Response to the Attempted Critique of the Scientific Phenomenological Method. *Journal of Phenomenological Psychology*, 48: 83-144.
255. Giorgi, A. (2018). *Reflections on certain Qualitative and Phenomenological Psychological Methods*. University Professors Press. Colorado Springs.
256. Giorgi, A., Giorgi, B., i Morley, J. (2017). The Descriptive Phenomenological Psychological Method. U: Willig, C., i Stainton-Rogers, W. (Ur.). *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology* (str. 176-192). Sage. London.
257. Glaeser, E., L., i Gottlieb, J., D. (2006). Urban Resurgence and the Consumer City. *Urban Studies*, 43 (8): 1275-1299.
258. Glanville, J., L. (2004). Voluntary Associations and Social Network Structure: Why Organizational Location and Type Are Important. *Sociological Forum*, 19 (3): 465-491.
259. Glaser, B., G., i Strauss, L., A. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Aldine. New Brunswick.
260. Glaurdić, J., i Vuković, V. (2016). Proxy Politics, Economic Protest, or Traditionalist Backlash: Croatia's Referendum on the Constitutional Definition of Marriage, *Europe-Asia Studies*, 68(5): 803-825.
261. Glick Schiller, N. i Salazar, N., B. (2013). Regimes of Mobility Across the Globe, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39 (2): 183-200.
262. Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Anchor Books. New York.
263. Goffman, E. (1966). *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*. The Free Press. New York.
264. Gong, H., Japzon, A., C., i Chen, C. (2008). Public Libraries and Social Capital in Three new York City Neighbourhoods. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 99 (1): 65-83.

265. Grams, B., Root, M., i Wilson, T. (2006). Are “New Urban” Neighborhood Design Characteristics Associated with Greater Levels of Social Capital within Neighborhoods? : Evidence from Greenville, South Carolina, *Undergraduate Economic Review*, 2 (1): 1- 42.
266. Granovetter, M., (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78 (6): 1360 – 1380.
267. Greene, J. C. (2006). Toward a Methodology of Mixed Methods Social Inquiry. *Research in the Schools*, 13 (1): 93-98.
268. Greene, J., C. (2005). The generative potential of mixed methods inquiry. *International Journal of Research & Method in Education*, 28 (2): 207-211.
269. Greene, J., C. (2007). *Mixed Methods in Social Inquiry*. Wiley/Jossey-Bass. San Francisco.
270. Greene, J., C. (2008). Is Mixed Methods Social Inquiry a Distinctive Methodology? *Journal of Mixed Methods Research*, 2 (1): 7-22.
271. Greene, J., C. (2013). Reflections and ruminations. U: Mertens, D., M., i Hesse-Biber, S. (Ur.), *Mixed methods and credibility of evidence in evaluation. New Directions for Evaluation*, 138 (str. 109–119). Wiley Online Library.
272. Greene, J., C., Caracelli, V., J., i Graham, W., F. (1989). Toward a Conceptual Framework for Mixed-Method Evaluation Designs. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 11 (3): 255-274.
273. Greene, J., C., i Caracelli, V., J. (1997). Defining and Describing the Paradigm Issue in Mixed-Method Evaluation. *New Directions for Evaluation*, 74: 5-17.
274. Greene, J., C., i Hall, J., N. (2010). Dialctics and Pragmatism: Being of Consequence. U: Tashakkori, A., i Teddlie, C. (Ur.), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research*. (str. 119-144). Sage. Los Angeles.
275. Greene, J., i McClintock, C. (1989). Triangulation in Evaluation: Design and Analysis Issues. *Evaluation Review*, 9 (5): 523-545.
276. Griesshaber, N., i Geys, B. (2012). Civic Engagement and Corruption in 20 European Democracies. *European Societies*, 14 (1): 57–81.
277. Griffiths, M. (2015). I’ve got goose bumps just talking about it!: Affective life on neoliberalized volunteering programmes. *Tourist Studies*, 15 (2): 205-221.
278. Grødeland, Å., B. (2006). Public perceptions of non-governmental organisations in Serbia, Bosnia & Herzegovina, and Macedonia. *Communist and Post-Communist Studies*, 39: 221-246.
279. Grødeland, Å., B., i Aasland (2011). Civil Society in Post-Communist Europe: Perceptions and Use of Contacts. *Journal of Civil Society*, 7 (2): 129–156.
280. Grootaert, C., i Bastelaer, T., (2002). *Understanding and Measuring Social Capital: A Multidisciplinary Tool for Practicioners*. The World Bank. Washington.
281. Growiec, K., Vilhelmsdóttir, S., i Cairns, D. (2012). Social Capital and the Financial Crisis: The Case of Iceland. *CISE e-Working Papers*, 138.
282. Guanganò, G., Santarelli, E., i Santini, I. (2016). Can Social Capital Affect Subjective Poverty in Europe? An Empirical Analysis Based on a Generalized Ordered Logit Model. *Social Indicators Research*, 128 (2): 881-907.
283. Guest, G. (2012). Describing Mixed Methods Research: An Alternative to Typologies. *Journal of Mixed Methods Research*, 7(2): 141–151.
284. Guiso, L., Sapienza, P., i Zingales, L. (2003). People’s opium? Religion and economic attitudes. *Journal of Monetary Economics*, 50 (2003) 225–282.
285. Gulin Zrnić, V. (2009). *Kvartovska spika: Značenje grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Jesenski i Turk. Zagreb.
286. Gupta, V. (1999). *SPSS for Beginners*. VJBooks Inc.

287. Gustafson, P. (2014). Place Attachment in the Age of Mobility. U: Manzo, L., C., i Devine-Wright, P. (ur.). *Place Attachment: Advances in Theory, Methods and Applications*. Routledge. London, str. 37-48.
288. Gvozdanić, A. (2017). Generators of Social Trust Among Youth in Croatia. *International Journal of Sociology*, 47: 208–227.
289. Ha, S. (2010). Housing, social capital and community development in Seoul. *Cities* 27 (2010) S35–S42.
290. Hahs-vaughn, D. (2016). *Applied Multivariate Statistics*. Routledge. New York.
291. Hall, B., i Howard, K. (2009). A Synergistic Approach: Conducting Mixed Methods Research With Typological and Systemic Design Considerations. *Journal of Mixed Methods Research*, 2 (3): 248-269.
292. Hall, J. N. (2013). Pragmatism, evidence, and mixed methods evaluation. U: Mertens, D., M., i Hesse-Biber, S. (Ur.), *Mixed methods and credibility of evidence in evaluation*. *New Directions for Evaluation*, 138 (str. 15–26). Wiley Online Library.
293. Hall, R., F. (2013). Mixed Methods: In search of a paradigm. U: Le, T., i Le, Q. (Ur.), *Conducting Research in a Changing and Challenging World* (str. 71-78). Nova Science Publishers Inc. New York.
294. Halpern, D. (2005). *Social Capital*. Polity Press, SAD.
295. Han, S., Kim, H., i Lee, H. (2012). A multilevel analysis of social capital and self-reported health: evidence from Seoul, South Korea. *International Journal for Equity in Health*, 11(3): 1-12.
296. Hanifan, Judson, L., (1916). The Rural School Community Center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 67: 130-138.
297. Hanka, M., J. i Engbers, T., A. (2017). Social Capital and Economic Development: A Neighborhood Perspective. *Journal of Public and Nonprofit Affairs*, 3(3): 272-291.
298. Hardyns, W., Vyncke, V., Pauwels, L., i Willems, S. (2013). Study protocol: SWING – social capital and well-being in neighborhoods in Ghent. *International Journal for Equity in Health* (2015) 14:36.
299. Harrell, F., E. (2001). *Regression Modeling Strategies*. Springer-Verlag. New York
300. Härtel, C., E., J., i O'Connor, J., M. (2015). The Critical Role of Emotions in the Recruitment, Retention, and Wellbeing of Volunteers – A Review and Call for Research. *Research on Emotion in Organizations*, 11: 443-456.
301. Haugen, M., S., i Villa, M. (2006). Big Brother in rural societies: Youths' discourses on gossip. *Norsk Geografisk Tidsskrift-Norwegian Journal of Geography*, 60: 209-216.
302. Hawley, Z., B. (2012). Does Urban Density Promote Social Interaction? Evidence from Instrumental Variable Estimation. *The Review of Regional Studies, Southern Regional Science Association*, 42(3): 223-248.
303. Hays, R., A. (2014). Neighborhood Networks, Social Capital, and Political Participation: The Relationships Revisited. *Journal of Urban Affairs*, 37(2): 122-143.
304. Heidegger, M. (1988). *The Basic Problems of Phenomenology*. Indiana University Press. Bloomington.
305. Heinze, K., L., Banaszak-Holl, J. i Babiak, K. (2016). Social Entrepreneurship in Communities: Examining the Collaborative Processes of health Conversion Foundations. *Nonprofit Management and Leadership*, 26 (3): 313- 330.
306. Helms, S., i McKenzie, T. (2014). Gender Differences in Formal and Informal Volunteering in Germany. *Voluntas*, 25: 887-904.
307. Henjak, A. (2017). Lojalnost, glas ili izlazak: Izborna participacija i potpora novim strankama u Hrvatskoj. *Anali hrvatskog političkog društva*, 14 (1): 79-103.

308. Hernández-Lagos, P., i Minor, D. (2021). Political Identity and Trust. *Quarterly Journal of Political Science*, 2020, 15: 1–31.
309. Herreros, F. (2015). The Ties that Bind. Family relationships and social trust. *Rationality and Society*, 27(3) 334–357.
310. Hewge, C., R., i Perera, L., C., R. (2013). In Search of Alternative Research Methods in Marketing: Insights from Layder's Adaptive Theory Methodology. *Contemporary Management Research*, 9 (3): 343-360.
311. Hindman, D., B., i Yamamoto, M. (2011). Social Capital in a Community Context: A Multilevel Analysis of Individual- and Community-Level Predictors of Social Trust. *Mass Communication and Society*, 14:838–856.
312. Hodgkin, S. (2011). Participating in Social, Civic, and Community Life: Are we all equal? *Australian Social Work*, 64 (3): 245-265.
313. Hofreiter, R., i Bahna, M. (2020) Looking for a Job and Borrowing Money: Uncertainty and the Reliance on Strong Ties, *International Journal of Sociology*, 50 (2): 103-121.
314. Hommerich, C. (2015). Feeling Disconnected: Exploring the Relationship Between Different Forms of Social Capital and Civic Engagement in Japan. *Voluntas*, (2015) 26: 45–68.
315. Hooghe, M. (2002). Watching Television and Civic Engagement: Disentangling the Effects of Time, Programs, and Stations. *The International Journal of Press/Politics* 7 (2): 84- 104.
316. Hooghe, M., i Stolle, D., (2003). Introduction: Generating Social Capital. U: Hooghe, M., i Stolle, D., ur. *Generating Social Capital: Civil Society and Institutions in Comparative Perspective* (Hooghe Marc. Palgrave Macmillan. New York/Hampshire.
317. Hou, S., i Fetters, M., D. (2018). Mixed methods in public health research in Taiwan – Using visual diagrams to communicate complex design procedures. *Health Care for Women International*, 40 (5): 515-526.
318. Houtman, D. (2003). *Class and Politics in Contemporary Social Science*. De Gruyter. New York.
319. Howard, M., M. (2003). *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge University Press. Cambridge.
320. Howes, L., M. (2017). Developing the Methodology for an Applied, Interdisciplinary Research Project: Documenting the Journey Toward Philosophical Clarity. *Journal of Mixed Methods Research*, 11 (4): 450-468.
321. Hu, K., i Chan, K., H. (2012). Social Capital and Civic Engagement in Urban China. *International Journal of Social Quality*, 2(2): 2012: 24–42.
322. Hummon, D. M. (1990). *Commonplaces: Community ideology and identity in American culture*. State University of New York Press. New York.
323. Hummon, D., M. (1992). Community Attachment: Local Sentiment and Sense of Place. U: Altman, I., i Low. S., M. (ur.). *Place Attachment*, str. 253- 276.
324. Hunter, A. (1975). The Loss of Community: An Empirical Test Through Replication. *American Sociological Review*, 40 (5): 537-552.
325. Hunter, A., i Brewer, J. (2015a). Designing Multimethod Research. U: Hesse-Biber, S., i Johnson, R., B. (Ur.), *The Oxford Handbook of Multimethod and Mixed Methods Research Inquiry* (str. 185-205.). Oxford University Press. Oxford.
326. Hunter, A., i Brewer, J. (2015b). U: Hesse-Biber, S., i Johnson, R., B. (Ur.), *The Oxford Handbook of Multimethod and Mixed Methods Research Inquiry* (str. 616-623.) Oxford University Press. Oxford.
327. Husserl, E. (2007). *Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenologijsku filozofiju*. Breza. Zagreb.

328. Hustinx, L., Van der Bosch, D., i Delcour, C. (2012). Money Makes the World Go Round: Voluntary Associations, Financial Support, and Social Capital in Belgium. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 20 (2): 1-21.
329. Hyypä, M., T. (2010). *Healthy Ties: Social Capital, Population health and Survival*. Springer. Dordrecht.
330. Ignnatow, G., Poulin, M., Hunter, C., i Comeau, J. (2013). Race and Reciprocity: Inter-household Exchanges in a Multiracial Neighborhood. *Sociological Forum*, 28 (1): 51-69.
331. Jelić, M., i Löw Stanić, A. (2014). Utjecaj socio-ekonomske strukture susjedstva na privrženost susjedstvu. *Socijalna ekologija*, 23 (2): 151-174.
332. Jensen, O., B. (2008). European Metroscapes—The Production of Lived Mobilities within the Socio-Technical Metro Systems in Copenhagen, London and Paris. Paper for the Mobility, the City and STS workshop, The Technical University of Denmark, Copenhagen, November. Dostupno na: (pristupljeno 27.4. 2021).
333. Jensen, C., M., Smith, A., C., Overgaard, S., Kock Wiil, U., i Clemensen, J. (2017). “If only had I known”: a qualitative study investigating a treatment of patients with a hip fracture with short time stay in hospital. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*: 12(1): 1307061.
334. John R. Hipp, J., R., Corcoran, J., Wickes, R., i Tiebei, L. (2014). Examining the Social Porosity of Environmental Features on Neighborhood Sociability and Attachment. *PLOS ONE*: 9(1): e84544.
335. Johnson, B., i Gray, R. (2010). A History of Philosophical and Theoretical Issues for Mixed Methods Research. U: Tashakkori, A., i Teddlie, C. (Ur.), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research*. (str. 69-94). Sage. Los Angeles.
336. Johnson, B., R. (2008). Living With Tensions: The Dialectic Approach. *Journal of Mixed Methods Research*, 2 (3): 203-207.
337. Johnson, B., R. (2009). Comments on Howe: Toward a More Inclusive “Scientific Research in Education”. *Educational Researcher*, 38 (6): 449–457.
338. Johnson, B., R. (2011). Do we need paradigms? A mixed methods perspective. *Mid-Western Educational Researcher*, 24 (2): 31-40.
339. Johnson, B., R. (2015). Dialectical Pluralism: A Metaparadigm Whose Time Has Come. *Journal of Mixed Methods Research*, (2015): 1-18.
340. Johnson, B., R., i Christensen, L. (2016). *Educational Research Quantitative, Qualitative, and Mixed Approaches*. Sage. Los Angeles.
341. Johnson, B., R., i Onwuegbuzie, A., J. (2004). Mixed methods Research: A Paradigm Whose Time Has Come. *Educational Researcher*, 33 (7): 14–26.
342. Johnson, B., R., Onwuegbuzie, A., J., de Wall, C., Stefurak, T., i Hildebrand, D. (2017). Unpacking Pragmatism for Mixed Methods Research: The Philosophies of Peirce, James, Dewey, and Rorty. U: Wyse, D., Selwyn, N., Smith, E., i Suter, L., E. (Ur.), *The BERA/SAGE Handbook of Educational Research* (str. 259-279). Sage. Thousand Oaks.
343. Johnson, B., R., Onwuegbuzie, A., J., i Turner, L., A. (2007). Toward a Definition of Mixed Methods Research. *Journal of Mixed Methods Research*, 1 (2): 112-133.
344. Johnson, B., R., Onwuegbuzie, A., J., Tucker, S., A., i Icenogle, M., J. (2014). Conducting Mixed Methods Research: Using Dialectical Pluralism and Social Psychological Strategies. U: Leavy, P. (Ur.), *The Oxford handbook of Qualitative Research* (str. 557-578). Oxford Library of Psychology. Oxford.
345. Johnson, M., Long, T., i White, A. (2001). Arguments for ‘British Pluralism’ in qualitative health research. *Journal of Advanced Nursing*, 33 (2): 243-249.

346. Johnson, R., B., McGowan, M., W., i Turner, L., A. (2010). Grounded Theory in Practice: Is It Inherently a Mixed Method? *Research in the Schools*, 17 (2): 65-78.
347. Jones, K. (2004). Trust and terror. U: *Moral psychology: Feminist ethics and social theory*. DesAutels, P., i Walker, M. (ur.). Rowman and Littlefield. Lanham, str. 3-18.
348. Jones, K. (2013). Trusting Interpretations. U: *Trust: Analytical and Applied Perspectives*. Mäkelä, P., i Townley, C. (ur.). Rodopi. Amsterdam, str. 15-30.
349. Jones, K. (2019). Trust, distrust and affective looping. *Philosophical Studies* 176.
350. Juska, A., i Wolfson, C. (2012). Policing political protest in Lithuania. Policing political protest in Lithuania. *Crime, Law and Social Change*, 57: 402-424.
351. Kadri, A., Rapaport, P., Livingston, G., Cooper, C., Robertson, S., Higgs, P. (2018). Care workers, the unacknowledged persons in person-centred care: A secondary qualitative analysis of UK care home staff interviews. *PLoS ONE*, 13(7): e0200031.
352. Karametou, P., i Apastopolopoulos, C. (2010). "The Causal Nexus Between Social Capital and Local Development in Mountain Rural Greece". *International Journal of Social Inquiry*, 3(1): 29-66.
353. Kasarda, J., D., i Janowitz, M. (1974). Community Attachment in Mass Society. *American Sociological Review*, 39: 328-329.
354. Kawachi, I. i Berkman. L., F. (2003). *Neighborhoods and Health*. Oxford University Press. Oxford/New York.
355. Kaznatsev, A., A. (2015). Social capital and development of civil society in Central Asia: A path dependency perspective. U: Ziegler, C., E. (ur.). *Civil Society and Politics in Central Asia*. The University Press of Kentucky. Lexington. Str. 21-58.
356. Keene, D., Bader, M., i Alishire, J. (2013). Length of residence and social integration: The contingent effects of neighborhood poverty. *Health Place*, 21:171-8.
357. Kernis, M., H., i Goldman (2006). A Multicomponent Conceptualization of Authenticity: Theory and Research. *Advances in Experimental Psychology*, 38: 283-
358. Kim, Y., i Wilcox, B., W. (2013). Bonding Alone: Familism, religion, and secular civic participation. *Faculty Publications - Department of World Languages, Sociology & Cultural Studies*. 36.
359. Kirmse, S., B. (2009). Leisure, business and fantasy worlds: exploring donor-funded 'youth spaces' in southern Kyrgyzstan. *Central Asian Survey*, 28 (3): 289-301.
360. Kitchen (2012). Measuring Social Capital in Hamilton, Ontario. *Social Indicators Research*, 108: 215-238.
361. Kleinhaus, R., Priemus, H., i Engbersen, G. (2007). Understanding Social Capital in Recently Restructured Urban Neighbourhoods: Two Case Studies in Rotterdam. *Urban Studies*, 44 (5/6): 1069–1091.
362. Klinenberg, E. (2015). *Heat Wave: Social Autopsy of Disaster in Chicago*. The University of Chicago Press. Chicago/ London.
363. Knack, S., i Keefer, P. (1997). Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation. *The Quarterly Journal of Economics*, 112 (4):1251-1288.
364. Knies, G. (2013). Neighbourhood social ties: how much do residential, physical and virtual mobility matter? *The British Journal of Sociology*, 64 (3): 425-452.
365. Kortt, M., A., i Drew, J.(2018) "Does religious affiliation influence trust?", *International Journal of Sociology and Social Policy*. 39(2): 38-51.
366. Kuhn, T., S. (1996). *The Structure of Scientific Revolutions*. The University of Chicago Press. Chicago.
367. Kuipers, M., A., G., Jongeneel-Grimen, B., Droomers, M., Wingen, M., Stronks, K., i Kunst, A. (2013). Why residents of Dutch deprived neighbourhoods are less likely to be heavy

- drinkers: the role of individual and contextual characteristics. *Journal of Epidemiological Community Health*, 67(7):587-94.
368. Kullberg, A., Timpka, T., Svensson, T., Karlsson, N., i Lindqvist, K. (2010). Does the perceived neighborhood reputation contribute to neighborhood differences in social trust and residential wellbeing? *Journal of Community Psychology*, 38 (5): 591-606.
369. Kunze, L., i Suppa, N. (2017). Bowling alone or bowling at all? The effect of unemployment on social participation. *Journal of Economic Behavior & Organization* 133: 213–235.
370. Lamza-Posavec, V. (2004). Apstinencija na izborima za hrvatski sabor 2003. godine: Tko i zašto nije glasovao? *Društvena istraživanja*, 3(71): 383-404.
371. Lance, B., i Dronkes, J. (2009). Ethnic Diversity in the Neighborhood and Social Trust of Immigrants and Natives. A Replication of the Putnam (2007) Study in a West-European Country. Social Cohesion. U: Hooghe, M. (Ur.). *Contemporary Theoretical Perspectives on the Study of Social Cohesion and Social Capital*. Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Brisel.
372. Lane, S. (2010). *Interpersonal Communication: Competence and Contexts*. Ally & Bacon. Boston.
373. Langdrige, D. (2007). *Phenomenological Psychology Theory, Research and Method*. Pearson Education Limited. Harlow.
374. Lannoo, S., Verhaeghe, P.-P., Vandeputte, B., i Devos, C. (2012). Differences in Social Capital between Urban and Rural Environments. *Journal of Urban Affairs*, 34(4): 373–394.
375. Larsen, L., Harlan, S., L., Bolin, B., Hackett, E., J., Hope, D., Kirby, A., Nelson, A., Rex, T., R., i Wolf, S. (2004). Bonding and Bridging Understanding the Relationship between Social Capital and Civic Action. *Journal of Planning Education and Research*, 24:64-77.
376. Larsson, J., i Holmström, I. (2007) Phenomenographic or phenomenological analysis: does it matter? Examples from a study on anaesthesiologists' work. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-being*, 2 (1): 55-64.
377. Lasinska, K. (2013). *Social Capital in Eastern Europe. Poland an Exception?* Springer.
378. Laverty, S., M. (2003). Hermeneutic Phenomenology and Phenomenology: A Comparison of Historical and Methodological Considerations. *International Journal of Qualitative Methods*, 2 (3): 21-35.
379. Layder, D. (1990). *The Realist Image in Social Science*. MacMillan. London.
380. Layder, D. (1993). *New Strategies in Social Research*. Polity Press. Cambridge.
381. Layder, D. (1997). *Modern Social Theory. Key Debates and new Directions*. Routledge. London.
382. Layder, D. (1998). *Sociological Practice: Linking Theory and Social Research*. Sage. London.
383. Layder, D. (2006). *Understanding Social Theory*. Sage. London.
384. Lea, M., i Duck., S. (1982). A model for the role of similarity of values in friendship development, *British Journal of Social Psychology*, 21: 301-310.
385. Leavy, P. (2011). *Oral History: Understanding Qualitative Research*. Oxford University Press. Oxford.
386. Leavy, P. (2017). *Research Design: Quantitative, Qualitative, Mixed Methods, Arts-Based, and Community-Based Participatory Research Approaches*. The Guilford Press. New York.
387. Ledeneva, A., (Ur.) (2018). *The Global Encyclopedia of Informality*. UCL Press. London.
388. Ledeneva, A., V. (1998). *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge University Press. Cambridge.

389. Ledeneva, A., V. (2103). Russia's Practical Norms and Informal Governance: The Origins of Endemic Corruption. *Social research*, 80 (4) : 1135-1161.
390. Ledić, J. (2007). *Zašto (ne)volontiramo; stavovi javnosti o volonterstvu*. Academy for Educational Development. Zagreb.
391. Lee, A. (2010). The Quality of Social Capital and Political Participation in South Korea. *Journal of East Asian Studies* 10 (2010): 483-505.
392. Lee, S., Yoo, C., Ha., i Seo, J. (2018). Are perceived neighbourhood built environments associated with social capital? Evidence from the 2012 Seoul survey in South Korea. *International Journal of Urban Sciences*, 22(3):349-365.
393. Lee, Z., i Hisao, H., M. (2010). Familism, Social Capital and Civic Culture: A Multifaceted Test of Survey Dana in Eleven Asian Societies. Izvor: https://ricas.ioc.u-tokyo.ac.jp/aasplatform/achievements/pdf/2010_ab_zongrong.pdf. (Pristupljeno 29. 1. 2022.).
394. Leech, N., L., Barrett, K., C., Morgan, G., A. (2005). *SPSS for Intermediate Statistics; Use and Interpretation*. LEA. Mahwah.
395. Leech, N., L., i Onwuegbuzie, A., J. (2007). An Array of Qualitative Data Analysis Tools: A Call for Data Analysis Triangulation. *School Psychology Quarterly*, 22 (4): 557-584.
396. Leech, N., L., i Onwuegbuzie, A., J. (2009). A typology of mixed methods research designs. *Quality & Quantity*, 43: 265–275.
397. Lenzi, M., Vieno, A., Pastore, M., i Santinello, M. (2103). Neighborhood social connectedness and adolescent civic engagement: An integrative model. *Journal of Environmental Psychology*, 34 (2013) 45-54.
398. Letki, N., i Meiriņa, I. (2014). Inequality and social capital in post-Communist Europe. U: Christoforou, A. i Davis, J., B. (ur.). *Social Capital and Economics: Social Values, Power and Social Identity*. Routledge. London, str. 147-168.
399. Lewicka, M. (2005). Ways to make people active: The role of place attachment, cultural capital, and neighborhood ties. *Journal of Environmental Psychology*, 25: 381–395.
400. Lewicka, M. (2011a). Place attachment: How far have we come in the last 40 years? *Journal of Environmental Psychology*, 31: 207- 230.
401. Lewicka, M. (2011b). On the Varieties of People's Relationships With Places: Hummon's Typology Revisited. *Environment and Behavior*, 43 (5): 676-709.
402. Lewicka, M. (2014). In Search of Roots: Memory as Enabler of Place Attachment. U: Manzo, L., C., i Devine-Wright, P. (ur.). *Place Attachment: Advances in Theory, Methods and Applications*. Routledge. London, str. 49-60.
403. Lewis, J., D., i Weigert, A. (1985). Trust as a Social Reality. *Social Forces*, 63 (4): 967-985.
404. Lewis, V., A., MacGregor, C., A., i Putnam, R., D. (2013). Religion, networks, and neighborliness: The impact of religious social networks on civic engagement. *Social Science Research*, 42: 331–346.
405. Leyden, K., M. (2003). Social Capital and the Built Environment: The Importance of Walkable Neighborhoods, *Research and Practice*, 93 (9): 1546-1551.
406. Lin, J., i Si., S., X. (2012). Can guanxi be a problem? Contexts, ties, and some unfavorable consequences of social capital in China. *Asia Pacific Journal of Management*, 27: 561–581.
407. Lindblad; M., R., i Quercia, R., G. (2014). Why Is Homeownership Associated With Nonfinancial Benefits? A Path Analysis of Competing Mechanisms, *Housing Policy Debate*. 25 (2): 263-288.
408. Lindén-Boström, M., Persson, C., i Eriksson, C. (2010). Neighbourhood characteristics, social capital and self-rated health - A population-based survey in Sweden. *Public Health*, 2010 (10): 628.

409. Lissowska, M. (2013). The deficit of cooperative attitudes and trust in post-transition economies. *Papers in Evolutionary Political Economy*, 10: 1-37.
410. Listhaug, O., i Grønflaten, L. (2007). Civic Decline? Trends in Political Involvement and Participation in Norway, 1965–2001. *Scandinavian Political Studies*, 30 (2): 272-299.
411. Liu, Z., Wang, Y. i Tao, R. (2013). Social Capital and Migrant Housing Experiences in Urban China: A Structural Equation Modeling Analysis. *Housing Studies*, 28(8): 1155-1174.
412. Lo, A., S., i Lee, C., Y., S. (2011). Motivations and perceived value of volunteer tourists from Hong Kong. *Tourism Management*, 32: 326-334.
413. Lofland, L. (1973). *A World of Strangers: Order and Action in Urban Public Space*. Basic Books, Inc. New York.
414. Logan, K. (1984). *Haciendo pueblo*. University of Alabama Press. Birmingham.
415. Løgstrup, K. E. (1997). *The ethical demand*. University of Notre Dame Press. Notre Dame.
416. Lopez, K., A., i Willis, D., G. (2004). Descriptive Versus Interpretive Phenomenology: Their Contributions to Nursing Knowledge. *Qualitative Health Research*, 14 (5): 726-735.
417. Losoncz, A. (2013). Fear, Transition and Democracy in the Balkans. *Southeastern Europe* 37:157–178
418. Low, S., M. (1992). Symbolic Ties that Bind: Place Attachment in the Plaza. U: Low, S., M., i Altman, I. (ur.). *Place Attachment*. Plenum Press. New York, str. 165-184.
419. Lowndes, V., i Pratchett, L. (2008). Public Policy and Social Capital. U: Castiglione D., van Deth, J., W., i Wolleb, G. (ur.). *The Handbook of Social Capital*. Oxford University Press. Oxford/New York, str. 677-707.
420. Luhmann, N. (1979). *Trust and Power*. John Wiley and Sons. Chichester.
421. Luhmann, N. (2008). *The reality of the Mass Media*. Stanford University Press. Stanford.
422. Lundåsen, S., W., i Trägårdh, L. (2013). Social Trust and Religion in Sweden: Theological Belief Versus Social Organization. U: de Hart, J., Dekker, P., i Halman, L. (Ur.). *Religion nad Civil Society*. Springer. Dordrecht. Str., 109-124.
423. Ljunge, M. (2014). Social capital and political institutions: Evidence that democracy fosters trust. *Economics Letters*, 122: 44-49.
424. Maarouf, H. (2019). Pragmatism as a Supportive Paradigm for the Mixed Research Approach: Conceptualizing the Ontological, Epistemological, and Axiological Stances of Pragmatism. *International Business Research*, 12 (9): 1-12.
425. MacLeod, R., B. (1954). David Katz 1884-1953. *Psychological Review*, 61(1): 1–4.
426. Madill, A., Flowers, P., Frost, N., i Locke, A. (2018). A meta-methodology to enhance pluralist qualitative research: One man's use of sociosexual media and midlife adjustment to HIV. *Psychology and health*, 33 (19): 1209-1228.
427. Magaš, D. (2007). Prostorni razvoj Zadra 1945.-1991. U: Oršolić, T. (Ur.). *Zbornik radova sa Znanstvenog skupa Zadar i okolica od Drugoga svjetskog rata do Domovinskog rata*, str., 1-53.
428. Majetić, F., Rajter, M. i Dević, M. (2017). Razlike u društvenom kapitalu stanovništva Hrvatske s obzirom na stupanj urbaniziranosti naselja stanovanja. *Revija za sociologiju*, 47 (1) : 37–63
429. Mantovan, N., Sauer, R.,M., i Willson, J. (2021). The Effect of Work Schedule Control on Volunteering among Early Career Employees. IZA DP No. 14723 (Pristup: 30.1.2022).
430. Mare, M., Motroni, A., i Porcelli, F. (2016). How family ties affect trust, tax morale and underground economy. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 174: 235–252.
431. Marinova, D., M. (2011). When government fails us: trust in post-socialist civil Organizations. *Democratization*, 18 (1): 160–183.

432. Masłik, T., i Piróg, T. (2020). Attitudes Towards the Welfare State and Associational Involvement in Europe. Comparative Perspective. *Polish Sociological Review*, 4 (212): 445-460.
433. Maslow, A., H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50 (4): 370-396.
434. Mata, F., i Pendakur, R. (2014). Social Capital, Diversity and Giving or Receiving Help Among Neighbours. *Social Indicators Research*, 18: 329–347.
435. Matua, G., A, i Van der Wal, D., M. (2015) Differentiating between descriptive and interpretive phenomenological research approaches. *Nurse Researcher*, 22 (6): 22-27.
436. Maxwell, J. A., i Mittapali, K. (2010). Realism as a Stance for Mixed Methods Research. U: Tashakkori, A., i Teddlie, C. (Ur.), *Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research* (str. 145-167). Sage. Thousand Oaks.
437. Maxwell, J., A. (2011). Paradigms or Toolkits? Philosophical and Methodological Positions as Heuristics for Mixed Methods Research. *Mid-Westeren Educational Researcher*, 24 (2): 27-30.
438. Maxwell, J., A., i Loomis, D. (2003). Mixed methods design: An alternative approach. U: Tashakkori, A., i Teddlie, C. (Ur.), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research* (str. 241-271). Sage. Thousand Oaks.
439. Mayoh, J. i Onwuegbuzie, A., J. (2014). Surveying the landscape of mixed methods phenomenological research. *International Journal of Multiple Research Approaches*, 8 (1): 2–14.
440. Mayoh, J., i Onwuegbuzie, A., J. (2013). Toward a Conceptualization of Mixed Methods Phenomenological Research. *Journal of Mixed Methods Research*, 20 (2): 1-17.
441. McCabe, B. (2012). Homeownership and Social Trust in Neighbors. *City & Community*, 11(4): 389-408.
442. McCarthy, D., i Saegert, S. (1978). Residential Density, Social Overload, and Social Withdrawal. *Human Ecology*, 6 (3): 253-272.
443. McChesney, K., i Aldridge, J. (2019). Weaving an interpretivist stance throughout mixed methods research. *International Journal of Research and Method in Education*, 42: 225–238.
444. McDonald, S., i Mair, C.,A. (2010). Social Capital Across the Life Course: Age and Gendered Patterns of Network Resources, *Sociological Forum* 25(2): 335-359.
445. McEvoy, P., i Richards, D. (2006). A critical realist rationale for using a combination of quantitative and qualitative methods. *Journal of Research in Nursing*, 11 (1): 66-78.
446. McMillan, D., W., i Chavis, D., M. (1986). Sense of Community: A Definition and Theory, *Journal of Community Psychology*, 14: 6-23.
447. Meixner, C., i Hathcoat, J., D. (2019). The Nature of Mixed Methods Research. U: Liamputtong, P. (Ur.), *Handbook of Research Methods in Health Social Sciences*. Springer. Beach Road., str., 51-70.
448. Membiela-Pollán, M., i Pena-López, J. (2017). Clarifying the concept of social capital through its three perspectives: individualistic, communitarian and macro-social. *European Journal of Government and Economics*, 6 (2): 146-170.
449. Mendoza-Bothelo, M. (2013). Social Capital and Institutional Trust: Evidence from Bolivia's Popular Participation Decentralisation Reforms. *The Journal of Development Studies*, 49(9): 1219-1237.
450. Meng, T., i Cheng, H. (2014). A multilevel analysis of social capital and self-rated health: Evidence from China. *Health & Place*, 27(2014):38–44.

451. Mertens, D. M., & Hesse-Biber, S. (2013). Mixed methods and credibility of evidence in evaluation. U: Mertens, D., M. i Hesse-Biber, S. (Ur.), *Mixed methods and credibility of evidence in evaluation. New Directions for Evaluation*, 138 (str. 5–13). Wiley Online Library.
452. Mertens, D., M. (2009). *Research and Evaluation in Education and Psychology : Integrating Diversity With Quantitative, Qualitative, and Mixed Methods*. Sage. Los Angeles.
453. Mertens, D., M. (2012). Transformative Mixed Methods: Addressing Inequities. *American Behavioral Scientist*, 56 (6): 802-813.
454. Mignone, J., (2009). Social Capital and Aboriginal Communities: A critical assessment. *Journal of Aboriginal Health*, November 2009: 100-147.
455. Mignone, J., (2009). Social Capital and Aboriginal Communities: A critical assessment. *Journal of Aboriginal Health*, November 2009: 100-147.
456. Miletić, G. (2015). Who is (Still) Socializing with Neighbors? A Contribution to the Analysis of Local Social Relations. *Sociologija i prostor*, 53 (2): 97-115.
457. Miletić, G., M., Krnić, R., i Majetić, F. (2016). Susjedstvo i socijalna integracija: utjecaj lokalnih društvenih odnosa na percepciju socijalne kohezije u susjedstvu na primjeru Hrvatske. *Revija za socijalnu politiku*, 23 (2): 215-239.
458. Milić, A. (2005). Post- socialist Transformation of Families and Households in Serbia: Stagnation, Regression and Survival Strategies. U: Milić., A. (ur.). *Transformation and strategies: Everyday Life in Serbia at the Beginning of the 3rd Millenium*, str. 187-205.
459. Miller, R., A. (1974). Are Familists Amoral: a test of Banfield's amoral familism hypothesis in a South Italian village. *American Ethnologist*, 1(3): 515-535.
460. Mohanty, J., N. (1976). Edmund Husserl's Theory of Meaning. Martinus Nijhoff. Hag.
461. Mohnen, S.,M., Groenewegen, P.,P., Völker, B., i Flap, H. (2011). Neighborhood social capital and individual health. *Social Science & Medicine*, 72(5): 660-667
462. Mojanchevska, K. (2016). Urban Encounters in Public Space: Perspective of a Multicultural City. U: Ibish, M. (ur.). *International Conference on Social Sciences and Humanities Challenges: from Diversity to Synergy*. Skopje. International Balkan University. (Nepaginirani rad).
463. Mølbak, R., L. (2012). From a Phenomenology of the Subject to a Phenomenology of the Event: Reconstructing the Ontological Basis for a Phenomenological Psychology. *Journal of Phenomenological Psychology*, 43: 185–215.
464. Molina-Azorín, J., F., i López-Gamero, M., D. (2016). MixedMethods Studies in environmental Management Research: Prevalence, Purposes and Designs. *Business Strategy and the Environment*, 25: 134-148.
465. Moore, S., Bockenholt, U., Daniel, M., Frohlich, K., Kestens, .Y., i Richard. (2011). Social capital and core network ties: A validation study of individual-level social capital measures and their association with extra- and intra-neighborhood ties, and self-rated health. *Health & Place*, 17: 536–544.
466. Moran, D. (2000). *Inrtroduction to Phenomenology*. Routledge. London
467. Moreno, L. (2017). Social Capital and Rural Development in Europe: A Geographical Perspective. U: Elena Pisani, E., Franceschetti, G., Secco, L., i Christoforou, A. (Ur.), *Social Capital and Local Development; From Theory to Empirics* (str. 61-82). Palgrave Macmilan. Padova.
468. Morgan, D., L. (2007). Paradigms Lost and Pragmatism Regained Methodological Implications of Combining Qualitative and Quantitative Methods. *Journal of Mixed Methods Research*, 1 (1): 48-76.

469. Morse, J., M. (1991). Approaches to Qualitative-Quantitative Methodological Triangulation. *Nursing research*, 40 (1): 120-123.
470. Morse, J., M. (2010). Simultaneous and Sequential Qualitative Mixed Method Designs. *Qualitative Inquiry*, 16 (6): 483-491.
471. Morse, J., M., i Field, P., A. (1995). *Qualitative Research Methods for Healthcare Professionals*. Sage. Thousand Oaks.
472. Morse, J., M., i Niehaus, L. (2009). *Mixed Method Design: Principles and Procedures*. Routledge. London.
473. Morse, J., M., Barrett, M., Mayan, M., Olson, K. i Spiers, J. (2002). Verification strategies for establishing reliability and validity in qualitative research. *International Journal of Qualitative Methods*, 1: 1-19.
474. Mullin, A. (2005). Trust, Social Norms, and Motherhood. *Journal of Social Psychology*, 36 (3): 316-330.
475. Mumford., L. (2011). 'What is a City?' (Prvi put objavljeno u *Architectural Record*, 1937) *The City Reader*, U: LeGates, R., T., i Stout, F. (ur.). Routledge. London, str. 91-95.
476. Munhall, P., L. (1994) *Revisioning Phenomenology: Nursing and Health Science Research*. National League for Nursing Press, New York.
477. Murayama, H., Nishi, M., Matsuo, E., Nofuji, Y., Shimizu, Y., Taniguchi, Y., Fujiwara, Y., i Shinkai, S. (2013). Do bonding and bridging social capital affect self-rated health, depressive mood and cognitive decline in older Japanese? A prospective cohort study. *Social Science & Medicine*, 98 (2013): 247 – 252.
478. Muzayanah, I., F., U., Nazara, S., Mahi, B., R., i Hartono, D. (2020). Is there social capital in cities? The association of urban form and social capital formation in the metropolitan cities of Indonesia. *International Journal of Urban Sciences*, 24 (4): 1-25.
479. Nachmias, D. (1974). Modes and Types of Political Alienation. *The British Journal of Sociology*, 25 (4): 478-493.
480. Nagakawa, Y., i Shaw, R. (2004). Social capital: A Missing Link to Disaster recovery. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 22 (1): 5–34.
481. Nannestad, P., Svendsen, G., L., H., i Svendsen, G., T. (2008). Bridge Over Troubled Water? Migration and Social Capital. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34 (4): 607-.631.
482. Nastasi, B. K., Hitchcock, J., H., i Brown, L., M. (2010). An inclusive framework for conceptualizing mixed methods design typologies: Moving toward fully integrated synergistic research models. U: Tashakkori, A., i Teddlie, C. (Ur.), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research*. (str. 305-338). Sage. Thousand Oaks.
483. Neutens, T, Vyncke, V., De Winter, D., i Willems, S. (2013). Neighborhood differences in social capital in Ghent (Belgium): a multilevel approach. *International Journal of Health Geographics* 2013: 12:52.
484. Nikodem, K. (2018). Između distancirane crkvenosti i intenzivne crkvene religioznosti: religijske promjene u hrvatskom društvu od 1999. do 2018. godine. *Društvena istraživanja*, 28(3): 371-390.
485. Norris, P., i Inglehart, R. (2011). *Sacred and Secular*. Cambridge Studies in Social Theory, Religion and Politics. Cambridge.
486. OECD. (2011). *Perspectives on Global Development 2012: Social Cohesion in a Shifting World*. OECD Publishing.
487. OECD. (2013). *OECD Guidelines on Measuring Subjective Well-being*. OECD Publishing.
488. Offe, C., i Fuchs, S. (2002). A decline in Social Capital? The German Case. U: Putnam, R., D., (Ur.). *Democracies in Flux*. Oxfordad University Press. New York.

489. Ogden, J., Morrison, K., i Hardee, K. (2014). Social capital to strengthen health policy and health systems. *Health Policy and Planning*, 29:1075–1085.
490. Oidjarv, H. (2018). The Tale of Two Communities: Residents' Perceptions of the Built Environment and Neighborhood Social Capital. *SAGE Open*, 8 (2): 1-20.
491. Oldenburg, R.(1999). *The Great Good Places: Cafes, Choffe Shops, Bookstores, Bars, Hair Saloons, and Other Hangouts at the Heart of a Community*. Marlowe & Company.
492. Olson, D., V., i Li, M. (2016). Does a Nation's Religious Composition Affect Generalized Trust? the Role of Religious Heterogeneity and the Percent Religious. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 54(4):756–773.
493. Onwuegbuzie, A., J., Gerber, H., R., i Abrams, S., S. (2017). Mixed Methods Research. U: Matthes, J., Davis., C., D., i Potter, R., E. (Ur.), *The International Encyclopedia of Communication Research Methods* (str. 1-33). JohnWiley & Sons.
494. Onwuegbuzie, A., J., i Frels, R., K. (2013). Introduction. *International Journal of Multiple Research Approaches*, 7 (1): 9-26.
495. Onwuegbuzie, A., J., i Johnson, B., R. (2006). The Validity Issue in Mixed Research. *Research in the Schools*, 13 (1): 48-63.
496. Onwuegbuzie, A., J., i Leech, N., L. (2006). Linking Research Questions to Mixed Methods Data Analysis Procedures. *The Qualitative Report Volume*, 11 (3): 474-498.
497. Onwuegbuzie, A., J., i Mallette, R., D. (2011). Mixed Research Techniques in Literacy Research. U: Nell K., D., i Mallette, M., H. (Ur.), *Literacy research Methods* (str. 301-331). The Guilford Press. New York.
498. Onwuegbuzie, A., J., Johnson, B., R., i Collins, K., M., T. (2009). Assessing legitimation in mixed research: a new framework. *Quality & Quantity*, 45: 1253-1271.
499. Outhwaite, W. i Ray, L. (2005). *Social Theory and Postcommunism*. Blackwell. Oxford.
500. Paarts, E. (2013). The dynamics and determinants of social capital in the European Union and Neighbouring Countries. *Estonian Discussions on Economic Policy*, 21(1): 117-233.
501. Padilla-Diaz, M. (2015). Phenomenology in Educational Qualitative Research: Philosophy as Science or Philosophical Science? *International Journal of Educational Excellence*, 1 (2): 101-110.
502. Palinkas, L., A., Mendon, S., J., i Hamilton, A., B. (2019). Innovations in Mixed Methods Evaluations. *Annual Review of Public Health*, 40: 423-442.
503. Pallant, J. (2016). *SPSS Survival Manual*. McGraw-Hill. Maidenhead.
504. Park, R., E. (1925). The Urban Community as a Spatial Pattern and Moral Order. U: Burgess, E., W. (ur.). *The Urban Community. Selected Papers from the Proceedings of the American Sociological Society*. The University of Chichago. Chichago, str. 3-20.
505. Parts, E., (2013). The dynamics and determinants of social capital in the European Union and Neighbouring Countries. WP5/01 SEARCH WORKING PAPER. Tartu.
506. Patton, M., Q. (2002). *Qualitative research and evaluation methods*. Sage. Thousand Oaks.
507. Paturyan, Y., J., i Gevorgyan, V. (2014). Trust towards NGOs and volunteering in South Caucasus: Civil society moving away from post-communism? *Journal of Southeast European and Black Sea Studies* 14 (2): 239-262.
508. Upchurch, M., i Marinkovic, D. (2011). Wild Capitalism, privatisation and employment relations in Serbia. *Employee Relation*, 33(4): 316-333
509. Pena López, J., A., i Sánchez Santos, J., M. (2014). Does Corruption Have Social Roots? The Role of Culture and Social Capital. *Journal of Business Ethics*, 124 (4): 697-708.
510. Petz, B., Kolesarić, V., i Ivanec, D. (2012). Petzova statistika : osnove statističke metode za nematematičare. Naklada slap. Zagreb.

511. Pichler, F., i Wallace, C. (2007). Patterns of Formal and Informal Social Capital in Europe. *European Sociological Review*, 23 (4): 423-435.
512. Pinkster, F., M. (2007). Localised Social Networks, Socialisation and Social Mobility in a Low-income Neighbourhood in the Netherlands. *Urban Studies*, 44 (13): 2587–2603.
513. Pipiryu, S. (2017). Self-interest and civil society: Freedoms and liberties in South Italian associationism. U: Moises, L., i Huon Wardle, S. (ur.). *Freedom in Practice: Governance, Autonomy and Liberty in the Everyday*. Ruotledge. London, str. 87-100.
514. Pirk, R., i Nugin, R. (2016). Multiple faces of conventional political activism: a youth council case study. *Studies of Transition States and Societies*, 8 (2): 81-100.
515. Pisani, E., Christoforou, A., Secco, L., i Franceshetti, G. (2017). Introduction: Motivation, Aim and Contributions. U: Pisani, E., Franceshetti, G., Secco, L., i Christoforou, A. (ur.). *Social Capital and Local Developmet*. Palgrave Mcamillan. Padova., str. 3-22.
516. Pitlik, H., i Kouba, L. (2015). Does social distrust always lead to a stronger support for government intervention? *Public Choice* (2015) 163:355–377.
517. Plano Clark, V., L. (2016). Meaningful integration within mixed methods studies: Identifying why, what, when, and how. *Contemporary Educational Psychology*, 57 (2019): 106–111.
518. Plano Clark, V., L. i Ivankova, N., V. (2016). *Mixed Methods Research: A Guide to the Field*. Sage. Thousand Oaks.
519. Plano Clark, V., L., i Badiie, M. (2010). Research Questions in Mixed Methods Research. U: Tashakkori, A., i Teddlie, C. (Ur.), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research* (str. 275 - 304). Sage. Thousand Oaks.
520. Platteau, J. (2000). *Institutions, Social Norms, and Economic Development*. Academic Publishers & Routledge. London.
521. Polkinghorne, D., E. (1989). Phenomenological Research Methods. U: Valle, R., S., i Halling, S. (Ur.), *Existential-Phenomenological Perspectives in Psychology: Exploring the Breadth of Human Experience* (str. 41-60). Plenum Press. New York.
522. Portes, A. (1998). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*. 24:1-24.
523. Posthumus, H., Bolt, G., i van Kempen. R. (2013). Why do Displaced Residents Move to Socioeconomically Disadvantaged Neighbourhoods? *Housing Studies*, 28 (2): 272-293.
524. Prandini, R. (2014). Family Relations as Social Capital. *Journal of Comparative Family Studies*, XLV (2): 221-234.
525. Preble, K., M. (2015). Creating Trust among the Distrustful: A Phenomenological Examination of Supportive Services for Former Seks Workers. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 24:4, 433-453
526. Putnam, P., D., i Campbell, D. (2010). *American Grace. How Religion Divides and Unites Us*. Simon & Schuster. New York.
527. Putnam, R., D. (1995). Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America. *Political Science and Politics*, 28 (4): 664-683.
528. Putnam, R., D. (2007). E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30 (2): 137-174.
529. Putnam, R., D. (2016). *Our Kids: The American Dream in Crisis*. Simon and Schuster. New York.
530. Putnam, R., D., i Goss, K., A. (2002). Introduction. U: Putnam, R., D. (ur.) *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Oxford University Press: Oxford/ New York.

531. Putnam, R., D., Leonardi, R., i Nanetti, R. (2003). *Kako demokraciju učiniti djelotvornom: civilne tradicije u modernoj Italiji*. Fakultet političkih znanosti. Zagreb.
532. Putnam, R., D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon and Schuster. New York
533. Radman, Z. (2010). Razvijenost građanstva i jadranskim regijama. *Politička misao*, 47 (2): 110-142.
534. Rahmani, R. (2012). Donors, beneficiaries, or NGOs: whose needs come first? A dilemma in Afghanistan, *Development in Practice*, 22 (3): 295-304.
535. Ramos, M., P., i Paiva, C. (2013). Putnam et al's Making Democracy Work: A Re-Examination in Cross-National Perspective. *Research & Methods*, 22 (1): 79-101.
536. Ravanera, Z., R., i Rajulton, F. (2010). Measuring Social Capital and Its Differentials by Family Structures, *Social Indicators Research*, 95 (1): 63-89.
537. Raymond, C., M., Brown, G., i Weber, D. (2010). The measurement of place attachment: Personal, community, and environmental connections. *Journal of Environmental Psychology*, 30: 422 – 434.
538. Recker N., L., i Moore, M., D. (2016) Durkheim, social capital, and suicide rates across US counties, *Health Sociology Review*, 25 (1): 78-91.
539. Rees, C., E., Lee, S., L., Huang, E., Denniston, C., Edouard, V., Pope, K., Sutton, K., Waller, S., i Ward, B., Palermo, C. (2020). Supervision training in healthcare: a realist synthesis. *Advances in Health Sciences Education*, 25 (3): 523-561.
540. Reis, H. T., i Patrick, B., C. (1996). Attachment and intimacy: Component processes. U: *Social psychology: Handbook of basic principles*. Higgins, E., T. i Kruglanski, A., W. (ur.). Guilford Press. New York, str. 523-563.
541. Rérat, P., i Lees, L. (2011). Spatial capital, gentrification and mobility: evidence from Swiss core cities. *Transactions of the Institute of British Geographers, New Series*, 36 (1): 126-142.
542. Rezeanu, C., Briciu, A., Briciu, V., Repanovici, A., i Coman, C. (2016). The Influence of Urbanism and Information Consumption on Political Dimensions of Social Capital: Exploratory Study of the Localities Adjacent to the Core City from Braşov Metropolitan Area, Romania. *PLOS ONE*, 11(1): e0144485.
543. Riley, R., B. (1992). Attachment to the Ordinary Landscape. U: Low, S., M., i Altman, I. (ur.). *Place Attachment*. Plenum Press. New York, str. 13-32.
544. Rimac, I. (2016). Vrijednosti u hrvatskom društvu i mogućnost političkog konsenzusa. U: Sekulić, D. (ur.). *Vrijednosti u hrvatskom društvu*. Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo. Zagreb, str. 109-136.
545. Ritzer, G., i Stepnisky, J. (2018). *Classical Sociological Theory*. Sage. Thousand Oaks.
546. Robinson, J., P. (2002). The Time Diaries Method: Structure and Uses. U: Pentland, W., R., Harvey, A., S., Lawton, P., M., i McColl, M. (Ur.). *Time Use reesearch in Social Sciences*, Kluwer Academic Publishers. New York. str., 48-87.
547. Robitzsch, A. (2020). Why ordinal Variables Can (Almost) Be Treated as Continuous Variables: Claryfying Assumptions of Robust Continuous and Ordinal Factor Analysis Estimation Methods. *Frontiers in Education*, 5 (589965).
548. Roman, M., Muresan, L., Manafi, I., i Marinescu, D. (2018). Volunteering as international mobility: Recent evidence from a post-socialist country. *Transnational Social Review*, 8 (3): 1-15.
549. Romm, N., R., A. (2018). *Responsible Research Practice*. Springer.
550. Rompf, S., A. (2015). *Trust and Rationality: An Integrative Framework for Trust Research*. Springer. Weisbaden.

551. Rose-Ackermann, S. (2001). trust and Honesty in Post-Socialist Societies. *Kyklos*, 54 (2/3): 415- 444.
552. Rosenbaum, J., E., i Zuberi, A. (2010). Comparing residential mobility programs: design elements, neighborhood placements, and outcomes in MTO and Gautreaux. *Housing Policy Debate*, 20 (1): 27-41.
553. Rosenthal, S., B., i Bourgeois, P., L. (1980). Pragmatism and Phenomenology: A Philosophic Encounter. B. R. Grüner Publishing Co. Amsterdam.
554. Roskrug, M., Grimes, A., McCann, P., i Poot, J. (2013). Homeownership, Social Capital and Satisfaction with Local Government. *Urban Studies*, 50(12): 2517–2534.
555. Rossi, P., H., i Weber., E. (1996). The social benefits of homeownership: Empirical evidence from national surveys, *Housing Policy Debate*, 7(1): 1-35.
556. Rothstein, B., i Stolle, D. (2008). The State and Social Capital: An Institutional Theory of Generalized Trust. *Comparative Politics*, 40 (4): 441-459.
557. Rothstein, B., i Uslaner, E., M. (2005). All for All: Equality, Corruption, and Social Trust. *World Politics*, 58 (1): 41-72.
558. Roy, M. (2010). *Concerting Déconstruction*. Cambridge Scholars Publishing. Newcastle.
559. Różycka-Tran, J., Boski, P., i Woiciszke, B. (2015). Belief in a Zero-Sum Game as a Social Axiom: A 37-Nation Study. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46(4): 525–548.
560. Ruef, M., i Kwon, S. (2016). Neighborhood Associations and Social Capital. *Social Forces*, 95(1) 159–189.
561. Sabatini, F. (2008). Social Capital and the Quality of Economic Development. *KYKLOS*, 61 (3): 466–499.
562. Sabatino, M., (2019). Economic resilience and social capital of the Italian region. *International Review of Economics and Finance*, 61: 355–367.
563. Saef, R., M., Caitlin, M., P., Saung, E., W., i Wiese, C. (2019). Getting off on the right foot: The role of openness to experience in fostering initial trust between culturally dissimilar partners. *Journal of Research in Personality*, 79: 176-187.
564. Saguaro Seminar (2001). *Social Capital Community Benchmark Survey: Executive Summary*. Saguaro Seminar na John F. Kennedy School of Government, Harvard University. Dostupno na: <https://ropercenter.cornell.edu/featured-collections/2000-social-capital-community-benchmark-survey>. (Pristupljeno 11.6. 2020.).
565. Salmon, J., i Beutow, S. (2013). Transcendental phenomenology and classic grounded theory as mixed data collection methods in a study exploring fetal alcohol spectrum disorder in New Zealand. *Journal of Population Therapeutics and Clinical Pharmacology*, 20 (2): e82-e90.
566. Salmon, J., V., i Beutow, S., A. (2012). An Exploration of the Experiences and Perspectives of New Zealanders with Fetal Alcohol Spectrum Disorder. *Journal of Population Therapeutics and Clinical Pharmacology*, 19 (1): e41-e50.
567. Salthe, G., i Gausel., N. (2014). Wise Desire-Priorities: Hedonism or Moral Integrity? *Review of European Studies*, 6 (3): 109- 120.
568. Sampson, R., J. (1988). Local Friendship Ties and Community Attachment in Mass Society: A Multilevel Systemic Model. *American Sociological Review*, 53 (5): 766-779.
569. Sampson, R., J., i Graif, S. (2009). Neighborhood Social Capital as Differential Social Organization: Resident and Leadership Dimensions. *American Behavioral Scientist*, 52 (11): 1579-1605.
570. Sampson, R., J., Raudenbush, S., W., i Earls, F. (1997). Neighborhoods and Violent Crime: A Multilevel Study of Collective Efficacy. *Science New Series*, 277 (5328): 918-924.

571. Sandelowski, M. (1995). Focus on Qualitative Methods Sample Size in Qualitative Research. *Research in Nursing & Health*, 18: 179-1 83
572. Sandelowski, M. (2003). Tables or tableaux? The challenges of writing and reading mixed methods studies. U: Tashakkori, A. i Teddlie, C. (Ur.), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research* (str. 321-350). Sage. Thousand Oaks
573. Sanghera, B. (2018). Emotions as evaluative judgements: understanding volunteers' evaluative feelings about things that matter to them. *Voluntary Sector Review*, 9 (3): 273–291.
574. Sarracino, F., i Mikucka, M. (2017). Social Capital in Europe from 1990 to 2012: Trends and Convergence. *Social Indicators Research*, 131(1): 407-432.
575. Satyanath, S., Voigtländer, N., i Voth, H. (2017). Bowling for Fascism: Social Capital and the Rise of the Nazi Party. *Journal of Political Economy*, 125 (2): XX-XX.
576. Savage, J. (2000). One voice, different tunes: issues raised by dual analysis of a segment of qualitative data. *Journal of Advanced Nursing*, 31(6): 1493-1500.
577. Scanelli, L., i Gifford, R. (2014). Comparing theories of Interpersonal and Place Attachment. U: Manzo, L., C., i Devine-Wright, P. (ur.). *Place Attachment: Advances in Theory, Methods and Applications*. Routledge. London, str. 23-36.
578. Scheidegger, R. i Staerklé, C. (2011). Political Trust and Distrust in Switzerland: A Normative Analysis. *Swiss Political Science Review*, 17(2): 164-187
579. Schellenberg, G., Lu, C., Schimmele, C., i Hou, F. (2018). The correlates of self-assessed community belonging in Canada: Social capital, neighbourhood characteristics, and rootedness. *Social Indicators Research*, 140(2): 597–618.
580. Scheuffele, D., A., i Shah, D., V. (2000). Personality Strength and Social Capital The Role of Dispositional and Informational Variables in the Production of Civic Participation. *Communication Research*, 27 (2): 107-131.
581. Schneider, J. (2008). Social Capital, Civic Engagement and Trust. *Anthropologica*, 50 (2): 425-428.
582. Schoonenboom, J. (2018). Designing Mixed Methods Research by Mixing and Merging Methodologies: A 13-Step Model. *American Behavioral Scientist*, 62 (7): 998-1015.
583. Schoonenboom, J. (2019). A Performative Paradigm for Mixed Methods Research. *Journal of Mixed Methods Research*, 13 (3): 284-300.
584. Schoonenboom, J., i Johnson, B., R. (2017). How to Construct a Mixed Methods Research Design. *Kolner Zeitschrift Fur Soziologie Und Sozialpsychologie*, 69: 107-131.
585. Schoonenboom, J., Johnson, R., B., Froehlich, D., E. (2018). Combining Multiple Purposes of Mixing Within a Mixed Methods Research Design. *International Journal of Multiple Research Approaches*, 10 (1): 271-282.
586. Schrader, H. (2019). Schrader: Continuity and Change in Societies in Post-Socialist Transformation. *International Dialogues on Education*, 6 (2): 11-29.
587. Schuh, U., Mateeva, M., Rodiga-Laßnig, P., i Wallace, C. (2011). Quality of life in Croatia, the former Yugoslav Republic of Macedonia and Turkey. *Monitoring quality of life in Europe*. Publications Office of the European Union. Luxembourg.
588. Schütz, A., i Luckmann, T. (1973). *The structures of the life-world*. Northwestern University Press. Evanston.
589. Schuurman, F., J. (2003). Social Capital: the politico-emancipatory potential of a disrupted concept. *Third World Quarterly*, 24 (6): 991-1010.
590. Seamon, D. (2014). Place Attachment and Phenomenology: The Synergistic Dynamism of Place. U: Manzo, L., C., i Devine-Wright, P. (ur.). *Place Attachment: Advances in Theory, Methods and Applications*. Routledge. London, str. 11-22.

591. Sechi, G., Tatarko, A., i Šklilters, J. (2021). Perceptions of institutions and social capital accumulation: A social categorization and shared agency-based approach. Evidence from the Russian Federation, *Asian Journal of Social Psychology*, 1-14.
592. Shah, D., Schmierbach, M., Hawkins, J., Espino, R., i Donovan, J. (2002). Nonrecursive Models of Internet Use and Community Engagement: Questioning Whether Time Spent Online Erodes Social Capital. *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 79(4): 964-987.
593. Shah, D., V. (1998). Civic Engagement, Interpersonal Trust, and Television Use: An Individual-Level Assessment of Social Capital. *Political Psychology*, 19 (3): 469-497.
594. Shah, D., V., Kwak, N., i Holbert, R., L. (2001). "Connecting" and "Disconnecting" With Civic Life: Patterns of Internet Use and the Production of Social Capital, *Political Communication*, 18(2): 141-162.
595. Shannon-Baker, P. (2016). Making Paradigms Meaningful in Mixed Methods Research. *Journal of Mixed Methods Research*, 10 (4): 319-334.
596. Sharp, E., A., i Ganong, L. (2007). Living in the Gray: Women's Experiences of Missing the Marital Transition. *Journal of Marriage and Family* 69: 831-844.
597. Sharp, G., i Warner, C. (2018). Neighborhood Structure, Community Social Organization, and Residential Mobility. *Socius: Sociological Research for a Dynamic World*, Volume 4: 1-14.
598. Shea, J. (2016). Senior Volunteering in Service to Community Elders in Shanghai: Bringing Together Agendas for Productive Aging and Community-Based Social Support for the Aged in China. *Ageing International*, 42: 205-235.
599. Shea, L., Thompson, L., i Blieszner, R. (1988). Resources in Older Adults' Old and New Friendships. *Journal of Social and Personal Relationship*, 5: 83-96.
600. Sheingold, B., H., Hahn, J., A., i Hofmeyer, A. (2013). Hiding In Plain Sight: Building Community Social Capital In Distance Education Graduate Programs. *Contemporary Issues In Education Research – Second Quarter 2013*, 6 (2): 265-272.
601. Shenton, A., K. (2004). Strategies for ensuring trustworthiness in qualitative research projects. *Education for Information*, 22: 63-75.
602. Shiller, J., T. (2013). Preparing for Democracy: How Community-Based Organizations Build Civic Engagement Among Urban Youth. *Urban Education*, 48 (1): 69-91.
603. Simic, A. (1988). Interpersonal Relationships Among the South Slavs: Problems in Cross-Cultural Perception. *Serbian Studies*, 4 (4): 43- 69.
604. Simić, M. (2016). Moral (Dis)order and Social Anomie: Concepts of Community and Society in Post-Socialist Serbia. *Gasnik etnografskog instituta SANU*, 64 (1): 93-105.
605. Simmel, G. (1908). 'Group Expansion and the Development of Individuality'. U: Levine, D., N. (ur.). *Georg Simmel: On Individuality and Social Forms*. Chicago: University of Chicago Press. Chichago.
606. Simmel, G. (1950). Wolff, K., H. U: *The Sociology of Georg Simmel*, Free Press. New York, str. 409-424.
607. Simons, L., Lathlean, J., i Squire, C. (2008). Shifting the Focus: Sequential Methods of Analysis With Qualitative Data. *Qualitative Health Research*, 18 (1): 120-132.
608. Sinha, D. (1963). Phenomenology and Positivism. *Philosophy and Phenomenological Research*, 23 (4): 562-577.
609. Skaniakos, T., i Piirainen, A. (2019). The meaning of peer group mentoring in the university context. *International Journal of Evidence Based Coaching and Mentoring*, 17 (1): 19-33.
610. Skjaeveland, O., i Garling, T. (1997). Effects of interactional Space on Neighbouring. *Journal of Environmental Psychology*, 17: 181-198.

611. Slavuj, L. (2012). Evaluacija kvalitete urbanoga susjedstva – prednosti i nedostaci neposrednoga životnog prostora. *Sociologija i prostor*, 50 (2): 183-201.
612. Sloan, T. (1995). *Damaged Life: The Crisis of the Modern Psyche*. Routledge. London.
613. Smerdon, D., i Blauw, S. (2017). Trust and Inequality; Just a bad Luck?, 40.
614. Smith, E., R., i Mackie, D., M. (1997). Integrating the Psychological and the Social to Understand Human Behavior. U: McGarty, C., i S.A. Haslam, S., A. (Ur.), *The message of social psychology* (str. 305-314). Blackwell Publishers. Oxford, str., 305-314.
615. Snyder, G., J. (2017). *Skateboarding LA Inside Professional Street Skateboarding*. New York University Press. New York.
616. Sørensen, J., F. (2012). Testing the Hypothesis of Higher Social Capital in Rural Areas: The Case of Denmark. *Regional Studies*, 46 (7): 873–891.
617. Souryal, S., S. (2015). *Ethics in criminal justice: In Search of the Truth*. Routledge. London.
618. Southwell, P., L. (1985). Alienation and Nonvoting in the United State. *Western Political Quarterly*, 14 (2): 249-261.
619. Spiegelberg, H. (1960). *The Phenomenological Movement: A Historical Introduction*. Springer. Dordrecht.
620. Spires, A., J. (2011). Contingent Symbiosis and Civil Society in an Authoritarian State: Understanding the Survival of China’s Grassroots NGOs. *American Journal of Sociology*, 117 (1): 1–45.
621. Spires, J., i Riley, R. (2018). Analysing one dataset with two qualitative methods: The distress of general practitioners, a thematic and interpretative phenomenological analysis. *Qualitative Research in Psychology*, 16 (2): 276-290.
622. Spitzmuller, M., i Ilies, R. (2010). *Do they [all] see my true self? Leader's relational authenticity and followers' assessments of transformational leadership*. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 19 (3): 304-332.
623. Spykman, N., J. (1925). A Social Philosophy of the City. U: Burgess, E. W. (ur.). *The Urban Community. Selected Papers from the Proceedings of the American Sociological Society*. The University of Chicago. Chicago, str. 55-64.
624. Stefes, C., H. (2006). *Understanding Post-Soviet Transitions: Corruption, Collusion and Clientelism*. Palgrave Macmillan. Houndmills.
625. Stefurak, T., Johnson, B., R. i Shatto, E. (2016). Mixed Methods and Dialectical Pluralism. U: Jason, L., A., i Glenwick, D., S. (Ur.), *Handbook of Methodological Approaches to Community-Based Research: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods* (str. 345-354). Oxford University Press. Oxford.
626. Stefurak, T., Johnson, B., R. i Shatto, E. (2016). Mixed Methods and Dialectical Pluralism. U: Jason, L., A., i Glenwick, D., S. (Ur.), *Handbook of Methodological Approaches to Community-Based Research: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods* (str. 345-354). Oxford University Press. Oxford.
627. Stekelenburg, J., Klandermans, B., i Akkerman, A. (2016). Does Civic Participation Stimulate Political Activity? *Journal of Social Issues*, 72 (2): 286-314.
628. Stockemer, D. (2019). *Quantitative Methods for the Social Sciences A Practical Introduction with Examples in SPSS and Stata*. Springer. Cham.
629. Strauss, A., i Corbin, J. (1998). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Sage. Thousand Oaks
630. Trosuk, I. (2016). “To Trust or Not to Trust” Is Not the Question; “How to Study Trust” Is Much More Challenging Task. *Russian Sociological Review*, 15 (4): 57-75.

631. Tucker, R., i Abass, Z., (2018). Residential satisfaction in low-density Australian suburbs: The impact of social and physical context on neighbourhood contentment, *Journal of Environmental Psychology*, 56: 36-45.
632. Stroschein, Matthew (2015). Adolescent Problem Behavior in Toronto, Canada: Associations with Family, School, and Neighborhood Social Capital. *Sociological Inquiry*, 85 (1): 129–147.
633. Sundararajan, L. (2020). Strong-Ties and Weak-Ties Rationalities: Toward an Expanded Network Theory. *Review of General Psychology*, 24 (2): 134–143.
634. Suseno, Y., Standing, C., Kiani-Mavi, R., i Jackson, P. (2018). National innovation performance: the role of human capital and social capital. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*.
635. Swingler, J., D., i Reid, K. (2017). The social experience of volunteering for young adult volunteers: an interpretative phenomenological analysis. *Qualitative Methods in Psychology Bulletin*, 24: 42-50.
636. Sztompka, P. (1999). *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge University Press. Cambridge.
637. Šaknys, Ž. (2018). Friendship and Spending Time With Friends in the City in Lithuania and Bulgaria. *Yearbook of Balkan and Baltic Studies*, (1): 119-130..
638. Šalaj, B. (2006). Social Trust: Croatia 1996-2003. *Politička misao*, 43 (5): 77–98.
639. Šalaj, B. (2007). Socijalni kapital : Hrvatska u komparativnoj perspektivi. Fakultet političkih znanosti. Zagreb.
640. Šalaj, B. (2011). Civilno društvo i demokracija: što bi Tocqueville i Putnam vidjeli u hrvatskoj? *Anali Hrvatskog politološkog društva: Globalna kriza i izazovi demokraciji*, (2011): 49- 71.
641. Šiber, I. (2004). Interest in Elections and Electoral Participation. *Politička misao*, XLI (5): 3–27.
642. Šimić Banović, R., (2019). *Uhljeb – a post-socialist homo croaticus: a personification of the economy of favours in Croatia?*, *Post-Communist Economies*, 31(3): 279-300.
643. Štulhofer, A. (2004). Percepcija korupcije i erozija društvenog kapitala u Hrvatskoj 1995. – 2003. *Politička misao*, 41 (3): 156-169.
644. Štulhofer, A., Kzfrin, K., Čaldarović, O., Gregurović, M., Odak, I., Delić, M., i Glavašević, B. (2007). Corruption as a Cultural Phenomenon: Expert Perceptions in Croatia. Discussion Paper Series No. 11. Zagreb.
645. Tabachnick, B., G., i Fidell, L., S. (2013). *Using Multivariate Statistics (6th ed.)*. Pearson. Boston.
646. Tabellini, G. (2010). Culture and Institutions. Economic Development in the Regions of Europe. *Journal of the European Economic Association*, 8(4):677–716.
647. Tajfel, H. (1982). *Social identity and intergroup relations*. Cambridge
648. Talen, E., (1999). Sense of Community and Neighbourhood Form: An Assesment of the Social Doctrine of New Urbanism. *Urban Studies*, 36 (8): 1361-1379.
649. Tanis, M., i Postmes, T. (2005). Short Communication A social identity approach to trust: Interpersonal perception, group membership and trusting behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 35: 413-424.
650. Tashakkori, A., i Teddlie, C. (2003). The past and future of mixed methods research: From data triangulation to mixed model designs. U: A. Tashakkori, A., i Teddlie, C. (Ur.), *Handbook of mixed methods in social and behavioral research* (str. 671-702). Sage. Thousand Oaks.

651. Teddlie, C., i Johnson, B. R. (2009). Methodological Thought Before the 20th Century. Poglavlje u knjizi: Teddlie, C., i Tashakkori, A. (2009). *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in Social and Behavioral Sciences* (str. 40-61). Sage. Thousand Oaks.
652. Teddlie, C., i Tashakkori, A. (2006). A General Typology of Research Designs Featuring Mixed Methods. *Research in the Schools*, 13 (13) 1: 12-28.
653. Teddlie, C., i Tashakkori, A. (2009). *Foundations of Mixed Methods Research: Integrating Quantitative and Qualitative Approaches in Social and Behavioral Sciences*. Sage. Thousand Oaks.
654. Teddlie, C., i Tashakkori, A. (2012). Common “Core” Characteristics of Mixed Methods Research: A Review of Critical Issues and Call for Greater Convergence. *American Behavioral Scientist*, 56 (6): 774-788.
655. Teddlie, C., i Yu. F. (2007). Mixed Methods Sampling: A Typology With Examples. *Journal of Mixed Methods Research*, 1 (1): 77-100.
656. Tereshchenko, A. (2010). Ukrainian youth and civic engagement: unconventional participation in local spaces. *Journal of Youth Studies*, 13 (5): 597-613.
657. Theros, M., i Kaldor, M. (2011). *Building Afghan Peace From the Ground Up*. The Century Foundation. New York.
658. Thomas, W., I. (1925). *The Problem of Personality in Urban Environment*. U: Burgess, E. W. (ur.). *The Urban Community. Selected Papers from the Proceedings of the American Sociological Society*. The University of Chicago. Chicago, str. 38-47.
659. Thunström, L., Ritten, C., J., Bastian, C., Minton, E., i Zhappassova, D. (2021). Trust and Trustworthiness of Christians, Muslims, and Atheists/Agnostics in the United States. *Journal for the Scientific Study of Religion*, (2021) 60(1):147–179.
660. Tomić-Koludrović, I., Petrić, M., i Zdravković, Ž. (2012). Changing identities: Croatian youth at the threshold of the EU. U: Scheck, H. (ur.). *Changing Identities in South Eastern Europe: Between Europeanisation, Globalisation, Regionalisation, and Nationalism*. Aso Ljubljana. Ljubljana, str. 68-91.
661. Tomić-Koludrović, I., Tonković, Ž., i Zdravković, Ž. (2014). *Zadarska riva kao prostor urbanosti*. Sveučilište u Zadru. Zadar.
662. Tonković, Ž. (2016). From Bonds to Bridges: Creative Labor, Social Networks and Self-Employment in a Post-Socialist Society. *International Journal of Cultural and Creative Industries*, 3 (3): 4 - 17.
663. Tönnies, F. (1887). *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Fues's Verlag. Leipzig
664. Torgler, B., Garcia- Valinas, M., A., i Macintyre, A. (2011). *Environment and Development Economics*, 16: 591–620.
665. Traunmüller, R. (2011). Moral Communities? Religion as a Source of Social Trust in a Multilevel Analysis of 97 German Regions. *European Sociological Review* 27 (3): 346-363.
666. Turner, L., A., i Johnson, R., B. (2010). Stress and Coping in Families of Children with Disabilities: A Mixed Research Perspective. U: Collins, K., M., T., i Onwuegbuzie, A., J., i Jiao, Q., G. (Ur.), *Toward a Broader Understanding of Stress and Coping* (str. 147-168). Information age publishing. Charlotte.
667. Turska-Kawa, A. (2013). Political Trust and Electoral Behaviour. *Polish Political Science*, XLII: 91-108.
668. Tyminienicka, A. (1976). Beyond Ingarden's Idealism/Realism Controversy With Husserl – The New Contextual Phase of Phenomenology. U: Tyminienicka, A. (Ur.), *Analecta Husserliana*, (Vol. IV, str. 241-418). Reidel Publishing Company, Dordrecht.
669. Urry, J. (2000). *Sociology beyond societies*, Routledge. London.

670. Uslaner, E. (2002). *The Moral Foundations of trust*. Cambridge University Press. Cambridge.
671. Uslaner, E., M. (1999). Trust but verify: Social capital and Moral Behavior. *Theory and Methods. Social Science Information*, 38(1): 29-55.
672. Utley, F. (2014). Considerations Towards a Phenomenology of Trust. *Symposium*, 18 (1):194-214.
673. Valente, R., R., i Okulicz-Kozaryn, A. (2020). Religiosity and Trust: Evidence from the United States. *Review of Religious Research*, 63 (2): 1-37.
674. Van den Berg, P., Aertze, T., i Timmermans, H. (2015). A multilevel analysis of factors influencing local social interaction. *Transportation*, (2015) 42:807–826.
675. Van der Velde, M., i Pauwels, L. (2010). Institutional distrust in Flanders. What is the role of social capital and dimensions of discontent? U: Cools, M., De Ruyver, B., Easton, M., Pauwels, L., Ponsaers, P., Vande Walle, G., Vander Beken, T., Vander Laenen, F., Vermeulen, G., Vynckier, G. (Ur.). *Governance of Security Research Papers Series III, New Empirical Data, Theories and Analyses on Security, Societal Problems and Citizens' Perceptions*, Maklu. Antwerpen, str., 109-133
676. Van Hout, M., C., Tarrant, H., i Foley, M. (2012). Mé Féin nó an Pobal: Social Processes and Connectivity in Irish Volunteering. *Irish Journal of Applied Social Studies*, 11 (1): 39-55.
677. Van Ingen, E., i Dekker, P. (2011). Dissolution of Associational Life? Testing the the Individualization and Informalization Hypothesis on Leisure Activities in the Netherlands Between 1975 and 2005. *Social Indicators Research*, 100: 209-224.
678. Van Lange, P., A., M. (2014). Generalized Trust: Four Lessons From Genetics and Culture. *Current Directions in Psychological Science*, str., 1-6.
679. Vasiljević, J. (2020). Solidarity Reasoning and Citizenship Agendas: From Socialist Yugoslavia to Neoliberal Serbia. *East European Politics and Societies and Cultures*, 20 (2): 1-22.
680. Veenhoven, R. (2003). Hedonism and Happiness. *Journal of Happiness Studies*, 4: 437–457.
681. Villalonga-Olives, E., i Kawachi, I. (2015). The measurement of social capital. *Gaceta Sanitaria*, 29 (1): 62-64.
682. Villalonga-Olives, E., i Kawachi, I. (2017). The dark side of social capital: A systematic review of the negative health effects of social capital, *Social Science & Medicine*.
683. Voicu, B., i Voicu, M. (2009). Volunteers and volunteering in Central and Eastern Europe. *Sociológia* 41, 2009: 539-563.
684. Vozab, D. (2014). Dissatisfied citizens in Croatia: Analysis of socio-demographic and media use influences on political participation. *Central European Journal of Communication*, 2: 225- 240.
685. Vuković, V. (2017). The political economy of local government in Croatia: winning coalitions, corruption, and taxes. *Public sector economics*, 41 (4): 387-420.
686. Wang, L., i Graddy, E. (2008). Social Capital, Volunteering, and Charitable Giving, *Voluntas*, 19: 23–42.
687. Wang, Z., Zhang, F., i Wu., F. (2016). Neighbourhood cohesion under the influx of migrants in Shanghai. *Environment and Planning*, 49(2): 407–425.
688. Weber, L., R., i Carter., A., I. (2003). *The Social Construction of Trust*. Springer. New York.
689. Westin, K. (2016). Place Attachment and Mobility in City Regions. *Population space and place*, 22 (8): 722-735.

690. Wickes, R., Zahnow, R., Taylor, M., i Piquero, A., R. (2015). Neighborhood Structure, Social Capital, and Community Resilience: Longitudinal Evidence from the 2011 Brisbane Flood Disaster, *Social Science Quarterly*, 96(2): 330-353.
691. Wilkinson, J. (2019). *The Public Life of Friendship*. Palgrave Macmillan Studies in Family and Intimate Life.
692. Williams, C., C., i Round, J. (2008) Rethorizing the nature of informal employment: Some lessons from Ukraine, *International Sociology*, 23(3), 367–388.
693. Williams, C., i Onoshchenko, O. (2015). Evaluating the validity of contrasting theoretical perspectives towards the informal economy in Ukraine. U: Morris, J., i Polese, A. (Ur.). *Informal economies in post-socialist spaces: Practices, institutions and networks*. Palgrave Macmillan. London, str., 25-50.
694. Williams, M. (2001). In Whom We Trust: Group Membership as an Affective Context for Trust Development. *The Academy of Management Review*, 26 (3): 377
695. Williams, R. (2000). *Making Identity Matter: Identity, Society and Social Interaction*. Sociologypress. York
696. Willig, C. (2013). *Introducing Qualitative Research in Psychology*. Open University Press. Maidenhead.
697. Willkinson, J. (2019). *The PublicLife of Friendship: Work Neighbourhood and Civil Society*. Palgrave. Cham.
698. Wimpenny, P., i Gass, J. (2000). Interviewing in phenomenology and grounded theory: is there a difference? *Journal of Advanced Nursing*, 31(6): 1485-1492.
699. Windsong, E., A. (2014). Insights from a Qualitative Study of Rural Communes: Physical and Social Dimensions of Place. *Society and Natural Resources*, 27:107–116.
700. Wirth, L. (1938). Urbanism as a Way of Life. *The American Journal of Sociology*, 44 (1): 1-24.
701. Wischermann, J., Cuong, B., T., i Phuong, D., T., V. (2016). Vietnamese Civic Organisations: Supporters of or Obstacles to Further Democratisation? Results from an Empirical Survey, *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, 2: 57–88.
702. Wolfe, D. (2018). Experimental Governance: Conceptual approaches and practical cases. Background paper for an OECD/EC Workshop on 14 December 2018, within the workshop series “Broadening innovation policy: New insights for regions and cities”. Paris.
703. Wollebaek, D., Lundåsen, S., W., i Trägårdh, L. (2012). Three Forms of Interpersonal Trust: Evidence from Swedish Municipalities. *Scandinavian Political Studies*, 35 (4): 319- 346.
704. Wong, S. (2013). From economic meltdown to social crunch: Lessons about social capital and economic crises. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 72: 107-119
705. Wood, L., Giles-Corti, B., i Bulsara, M. (2012). Streets Apart: Does Social Capital Vary with Neighbourhood Design? *Urban Studies Research*, (2012): 1-11.
706. Wood, L., Shannon, T., Bulsara, M., Pikora, T., McCormack, G., i Giles-Corti, B. (2008). The anatomy of the safe and social suburb: An exploratory study of the built environment, social capital and residents’ perceptions of safety, *Health and Place*, 14 (1): 15-31.
707. Woodruff Smith, D. (2007). *Husserl*. Routledge. London.
708. Woods, M. (2018). Precarious rural cosmopolitanism: Negotiating globalization, migration and diversity in Irish small towns. *Journal of Rural Studies*, 64: 164-176.
709. Woolcock, M. (1998). Social Capital and Economic Development: Towards a Theoretical Synthesis and Policy Framework. *Theory and Society*, 27 (2): 151- 208.
710. Wosiek, M. (2016). Social capital under conditions of economic crisis — the example of Southern European countries. *Ekonomia i Prawo. Economics and Law*, 15(3): 401–414.

711. Wun'Gaeo, S., Jumnianpol, S., Charoenratana, S., i Nuangjamnong, N. (2014). Social Capital in Thailand: Unraveling the Myths of Rural-Urban Divide. *The Senu Social Capital Review*, 5: 94-108.
712. Xu, Q., Perkind, D., D., i Chow, J., C. (2010). Sense of Community, Neighboring, and Social Capital as Predictors of Local Political Participation in China. *American Journal of Community Psychology*, 45: 259-271.
713. Yamamura, E. (2016). Natural disasters and social capital formation: The impact of the Great Hanshin-Awaji earthquake. *Papers in Regional Science*, 95 (1): 143-165.
714. Yang, G., i Zeng, S. (2016). The Comparison of Trust Structure between Urban and Rural Residents in China. *American Journal of Industrial and Business Management*, 2016, 6:665-673.
715. Yang, K., i Banamah, A. (2014) 'Quota sampling as an alternative to probability sampling? An experimental study.', *Sociological research online*.19 (1): 1-29.
716. Yoo, C., i Lee, S. (2016). Neighborhood Built Environments Affecting Social Capital and Social Sustainability in Seoul, Korea. *Sustainability*, 8 (12): 1346.
717. Yoo, i Lee. (2016). Neighborhood Built Environments Affecting Social Capital and Social Sustainability in Seoul, Korea. *Sustainability*, 2016, 8: 1-22.
718. Youngson, S., i Hughes, J. (2009). A model of Personal Development Process. U: Hughes, J., i Youngson, S. (ur.). *Personal Development and Clinical Psychology*. Blackwell Publishing. Malden, str. 46-62.
719. Zahavi, D. (2003). *Husserl's Phenomenology*. Stanford University Press. Standford.
720. Zimmer, B., G. (1973). Residential mobility and housing. *Land Economics*, 49: 344-350.
721. Zimmermann, A., (2017). Social Vulnerability as an Analytical Perspective. Population Europe Discussion Papers. Berlin.
722. Żukowski, T., i Theiss, M. (2009). Islands of Civic Engagement. Differences in the Level of Civic-Associational Social Capital. *International Journal of Sociology*, 39(4): 65-87.
723. Županov, J. (1987). Radnička klasa i društvena stabilnost. *Sociologija i samoupravljanje*. Školska knjiga. Zagreb.
724. Županov, J. (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.

12. Sažetak

Ovo istraživanje za cilj je imalo istražiti socijalni kapital zadarskog stanovništva. Socijalnom kapitalu pristupalo se koristeći kvalitativne i kvantitativne istraživačke metode te pri tom povezujući deskriptivnu fenomenologiju Amadea Giorgija, te adaptivnu-teoriju za čiji je razvoj zaslužan Derek Layder. Deskriptivno-fenomenološkim pristupom prvo je istraživano značenje triju društvenih fenomena – društvenih veza, povjerenja i građanskog angažmana. Prema nalazima te studije društvene veze primarno su orijentirane na sigurnost i socijalni hedonizam, a karakterizira ih i trajnost te lokalnost. Osjećaj sigurnost je bitan i kod fenomena povjerenja, koje se prema iskustvima sudionika izgrađuje u dužem vremenskom hodu, kao proces u kojem se ukazano povjerenje, uglavnom bliskim osobama, opetovano testira. Građanski angažman s druge strane predstavlja fenomen vrlo varijabilan u pogledu značenja koja mu sudionici kvalitativnog istraživanja pridaju, te oblicima djelovanja koje uključuju u značenje tog fenomena. Angažman je uglavnom fokusiran na pitanja očuvanja društvenog reda. Kao bitan aspekt građanskog angažmana mogu se navesti angažman fokusiran na estetsku skrb za urbani okoliš, te masovniji oblici periodičnog angažmana, potaknuti simpatijom i sažaljenjem spram potrebitih. U adaptivno-teorijskom dijelu disertacije SK je raščlanjen u dva teorijska modela. Prvi od njih razmatra ne-lokalni oblik SK, dok drugi razmatra SK susjedstva. Kod ne-lokalnog SK bitni čimbenici koji doprinose akumulaciji SK su obrazovanje te religioznost individue, te koncept amoralnog familizma koji ima nešto zamršenije efekte na različite dimenzije SK, pri čemu je taj proces odgovoran za izostanak određenih segmenata SK, dok u drugim slučajevima potiče njihovu vitalnost. U kontekstu političke participacije bitnim se pokazuje i osjećaj političke bespomoćnosti. Drugi cilj disertacije bio je i testirati Putnamovu teoriju SK. Na razini ne-lokalnog modela ta teorija je u većoj mjeri potvrđena. Kod SK susjedstva ključni čimbenici u izgradnji SK su religioznost, te obrazovanje individue. Pored toga bitnim čimbenicima se pokazuju i emocionalna privrženosti susjedstvu kao društveno-fizičkoj cjelini te gustoća naseljenosti stambenog područja. Kod testiranja Putnamove teorije na razini susjedstva rezultati su pokazali da je teorija u potpunosti potvrđena, dok takve nalaze sugeriraju i rezultati testiranja te teorije i na razini svake od triju stambenih zona u kojima je ta teorija razmatrana. Nalazi istraživanja ukazali su da se kod teorije SK radi o vrlo korisnoj sociološkoj teoriji koja se potvrđuje na različitim teorijskim razinama. Pored toga rezultati istraživanja sugeriraju kako je SK sklop međusobno jačajućih mehanizama koji su relativno neovisni o urbanističko-arhitektonskim značajkama unutar kojih se ti procesi odvijaju. Ovo

istraživanje ima i značajan metodološki doprinos, budući da se radi o novijem metodološkom razvoju, kako u pogledu povezivanja fenomenološkog istraživanja s kvantitativnim istraživačkim pristupima, tako i zbog samog povezivanja deskriptivne fenomenologije s adaptivnom teorijom.

Ključne riječi: *socijalni kapital, društvene veze, povjerenje, građanski angažman, amoralni familizam, susjedstvo*

13. Summary

This research was set to explore social capital of the inhabitants of the city of Zadar. Social capital was researched by use of both, qualitative and quantitative methods, and for that purpose it combined two research approaches – Giorgi's descriptive phenomenology and Layder's adaptive-theory. In the phenomenological part of the research three phenomena were examined - social ties, trust, and civic engagement. This research section indicated that social ties are mainly focused on social support and social hedonism as well as that they are characterized by permanence and locality. Feelings of safety is also an important constituent of the phenomenon of trust, which according to the experiences of the research participants is built in a longer time and among persons that are closely related. Civic engagement shows great variety, both in the meaning participants ascribe to the phenomenon as well as types of attitudes and actions they include in the constituents of the phenomena. Engagement is mostly focused on the issues of social order maintenance. An important aspect of that phenomenon is engagement aimed at the esthetics of urban landscape and periodic, mass engagement triggered by the awareness of the problems of the persons who need certain type of help. In the adaptive-theory part of the dissertation social capital was analyzed in the context of two theoretical models. First addressed non-local model while the other analyzed social capital within the neighborhood. In the first model social capital, according to the research results was determined by the education and religiosity as well as the concept of amoral familism. The latter concept has complex effects on the accumulation of social capital in which it is responsible for both, lack of certain aspects of social capital as well as for their vibrance. In the context of conventional political participation, the feeling of political powerlessness was also important in explaining lower levels of that type of civic engagement. The second goal of the thesis was also to test Putnam's theory of social capital. On the first level in which social capital was explored

Putnam's theory was largely confirmed. In the context of neighborhood social capital, the key processes relevant for the accumulation of social capital are religiosity and education, as well as neighborhood attachment and the urban density. The testing of Putnam's theory on this level showed that the theory can be fully confirmed. The results of this research indicated that social capital theory is relevant on different levels on which it was explored as well as that it is relatively autonomous from the urban context in which social capital as a self-accumulating mechanism exists. This research also had methodological contribution, since it is one of the rare research approaches that combines phenomenology and quantitative research methods, as well as for combining descriptive phenomenology and adaptive theory.

Key words: social capital, social ties, trust, civic engagement, amoral familism, neighborhood

14. Dodaci

Dodatak 1. Deskriptivni pokazatelji za varijable korištene u studiji

Model (NSK)		
	SD	Raspon (min/maks.)
Neformalna društvenost (N=347)		
13,7	3,45	4-20
Uopćeno povjerenje (N=346)		
4,49	2,66	0-10
Snaga obiteljskih veza (N=344)		
7,28	0,77	5-8
Osjećaj politička bespomoćnosti (N=344)		
20,98	3,67	10-25
Vremenska deprivacija (N=332)		
8,50	2,59	3-14
Povjerenje u udruge civilnog društva (N=321)		
2,65	2,57	0-10
Povjerenje u institucije (N=333)		
6,63	7,85	0-35
Izloženost tradicionalnim medijima (N=345)		
10,44	3,06	3-15
Izloženost vijestima na internetu (N=344)		
3,70	1,65	1-5
Ideja ograničenog dobra (N=342)		
3,53	2,74	1-10
Podrška državnoj intervenciji (N=341)		
7,05	3,06	1-10
Političko-ideološka samo-identifikacija (N=340)		
5,63	2,10	0-10
Religioznost (N=343)		
2,58	1,03	1-4
Formalna društvenost (N=348)		
Član udruge	45,9%	
Nije član	54,1%	
Lokalni izbori (N=348)		
Da	66,4%	
Ne	33,6%	
Parlamentarni izbori (N=348)		
Da	66,8%	
Ne	33,2%	
Pritužba javnoj ustanovi (N=345)		
Da	22,1%	
Ne	77,1%	
Doniranje novca (N=347)		
Da	57,8%	

Ne	42,2%		
Čišćenje javnih površina (N=344)			
Da	61,5%		
Ne	38,5%		
Model (SSK)			
Percepcija kohezije u susjedstvu (N=336)			
15,83		3,26	7-25
Privrženost susjedstvu (N=338)			
10,52		2,39	5-15
Intenzitet kontakata sa susjedima (N=344)			
Često	55,8%		
Nikad ili rijetko	44,2%		
Angažman u susjedstvu (N=347)			
Da	70,5%		
Ne	29,5%		
Vlasništvo nekretnine (N=347)			
Vlasnik	78,8%		
Podstanar	22,2%		
Duljina boravka u susjedstvu (N=347)			
10 ili manje	24,7%		
11 do 20	21,4%		
Više od 20	53,9%		
Tip stambenog objekta (N=347)			
Kuća	57,1%		
Manja zgrada	15,0%		
Veća zgrada	27,9%		

Dodatak 2. Tablica sa hipotezama korištenima u studiji

Redni br. hipoteze	Prediktor	Model i (pod)dimenzija SK	Očekivani efekt ili korelacija	Potvrđenost hipoteze
H1	Amoralni familizam	NSK neformalne veze	+/-	DA
H2	Dob	NSK neformalne veze	-	DA
H3	Amoralni familizam	NSK formalne veze	-/+	DA
H4	Amoralni familizam i povjerenje u UCD (korelacija)		-	NE
H5	Povjerenje u udruge civilnog društva	NSK formalne veze	+	DA
H6	Osjećaj političke bespomoćnosti	NSK formalne veze	-	NE
H7	Podrška državnom intervencionizmu	NSK formalne veze	-	NE
H8	Vremenska deprivacija	NSK formalne veze	-	NE
H9	Obrazovanje	NSK formalne veze	+	DA
H10	Amoralni familizam	NSK uopćeno povjerenje	-	NE
H11	Ideja ograničenog dobra	NSK uopćeno povjerenje	-	NE
H12a	Izloženost medijskim vijestima – tradicionalni mediji	NSK uopćeno povjerenje	-	NE
H12b	Izloženost medijskim vijestima – Internet	NSK uopćeno povjerenje	-	NE
H13	Amoralni familizam i povjerenje u institucije (korelacija)		-	NE
H14	Povjerenje u institucije	NSK uopćeno povjerenje	+	DA
H15a	Amoralni familizam	NSK neformalno volontiranje	-	DA
H15b	Amoralni familizam	NSK neformalno volontiranje	-	NE
H16	Amoralni familizam	NSK formalno volontiranje	-	NE
H17	Obrazovanje	NSK formalno volontiranje	+	NE
H18a	Amoralni familizam	NSK konv. polit. participacija	+/-	DA
H18b	Amoralni familizam	NSK konv. polit. participacija	+/-	DA
H19a	Osjećaj političke bespomoćnosti	NSK konv. polit. participacija	-	DA
H19b	Osjećaj političke bespomoćnosti	NSK konv. polit. participacija	-	DA
H20	Amoralni familizam	NSK prosvjedna participacija	-	NE
H1	Vlasništvo nekretnine	SSK neformalne veze	+	NE
H2	Vlasništvo nekretnine	SSK percepcija kohezije	+	NE
H3	Vlasništvo nekretnine	SSK angažman u susjedstvu	+	NE
H4	Privrženost susjedstvu	SSK neformalne veze	+	DA
H5	Privrženost susjedstvu	SSK percepcija kohezije	+	DA
H6	Privrženost susjedstvu	SSK angažman u susjedstvu	+	DA
H7	Duljina boravka u susjedstvu	SSK neformalne veze	+	NE
H8	Duljina boravka u susjedstvu	SSK percepcija kohezije	+	NE
H9	Duljina boravka u susjedstvu	SSK angažman u susjedstvu	+	NE
H10	Tip stambenog objekta	SSK neformalne veze	+/-	DA
H11	Tip stambenog objekta	SSK percepcija kohezije	+/-	DA
H12	Tip stambenog objekta	SSK angažman u susjedstvu	+/-	DA
H13	Urbana gustoća	SSK neformalne veze	-	DA
H14	Urbana gustoća	SSK percepcija kohezije	-	DA
H15	Urbana gustoća	SSK individualni angažman	-	NE

15. Životopis

Mislav Dević rođen je 1984. godine u Zadru, u kojem je završio osnovnu i srednju školu. Potom je na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu završio studiji sociologije i interdisciplinarni studij hrvatske kulture 2011. godine, a dvije godine nakon toga upisuje i Međunarodni združeni poslijediplomski studij Sociologije regionalnog i lokalnog razvoja, kojega izvodi Sveučilište u Zadru sa Sveučilištem u talijanskom Teramu. Suradivao je na nekoliko projekata Instituta za društvena istraživanja Ivo Pilar kao koordinator i instruktor anketara na terenskim dijelovima istraživanja. Od 2020. godine zaposlen je kao asistent na Odjelu za sociologiju Sveučilišta u Zadru, na kojem sudjeluje u izvođenju kolegija „Osnove sociologije“, „Klasične sociološke teorije: pozitivistički pristupi“, „Mikro-sociološke teorije“ te „Rana socijalna misao“. Sudjelovao je na konferencijama Hrvatskog sociološkog društva te na jednoj konferenciji Europskog sociološkog društva. Objavljivao je u domaćim sociološkim časopisima, te je sudjelovao i izlagao na više domaćih i međunarodnih doktorskih radionica, uključujući one u Zadru, Dubrovniku, češkom Telču, te talijanskoj Anconi. Sudjelovao je i u postupku recenziranja u međunarodnom interdisciplinarnom znanstvenom časopisu. Predmeti interesa su mu konflikti i integracija, urbana sociologija, politička sociologija, sistemska sociologija, filozofija i sociologija znanost, te istraživanja sa mješovitim metodama.